

MAGYARORSZÁG ÚJKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

JÓZSEF NÁDOR ÉLETE

ÍRTA

DOMANOVSKY SÁNDOR

I

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST, 1944

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

FONTES HISTORIAE HUNGARICAE Aevi recentioris

JÓZSEF NÁDOR

ÉLETE ÉS IRATAI

KIADJA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

ELSŐ K Ö T E T

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST

KIRÁLYI MAGVAK EGYELEMI NYOMDA
1944.

MAGYARORSZÁG ÚJABBKORI TÖRTÉNETÉNEK FORRÁSAI

JÓZSEF NÁDOR

É L E T E

Í R T A

DOMANOVSKY SÁNDOR

E L S Ő K Ö T E T

ELSŐ RÉSZ

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1944.

.1 ÓZ SEF FŐHERCEG
1799.

ÁDÁM J. RÉZMETSZETE MÜLLER J. VIASZDOMBORMÁVE UTÁN

KLEBELSBERG KUNO GRÓF
EMLÉKÉNEK

Levéltári jelzések.

Országos Levéltár — *OL*.

Nádori titkos levéltár — *.V. titk. It.*

- Praesidialia — *Praesid.*
- Ad politiam et regni servitatem spectantia — *Polit.*
- Diactalia — *Diaet.*
- Praeparatoria Diaetac — *Praep. Diaet.*
- Extraserialia Diaetac — *Extras. Diaet.*
- Subsidentialia — *Sulis.*
- Insurrectionalia — *Insurr.*
- Pinancialia — *Fin.*
- Misccllanea — *Mise.*

Nádori levéltár — *N. It.*

- Politica — *Pol.*
- Insurrectionalia — *Insurr.*
- Politica vicarias potostatis, politica — *Polit. I. F. polit.*
- Politica vicario potostatis, politica irregistratu — *Polit. V. P. polit. irrer.;*
- Politica vicario potestatis, cameralia — *Polit. P. F. emu.*
- Militairkanzlei — *Milttkanzl.*

Hungarica aus der Bibliothek Sr. Majestät — *Privatbibl.*

Bécsi állatni levéltár — *StA.*

- Staatsrath — *St. R.*
- Staatsconferenz — *St. Conf.*
- Kabinetsakten — *Kob. A.*
- Sammelbände — *Sawnielb.*
- Kaiser Franz Akten — *K. Fr. .1.*
- Vertrauliche Akten — *Vertr. A.*
- Russland Relationos — *Rnssl. Rel.*
- Russland Correspononz — *Rnssl. Corr.*
- Hausarchiv Hungarica Ö — *Hansarch. Hung. Ö.*
- Bilettonprotokoll — *Biletteuprot.*
- Besonderes Protokoll — *Besoud. Prot.*
- Kabinetsprotokol! — *Kabivetsprot.*

Bécsi hadilevéltár — *Kr A.*

- Hofkriegsrat — *HKR.*
- Feldakten, Ungarische Insurrectio-n — *Fug. Ins.*

Magyar hadilevéltár — *HL.*

- Insurr. Operationsjournal — *Op. J.*

ELŐSZÓ.

Több mint húsz esztendeje, hogy a Magyar Történelmi Társulat akkori elnökétől, Klebelsberg Kunó gróftól azt a megbízást kaptam, gyűjtssem össze és rendezzem sajtó alá József főherceg nádor iratait. A „Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai“ címen akkor megindított új kiadványsorozat terveivel kapcsolatban merült föl ez a gondolat. Klebelsberg gróf a legfontosabb föladatok közé tartozónak tekintette a kormányzattörténet fölkarolását. A Társulat 1922. évi november 30-án tartott közgyűlésén mondóit elnöki megnyitóbeszédében fejtette ki erre vonatkozó elképzeléseit. A régebbi időre, Eszterházy Pál herceg nádorságától kezdve, elegendőnek tartotta a nádorok működésének földolgozását életrajzokban, II. József összbirodalmi kísérletének bukása után, a világnézeti ellentétek kiéleződése idejétől azonban a nádorok államiratainak, leveleinek és esetleges naplóinak kiadását vette tervbe. Így jutott ennek a sorozatnak élére Mályusz Elemér professzor úr kitűnő kiadványa *Sándor Lipót főherceg nádor iratairól*, amelyhez a *József nádor élete és iratai* folytatásként csatlakozik.

Már a tervezés pillanatában világos volt, hogy József nádor félszázadot meghaladó kormányzatának földolgozása, amely az egész XIX. századeleji reformkort felöleli, a terjedelmes sorozatok közé fog tartozni és az anyaggyűjtés szempontjából is jelentékeny igényekkel fog föllépni. Az első évek kutató munkája megmutatta, hogy milyen nagy anyaggal kell a kiadónak megküzdenie és már az *Iratok* első kötetének közreadásakor kifejtettem, hogy a nagyterjedelmű anyag határozott tagozást követel meg. Ennek kereteit az események a nádornak az egyes korokban elég lényegesen megváltozót! szerepe mágiáitól adják. Az 1812-ben életbeléptetett abszolutizmus, amelytől 1825-ben mégis ismét visszatértek az alkot-

VIII

mányos kormányzathoz, a nádort korábbi hatáskörének jelentékeny részétől megfosztotta és alkotmányos tényezőből tényleg csak tartományi helytartóvá degradálta. Ez a korszak tehát élesen elválik kormányzóságának úgy megelőző, mint következő szakaszától. De az alkotmány helyreállítása 1825-ben korántsem juttatta a nádort ismét abba a szerepkörbe, amelyet azelőtt betöltött. Ha régi elveit érvényesíteni akarta, tartózkodóbban kellett viselkednie, magasabbról kellett irányítania és döntenie az egymással szemben álló erők harcában. Nem állhatott be olyan határozottan a nemzet érdekeinek harcosává, amint azt 1812 előtt cselekedte. Így az ő működésének három korszakát a következő címekkel jellemezhetjük: harc az alkotmányért, — abszolutizmus, — reformkor. A jelen kötet és az *Iratok* hozzá csatlakozó négy első kötete — amelyek közül a negyedik, a mai nehéz viszonyok között, csak ennek az életrajzi résznek a megjelenése után fog sajtó alá kerülni — csak az első korszakot öleli föl. A harcot az összállam eszméjével szemben az 1812-i „államcsínyéig, azt a korszakot, amely József főherceg nádor életében a legküzdelmesebb, erős összeütközésekkel, sok, a nádornak komoly gondot és keserűséget okozó fordulattal. Ezt a harcot 36 éves korában földelni kényszerült, de álláspontja mellett híven kitartva, továbbra is szilárd meggyőződésének képviselője. A rezerváltabb álláspont, amelyet a múlt tapasztalatai után elfoglalt, nem sodorják többé úgy bele a küzdelembe, mint az első korszakban. Nincsenek tehát olyan éles összeütközései. A kezdeményezést nem maga veszi kezébe. A jóságos gondozó tanácsadásával és éberségével szolgálja az ügyet. Élete tehát nyugalmasabb, működése inkább az eldöntés fényére korlátozott.

Ezzel szemben az első korszakban a nádor a részletkérdésekkel is maga foglalkozott. Nemcsak tanulmányozta az ügyeket, elmélyedt, tervezett, javaslatokat készített, munkálatok terveit dolgozta ki. Tárgyalt a szakemberekkel, vitába szállt az ellenkező vélemények képviselőivel. Ez ennél a résznél különösebb nehézségek elé állítja a feldolgozót. A játék nagy tétje akkor az alkotmányos forma volt és mellette a nemzeti érvényesülés, az önállóság. Ennek érdekében mindenekelőtt az erők fölszabadítását kívánták, és a kiviteli tilalmak és vámügyi kor-

lázások ellen folyt a harc. Ki kellett tehát térnem a kereskedelmi és iparpolitikára, a vámügyre. Nemcsak abból a nézőpontból, hogy a nádor milyen álláspontot foglalt el, hanem a megítélés szempontjából arra is, hogy a, bécsi kormánzatnak mi volt a célja, és Magyarországon akkor hogyan gondolkoztak erről. Ez a kor — inár 1790 óta — az alkotmányosság mellett mindenekelőtt ezt a kérdést tartotta megoldandónak. A szociális kérdésnek már voltak kiváló előharcosai: Hajnóczy József, Batthyány Alajos gróf és Berzeviczy Gergely, de a szociális kérdés megoldását nem képzelhették el a gazdasági problémák rendezése előtt. A felfogás ugyanaz, mint Széchenyinnél. Nem a politikusok, de az írók az eszmék hirdetői, Széchenyi előfutárjai. Nagyon fontos volt tehát a kormányzattörténet, szempontjából a kor gondolkodását is megismertetni. A napóleoni háborúk a katonai kérdései, az újoncozást és az inszurrekció szervezetét tolták előtérbe, a szerencsétlen háborúk a papírpénz elértéktelenedését, a rendek nemzeti programul ja a magyar kulturális kérdéseket, elsősorban a nyelv ügyét. Ezeknek részletesebb tárgyalása tehát nem volt mellőzhető. Annál kevésbbé, mert kutatásaim eredményeképen meg kell állapítanom, hogy a magyar történelem eddig nagyon mostohán bánt el ezzel a korrall. Ámbár Wertheimer Ede két munkájában is rámutatott arra, hogy milyen fontos kérdések forogtak akkor szőnyegen és két. országgyűlés történetének, az 1807-nek és az 1811—12-nek földolgozásával már eléggé bebizonyította, hogy akkor a rendek milyen komoly öntudattal és elhatározottsággal szállottak síkra a magyar nemzeti érdekekért és milyen következetesen építették ki nemzeti programjukat, a közvélemény és történettudományunk alig vetlek iudomást ezekről a tényekről. A közvéleményben úgy él ez a kor, mint amely 1790 után elejtette a II. József rendszere ellen megindult visszahatás eszméit és közömbös nyugalommal és érdektelenséggel nézte a reakció előretörését. Mintha a nemzet eltompult volna. Ennek a felfogásnak már akkor ellentmondtam — 1923-ban német nyelven megjelent összefoglaló magyar történelmemben —, amikor alkalmam nyílt betekinteni abba a levéltári anyagba, amelyet annak idején Wortheimernek nem bocsátottak rendelkezésre. Minthogy tehát a rendek akkori állásfoglalása és gon-

kolkodása nem úgy áll a közönség előtt, ahogy én azt kutatásaim után látom, József főherceg nádor működésének helyes megítélése szempontúból kénytelen voltam erre a tényezőre is kellő fényt vetni.

Érzem, hogy ezzel bizonyos töréseket szenved az előadás, de a kormányzattörténet szempontja nem engedte meg, hogy pusztán csak életrajzot írjak, s a kor nagy politikai válságai azt sem engedték meg, hogy a külpolitikai háttért elhanyagoljam. Így sok részlet halmozódott össze, ami elől nem lehetett kitérni, hacsak nem célozom népszerű munkát írni. De megbízatásom nem ez volt, hanem a tudományos földolgozás. Az akták harcát is érzékeltetnem kellett, hiszen a kormányzatban ezeken fordult meg a döntés. S a történetírás mai állásának megfelelően nem szorítkozhattam csak a harc mozzanataira és kérdéseire. Meg kellett mutatnom, hogy az összallam és a korlátlan hatalmú személyes uralom elve miként csapott össze a magyar nemzeti gondolattal és az alkotmányos kormányzat eszméjével. Ki kellett tehát térnem az objektív szellem alakulására úgy az egyik, mint a másik oldalon, a nélkül, hogy előadásomat elvont síkra engedtem volna átcúsítani. Keresnem kellett azt, hogy a kollektív erők hajtotta szellemiség az intuitív meglátás avagy a lehiggadt megértés révén hogyan kerül a kiemelkedő személyiség akaratának vezetése alá, hogy a döntő pillanatban, az áramlatok nagy összeütközésében az egyén hogyan veszi át az irányítást, hogy az általános hangzavarból hogyan emelkednek ki a vezérmotívumok, amelyek mellett eltörpülnek a melléktémák, hogy a drámai összeütközésből az objektív szellem új tartalommal meggazdagodva hogyan emelkedik ki s a szimfónia egyes motívumait miként viszi megérlelésre vagy összetörésre a sors ellenállhatatlan sziklafalán. Szerény akarások ezek, amelyekből természetesen sok lemorzsolódik a megköttöttségeken, amelyeket a forrásanyag ír elő, s a sokféle nézőpont csak nehezen összehangolható szétágazásán, a rekonstrukció mindig gyatra eredményén, amelynek az elmúlt „életet“ — bármennyire is azt keresi — sohasem sikerült oly híven visszaadnia, mint ahogy óhajtotta volna. Különösen arra kérem az olvasót, legyen elnézéssel a munka nagy hiányaival szemben, olvassa azt úgy, hogy

kormányzat történet akar lenni, amelynek kapcsán bizonyos kérdések mégis tüzetesebb magyarázatra szorultak.

Két évtized alatt a hivatalos kötelesség s az egyetemi tanár sokágú tudományos érdeklődése sokszor kilendítettek a munka nyugodt folyásából. Voltak megszakítások, amelyek évekre távolt ártották tőle, ámbár a napi munka lekötöttsége mellett az különben is csak lassan haladhatott előre. Amikor annyi idő eltelté után végre mégis közreadásra kerül, kegyeletit kötelességet teljesítek, amikor az eredményt Klebelsberg Kuno gróf emlékének ajánlom. Az ő nagyszabású elgondolásai ét az általa teremtett intézmények, a Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai kiadványsorozata, és az azóta az ő nevétfölvett Bécsi Történeti Intézet megalapítása nélkül ez a munka nem jöhetett volna létre.

Hálával tartozom azonkívül különösen azoknak, akik az anyag összegyűjtésében segítségemre voltak. Ezt a hálámat az *Iratok* egyes kötetének előszavában már nyilvánítottam, itt csak azzal a három levéltárral szemben tartom megismétlendőnek, amelyek az anyag legnagyobb részét szolgáltatták: első-sorban vitéz József királyi herceg tábornagy úr Ő Fenségével szemben, aki az alcsúti főhercegi családi levéltár anyagát bocsátotta rendelkezésemre, azután az Országos Levéltár és a Bécsi Állami Levéltár időközben ismételten változott vezetőségével szemben. Hálámat kell még kifejeznem Hóman Bálint m. kir. I. tanácsos úrnak, mint a Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet elnökének, aki támogatásával a kötet nyomdai munkálatait mozdította elő.

Ezek után csak azt kívánom még megjegyezni, hogy az 1809-1813 évek iratanyagát felölelő negyedik iratkötet csak később kerülván sajtó alá, az abban foglalt iratokra az utalás a jegyzetekben nem történhetett lapszám szerint, hanem csak a közlési számra való utalással, ami bizonyos nehézségeket okoz, mert egy-egy szám alá gyakran több irat sorakozik. Ezért ilyenkor a közlési szám előtt az illető irat őrzési helyét is megemlítem, hogy az idézett számon belül az nehézség nélkül legyen fellapozható.

Budapest, 1944. március hó.

Domanovszky Sándor.

JÓZSEF NÁDOR ÉLETE.
ELSŐ RÉSZ
HARC AZ ALKOTMÁNYÉRT

1795. szeptember 19-e nagy napja volt Luda városának.

Sorfalat álló katonaság és polgárórség, a kíváncsi polgárok s a vidékről feltódult nemesek hullámzó sokasága, feldíszített házak és diadalkapuk, vonuló bandériumok díszmagyarba öltözött daliái s a városból észak felé törekvő küldöttségek és díszhintók beszédes Jelei a várakozásnak, az örömmek és lelkesedésnek.

Az országnak a török pusztítás után poraiból feléledő fővárosa új életreéledése óta csak kevés hasonló ünnepséget látott: az egyetemnek országraszoló díszes megnyitását 1780-ban, amelynek fényét azonban nem emelte fejedelmi személyiség, Sándor Lipót nádor fogadtatását 1791-ben és Ferenc király koronázását 1792-ben. Az emberekben ez utóbbiak emléke él, ezt iparkodnak utánozni, amidőn az ország új helytartójának, József főhercegnek fogadására készülnek.

Az általános örömet csak a visszaemlékezés fájdalmas érzése tompítja. A nemzet még nem ocsúdott föl a gyászból, amelybe néhai nádorának, Sándor Lipót főhercegnek tragikus tűzhalála borította, s a fájdalmat fokozza a szeretet és a ragaszkodás, amellyel a király szerencsétlenül járt öccsét, az első főherceget, aki a. nemzettel együtt tudott érezni, körülvették. Az új helytartót, Sándor Lipót legközelebbi öccsét mindenki azzal a várakozással fogadja, hogy ennek a régóta nélkülözött, végre megtalált, de annyira időnekelőtte megszakadt érzelmi kapcsolatnak lesz ő is további ápolója, a még gyenge palántának szeretetteljes gondozója. Valamennyi latin, magyar, német és olasz nyelvű versből, mely e történeti pillanatra készült, ez a méla akkord hangzik ki. Az öröm .Józsefért, nem volt elválasztható a Sándor Lipótért érzett őszinte gyásztól s az érzelmeknek abból az összecsendüléséből, amely Sándor Lipótot, oly népszerűvé tette a magyar szemében, merítette a nemzet a reményt, hogy ezt a lelki harmóniát öccsével is meg fogja találni.

Ez a gondolat csöndül meg e napon Virág Benedek lantján is.

*Önts ki, önts ki, Múzsám, bánatod árjait,
És árvaságán e nemes, oh! de sok
Veszélyeken forgott hazának
Sírj fel az ég kegyes Istenéhez.*

*Én majd Budának bérceiről vitéz
Árpád kesergő magzatának magasb
Hangan kiáltandom: „Szerencsénk
Hajnala kezd pirosodni, bízunk.“*

*Királyi herceg József az, a kitől
Bátran remélhet balzsamos írt sebünk.
Boldog! ki bölcs és gyenge kézből
Várhat örömszereket magának.*

Buda és Pest már kora reggel lázban volt.¹ A főherceg érkezése Nyergesújfaluról, ahol az éjtszakát töltötte, Vörösvárra ugyan csak kilenc ólára volt kitűzve, de a két város csendjei már reggel hat órakor fölverte a polgárőr csapatok dob- és kúri - jele, melyekkel tagjaikat gyülekezésre hívták. A hivatalos fogadás Óbuda előtt, a „Kerék“ vendégfogadónál történt,² de már Vörösvárnál is vártak deputációk. Az előző napon Moson, Győr és Komárom³ is kivette részét az üdvözlésből, Nyergesújfalutól pedig Esztergom megye bandériuma kísértte a főhercegei.

Óbudán a dízsátornál várta a helytartót Pest megye nádori bandériuma, Károlyi József gróf szatmári főispán vezetésével, a kánok és jászok, a kecskeméti és a körösi nemesek, s az előkelő uraknak nagy sokasága, részben lóháton, részben

¹ A fogadtatásra v. ü. a nádor levelét Ferenc császárhoz szept. 20-ikáról. *Íratott*. I. 30—32. 1. Szapáry gróf főudvarmester szept. 26. és 27. leveleit. Sammelbande 142. és 169. és az egykorú lapokat: *Magyar Hirmondó* 1795. II. 409—412., 426. és 444—447. 1., *Pressburger Zeitung*, 1795., 921—922. és 937—938. *Magyar Kurír*. 1795. II. 408. 1. és *Magyar Merkúr*, 1795. II. 1116. 1.

² Az ott elhangzott beszédek közölve: *Magyar Hirmondó*, 1795. 11. 602—608. 1.

³ Balog János beszéde a komáromiak nevében, közölve: *Magyar Hirmondó*. 1795. II. 459—462. 1.

hatfogatú díszhintókon. Belőlük alakult meg a menet. A fogadásra kiküldött követségek és bandériumok, majd a díszes kocsisor után a főherceg huszárjai, szolgaszemélyzete és vadászai s utána magának József főhercegnek hatfogatú nyitott díszhintaja következett, főülésen az új helytartóval, szemben vele főudvarmesterével, Szapáry János gróffal. Diszörségként a nádori bandérium vonult a hintó után.

Óbuda első házainál az óbudai zsidók arannyal ékes, koszorús diadalkapuja várta a fejedelmi vendéget. Ott állott a zsidóság is fekete ruhában, vállain tartva a tízparancsolatot. Itt mutatták be hódolatukat Pest megye rendei s innen kezdődött a katonai sorfal, amely a királyi várpalotáig szakadatlan sorban gondoskodott a rend fönntartásáról s a kíváncsi és lelkes közönség féken tartásáról. A Bécsi-kapunál Buda város magisztrátusa, a királyi vár előtt föllállított diadalkapunál az ország primása, Batthyány József gróf bíboros fogadta a főherceget.

Estére a két ikervárost kivilágították s a helytartó díszhintaja bejárta az utcákat. Ez alkalommal Pest vitte el a pálmát Budával szemben. A kiemelkedő látványosságok a primás nyári palotája, a Károlyi-palota, az egyetem, a megyeháza és városháza voltak. A Károlyi-palotának nemcsak a homlokzatát világitották ki, hanem a kapualját is sűrűn kirakták mécsesekkel. Ez szép perspektívájával hatott: az udvar közepén lángpiramis lobogott, e mögött pedig távolabb még a kertajtó is tűzvonalakban fénylett. Legköltségesebb a városháza illuminációja volt. A város itt diadalkaput emeltetett s ez szebb és hatalmasabb volt, mint a budaiak. Magánházakon is mindenféle feliratok és transzparenszek díszlettek. Elrendezésében azonban a megyeháza kivilágítása volt a legeredetibb, a megye ugyanis a főhercegben nemcsak a helytartót, hanem örökös főispánját is tisztelte. Az épület előtt tíz piramis mintegy égő kertet ábrázolt. A kapu előtt két hatalmas korinthusi oszlopon az oromzatig felnyúló fénydísz tündöklött. Legtetején felrepülő hollók alatt a „Bonum ómen“ szavak álltak. Lejjebb Sándor Lipótra vonatkoztatva, lonixmadár ezzel a felírással: „Exsurgit ab ignibus alter.“ Jobbról egy Pannóniát ábrázoló nemtó az áldozati tömjént gyújtotta meg. E látványosságok megtekintésében az előkelőségek hosszú kocsisora kísérte a főherceget, csupa hatfogatú díszhintó.

Másnap a helytartó fogadta a kormányhatóságok és a bíróságok, majd a vármegyék követségeit. A tulajdonképeni legünnepélyesebb aktus, a főhercegnek Pest megye főispáni méltóságába való beiktatása, csak szeptember 21-én délelőtt folyt le a budai országházban. Tekintettel a beiktatás országos jelentőségére, Pest megye rendéin kívül jelen voltak a többi megyék küldöttségei is, valamint a mágnások nagy sokasága. Az ünnepélyes ülésről mindenekelőtt két küldöttséget indítottak útnak Batthyány primásért, aki a beiktatásra kiküldött királyi biztos szerepét töltötte te, és a helytartóét. A primás és udvari népe három díszhintón vonult föl, később a főherceg érkezett kíséretével. Őt a kapunál, a lépcső alján s a terem ajtajában kiküldöttek fogadták.

A királyi ultimátum felolvasása után a primás beiktatta a főherceget főispáni méltóságába és hosszabb beszéddel üdvözölte.⁴ A helytartó válasza⁵ után négy szolgabíró hatszor egymásután székestől fölemelte az új főispánt, „mely ősi ceremóniának megtételekor kívül a palotán ágyúk durrogtak; belül pedig a szalában trombiták harsogásai egyesültek az örvendetes és szíves vivát kiáltásokkal”. A kalocsai érsek,⁶ Szily József első alispán⁷ és Szerdahelyi Gábor felszentelt püspök,⁸ beszercebányai vikárius szólottak még, mire a főispán hozzákezdett hivatalos működéséhez, néhány ülnököt, nevezve ki és királyi rendeleteket olvastatva föl.

A beiktatást ünnepi istentisztelet követte a nagy templomban, ahová díszmenet kísérte József főherceget. Egy katonai szakasz után polgári huszár- és ulánusszázadok lovagoltak. Utánuk vonult föl a jászok és kunok bandériuma, majd a primás és kíséretének díszhintái következtek, mögöttük a jelenvolt mágnások, püspökök és küldöttségek, valamennyien hatfogatú díszhintón, végre maga a helytartó udvari népe kíséretében. A nádori bandériumot ez alkalommal is Károlyi József gróf vezette, míg a

⁴ Közölve: *Magyar Hírmondó*. I fejr II. 520—524. I.

⁵ Közölve u. ott, 524—526. I.

⁶ Közölve u. ott, 538—543. I.

⁷ Közölve u. ott, 555—557. I.

⁸ Közölve u. ott, 573—576. I.

menőt végén a budai és a pesti polgárőrség gyalogszázadai haladtak.

A primás a ceremónia befejeztével 600 terítékes ebédet, este pedig pesti nyári palotájában bált adott, amely alkalmából megismétlődött a kivilágítás. 22-én a primás a helytartó elnökségébe iktatta be a főherceget, aki ezen a napon 400 terítékes ebédet adott. Végre 23-án megtörtént az installáció a hétszemélyes táblán is, ezután a primásnál ebéd, este pedig a főhercegnél vacsora és bál zárta be Magyarország új királyi helytartójának beiktatási ünnepségeit.

A sok fogadás, lakoma és bál bőséges alkalmat nyújtott az embereknek, hogy a lelkesen fogadott fiatal főherceg közelébe jussanak és vele elbeszélgessenek. Főudvarmestere, Szapáry János gróf, aki ezt a tisztet már Sándor Lipót főherceg mellett is betöltötte, néhány nap múlva nagy megnyugvással jelentette Bécsbe, hogy a főherceg milyen barátságos és nyájas volt mindenki iránt és mennyire megnyerte az emberek rokonszenvét.⁹ A remények, amelyek a sok üdvözlő versből kicsendültek, csak most kezdtek igazán dagadozni.

Vájjon a sok fény és ünnepeltetés közt gondolt-e a még csak tizenkilenc éves, életvidám, gondtalan ifjúságából a közéleti szereplés terére hirtelen kiragadott főherceg a nehézségekre és a gondokra, melyek magas méltóságával és a hatalommal együtt jövőendő pályatársai lesznek? Zsebében a Bécsből kapott instrukciókkal, körülrajongva a nemzeti öntudatára ébredt magyarság bizakodó szeretetétől, tudta-e azt, hogy évszázados ellentéteknek kiegyenlítése lesz föladata, ellentéteké, amelyek nem élszunnyadóban vannak, hanem az utolsó években még lényegesen ki is élesedtek? Tudott-e arról a lelki hullámvásról, amely Martinovicséknak csak hat hónappal korábban történt lefejeztetése nyomában az országban keletkezett, a megütközésről, amelyet

⁹ Szapáry levele Colloredohoz 1795. szept. 27. StA. Sammelbände 142. „Ubrigens kann ich El. versichern, dass der E. H. allerort sehr freundlich. laitselig war, so, dass derselbo alle Leute befriediget hat, leli wünsche deren Fortselzung, an mir soll kein Mangel sóin, wenn Hd. sein Zutrauen, wie bis jetzo, fortsetzen ferners wird.“ — és 1795. szept. 26. Sammelb. 169. a férfiakkal, az asszonyokkal és a primással jó! mulatott „dergestalten, dass allé Deputierte mit vollkommener Znfriedenihelf. in ihr Heimat. .. gängen sind.“

a nemzeti irányzat képviselőinek az ő kinevezésével kapcsolatban a főméltóságokból történt elbocsátása keltett? Ismerte-e azt a félelmet, amelyet az alkotmányos igények minden legcsekélyebb megnyilvánulása császári bátyjában fölidézett, s azt a rajongást, amellyel a magyar mindenekfelett alkotmányához ragaszkodott? Sejtette-e azt, hogy itt két hatalmas malomkő végzi évszázadok óta megszokott ellentétes mozgását s hogy most ő az a szerencsétlen áldozat, akit e két malomkő közé dobtak, hogy összhangba hozza járásukat?

E kérdésekre választ nem adhatunk. Installációjának ceremóniái közt csak az első lépésnél, a mosoni fogadtatásnál volt elfogult. Azután véges-végig egész diadalútján bátor és nyílt föllépése és szelíd jósága voltak azok a tulajdonságok, amelyek az első impresszió lenyűgöző hatásával népszerűséget szereztek magas személyének. Bizalommal nézett a jövőbe s ha ismerte is, nem értékelte még o pillanatban igazi súlyuk szerint az akadályokat, amelyek működése elé tornyosultak.

Bécsből nem azért küldték, hogy a magyar alkotmányos és nemzeti törekvések támogatója legyen. Itt viszont a nemzeti gondolat ülte diadalát. Sándor Lipótban is azt gyászolták, aki ezt a gondolatot megértette:

*A min hazánk sorsa forog: magyar
Törvény, szabadság, öltözet és ama
Nemzet tulajdon kincse, a nyelv.
Szent vala s kellemes ő előtte.*

Ezt, mindenkifölött ezt várták tőle is. Ezt zúgta fülébe a sok alkalmi üdvözlő verszet:

*Örvend egész ország, méltán is örvendhet.
Mert fő-személyedben főpártfogást vehet!
Úgy nézünk mi Téged, mint a szegletköret.
Melyre boldogságunk újra építettet.*

¹⁰ Virág Benedek üdvözlő verséből. *Magyar Hirmondó*. 1795. 412. 1.

*S úgy ugyan, az a terh, melyet kell viselned.
Több rendbeli gondnak meg kell itt felelned.
Bár i f j ú légy is, sokat elintézned,
Királyt, és a hazát e g y a r á n t szeretned.*

Az „atra cuiu“ oda is ült már díszhintójának hágsójára. Ugyanabban a szeptember 20-ikáról kelt levélben, amelyben császári bátyjának megírta bevonulásának körülményeit, jelentette azt is, hogy Zala megye olyan urakat küldött üdvözlésére, akik ellen az udvar eljárást indított, és hogy Vukovár környékén fölépelt a pestis.¹¹

Az „atra eura“¹², amely nem hagyja el többé!

Belekerült a két malomkő közé, amelyek föltartóztathatatlanul folytatják tovább ellentétes forgásukat.

S a korszellem sem volt kedvező. Vészterhes idők méhben megoldhatatlan örök ellentétek vajúdtak. Egész Európában új eszmék: racionalizmus és forradalom az állam és az egyház ellen törtek. A védekezésben ellenük szent meggyőződéstől vezéreltetve, a reakció a fölvilágosodás komoly' vívmányait elsöpréssel fenyegette. A világrengető vihar a magyar lélek egyensúlyát is fölborította. Racionalisták, külföldi divatok utánczóí, az idegen eszméktől várták a nemzeti kérdés megoldását. Mások alkotmányunkat féltették tőlük. Reformtörekvés és maradiság a függetlenségért és a nemzeti haladásért vívott küzdelemben zűrzavaros káoosszá bogozódtak össze. A józan ítéletet elfojtotta a szenvedély, a komoly embereket gyakran kalandorok, avagy szolgálélek szorították le a porondról.

Megállni és helytállni az elvek és az emberek ez összekuszált harcában a legnehezebb föladatokat róttá az új királyi helytartóra.

¹¹ Nagy János szanyi plébános verséből. *Magyar Hirmondó*. 1795. 463. 1.

¹² *Iratok*, I. 30—32. 1.

A MAGYAR SORS.

Az egyes ember sorsa a közösségébe van beágyazva. Rousseau Emiljében, a természetes emberben — aki minden szellemi hatástól menten csak saját józan esze és a természet spontán fölismerése alapján fejlődik — már régen nem hisz senki. Filozófia és társadalomelmélet mélyen bevésték tudatunkba, hogy a legnagyobb egyéniségek sem vonhatják ki magukat koruk és iársadalmuk hatása alól, hogy még a forradalmárt is, aki a meglévő régi formával szembeszáll, ezek a tényezők határozzák meg.

Az, amit az ember közösségétől kap, nem csak fizikai örökség, biológiai adottság, hanem sokkal nagyobb mértékben az a szellemi tapasztalatanyag, amelyet az ősök hosszú nemzedéksorozatai halmoztak föl s amely nem fizikai átöröklés, hanem inkább tudatos vagy tudattalan nevelés eredménye, amelyet mindenki maga szerez meg magának környezetétől. Csak abban van különbség, hogy a megszerzés módjában kinek van nagyobb és akiivabb része: a környezetnek-e, avagy magának a neveltnek? A determináns tehát szellemi, az az objektív szellem amint ezt a modern filozófia elnevezte —, amely elszakadt az egyénektől és önmagában is tovább él és fejlődik, mint az élet egyik leghatalmasabb erőtényezője, amelynek hatalma alatt élünk és amely bennünk is él. Nevezik kultúrának is. Ez azonban nagyon komplex fogalom, mert sokféle elágazásában nem tudjuk, melyik a főiránya, hova törekszik? Csak a múltra, visszatekintve értjük meg a szétágazó erők összetevődését és kifejlődését és vonjuk le a történelemből a következtetésre, az objektív szellem további alakítására alkalmas tapasztalatokat. Ez a szellemiség minden önálló életet élő közösségnél másként alakul és nemzeti kultúrákban differenciálódik. Különbségeit éppen az

¹ V. ö. Hans Freyer: *Theorie des objektiven Geistes*. 3. kiad. Leipzig Berlin. 1934.

élmény különbözősége alakítja ki, amely minden esetben megfellebbezhetetlenül kényszeríti, hogy bizonyos formában gondolkozzék. Mindaz, amit elődeink tettek, megköti tehát szabadságunkat, mert kifejleszti a formát, amelyben gondolkodunk, vagyis meghatározza a sorsot.

„A történetnek az a tragikus vonala, hogy minden szabadság a következő nemzedékre nézve már sorssá válik“ — írja egyik kiváló filozófusunk.² Ez a megkötöttség, ez a sors, a nemzet élményének ez a tükröződése gondolkodásában egyike azoknak a malomköveknek, amelyek közé a Budára fényes ünnepélyességgel bevonult József főherceg került.

Nemzeti sorsunk alapjai messze ősidőkbe nyúlnak vissza. Ha a XVIII. és XIX. század állapotairól beszélünk, a rendiségben szoktuk fölfedezni ezek eredendő bűneit. Radikális frazeológiával feudális berendezésünket okoljuk bajainkért. Sokan úgy gondolják, hogy átvettünk egy idegen társadalmi formát, amely akkor nyugaton már letűnőben volt, s ez rendi önzésből és szűklátókörűségből, túlélve önmagát, anakronizmussá lett, amikor körülöttünk már megváltozott a világ. A rendi szervezet e késői fennmaradása azonban nemcsak a forma időbeli továbbélésének kérdése.

A sorsadottság, az élményi alap földérintésében legalább is a török veszedelem és uralom koráig kell visszamennünk, hogy lényegét megérthessük. Ha a magyar történelem végzetszerűségéről beszélhetünk, végzetszerű volt elhelyezkedésünk a Duna-Kárpátok övezte medencéjében. Az akkori életforma megvédésére a Kelet ellen kellett fordulnunk s így keleti kezdetekkel a Nyugat, védelmezőivé lettünk. Vállaltuk a védőbástya szerepét s ez a szerep elsősorban katonai föladatokat rótt a nemzetre. Aeneas Sylvius megütöközött a nyugatiaknál jelentékenyen zordabb erkölcsökben, de mégis Isten bölcs végzését látta abban, hogy ilymódon a keresztény világnak bátor védelmezője rendeltetett.³ Kétségtelen, hogy a zordabb erkölcsökben nagy része volt

² Prohúszka Lajos: *A vándor és a bujdosó*. Budapest. 1936. 15. 1.
2. kiad. 1941. 20. 1.

³ Murus vero Ungaria est et antemurale fortissimum sive elipeus nostrae religionis sub quo longe iam protecti sumus. *Aeneae Sylvi... opera quae extant omnia*. (Basilrao, 1571.) 928. l. v. ö. még n. ott. 556., 628., 908. és 915. 1.

annak, hogy fejlődésünkben századokkal a nyugati népek mögött haladtunk, de éppen a XV. század volt az, amikor a nemzet szerencsés körülmények közt nyugodtabban fejthette ki erőit az időbeli különbség leküzdésére és jólétben is emelkedett. A renaissance kultúrát már az elsők közt vettük át Itáliától s ez az átvétel nem volt csak külsőségek, vagy csak az udvarra szorító, hiszen a humanizmusnak műveltségünkben századokra lenyúló gyökerei voltak és már Zsigmond idejében a távolkeleti Nagyváradon olyan tudós központ alakult, amelyet a Nyugai humanistái és úttörő természettudósai is szívesen kerestek föl.

A renaissance új életformát hozott Európának. Fölszabadította az egyént és a tömegek élére állította az erős egyéniséget és az uomo universale-t, de ennek az átalakulásnak a tömegekbe az volt a legnagyobb eredménye, hogy az ember átértékelésével hallatlan mértékben felszaporította az értékes embereket. Az urbanizálódás döntő diadala volt ez. A városi életforma áttörte¹ a városfalakat, kívánatosá és vezetővé vált, sok mindenféle vívmányát kényszerítve rá grandseigneurökre és uralkodókra is. Ez volt a polgárosodás első nagy előretörése, ha később a barokkos a rokokó-élet ismét jelentékenyen vissza is szorította.

Ennek a nagy átalakulásnak Magyarország is készségesen kitárta kapuit, tanúság rá városaink nagy lendülettel induló építkezése és műpártolása, de talán még inkább az iskolák számának rohamos emelkedése a XV. században. De hiába virágozik fel a humanizmus és terjed el az új művészet Mátyás udvarából a városokba is, hiába lendülnek fel az iskolák, úgyhogy egy-egy városunk három—öt iskolát, sőt Buda hetet is tart fenn, az urbanizálódásnak ez a nagy nekirohanása elbukik más körülményeken.⁴

A föllendülés java iramában éppen azon a ponton mutatkozik végzetes baj, amelynek az urbanizálódás szempontjából nagy jelentősége van. A külső országokkal szemben fizetési-képesség szempontjából kerülünk kedvezőtlen helyzetbe. A külföldről kapott ipari termékeket, főleg szövöttáru és fémipari cikkeket, a XIII. század óta bányáink termékeivel, ezüsttel, arannyal é-

¹ V. ö. Békefi Bemig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*. Budapest. 1910. 361 l.

rézrel fizettük meg. Bányáink kiaknázása e közben mind mélyebb telérekbe jutott s a XV. század második felében a bányavíz órcetermelésünket komoly válságba sodorta. A század utolsó harmadában mennyiségileg közel 50%-os visszaesések mutatkoznak, nem is említve, hogy a termelési költségek emelkedése a legvagyonosabb termelőket teszi tönkre. Thurzó János lengyel tőkével megkísérli a víztelenítést és Mátyás király, fölismerve a bajt, az összes magyarországi bányákat kötelezi, hogy a hét alsómagyarországi bányaváros Thurzóval kötött szerződésének mintájára keressenek orvoslást. De a természet erősebb volt az embernél. Ez a szerencsétlen fordulat éppen akkor gyöngíti meg a városi polgárelemet, amikor hatalmas perspektíva nyílt meg előtte.⁶ Iparunk átütő erővel csak a bányászatban összpontosult, mezőgazdasági terményeink tengelyen nem bírták a szállítás költségét. Velence, Bécs és Krakkó árumegállító jogai a magyarhoni német kereskedőt is passzív kereskedelemre szorították.

Ilyen körülmények között fölötte nehéz volt áttörni a régi agrárius szervezet kereteit, amelyet még a honfoglalók hoztak magukkal a Donec termékeny medencéjéből. A honfoglalók már Lebédiában is csak félnomádok voltak. A termékeny vidékeken lakó nemzetségek az arra vonuló kereskedelmi utak mellett már földművelésre tértek át és meggazdagodva, állandó rend hordozói lettek. Nomadizáló népeknél az erő és tekintély volt a szervezkedés kifejeződésének alapja. A telepet vezetőjéről nevezték, aki a nagycsalád fejéből úrrá lett. A lebédiai magyarság közvetlen szomszédságában élő burtászoknál, ámbár szegények voltak és telepeik nem tömörültek még nagyobb egységbe, alacsonyabb fokú állattenyésztés és földművelés mellett a keleti utazók mégis „uradalmakat“ figyeltek meg, amelyek lakossága harci lovakat volt köteles állítani, de az urak ezt a kötelezett-

⁵ Hóman Bálint: *A X I V . századi aranyválság.* (Fejérvataki-émlékkönyv, 1917), 212—242. 1.; Kováts Ferenc: *A magyar arany világtörténeti jelentősége és kereskedelmi összeköttetései a nyugattal a középkorban.* (Történeti Szemle. 1922); Paulinyi Oszkár: *A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége.* (Károlyi-émlékkönyv, 1933), 402—439. 1.

⁶ V. ö. Paulinyinak a réztermelésről szóló idézett cikkét a Károlyi-émlékkönyvben és a *Magyar Művelődéstörténet* II. kötetében ugyancsak tőle: *Ipar. kereskedelem.* 161—200. 1.

ségüket már alattvalóikra hárították át. A jóval gazdagabb, fényűző magyaroknál, akik már haladott törzsközi szervezetben éltek, vagy legalább is annál a részüknél, amely a Dnyeper felő haladó kereskedelmi út mellett a híres „fekete földön“ (csernozjom) tanyázott, sok szántóföldjük és bőséges szénatermésük mellett, a fejlődésnek ez a vonala csak haladottabb formát eredményezhetett. A szentistváni szervezés már nem került szembe a nép egészével, már csak egy töredék kívánta fenntartani a társadalom nomádjellegű állandó erős fluktuálását. A föld művelésével együttjáró békésebb hajlam és állandóbb rend nyugati mintára magántulajdont teremtett és a szent király a művelési szervezet népességének állandóságát már törvényes intézkedésekkel biztosította.⁷ A XI. század végére a kóbor földnélküli (extorris) már a törvényes renden kívül állott. Az így kifejtett életforma teljesen a földre volt alapítva. Kizárólagosan agrárjellegét még éleesebbé tette, hogy a magyarság új hazájában elkerült az akkori kereskedelem útvonalából és védelmi szempontokból a XIII. század elejéig gyepűi közt egészen elzárkózott életet élt. A városi élet jórészt csak akkor indult meg, amikor az egész országra kiterjedő hatalmas királyi birtokszervezet fölbomlott és széthulló részei kialakították a nagybirtokrendszert. Ennek kereteiben a városi polgár éppolyan úri hatóság alatt állott, mint a birtok szabad és nem szabad, sokféle kötelezettségű népei. A birtoklás jogcíme az érdem maradt, értve alatta elsősorban hadi érdemet; a föld szabad birtokosával szemben a birtokon élőket szabad gazdaságaikban is csak a föld haszonélvezőinek tekintették. Nyugati befolyás alatt ez a szervezet ölthetett hűbéri színezetet — a hűbériség intézményeiből kétségtelenül sokat átvett —, de alapjában mégis a honfoglalók korábbi nagycsaládi (aul) szervezetéből és lovasharcos életformájából alakult ki. A XIII—XV. századi nagybirtoknak tulajdonosa éppen olyan föltétien ura volt a birtokán élő népeknek, mint a nagycsalád egykori feje az aul népességének, csak a közöttük fennálló viszony alakult a régi családias kapcsolat helyett ridegebbé.

⁷ V. ö. értekezésemet a *Szent István emlékkönyv* II. kötetében: *A mezőgazdaság Szent István korában.* 311—333. l.

Ezt a szemléletet a városi elemnek nehéz volt megtörnie, mikor sem ura, sem a városon kívül élő egyéb népek nem láttak benne sem mást, mint földesúri alattvalót. Foglalkozásban és életszínvonalban nem is igen különbözött tőle. Hiszen a magyar városi élet régi eredetű, honfoglalás előtti alapokra csak néhány dunántúli városban tekinthetett vissza, de a magyar királyság első századaiban ezek is primitív állapotban tengődtek. Ami ezeken fölül keletkezett, keletkezésében erősen agrárius színezetű volt, többnyire valamely agráriparágnak vagy belterjesebb művelési formának (szőlő- vagy kertgazdaság) köszönhette kiemelkedését, nem annyira a más életformának és magasabb színvonalnak, mint inkább a fiskális érdekek, amely a földesurat kiváltságos bánásmódra indította. Több száz „város“-unk inkább csak jogilag volt annak nevezhető, nem gazdasági formáját tekintve.

És különösen nehéz volt a begyökeresedett szemléletet átörni egy olyan korszakban, amikor hosszabb nyugalom után a XV. században mind fenyegetőbbben jelentkezett egy új ellenség: a félhold, amelynek fanatizmusa elé nem sikerült gátat vetni, s amelynek előnyomulásával rohamosan növekedtek a honvédelem gondjai és terhei. A bástyaszerep ismét fenyegetően előtérbe lépett — akárcsak a XI—XIII. századokban —, s a városok éppen ebben a szerepkörben keveset nyomtak a latban. A XV. század utolsó szakasza határozottan a csak jogi jellegű városok ellen fordult⁸ és új törvényekkel kiterjesztette a kilencdeköttelezettséget mindazokra a városokra, amelyek védelmükre nem emeltek falakat,⁹ sőt a városi polgárok szőlőbérleteire is.¹⁰ Mennyivel inkább volt érthető ez a fölfogás, amikor a török itt ült az országban!

A török hódoltság és a Habsburg-uralom ismét az agrárius szervezetre és a katonai jellegre vetette a hangsúlyt. A bécsi kormányzat — Rudolf egyetlen nekibuzdulásától eltekintve — Magyarországon csak végvidéket látott. Politikájának súlypontja nem itt volt, hanem nyugaton: segítségében nem volt

⁸ Mályusz Elemér: *A magyar társadalom a Hunyadiak korában.* (Mátyás király-émlékkönyv.) I. 385—386. l.

⁹ 1492: 47. t.-c.

¹⁰ 1498: 41. t.-c.

sok köszönet, a magyar offenzív szellemet még el is ítélte. Az állandó háborúskodás terhe sokkal inkább nehezedett a nagybirtokra, mint bármikor azelőtt, önfeláldozó, életbevágóan fontos szerepének Szekfű Gyula adta páratlanul szép jellemzését. A várak körül, az ő szolgálatukra a nagybirtok megszervezte a lakosságot: adózását, gazdálkodását és katonai erejét, hogy helyt állhasson, mert az állam nem volt képes ezt a föladatát teljesíteni. Az egyházi nagybirtok is vártartományaival egészen ennek a célnak szolgálatába állott. A rendek a király távollétében minden gondot magukra vettek, jelentőségük tehát megerősödött, s a társadalom az ismét fölvirágzó familiáris szervezetben éppoly önkéntesen tömörült kisebb-nagyobb csoportokba, mint egykor a honfoglalók nemzetségfőik köré.

Nem is ez az önkéntes tömörülés és familiáris csoportosulás volt a baj. Ebben csak a szervezetnek ösztönös képessége nyilatkozott meg, hogy a baj ellen védőgátat építsen ki. A végzetes az volt, hogy ennek az önmagára utalt szervezetnek szükségkép összeütközésbe kellett jutnia az egészen más élmények alapján diametrálisan más szemléletű idegen központi hatalommal. Addig a magyar gondolkodás — különösen éppen az utolsó korszakban — sok tekintetben más adottságai ellenére is. lényegében ugyanabban az irányban haladt, mint a nyugati keresztény országoké. A fejlődésnek ezen a pontján azonban elkövetkezett az a tragikus fordulat, hogy szervezeti kapcsolatba kerültünk egy ránk nézve idegen jellegű hatalommal, amely a maga részéről nem tett semmit a gondolkodási különbség áthidalására, nem is kereste a megértést, csak érzéketlenül rá akarta kényszeríteni a saját szellemiségét az új sorstársakra és ezzel annyira megmerevítette magát szemben éppen az ütközőpontokon az ellenszegülést, hogy kölcsönös közeledés helyett csak mind ridegebb eltávolodás következhetett be.

Azt a keserűséget, amely akkor a Lajtán innen fölhalmozódott, éppenséggel nem az urbánus és az agrárius — katonai-rendi életforma fűtötte. I. Ferdinánd megválasztásának indító oka — ezt nyíltan hangoztatták — az volt, hogy szövetségest, erősítést kapjanak a török terjeszkedés ellen. A Lajtán túl azonban ezt a kérdést más szemmel nézték s a jogalapot az 1463., 1492. szerződésekből és ezekhez fűződő dinasztikus meg-

egyezősekben látták. Ezen a ponton keletkezett az ellentét, amelynek a. következmények levonásánál tovább kellett mérge-sednie. A Habsburg-felfogás családi hatalmának erősödését látta a Jagelló-országok megszerzésében, de a dinasztikus harcban főellensége a francia király volt, a döntést tehát a Rajnánál akarta kivívni; a franciák szövetségesét, a szultánt, egyelőre még a megoszlott Magyarország is föltartóztathatta Bécs felé való törekvésében. Az öntudatos magyar célkitűzés tehát lehetlenné vált. A rendek a helyzet visszásságait eleinte nem lát-ták világosan. A nemzeti önállóság gondolata és a kizárólago-san dinasztikus hatalmi politika összeegyeztethetlensége azon-ban mind élesebben lett fölismerhető. Annak az irányzatnak, amely már a XV. század közepe felé fölismerete az idegen tanács-adók káros hatását és ezt törvényekkel iparkodott kiküszöbölni, szomorúan kellett tapasztalnia, hogy éppen katonai viszonylat-ban egészen idegenek kezébe kerül a vezetés, hogy a külföldről behozott segítség zsoldos katonasága ellenséggépen viselkedik, hogy e sérelmek fölhánytorgatása, az orvoslás keresése csak bizalmatlanságot kelt a magyar tanácsosokkal szemben, hogy állásaikból kiszorítják őket, vagy elveszik tőlük hatáskörüket, majd koholt ürügyek alatt birtokaikból is kiforgatják őket.

Egyet kétségtelenül nem láttak meg e kor vezető magyar férfioi, hogy t. i. mindezek az intézkedések, az ő kiszorításuk vagy legalább hátrátételük, sokszor lenézett spanyol, olasz és német zsoldosokkal szemben, éppen azért volt olyan könnyen keresztülvihető, mert az ország Mátyás megindította átalakí-tását az ő halála után az oligarcha urak meghiúsították. Ezzel megakadt az állami szervezet kialakulása, a legfontosabb ügy-köröket továbbra is rendi méltóságok vezették, akik mellett nem alakítottak ki hivatalokat és akiket birtokaik kormányzása abban is akadályozott, hogy hatáskörüket az új igényeknek meg-felelően állandóan elláthassák. Sőt az a szinte korlátlan rendel-kezési jog, amelyet a magyar király e mellett a szervezet mellett gyakorolhatott, lehetlenné tett minden nemzeti beavatkozási az újonnan kiépülő állami hatáskörök betöltésére. I. Ferdinánd ezen a résen keresztül megvalósíthatta a középponti kormány-zatnak a rendektől szinte független szervezetét. Ez teljesen az ő hatalmában volt s a rendeknek csak azon a téren sikerült hatás-

körüket megóvniuk, ahol az a középkorban eredetileg kifejlődött: a bíraskodásban, ott is csak bizonyos korlátozásokkal.

A Miksa és Rudolf alkalmazta új eszközök nem a régi vezető családok félretolását jelentelik. Ezt a célt a Habsburg-kormányzat elég rövid idő alatt úgyis elérte, de nem tudta elérni azt, hogy az új arisztokráciával az ország nyugodt kormányzását, a lakosság megelégedését és ragaszkodását megnyerje. Ebben a főbaj a Habsburg-politikának kizárólag dinasztikus beállítottsága volt, amely csak a dinasztia hatalmi érdekeit látta, a nélkül, hogy fogalma is lett volna nemzeti sajátosságról, a tartománynál magasabbfokú egységi öntudatról és nemzeti érzékenységről. Minden dinasztikus politika egyedül csak hatalmi célkitűzéseket ismer, a történeti erőket, a múltat nem értékeli, velük tehát nem is törődik. Habsburgi Rudolfot a Kun László nyújtotta segítség nem akadályozta abban, hogy megsegítőjének halála után annak országát saját, fiának adományozza. A további Habsburg-birtokpolitika is a hűbéri elvek szerint irányította terjeszkedési törekvéseit. Amikor kiépítette újkori abszolút államszervezetét, akkor is hűbéri szemmel nézte, hogy országokat és tartományokat; miként vonhat magához. Csak területeket és függőségi viszonyokat látott, nem népeket, legkevésbé nemzeti öntudatot. Nem is hitte, hogy a népeknek lehetnek szent emlékeik s hogy ezek az emlékek erőt képviselnek, amely nem negligálható politikai tényező. I. Ferdinánd legalább türelmes volt a magyar sajátságokkal szemben, de 6 sem törekedett soha megismerésükre. Még erősebb volt a szakadék tanácsosai és a magyarság közt. Utódai már csak az ő referátumaik alapján ismerték a magyar kérdéseket és még ridegebb idegenkedést éreztek irántuk. Minden kísérlet a magyar viszonyok megismertetésére, a nemzet óhajainak és kéréseinek minden kifejtése ércfalba ütközött. Lázadásnak tekintették és csak föl-szította a rövidlátó bizalmatlanságot. Mindent hatalmi szóval intéztek el, ami nem kelthetett megelégedést; ragaszkodás helyett ellenszenvet ébresztett, ami eleve lehetetlenné tette a nyugodt kormányzást.

Az érzelmi szakadásnak volt egy másik kimélyítője is: az a lenézés, amellyel a magyar kérdéseket kezelték, mellékeseknek és súlytalanoknak tekintették. Bármennyire jogos is egy-

séges európai szellemről beszélni és ennek az egységes szellemnek általános fejlődését kutatni, mégis nyomatékosan rá kell mutatnunk arra, hogy ez a szellem fokról fokra terjeszkedett el a kontinensen, s hogy a lépcsőzetes terjeszkedés térbeli különbségeket idézett elő. Nyugatról keletre haladva az első éleesebb kiütköző választóvonal a Rajna vidékén volt és tolódott hol keletebbre, hol nyugatabbra. A másodiknak északi részén az Elba volt a választóvonal, de utóbb az Oderához tolódott, míg déli részében szélső kilengései az Enne és a Duna vonalán kereshetők, de állandósulása már igen korán a keleti magyar határon következett be. A különbségek a nyugati kultúra meggyökerezésének étape-távolságából származtak és alapjában egységes szellem mellett főként gazdasági téren ütköztek ki. A német gazdaságtörténet az Elbát két különböző birtokrendszer mesgyéjének tekinti, nyugatra az adózáson alapuló jobbágy gazdálkodással (Grundherrschaft), keletre a jobbágy munkán fölépült majorgazdasággal (Gutsherrschaft). Ez az ellentét német földön még jobban kiéleződött, annak következtében, hogy a Welfek tervszerű városalapítással a városi életformát keletre is átvitték, sőt ott ennek a formának különös lendületet adtak. A tudatos telepítés, ott ahol nagyobb akadályba ütközött, a középkori várospolitika eszközeivel, különösen az árumegállító joggal, a maga kereskedelmi hatalmát saját körzetén túl is biztosítani igyekezett. Magyarországgal szemben ez történt, amikor alig egy-két évtizeddel a gyeprürendszer fölbomlása után a forgalom nyugat, felé megnyílt, a magyar királyság tehát, amely ezüstgazdagságával erős vonzást gyakorolt a német kereskedőkre, föladta kereskedelmi elzárkózását. Ezt a helyzetet Lipót osztrák herceg már 1221-ben Bécs javára igyekezett fordítani a városnak adott árumegállítással. Célja ugyan csak 1312 után valósult meg, de Bécs rohamos emelkedésének ez volt a megindítója, és a XIV. században már teljesen elzárta Magyarországot a Nyugattól.¹¹

A lenézés, amellyel a városi életet élő polgár Magyarországra tekintett, kevéssé érintette az agrárius mentalitását

¹¹ Pleidell Ambrus: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban.* (Budapest. 1925). 10—32. l.

magyarságot, de az árumegállító joggal Bécs a magyar termelés minden hasznát, kisajátította, tehát éppen a vagyonosodást és a magasabb gazdasági formák felé vezető városias fejlődést kötötte gúzsba. Bécs évszázadokon át megszokta, hogy azokat a kísérleteket, amelyeket Magyarország e megkötöttség lerázására tett, könnyűszerrel meghiúsíthatta és az ország gazdagságát a maga javára fordíthatta. A Habsburgok magyar királysága ezt a kiszolgáltatottságot még növelte; a bécsi mentalitás abszolút államrendszerüket is alátámasztotta. Bécs gazdasági és a dinasztia hatalmi érdeke tehát összetalálkoztak és egymást erősítették, s ha a kor réseket is tört az árumegállításon, a magyar király felségjogaival a magyar nemesére, sőt az egész érctermelés Habsburg igazgatás alá került. Az új uralkodóház még csak azt sem tartotta szükségesnek, hogy magyar szerv igazgassa a bányákat, hanem osztrák hatóságra, az alsó-ausztriai kamara kormányzására bízta a bányáügyet és velük együtt, a bányavárosokat is, ezzel az országtól éppen legjelentékenyebb jövedelmét vonva el. Ezen a berendezkedésen elvileg is csak 1802-ben sikerült rést ütni. De nemcsak az ország középkori virágzásának legerősebb alapját sajátították ki, hanem kiviteli korlátozásokkal és tilalmakkal az elszegényedett ország egyetlen megmaradt kereseti lehetőségét, a mezőgazdaságot is bizonytalanságba döntötték az örökös tartományok pillanatnyi érdekei szerint, az ottani lakosság kedvezőbb és olcsóbb ellátása kedvéért. A török háborúk a XVI. században átmenetileg mezőgazdasági konjunktúrát, teremtettek, amelynek nyomában nálunk is haladottabb mezőgazdasági formák honosodtak meg s a majorgazdálkodás rohamosan terjedt. A 15 éves háború után azonban, amikor a hosszan elhúzódó állandó hadakozás megszűnt, a bécsi intézkedések a szépen fejlődésbe szökött új termelési formát is elhervasztották és nem kevésbé voltak okai annak, hogy a mezőgazdaság még a mohácsi vész előtti idők állapotával szemben is jelentékenyen visszaesett.

A dinasztia és Ausztria szellemiségének ezeket a tényezői! a magyarság nem fogadhatta el. A bástyaszerep elejtése, a nyugati Habsburg célok elsőbbségének elismerése az ország teljes kiszolgáltatása lett volna. Eltekintve a kérdés életbevágóan fájó materiális oldalától, a magyarság nem adhatta föl begyöke-

rezett százados tradícióit, amelyek a pillanatnyi helyzetben mindenkit sokkal kizárólagosabban foglalkoztattak, mint az ország megosztását megelőző korban. Semmi sem bizonyítja ezt jobban, mint a nemesi és a jobbágyi, az agrárius és a polgári ellentét enyhülése, főképp az a törekvés, hogy a jobbágykérdést a gyakorlati lehetőség keretében megoldják. Az időpont azonban semmiképp sem volt alkalmas arra, hogy régi kontroverziákat elvi alapon rendezzenek. Az állandó háborús életben a polgárság elvesztette jelentőségét és addig is csak igen korlátolt hatalmát. A polgári foglalkozás elsorvadt. A Fuggerek már 1533-ban bezárták budai bankjukat, 1547-ben lemondtak besztercebányai rézvállalatukról és marhakereskedésre tértek át, a XVI. század nyolcvanas éveiben pedig magyarországi birtokaikból is kivonultak. A nagybirtok egyetlen lehetséges ellenfele, a köznemesség pedig anyagi hatalom híján és mert a királlyal minden kapcsolata megszűnt, maga is a nagybirtok oltalmát kereste és familiári-i kötelékekben a nagyurak szolgálatába állt. De még a szegénység is csak uraitól remélte védelmét és török főnhatóság alatt is tartotta kapcsolatait földesurával és a megyei szervezettel.

Ilyen körülmények közt a nemzeti öntudat hivatott hordozója csak a nemesség lehetett. Hatalmat csak a nagybirtokos urak képviseltek, ők voltak az egyedüliek, akik valami szervezést kezdeményezhettek birtokaikon vagy a megyében és látszólag még az országgyűlésen. A köznemes csak kiemelkedő műveltsége, hadi érdemei és ezekkel szerzett birtokai révén tehetett szert némileg hasonló szerepre. A helyzetről és a viszonyokról csak nekik volt valamelyes áttekintésük, ámbr a külföldön élő király és tanácsosai terveibe alig, vagy csak elkésve láttak bele, amikor már új adottságokkal álltak szemben. Minden törekvésük tehát az újítások ellen fordult, mert ezekben közös vonásként ismerték föl, hogy ellentétben álltak a régivel és beleütköztek kiváltságaikba és az alkotmányba. Az új bürokratikus kormányzás önmagában is kihívta ellenszenvüket, hiszen őket birtokaik gondjai a hivatal kötöttségétől távol tartották, annak lényegével tehát nem is ismerkedhettek meg. A finansziális és a bányaügyhöz nem voltak meg a szükséges ismereteik, régi hagyományaik alapján csak a központi bíraskodás szervezetében és

a kancelláriában jutott néhányuknak érdemleges szerep. Amint az ország védelmét nagyrészt helyi tényezőknek kellett megoldaniok, a közügyekkel is ezek foglalkoztak, szélesebb összefogásban sokszor csak részgyűlésen, mert a háborús bizonytalanságban a megjelenés az országgyűléseken nagy nehézségekbe ütközött. Mindez a közszellem alakulására igen kedvezőtlen volt és károsan összeszűkítette a látókört, mert az országos kérdések megismerésére és megítélésére igen kevés alkalmat adott. A rendi gyűlések rövidre szabott, idejét nagyrészt kitöltötte a feltörő sok helyi panasz. Szélesebb érvényű intézkedésekhez vagy a bajok gyökeres rendezéséhez szükséges megítélőképeséget és szempontokat nem volt hol szerezniük. Mindenben a régi áramúhoz, a Corpus Iurishoz fordultak tehát, ami mindent megmerevített.

Más országokban is volt rendi alkotmányosság, de ott a rendek nem voltak úgy elvágva más társadalmi rétegek ügyeinek szemléletétől, résztvettek a kormányzatban, hozzásimultak a bürokratikus igazgatáshoz, megismerték előnyeit és nézőpontokat kaptak a társadalmi és gazdasági viszonylatok megítéléséhez. Magyarországon mindez hiányzott, egyrészt, mert a tényleges kormányzatszervek az országon kívül voltak, idegenek, sőt ellenségesek maradtak, másrészt, mert a török uralom idejének nagy elszegényedése olyan kicsinyes viszonyokat teremtett, amelyeknek következménye haladás helyett erős színvonal-süllyedés lett. Így csak a formáért, a régi keretért küzdöttek, amely a központi igazgatás átalakulásával elvesztette tényleges tartalmát. Ami megmaradt, csak a rendi kiváltság volt, ennek szűk keretében folyt a huza-vona, a nélkül, hogy valamiben is előbbre jutottak, vagy a bajokra megoldást találtak volna. A formáért folyt küzdelem azonban korántsem kicsinyelhető le; ennek köszönhető a nemzeti öncélúság gondolatának fönntartása minden ellenkező törekvéssel szemben. S ha e mellett a humánus gondolata elhanyagolódott, a filantróp törekvések nem tudtak kibontakozni, annak nem egyedül a rendiség volt az oka. Ebben az irányban akkor még a kormányzatnak sem voltak elgondolásai. A filantróp elképzelések még nem bontakoztak ki, s a kormányzat, csak annyiban volt tekintettel az alsó néposztályokra, amennyiben állami adóképességüket védelmezte éppen olyan

egyoldalúan, ahogy a rendek is védelmezték jobbágyaikat az állami terhek emelkedése ellen a földesúri adózás érdekében.

A nemzeti összetartozás tudata ebben az áldatlan helyzetben még mindig sokkal hatalmasabb erőtényező volt, mint a társadalmi osztályellentét. Bizonyos, hogy az erőviszony illetően alakulásában a kormányzat irányának is igen nagy része volt, hiszen kiáltó jelét adta nemzetellenes törekvéseinek. A magyar nagyurak deposszedálására lefolytatott hűtlenségi pörök és birtokelkobzások nem a rendiség ellen irányultak. A Rudolf idejében fölállított neoacquistia commissio sem azért indította meg eljárásait a visszafoglalt területek birtokjogának igazolására, hogy ott más viszonyokat teremtsen, hanem, hogy mások kezére juttassa őket. És ez a politika kihívóan magyarelles irányba hajolt el, amikor a török nyomás a vasvári béke után enyhült. Különleges alkalmi törvényszékek ideiglenes felállításával még a rendek védte bírósági szervezetet is áttörték. A kormányzat nemcsak a magyar nagybirtokosok ellen fordult és a helyükbe idegeneket ültetett, hanem magyarelles éllel idegen parasztság betelepítésére törekedett, sőt a pozsareváci béke után a Maros vonalánál katonai kordonnal akadályozta a magyarság visszatérését a bánsági területre. Dúló török harcok idején szélnek eresztette a végek sokat nélkülözött, hős vitézeit. A védelmi feladatokat a nagybirtoktól is elvette és rakoncátlan zsoldosaira bízta, akiknek ellátását nyomasztó adókkal a szegénység vállaira hárította. A föld népe mindezen felül nem kis keserűséggel nézte a közéje telepített idegen parasztságot, amelyet nagy kedvezményekkel hoztak oda, holott a magyar paraszttól a hasonló kedvezéseket megtagadták.

Ahogy akkor a sanyargatott nép Rákóczihoz fordult, világosan bizonyítja, hogy a jobbágyság a bécsi kormányzatot sokkal jobban gyűlölte, mint földesurait, és kétségbeejtő helyzetben is ez utóbbiaktól várta bajainak orvoslását.

A XVIII. században ezt a fejlődést a magyar társadalomnak még egy megrendítő válsága tetézte. A XVII. században az új erőre kapott familiáris-szervezet adta meg a nemzetnek egészséges, hajlékony, védekezésre fölötte alkalmas életerejét, minden csapások közt is erős vitalitását. A szerencse ennek a kornak társadalm szerkezetében az volt, hogy nem annyira a

rendi, hanem a familiáris kapcsolat volt benne a jellemző és uralkodó vonás. Nem rendi rétegek elkülönző választóvonalai körül folyt a harc, a küzdelem mindenekfelett kifelé fordult, a külső ellenség: török és német ellen, akik részéről a magyarság létérdekeit látta veszélyben forogni, s erre a harcra a régi középkori életközösség készségével fogott össze. Ha a XV. század belső evolúciójának legjellegzetesebb vonása a főurak és a köznemesek rendi ellentéte volt s ez a két politikailag nagyon kiélezett pártra bontotta is azokat, akik akkor az alkotmány keretein belül állottak, a nemzeti magárahagyatottságnak ez a kora egészen fölbonthatta ezeket a pártkereteket s a Tripartitum jegyében egységes védőgátat épített ki a nemzeti veszedelem ellen, amelyben főúr és nemes jobbágyaik bevonásával ismét föltétlen hűségi összeolvadásban álltak egymás oldalán, harcban és munkában, szenvedésben és örömben ugyanegy irányba tekintő vágyakkal, amelyek beteljesülésétől remélte mindegyikük saját különleges problémájának megoldását is. A familia volt az az elszakíthatatlan lánc, amely összefűzte különböző társadalmi rétegek tagjait a közös sors elviselésére s a közös célok kitűzésére. Ez a familia lehetett különböző politikai színezetű: aulikus vagy udvarellenes irányban, de osztályközi összetartásával a nemzeti erőnek hatalmas összekovácsolnia volt már pusztán azzal is, hogy a szembekerülő familiákon belül megőrizte az egymásra tált, rétegek egészséges együttműködését, a familiákon fölül pedig minden problémának magasabb nemzeti nézőpontból vett megítélését. Kétségtelen, hogy politikai szervezet tekintetén ez szétesést jelentett, mert nem tudta kiépíteni a nemzet belső irányításának szerveit s a kívülről irányított központi igazgatással szemben nem tudott aktíve, csak passzíve föllépni, de a familiáris hűség szellemével nemzeti szellemiségünknek mégis leghathatósabb fejlesztője volt.

Ezzel a hatalmas szellemi egytelorrással szemben a XVIII. században szomorú bomlás következett be. A szatmári béke után a bécsi politika eszközei megváltoztak. A nyers erőszak és a nyílt abszolutizmus helyébe simább eszközök léptek. Az udvar az alkotmányos formáknak bizonyos betartása mellett igyekezett céljai megvalósítására. A kiengesztelés után a főúri családokat iparkodott magához édesgetni. Báthoryak, Rákócziak,

Zrínyiek és hasonló légi nagyhatalmú, messze tradíciókra visszanező családok már nem állottak útjában; az új családok: Eszterházyak, Pálffyak, Erdődyek, Batthyányak más légkörben, a Dunántúl török harcaiban edzett évszázados királyhűségben erősödtek az ország oszlopaivá. Az az út látszott tehát legeredményesebbnek, hogy a főúri családokat, a rendek vezetőit, az országos közvélemény megtestesítőit lehetőleg mentői szélesebb tömegben kössék az udvarhoz. Bécsbe és Bécs közelébe vonták őket, ott szerepet adtak nekik az udvari életben, amelynek fénye és előnyei, kényelmesebb élete és könnyebb életfelfogása, ünnepeivel és kitüntetéseivel nem is tévesztette el célját. A főúri társadalom nagy része elidegenedett az elpusztult, csak lassan magához térő országtól, amelynek kicsinyes viszonyai és szegényes egyszerű élete már nem elégítették ki. Ha III. Károly és Mária Terézia nem is hasonlíthatók fényben a „Napkirály“-hoz, a magyar főurak részére mégis ők voltak a nap, amely életüket bearanyozta, a két évszázada nélkülözött „király“, a kor magaslatán álló szellemi központ birtokosa, akik sok olyan értékkel ismertették meg a „nemzet“ harcokban kifáradt, az elpusztult földön harc híján hivatásukat vesztett képviselőit. Az új környezet, az udvari fény ellenállhatatlanul megfogta őket, visszatérve nem találták meg helyüket régi élettársaik körében; Bécs pompája, kényelme, magas műveltsége mély szakadékot vont közéjük, amely korábbi életközösségük foszladozó szálait is hamar elvágta.

Ezt az életközösséget már a XVII. században meglazította a fejlődésnek egynéhány hulláma. A bécsi udvar az egész ország birtokrendjét felforgatta, az elkobzott és a török járom alól felszabadult föld javarészét újonnan fölemelt híveinek juttatta, akikben nem élt a régi birtokosok hagyománya, akiknek túlnyomó többsége csak jövedelemre vágyott, de földje életét meg sem ismerte, birtokát sokszor csak futólag, vagy egyáltalán nem látogatta meg. Így az úr és a föld népe közt nem fonódhattak lelki kapcsolatok, e szegény nemesség familiáris szolgálata pedig főúri udvartartás és hadi szervezet híján szinte átmenet nélkül megszűnt. Így' esett szét a XVII. század társadalmi szervezete. A döntő tényező ebben kétségtelenül a főurak elszakadása volt, akik fényes új életükkel lemondtak igazi nemzeti hiva-

fásukról: udvaruk nevelő hatásáról, birtokuk társadalmi szervező erejéről és a nemzet szellemi vezetéséről. Egy évszázad sem telt bele, hogy a köznemesség megint egységes arcvonallal forduljon a főurak ellen és az 1790-iki országgyűlésen megkísérelje az ország kormányát a maga kezébe venni. Nem is szólva a jobbágyságról, amely már csak kivételesen talált olyan urat, kiben vezetőjét és oltalmazóját látta, úgyhogy korábbi ragaszkodását a rideg idegennel szemben sokszor az ellenszenvig fokozódó elhidegülés váltotta föl. Az urak elköltözésével megszűntek a társadalom kijegecesedési gócai, a családias tűzhely melege kialudt, a korábbi nemes familiáris és a jobbágy támasz és irányító nélkül maradt, tájékozatlanul, a végre elért békés világban rideg elárvultságában.

Így állt itt a XVIII. században a magyar társadalom jövőjét illetőleg minden világos kép és elgondolás nélkül. Hagyományai megszakadtak. Múltjáról csak homályos képe volt. A közös összetartó eszmék a XVIII. századi szétesésben elhalványodtak, nagyrészt csak néhány duzzogó, az udvarnak hátat fordító főúr és a faluja szűk körében elparlagiasodott nemesség messze kimagasló műveltebb tagjaiban pislákolni még. A kivesző nemzeti hagyomány helyét az új koreszmék foglalták el, inkább az általános emberi gondolatokra irányítva a figyelmet, semmint a sajátosan hazaira. Ami szellemi mozgalom akkor kibontakozóban volt, mind idegen szellemet ültetett át: németet, franciát, még legnemzetibbnek a klasszikus szellem fölelevenítése volt mondható. A sajátosan nemzeti csak a Corpus Iuris és a Tripartitum egyoldalú megcsontosodott imádatában jutott kifejezésre. Ez csudálatos erővel kovácsolta össze különböző nemzetségek fiait a magyar független állameszme hűséges szolgálatában. De ugyanez a szellem a XVIII. század törvényhozásában is a nemesi jogoknak olyan újabb megerősítéseit iktatta törvénybe (1715: 8. t. c.), amely az általános emberi érték megbecsülése s a nagy erővel hódító korszak terjedése és érvényesülése elé csak újabb gátakat emelt. A rendiség akkor lett üres tényezővé, mert veszni hagyta a múlt hagyományainak összetartó erejét, a nemzeti múlt tudatát és mert a rendi kiváltságok alapján szembehelyezkedett a jövő fejlődés egyetlen lehetséges alap-

jával, az alsóbb társadalmi rétegek a korszellemnek megfelelő fölemelésével.

Így a belső meghasonlás újabb szétesés veszedelmével fenyegette a nemzetet. Rendi maradiság és társadalmi reform előharcosai fenték egymás ellen fegyvereiket. Ismét megmozdultak azok az erők, amelyek a magyar történelem XV. századvégi nagy törésében alul maradtak, s akik csúfos vereségük után két évszázadon át hűségesen állták a harcot türelmes és áldozatos szenvedéssel azok oldalán, akik annakidején jogos igényeiket oly ridegen visszautasították. A külső veszedelemmel szemben teljesített hűséges szolgálat tudatában újra megkísérelték kiemelkedni megalázó jogi helyzetükből. Bízató jelnek látszott, hogy egyrészt a korszellem most mellettük volt és kívánságaikkal a fölvilágosult elemek már itt is rokonszenveztek, másrészt, hogy a rendi ellenállás esetén az abszolút királyi hatalomra számíhattak, amely a XVIII. században a filantróp eszmék hatása alatt jóindulatot mutatott irántuk, sőt kész volt vágyaikat a rendiség ellen is felhasználni. Ha a főurak el is veszítették vezető szerepüket, eszmevilágukat a török korszak alatt teljesen fölszívta a most irányadó köznemesség, amely már máskor, az aranybulla és a XV. századvégi válság alkalmával is teljesen kisajátította a főurak mentalitását.

Szétesett, hagyományavesztett társadalom, célkitűzés nélkül, fenyegető új belső elleni élekkel, amelyeket a koráramlat nem megvetendő ereje is kiélez, az egyik oldalon, a másikon a XVIII. század folyamán megerősödött királyi kormányzat, amely éppen olyan idegen és megértésnélküli, mint az előző századokban, azzal a különbséggel, hogy időközben korábbi, még inkább ösztönös és rendszertelen politikáját új elméletek gondolatsoraival és következetesen kiépített központi kormánysszervek mintaszerű összeműködésével hatalmas erőforrássá fejlesztette ki. Ez az erőviszonyoknak a mérlege, amikor József királyi herceg helytartói állását elfoglalja. Ez az a két malomkő, amelyek ellentétes forgása közé belekerül. Ezek alakulásától függ a nemzet további sorsa. Az új küzdelemben kell eldölnie, van-e még a nemzet hagyományaiban annyi erő, eszméiben annyi tartalom, hogy a beolvasztási tervek újabb rohamának ellen tudjon állni?

A KORSZELLEM.

1795-re, mikor az új királyi helytartó Budára bevonult, a francia rémuralom napjai már elmúltak. Franciaország — Richelieu és a Lajosok büszke országa — összeomlott, Európa népei pedig vegyes érzelmekkel figyelték az eseményeket. A kormányok azon fáradoztak, hogy a tüzet a maguk országától távoltartsák; az elégületlenek, a hevesvérűek és forró fejűek áhítva kívánták, hogy a mozgalom hozzájuk is eljusson. Forradalom és reakció állottak fölkészülten egymással szemben eszméik védelmére.

A baj igen mélyen gyökerezett. A természettudományok haladása, a tekintélyek, főkép az egyház tekintélyének lerombolása, új államelméleti tanok, a XVIII. század nagy szellemi nekirohanása, a fölvilágosodás aláásta a középkor világfölfogását és elsöpréssel fenyegetett sok begyökeresedett hagyományt és megszokott életformát.

A középkori nyugati keresztény kultúra minden ízében érzelmi alapokon épült föl. Alakulásának századaiban, a műveltség rohamos süllyedésének idején, az új hit mindenekfelett a nyomorultak, a szegények és az üldözöttek körében hódított. Ennek az érzelmi megalapozásnak köszönhette erejét és évszázadokon keresztül viszonylag hosszú nyugalmát. Az értelemre, amely a szemlélő szempontjai szerint ezerféle eredményre juthat, nem sokat adott. Hitet, a tekintély tiszteletét s a sors csapásai közt türelmet és szeretetet követelt, a gyarló ember önmegtágadó megalázkodását Isten előtt és megnyugvását az ő bölcs akaratában. Ez az érzés formálta kultúremberekké a népvándorlás barbárait és egyesítette engedelmes közösségebbe különböző fajok rakoncátlan harcosait. Megfékezte a csak önerejére és öklére építő ember vad individualizmusát és kollektívtestületek oltalmába állította az egyént. Az egyéntől ez nagy

áldozatot követeli, de az áldozatért bőséges kárpótlást is nyújtott azzal az egyensúllyal, amelyet a léleknek adott, s a nyugalommal, amelyet a világ rendjébe vitt. Ezt az építményt csak évszázados szellemi harc és forradalom tudta kikezdeni.

Az első támadások még a középkorban az alépítményt, az egyházat érték. Nem a vallást, mert a támadók csak egyes lanok és az egyházi szervezet egyes intézményei ellen keltek ki. de maguk is a vallásra építettek, amelynek nem is keresztény alapjait, csak egyes formáit akarták megváltoztatni. Amíg a hit épülete állott, ezek a támadások aránylag keveset változtattak a meglévő formákon.

Mélyebb csorbát ütött a rendszeren a renaissance individualista szelleme, az egyén fölszabadítása, amely a társadalom egész testületi fölépítését, a tekintélyi elvet s az egyház tekintélyén kívül az általa hirdetett erkölcsi normákat is megrendítette. Ámbár a humánus sokat nyert ettől a mozgalomtól, sok kárát is látta az individualizmus vad fölbujánzásával, a keresztényi szeretet halványulásával. Hogy egyébre ne utaljunk. akkor született meg Macehiavolli államelmélete, amely a modern állam kiépülésére olyan nagy Itatással volt, de szöges ellentétben állott a középkori „Isten kegyelméből való” fejedelemség gondolatával és az alkalmazandó eszközök tekintetében a keresztény erkölestannal.

Azután jöttek a természettudományi fölfedezések, a XVI. század tudósainak tiszteletreméltó búvárlatai és fényes eredményei, s ezek ellentétben állottak a középkorból átöröklött világképpel, amely össze volt szövődve az egyház tanításával. Kopernikusz 1543-ban ugyan még II. Pál pápának ajánlotta egyik munkáját s ennek tartalma akkor nem is keltett megütközést, de 1616-ban mégis indexre került, mert eredményeit a filozófia már a dogmák ellen kezdte kiélezni. A lángelméktől, akik a tudomány új épületéhez hordták az alapköveket, semmi sem állott távolabb, mint hogy a heliocentrikus világrenddel és egyéb fölfedezéseikkel az egyház tanait aláássák. A tudósok közt ez a tan már légebben elterjedt, amikor a közfelfogás még mindig Cosmas barát egyszerű gondolkozásában látta a világot. Visszahatásuk az új tételeknek csak a XVII. században lett. amikor a kutatás az élet minden jelenségében új perspektívákat

nyitott s a korábbi, esetlegesen megnyilatkozó csodáktól irányított világba szigorú rendszerességet vitt, melynek törvényszerűségei alól nem volt kivétel. Különösen Newton gravitációs elméletének volt forradalmi jelentősége, mert a nyomában kibontakozó mechanikus világfölfogás végső következményeinek levonásával a szellemi erők teljes tagadására vezethetett.

Az új világnézet azonban csak lassan terjedt. Verulami Baco még nem hitt Keplernek, s a természettudomány új vívmányait csak a XVII. század közepén vitte be Comenius az iskolába. A humanisztikus tanítási rend általában nem mozdította elő a természettudományi gondolkodást. Annyi volí még mindenütt a megmagyarázhatatlan, az érthetelen, a titokba burkolt, és a rendszerezés a kozmikus jelenségeken és a fizikán kívül annyira hiányzott, hogy a fölfedezések meglepő eredményei inkább csodálatot keltettek, semhogy értelmi rendszerezésre és világos látásra szoktattak volna. Babonával határos csapongó fantáziát szabadítottak fel, amely kalandos keresésre ösztönzött és azt hitte, hogy minden meglévő elv elavult és fejetetejére állítható. A felvilágosodás gyenge mécsese akkor még csak a szakemberek és néhány kivételes elme és magasműveltségű fő gondolkodását termékenyítette meg. Ezzel szemben új misztikus irány csodabogari bontakoztak ki. A XVII. század módszertelen kutatói az alchimiában lelték örömüket és titkos „rózsakeresztes“ szövetséget alapítottak a titkos tudományok elsajátítására és továbbvitelére: az aranycsinálás, a bölcsek köve, az örök ifjúság életelixírjének fölkutatására. A tudományos módszeresség hiánya a nagy fölfedezések után a korábbinál is nagyobb káoszt teremtett a gondolkodásban.

Az újszerű gondolkodás és a tudományos kutatás eredményeinek eélzatos beállítása némely politikai tényezövel, főkép a kor vallási harcaival és üldözéseivel függ össze. A vallásháborúk szenvedélye és pusztításai mélyreható visszahatást váltottak ki. A harmincéves háború végén már az is nyilvánvaló volt, hogy a vallási jelszavak mögött materiális hatalmi érdekek bújtak meg. De még a béke helyreállta után is tovább folyt az egyes országokban a belső felekezeti üldözés az erőszak alkalmazásának válogatott eszközeivel, sokszor a lakosság nagy tömegeinek — különösen értékes iparoselemeknek — vándorbo-

tot adva a kezébe. A sok szenvedés és nyomor elemi erővel vetette föl a humánus szempontját, amely különös sikerrel fordult a felekezeti üldözés, a kínvallatás és a boszorkányüldözés kiáltó kegyetlenségei ellen.

A démonok hite ugyan nem volt keresztény eredetű, valahányszor azonban az egyháznak támadásokkal szemben védekeznie kellett, ő is a gonosz szellem: az ördög és az ő démonai ellen vette föl a harcot. Már a kathar tanok terjedése óta. a jó és rossz dualisztikus elmélete mindinkább befészkelődött és meggyökerezett a harcot az ördög hatalmába kerültek ellen. A XVI. században katolikusok és protestánsok egymással vetekedtek, hogy a felfogásuk szerint az ördög hatalmába kerültek, tévtanokat vallók lelkét megmentsek, s a XVII. század még százával küldte máglyára a boszorkányokat. Az irodalomban ugyan már egyes gyenge hangok tagadták a boszorkányok létezését és követelték üldözésük megszüntetését, de kísérletük megtört a vezető rétegek fölfogásán. A nagy Mazarin még üdvözölte a parlamenteket egy-egy tömeges boszorkánykivégzés alkalmából, és ha Colbert 1672-ben rendeletet adott is ki további üldözéseik ellen, a démonok hitét nem volt könnyű megtörni: a bordeaux-i parlament még 1718-ban is küldött boszorkányokat a máglyára. De nem volt jobb a helyzet a protestáns Angliában és a puritán Skóciában sem, ahol a Stuartok és Cromwell idején folytak a legvérengzőbb üldözések.⁷

Ezekben a kérdésekben nem értelmi tényezők forogtak kockán, a vallásüldözés és a boszorkányégetés borzalmaival meg lehetett mozdítani az érzelmeket, fölkelteni a szenvedélyeket. Így bontakozott ki az előző kor intellektuális eredményein a forradalmi irányzat, amely szenvedéllyel vádolt és szenvedélyt szított. Nem az új államberendezés és nem a természettudomány haladása indította el a görgeteget, de bizonyos, hogy ezek is hozzájárultak a támadás kibontakozásához azzal, hogy a természeti rend új törvényszerűségére appellálva, a konszolidált rendet tartó modern állam oltalmát kérték és követelték a szerencsétlen üldözöttek számára. A tudományt csak tisztelet illeti

⁷ W. E. H. Lorky: *Geschichte des Ursprung und Einflusses der Aufklärung in Európa*. Leipzig—Heidelberg 187:5). különösen 52—107. l.

meg nagyszerű eredményeiért, amelyekkel a megismerés eszközeit tisztázta, föltárta a mindenség szigorú matematikai és mechanikai kapcsolatait és rámutatott a természetben uralkodó észszerű rendre. Ez teremtette meg a tudósok módszeres kutatásaiban összeműködésüket és azt a törekvést, hogy minden tudományban objektív eredményt érjenek el. Nem volt azonban szerencsés a józan észnek, a „ratio“-nak az a kizárólagossága az új gondolkodásban, amely a szellemtudományok nagy kérdéseit is a természettudományokban egyedül helyes matematikai és mechanikai szemlélettel akarta megoldani. A filozófiából így kiszorították az idealisztikus és spirituális szempontokat, elhanyagolták a lelki tényezőket, ami sok veszedelmes egyoldalúságnak lett szülőoka.'

Amikor a „fölvilágosodás“ a humánium jelszavával fölvette a küzdelmet a régi babonák és visszaélések ellen, az egyházba és az államba ütközött bele. A szellemnek, amelyet támadott, képviselőit a papokban és az udvaroncokban látta. A gyűlölt bajok okát az ő mesterkedéseikben kereste és megvádolta okéi, hogy önző érdekből butaságban tartják a népet és félrevezetik az uralkodókat. Vádjában legszívesebben a démonok tanát pelengérezte ki, amely a természettudományok megvilágításában a józan emberi értelemben ütközőnek bizonyult. Az angol deista filozófia hatása alatt a fölvilágosodás a kijelentett vallások ellen fordult, mert dogmaikban csak elválasztó tényezőt látott, amely az emberek békés együttélésének akadálya, őket természetes jóságukból kiforgatja, gyűlölködéssre, egymás üldözésére és háborúságra szoktatja. Csak egy jellemző példát említünk. AVieland „Beiträge zur geheimen Geschichte der Menschheit“ c. munkáját (1770), amelyben az önző szenvedélyt vádolta meg az ember megrontásával. Például a képzelete szerinti mexikói ősember erkölcsi életének s az afrikai négek együgyű ártatlanságának megrontását hozta föl. Az utóbbi esetben Isis papját állította oda bűnbaknak s az ő érzéki szenvedélyére tolt az ódiumot. A főpap önvallomásaiban az egyiptomi vallás miszté-

² V. ö. W. Dilthey: *Leibniz und sein Zeitalter* és *Friedrich der Grosse und die deutsche Aufklärung*, a *Gesammelte Schriften* III. kötetében. K. Troeltsch: *Aufklärung*. *Gesammelte Schriften*. IV. kötet. 238. 1.

³ V. ö. különösen Leczy id. művét.

riumait is leleplezte. Ez a főpap, szövetkezve a fáraó kincstárnokával, hideg számíttással dönti romlásba a szegény négereket. Őket is, az egyiptomiakat is persze az egyiptomi vallás babonáival tartják butaságban.

Az ilyen eszmefuttatások, amelyeknek se szeri, se száma az egykorú irodalomban, szítják a hangulatot az egyház és a papság ellen felekezeti különbség nélkül, terjesztik az indifferenzizmust és előkészítik az ateizmust. De ezzel párhuzamosan halad a támadás az állam ellen is. Ha amaz hitelveivel uszítja egymásra az embereket, ez — a felvilágosultság mentalitása szerint — szintén mesterségesen választja el őket egymástól: határok kitűzésével és különböző törvényekkel. Az emberben ez a kor csak az univerzális emberit látta meg, csak „emberiséggel és egyes embert ismert. A faji, a nemzeti, a vallási és a rendi különbségeket el akarta tüntetni. E „mesterséges“ válaszfalak lebontása után a szabad egyének az emberiség gyűjtőfogalmában egyesültek volna. Eszméi tehát kozmopoliták és demokratikusak voltak. A nemzeti eszmét nem ismerték s az abszolutizmus gondolatvilágának megfelelően „hazafiság“ alatt az uralkodó (Landesvater) iránti hűséget értették.

Így a világfölfogás lassanként — alapjában véve túlságosan gyorsan — átalakult, még mielőtt az új elveket összefüggéseik tisztázták volna. A közvéleménybe is komoly filozófiai eredményeiknek csak töredékei jutottak el s ezek kiélezve hatottak. Ennek a végzetszerű fejleménynek is természetesen a múltban voltak a gyökerei. Az emberiség még nem volt érett olyan az emberi élet minden jelenségére és viszonylatára kiterjedő teljes átállításra, amelyet az új gondolatok jelentettek és előkészítettek. Az iskola még azt is elmulasztotta, hogy százados megmerevedettségében a lelkület szilárdságát fönntartsa. Az új tanok, természettudományiak és erkölcsiek, a természetre és az emberi társas együttélésre vonatkozó, üresen talált pozíciókat foglaltak el az iskolában s harc nélkül szállták meg a fogékony, bővülésre hajlamos ifjú lelkeket a nélkül, hogy valami ellensúlyuk lett volna.

A felvilágosodás elfajulásában azonban kétségtelenül hibás volt az iskola mellett a fönállott kormányzati rend is. Az abszolutizmus, a mindenható állam engedelmes eszközöket kere-

sett akaratának végrehajtására. Az engedelmisség mellett a törhetetlen akaratot és a találékony tehetséget becsülte a legtöbbre. A kormányzati férfiak és a hivatali szervezet utánpótlására, a megfelelő tehetségek kiválasztására azonban nem voltak eszközei. A keresés és a kínálkozás kiszámíthatatlan eshetőségei éppen a kormányzatban és az udvari életben a kalandoroknak kedveztek. A XVII—XVIII. században a kalandoroknak nagy szerepük volt a közéletben és közülük sokan szerepeltek hangos botrányokban és végezték pályájukat csúfosan, sőt sokszor tragikusan. Még a kor teoretikusai, pl. az osztrák kamerálisztika megalapítói: Becher Joachim és Schröder Vilmos⁴ sem mentek a kalandor vonásoktól. Állásban levő férfiak, művelt emberek, köztisztviselők álló polgárok rendes foglalkozásuk mellett titkos kémkedéssel, csapongó tervkovácsolással és memorandumok benyújtásával iparkodtak szerencséjük kerekét jobbra fordítani. Mindez nem volt jó talaj az önkritika, a jellemzilárdság, az erkölcsi következetesség és komoly felelősségérzés elterjedésére. Inkább a sarlatánságnak kedvezett, felületesre, lelki ismeretlenségre és vakmerőségre csábi! ott. A „józan ész“, az „emberi egyenlőség“, az egyház- és államellenes jelzőszavak idején ez a féktelenség könnyen lejtőre vihetett, s a felvilágosodás eszméi nagy megrázkódtatások nélkül csak ott vertek gyökeret és boldogították a népeket, ahol nem hiányoztak a bajokkal szemben a szükséges fékező tényezők, elsősorban, ahol a felvilágosult abszolutizmus kereteiben uralkodó és bölcs tanácsosok, gyakorlatias érzékkel és tapintattal maguk honosították meg azt, ami alattvalóik boldogítójára alkalmas volt.⁵ Még ott sem hiányoztak — különösen törtető akarnokok részéről — a forradalmi szenvedély, a meggondolatlan heveskedés megnyilvánulásai, felelőtlen kísérletezés cselekvően beavatkozni a kormányzat vagy az események menetébe. Az éremnek ez volt a visszája: magasztos eszmék mellett fêkevesztett szenvedélyek.

¹ H. Freilien von Srbik: *Wilhelm von Schröder*. (Wien, 1910. Sitzungsberichte der k. Akademie der Wissenschaften in Wien. Phil.-hist. Klasse 16-1/1.) 4—7. 1.

Dilthey: *Friedrich der Grosse und die deutsche Aufklärung*. Gesammelte Schriften. III. 83—205. 1.

Az „ember“ iránt a XVIII. század naiv szentimentalizmussal viseltetett. Megható gyengédségei és áldozatkészséggel sietett az elnyomottak és szerencsétlenek megsegítésére. Az egész század visszhangzott, a filantróp eszméktől, s ezeket nemes jószívűséggel meg is valósította. Az árva- és szegényházak, a bajba jutottak gyermekei részére szolgáló nevelőintézetek, a vakok és siketnémák intézeteinek alapítása ekkor lett divattá.

A szerencsétlen ember mellett az elnyomott ember volt a kor hevülésének tárgya. Lelkesedett az egyenlőségért és ezt sokkal szélesebben magyarázta, mint ahogy az eszme a törvényelőtti és hivatalképeségi egyenjogúság alakjában fölmerült." Az írók az általános emberi jogok kivívásáért nagy szenvedéllyel szálltak síkra s olyan szélsőséges individualizmust hirdettek, amely a hitelenség mellett a kor legveszedelmesebb bomlasztó tényezőjévé lett. A szentimentális filantrópia harcias szenvedély ességében elérkezett a másik pólusra: az ember meggyűlöléséhez. Szörnyű gyarlóságok inkarnációját látta benne és hogy ezeket kigyomlálja belőle, vissza akarta vezetni ősi, romlatlan állapotába. Ezt a megvetést Swift fejezte ki legélesebben „Gulliver utazásaidban. A gyarló ember világával a paripák (Hanhnhnm) országát, erkölceit és értelmét állította párhuzamba. Az ott tapasztaltak Gullivert visszatérte után még családjától is elfordították és emberi mivolta fölött érzeti, szégyenének beismerésére indították. Innen vesszük a képet, hogy a XVIII. század hogyan képzelte el a józan emberi értelmet! „A nemes Hanhnhnm-ek természettől fogva minden szép erényre hajlamosak s nem lévén fogalmuk arról, hogy értelmes lényben hogyan lehet meg a gonosz: alapelvük s egyetlen törekvésük úgy istápolni az értelmet és belátást, hogy az teljesen uralkodjék minden cselekedetük fölött. Az észszerűség náluk nem probléma, mint nálunk, ahol két ember elfogadható érvekkel bizonyíthatja egy kérdésnek két ellenkező megoldását, hanem szükségképen rögtöni meggyőző erővel bír, aminthogy minden igazság szükségképen ilyen, ha szenvedély és érdek nem zavarja meg, homályosítja el és színezi sokfélekére.“⁷ Így azután

⁶ W. Rees: *Die Erklärung der menschlichen und bürgerlichen Rechte* r. 1789.

⁷Karinthy fordítása, 1914. 353. 1.

náluk nincs véleményeltérés, sem vita, gyűlölet avagy háború. Ilyen alakban forrott ki a XVIII. század szellemének az az alapvető tétele, hogy az emberi gonoszság minden megnyilvánulása a józan ész megvetéséből származik.

Ez a „józan ész“ szerencsére országoként elég különbözőképpen alakult. A legszerencsésebb helyzetben Anglia volt, ahol az 1688-iki dicsőséges forradalom jórészt eltávolította a közéletből a gyújtóanyagot. A racionalizmus ugyaninnen indult hódító útjára, még a francia felvilágosodás is erősen Locke és Newton hatása alatt állott, de az angol filozófia sokat köszönhetett empirikus hagyományainak is, amelyek visszatartották a kontinens racionalizmusának végzetes túlzásaitól. A deizmus ugyan szintén elvetett minden csodás elemet, jóslást és természetfölötti kijelentést, s a vallást értelmi alapokra helyezte, de az Istent meghagyta mindenképpen végökének. Nem volt már a régi felfogás szerinti uralkodója a világnak, aki az egyes ember minden lépését aláveti ítéletének, hanem a világrend törvényszerűségének megalkotója és fenntartója, aki az emberektől egyéni cselekvésükben önzésüknek embertársaik érdekében való korlátozását követeli. A deizmus szigorú erkölcstana megóvta Angliát a további megrázkódtatásoktól s az angolok materiális felfogásukkal is megmaradtok hívőknek és hagyománytisztelőknek.⁸

Angliával szemben a másik végletet Franciország képviselte. Descartes hagyományain a racionalizmus itt termett legbujább virágait, mert ez a gondolkodási forma felelt meg legjobban „az intellektus nemzete“ sajátos karakterének is. A francia mindig nagybecsülte az intellektust, alapjában kétkedő, szkeptikus volt, él nélkül is szívesen kritizált és hódolt a meglepő, szellemes beállításoknak. A következetes logikával és a szellemességgel szemben nem kereste, vajjon szerzője az „esprit“ kedvéért nem követett-e el erőszakot az igazságon? Ezek a lelki adottságok ott, ahol az erjedést áldatlan társadalmi és politikai viszonyok: a nemesség leromlása, új hivatali és pénzarisztokrácia keletkezése és ezek súrlódásai, a sok

⁸ Br. C. v. Brockdorff: *Die englische Aufklärungsphilosophie.* (München, 1924.)

háború s a nyomukban járó nyomor, az államháztartás romlása és a parasztság tűrhetetlenül nyomasztó helyzete, szellemiekben pedig főképp a dragonade-ok és a jezsuiták és jansenisták harca mérgeztették el,⁹ természetyszerűen szélsőségre és szenvedélyre vezettek, annál is inkább, mert az írók nem annyira a gondolatok mélységével, mint azok menetének és formájának stílusával aratták sikereiket.

Ilyen adottságok közt folyt Franciaországban a XVIII. század eszmeharca, amelynek írói mind publicisták, nagy tömeg tapsára sóvárgók, mind ellenségei a hagyománynak és mindig polemikus hévvel írnak.¹⁰ Voltaire és Rousseau esküdt ellenségei egymásnak, homlokegyenest ellentétes temperamentumok, ellentétes elvekkel, de a nagy rombolásban egymásnak segítő társai: Voltaire nem nagy gondolkozó, alacsony érzések mozgatják, ünnepelet, száraz, szarkasztikus ateista, mindenekfölött az egyház ellensége, kiadja a jelszót: „écrasez l'infâme!"; Rousseau mélyérzésű, érzékeny fantaszta, hívó lélek, istenfélő, de hamis premisszából kiindulva, a legveszedelmesebb tételnek, a természethez való visszatérésnek buzgó apostola. Az egyik fenn akarja tartani a fennálló társadalmi rendet, de lerombolja legfőbb pillérét, a vallási; a másik fenntartaná a vallásosságot, de az ember szabadságáért el akarja pusztítani a „természetellenes“ társadalmi rendet és évezredes kultúráját."

A francia „esprit," felületes elbizakodottsággal diktálta az emberekre világboldogító elveit. Meg akarta reformálni az egész világot. Boldoggá akarta tenni s ennek érdekében el akarta szakítani a múlttól, amely boldogtalanságának okozója. Bizott az ember eszességében, amely fölismeri a jót s annak megvalósításában nem ismer akadályt, — és jó szívében, amely meg fogja akadályozni a múltakéhoz hasonló visszaélések kifejlődé-

⁹ M. Rostan: *Les philosophes et la société française au XVIII. siècle.* (Lyon—Paris, 1906.) 131—184. 1.

¹⁰ „Inkább vitatkozók, mint filozófusok“ írja róluk Faguet (*A XVIII. század*, 15. l.), „soha egyszerre egyebet nem képesek szemükkel látni, mint szóban forgó eszméjüket, melynek bebizonyítása a céljuk. valamint azt az ellenfelüket, akit teljesen leverni iparkodnak.“ (U. ott, 16. l.)

¹¹ O. Ewald: *Die französische Aufklärungsphilosophie* (München, 1921), különösen 16—22. l.; Faguet: *A XVIII. század.* Ford.: Haraszi Gyula; Cil. A libertin: *L'esprit public au XVIIIe siècle.* (Paris, 1873.)

sét. Csak a rombolásban volt reális, az alkotásban hiú ábránd után futott. Humanizmust hirdetett s a legvadabb vandalizmust készítette elő.

Megvan ez a szellem már a XVIII. század elején Bayle Péternél, de általánossá csak a század derekán lett Montesquieu. Rousseau és Voltaire révén, akiket fölkapott a divat és rendszerbe skatulyázott az Encyklopaedia. Mellettük a mélyebb tudósok homályban maradtak. Hiába írt a haladásról Buffon és állította oda e haladás végcéljául, hogy az embernek ki kell bontakoznia a természet béklyóiból és el kell tőle távolodnia, hiába vitte be a történetírásba Gibbon ugyancsak a fejlődés gondolatát, amelyben a következmények okai adva vannak az előzményekben. A XVIII. századi gondolkodásnak ezek az igazi nagy eredményei akkor nem tudtak érvényesülni: nem voltak divatosak. A divatos filozófia megtagadta a fejlődést, el akarta tépni magát gyökereitől s mindenben az emberi észhez méltó, új, jobb világot teremteni.

A visszatérés a természethez, a szakítás a hagyományokkal, a múlt és a kereszténység gyűlölete éppolyan kirívó vonásai lettek ennek a kornak, mint lelketlen materializmusa és istentagadó ateizmusa. A természethez visszatérve az ember minden kötelékét lerázta magáról. Helvetius az egyetlen praktikus erőnek az önzést ismerte el és szélsőséges tömjénezéssel fordult az individuum felé. Durva utilitarizmus burjánzott föl, amely minden szépet és nemeset megvetett. Sajátságosán keveredtek nemes és aljas érzelmek és gondolatok. Faguet a XVIII. századi francia szellem mesteri jellemzője, a kort gyermekhez, serdülő ifjonchoz hasonlította: „Mevoltak benne — írta — ennek az életkornak rendes sajátságai: a szilajság, a tapintatlanságig menő hév, a kíváncsi tudásvágy, a gonoszkodási hajlam, a zabolátlanság, a bőbeszédűség, az önhittség, a szelesség, a komolyság és a társadalmi modor hiánya, a gyerkőccsínyek előszeretete; de volt benne egyszersmind bizonyos nemeslelkűség, szívjóság, könnyen fakadt könnyekre, szükségét érezte annak, hogy elérzékenyüljön és végül mevolt benne az az ösztönszerű optimizmus, mely mindig a boldogság közvetlen közelébe jutottnak vélekedik s mindig úgy hiszi, mindjárt itt a perc, melyben megragadhatja azt, folyton szükségét érzi, biz-

tusra veszi s ég az érte való türelmetlenségtől.¹² Ezek az ifjonti sajátságok a tapasztalat hiányából, a múlttól való elszakadásból származtak. Abból következett a felelősségérzet teljes hiánya, valamint a túlbujánzott optimizmus és a türelmetlenség is.

A Rajnától keletre, ahol kevésbé szangvinikus a nép, ahol a racionalizmus és a szellemeskedés sem állt olyan magas piederstálon, jóval egészségesebb szellem virágzott. A korszellem ugyan ott is érezte hatását, de ott a filozófusok mélyebbek és mérsékeltőbbek voltak és mindig rendszeres megoldásra törekedtek. A felvilágosodás nagy előfutárja, Leibniz is a mechanikus világfelfogás hatása alatt állott, de az érem másik oldalát, az ideálisát sem hanyagolta el, az istenség és a lélek kérdésein töprengett a legtöbbit. Wolff Keresztély iskolája pedig kellő óvatossággal és tapintattal vitte át a köztudatba a gondolkodás új elemeit. Ha Németországban a francia filozófusokat olvasták is, ha sokan lelkesedtek is értök, ez elenyésző kisebbség volt; tanaik nem váltak közhangulattá. Míg Franciaországban a forradalmi eszmék hatalmukba kerítették az arisztokráciát s a klubok és szónokaik közvetítésével a városi csöcseléket is, a Rajnán innen csak az értelmiség egy része hódolt be nekik s az írók nem filozofáltak annyit, mint gall földön. Ha Goethe és Schiller műveiben a koreszmék sok jellegzetes vonására találunk is, ha Lessing Bölcs Nálhánja egészen szabaddkőműves szellemben a felekezeti türelem érdekében írt iránydráina volt is, a német írók mindig megmaradtak elsősorban művészeknek és csak elvétve írtak „filozófiá“-nak nevezett irány műveket. Wieland vagy Jean Paul egyes munkáit egészen a koreszmék szolgálatába állítja ugyan, pap- és különösen barátellenes kifakadások, az uralkodókon sajnálkozó kiszólások itt is divatosak voltak, de ha ezek a műveltek korhangulatának állandó tényezői maradtak is, a német lelket ebben a válságos időben is megóvta a végzetes kisiklásoktól erős kritikai érzéke, amely bizonyos ingadozások után is visszavezette a megingottakat a reális útra, amiben igen nagy része volt annak, hogy a száraz „ratio“ mellett romantikus tényezők is nagy szerepet ját-

¹² Faguct: *A XVIII. század* 8. 1.

szottak. Goethe a lelki világ mélységeit kutatta s a sokféle elágazó német fölvilágosodás megmenekült a végzetes egyoldalúságtól.

A német földön a nemzeti szellem nem volt olyan jellegzetesen egyirányúan kiélezett, mint Angliában és Franciaországban. Angliában a deizmus megóvta a lelkek egyensúlyát, Franciaországban az illuminatizmus fölfordította azt. A francia, ha valamiben kételyei voltak, a választ mindig megkapta az Encyklopaediában, de mindig forradalmi irányban. Európa többi országainak nem volt. hasonló munkája, sem az angolokéhoz hasonló hite. De a német elme rendszerességei nem is elégtették ki az Encyklopaedia rendszerezetlen fogalmi meghatározásai. Az igazság útját keresve, ha voltak is tévelygése, kudarcjai nem korbácsolták föl szenvedélyét, inkább kritikai érzékét keltették föl. A kudarc jobb belátást, érlelt meg s a komoly emberek elég szélsőséges állásfoglalás után, kijózanodva, nem restelték tévedésüket nyíltan beismerni.¹³

De eltekintve a korszellemnek ezektől a helyi változataitól, a fölvilágosodás korának nincs olyan egységes stílusa, mint a megelőzőknek. Sokkal több benne az ellenmondás, mint bármely megelőző életstílusban. Ez nem egyedül élesen kifejezett individualista jellegéből következett, talán inkább nagyon is forradalmi, nem az iskola útján, hanem az iskolával szemben történt terjedéséből, a tekintélyi fékek hiánya miatt. Nem utolsó sorban azonban a természettudományi rendszer kiforratlanságának következménye. Buffon összefoglaló remekei csalt a század harmadik negyedében készültek és Buffon teljesen távol állott attól a politikai atmoszférától, amelyben az akkori ember élt, és amely érdeklődését szinte kizárólagosan lekötötte. Az emberek megbízható vezető nélkül nem szerezhettek világos áttekintést. a természetről, mindenütt ellenmondásra bukkantak, s leginkább az kapta meg őket, ami újszerűségével ceodá-

¹³ „Die Aufklärung in Österreich ist durchaus ein Nachhall der deutschen Aufklärung, sie kennt weder die ruhige Tiefe der englischen Freidenker, noch die wilde Zügellosigkeit der französischen Atheisten.“ Ch. Meyer: *Oesterreich und die Aufklärung des achtzehnten Jahrhunderts.* (Hamburg, 1896.) 23. 1.; Br. C. v. Brockdorff: *Die deutsche Aufklärungsgeschichte.* (München, 1926), különösen 150—157. 1.; K. Biedermann: *Deutschland im 18. Jahrhundert.* (Leipzig, 1880.)

latot váltott ki. A „filozófia“ pedig százféle irányban ágazott szét. A szétágazódásnak ezt a veszedelmét s a belőle fakadó bajokat csak a rendszeres tudás és eredményeinek általános elterjedése ellensúlyozhatta volna; de hol voltak attól még akkor! Így azután a tudományosan műveltek érett racionalizmusával, filantrópiájával és univerzalizmusával szemben a tudományosan nem iskolázottak és a széles tömegek tájékozatlansága, csapongó fantáziája, szimplifikálási hajlama és hevesége adták meg a kor szellemiségének bélyegét.

Swift ezt a valóságtól eltávolodott, a gyakorlati megvalósulás vágyától túlfűtött, tévútra jutott racionalizmust is kipellengérezte társadalmi szatírájában. Ezt a végzetes eltévelyedést rajzolta meg Laputa országában, amelyet a felhők közt lebegő szigetről a reális élet megnyilatkozásai iránt érzéketlen tudósok kormányoznak, „akik matematikai és zenei kérdéseken kívül más körben képtelenek mozogni“,¹⁴ míg alattvalóik „sok szorgos kéz, főni látszó fej, átszellemült arc“¹⁶ a kormányzótól ellesett tudománnyal akadémiákból elméleti alapon intézik az ügyeket. „Ezekben az akadémiákban a tanárok a földművelés- és építészet új szabályait és módszereit dolgozzák ki, új szerzőmódot és műszereket terveznek a kézi ipar minden szakmájában, melynek segítségével, azt mondják, egy ember elvégezheti tíznek a munkáját, egy hét alatt palotát építhetnek, oly tartós anyagból, amely eltart örökké. A föld minden gyümölcsét, szerintük, meg lehet érlelni abban az évszakban, melyben nekünk tetszik, s még hozzá százszor annyit, mint most. Számlálhatatlan ilyen tervük van. Csak az a kis baj van még, hogy mind e terveket nem lehetett tökélyre fejleszteni s közben az egész ország ugaron fekszik, a házak romokban, a nép élelem és ruha nélkül. De ez nem szegi kedvüket, egyre növekvő bizalommal dolgoznak elméleteiken, remény és kétség szítja őket.“¹⁰

Különösen illenek ezek a sorok a természettudományi beállítású racionalista és a hierarchikus és abszolutisztikus rend

¹⁴ Karinthy fordítása, 216. 1.

¹⁵ U. ott, 229. 1.

¹⁶ U. ott, 231. 1.

ellen lázadó filantróp szellem harcos eszközeire, a rózsakeresztes és szabadkőműves páholyok működésére. E két nagyon eltérő szövetségnek közös célkitűzése a természet rejtett erőinek felfedezése és az embereket egymástól elválasztó különbségek lebontása volt. Az igazságos emberi egyenlőséget akarták munkálni, az emberek békés és boldog együttélését. Racionalista elgondolással tehát a vallási, a nemzeti és a társadalmi különbségek ellen fordultak és harcosabb részük hamarosan ateista, kozmopolita és forradalmi világnézetnek hódolt. A megelőző kor iskolájából hiányzott a természet megismertetése; ezt a hiányt kutatással és fölvilágosítással akarták pótolni. De hiányzottak a szervek a közvélemény kialakítására és a vélemények kölcsönös kicserélésére is. Ennek pótlására azt az intézményt vették tehát mintául, amely a polgári életben a szakszerű tudás fönntartásáról és a szaktársak rendszeres társas érintkezéséről is gondoskodott: a céheket és fraternitásokat. A kőművesek céhét választották, az építőkét, mert új világ építését tervezték és mert az építés — sikerült, magasabbrendű alkotások felépítése — mélyebb értelmet és tudást követel. A céhi szervezet azután sok jó oldala mellett eredendő hibákat is vitt a „mester“ vezetése alatt dolgozó „testvérek“ életébe.¹⁷

A szabadkőműves szervezet — úgy látszik — Angliában a XVIII. század elején keletkezett.¹⁸ Rózsakeresztes ellenlábasa korábbi eredetű, de inkább a természet titkainak megoldásával foglalkozott,¹⁹ mint szociális és kormányzati javításokkal és erősen misztikus színezetű volt. A kőművesek viszont a felekezeti türelem, a filantróp eszmék és az emberi egyenlőség elvének elterjesztésén és az élet valóságába való átvitelén akartak

¹⁷ A szabadkőműves elképzelésre a páholyok keletkezéséről v. ö. G. Schuster: *Die geheimen Gesellschaften. Verbindungen und Orden.* (Leipzig, 1906.) I. 398—420. l., v. ö. továbbá H. Boos: *Geschichte der Freimaurerei*, (Aarau, 1894), Findel: *Gesch. der Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des 18. Jahrh.* (Prag, 1909.)

¹⁸ Boos id. mű, 113. l.; Findel id. mű, 146. l.

¹⁹ Boos id. mű, 74. l. Az első rózsakeresztes iratok, amelyeket egyesek V. Andreaenek tulajdonítanak: *Fama fraternitatis R. C. oder Bruderschaft des hochlöblichen Ordene des Rosenkreuzes*, 1614., *Allgemeine Reformation der ganzen Welt*, 1614., *Confessio fraternitatis R. C.* (1615) cs *Chymische Hochzeit des Christian Rosenkreuz* (1616).

dolgozni. Mindkét csoport csak válogatott férfiakat kívánt fölvenni, olyanokat, akiknek kellő vagyonuk van, hogy áldozhasanak, hatalmuk, hogy elveik megvalósítását a gyakorlatban is előmozdíthassák, vagy szellemi képességük ezek irodalmi kifejtésére és propagálására. A legmagasabb körökből is sikertült csendes pártfogókat szerezniük. Közéjük tartozott I. Ferenc császár, Mária Terézia férje, valamint leánya, Karolina nápolyi királyné és veje, Albert szász-tescheni herceg, II. Frigyes porosz király és utóda, II. Frigyes Vilmos, avagy Ernő gótliai. Ágost szász-góthai és Károly Ágost szász-weimari herceg.

Szellemi elitet akartak teremteni, hogy az az életben, de főképp a kormányzatban, megindítsa a haladást az új élet boldogsága felé. A tiszta humánumból indultak ki és racionális elragadtatással hittek a szeretet világának megvalósításában és főképp abban, hogy szervezetük a legjobb és legbiztosabb eszköz győzelmük kivívására. Pedig ez a szervezet nemes célkitűzése mellett nem volt ment végzetes eltévelyedésektől. A céhek érdekszövetkezetek voltak és ezt a színezetet a páholyoktól sem igen lehetett nagyobb sikerrel távortartani. A „testvérek“ kötelező összetartásában nehéz volt megállapítani a határt, hogy mennyiben kívánja ezt a „munka“ és hol van az a pont, ahol a tagok már visszaélnék az összetartással. A politikát elvben távol akarták tartani a páholyoktól, de az olyan élesen kifejezett, világnézet mellett, mint a szabadkőműveseké volt, a politikai állásfoglalás elkerülhetetlennek bizonyult. Az idők folyamán sok politikai mozgalom bújta meg egy-egy páholyban és működésüket igen sokféle irányban ágaztatta el.

Ugyancsak a céhéletről származtak a szabadkőműves fokozatok. A „testvérek“ mielőtt, új tagot vettek fel körükbe, meg akartak győződni a felvételt kérelmező gondolkodásáról és érzületéről s a céhek mintájára csak bizonyos próbák kiállása után vezették be — három fokozatban — a magasabb „munka“ rejelőimébe. Az új tag már belépése alkalmából föltétien engedelmességet fogadott a felsőbbség iránt és titoktartást mindarról, amit a páholyokban tapasztal, de maga is csak fokról-fokra érte el, hogy a titkot, amely a szabadkőműveseket — hitük

szerint — mások fölé emelte, és amely hatalmuk alapja volt, megismerhesse.²⁰

Ebbe a szervezetbe tehát, amely a „józan ész“ propagálására alakult, misztikus vonás került.²¹ A még avatatlan testvérek előtt a felsőbbiséget és a szövetségét célját ködbe burkolták. Így fejlődtek ki az „ismeretlen felsőbbiség“ és a kőművesség „misztériumának“ fogalmai. Különös hatalmat tulajdonítottak szervezetüknek, amelyet ez a misztérium adott kezükbe. Ez a tan Angliában már korán meghasonlást szült.²² Az 1717-ben alakult nagypáhollyal szemben 1753-ban új csoportosulás támadt, amelynek tagjai özt állították magukról, hogy a régi misztérium az ő birtokukban van, tehát csak az ő szervezetük az igazi.²² A szakadás fölvetette a szabadkőművesség eredetének kérdését. Eredetileg a misztériumot nem keresték távoli országokban. Az angol kőfaragók fraternitásaitól származtatják magukat, de korban mentől messzebb törekedtek eredetüket visszavinni s e törekvés érdekében még hamisításoktól sem riadtak vissza, a kontinensen pedig a szabadkőműves „munka“ legjelentékenyebb része a misztériumkutatás lett. Szinte a rózsakeresztes szellem betöréséről beszélhetünk, amely minden misztikát felújított: gnoszticizmust, manichaeizmust, újplatonit és pythagoreus tanokat, kabbalát, teozófiát és alchimiát.²⁴ 1738-ban egy emigráns skót a Stuartok kíséretében a szabadkőművesség eredetét a rózsakeresztesekhez hasonlóan a kereszteshadíratok korába vitte föl és a János-lovagokkal hozta kapcsolatba, így alakult meg a „skót rendszer“, amely a korábbi három szabadkőműves fokozat fölé egy negyediket emelt: a skót mesterét, aki mint a misztérium őrzője, társaival külön „skót“ vagy „András-páholyban“ ült.²³ Amikor a máltai lovagok tiltakoznak a szabadkőművességnek a János-lovagoktól való származ-

²⁰ Schneider: *Die Freimaurerei und ihr Einfluss auf die geistige Kultur in Deutschland am Ende des XVIII. Jahrh.* (Prug, 1909.) 39. és 104—105. l.

²¹ Boos a szabadkőművességet is a német misztikából származtatja, id. mű, 74. i. Legkiválóbb előfutárjának Jákob Böhmét (1575—1624) tartják.

²² Findel id. mű, 146—148. l.

²² Findel id. mű, 200. l.

²⁴ Schneider id. mű, 104—105. l.

²⁵ Boos id. mű, 137—141. l., Findel id. mű, 282—286. l.

tatása ellen, a „titok“ letéteményesei a templárius kapcsolatra tértek át,“ kegyeletes ünnepet rendeztek Molay nagymester kivégeztetésének évfordulóján, majd kiterjesztették kapcsolataikat a zsidókra, a régi egyiptomiakra és más keleti népekre is. A hatalmat adó „titok“ átszarmaztatásában egyáltalán nem vetették meg a múltat, s a múltban mindenfelé megtalálták azt a bölcsiséget, amelyre ők maguk építettek. Ami azonban a skót rendszerben a legjobban hódított, az a rendes páholyok fölött álló magasabb fokok divatja volt. Egyes páholyok valósággal hierarchikus szervezetet építettek ki s a hármas szám misztikus értelméből kiindulva 3X3, 30 sőt még ennél is több fokozatba sorolták tagjaikat.”⁷

A XVIII. század nagy individualizmusának itt is a vélemények szertelen szétágazása lett a következménye. Sem a titokzatos misztikum hatalma, sem a felsőbbségnek fogadott töltetlen engedelmesség nem tudta ezt az ideális elgondolással filantróp célokért indult, nemes szándékú társulást eredeti elgondolásának medrében tartani. A sok kiválóság nehezen rendelődött az ismeretlen felsőbbség alá. A vélemények szétszaladtak s a száraz racionalizmustól teozófikus elgondolásokon át új dogmatikus rajongásig a legkülönbözőbb színeződésű világnézeteknek adtak helyet a páholyokban. Mindegyikük a maga tanít és rendszerét vallotta egyedül „törvényesének és tévtannak bélyegezte a többieket. A felekezeti béke rajongói között széniedéivé« elvi harcok indultak meg s a páholyok egymásra szórták átkaikat. A tekintélyű elv ez ellenségei nemcsak olyas nevelőd. vettek föl, mint az „igazság legmagasabb választottjai“, hanem „az egész Kelet szuverén és született fejedelmeinek, páholyukat „Kelet és Nyugat császárai tanácsáinak nevezték.”⁸ A megvetett emberi gyarlóság ide is beférközött és a szabadkőművesség titkos hatalmával bőségesen visszaélt.

A népszerűség és az emberek hatalmi vágya sodorta a szabadkőművességet ebbe a krízisbe éppen akkor, amikor divatja a legnagyobb volt. Cinikus kalandorok is nem egyszer kompromittálták a mozgalmat. 1763-ban Jénában egy világszaló zsidó:

²⁸ Findel id. mű. 288. 1.

²⁷ Findel id. mű, 290. 1.

²⁸ Findel id. mű, 293—294. 1.

Leucht Sámuel, Johnson György Frigyes skót, lovagnak adta ki magát, az egész világ legfelsőbb, igaz és rejtett nagykáptalana nagyperjelének, akit azért küldtek Németországba, hogy az ottani sötétben tévelygő, az igaz világosságtól elfordult testvéreket megváltsa és páholyaikat megreformálja. Parancsoló fellépése annyira megtévesztő volt, hogy egész sor páholy csatlakozott hozzá és csak egy év múlva leplezték le csalátsait.²⁹ Még nagyobb feltűnést keltett Cagliostro, igazi nevén Giuseppe Balsano Lyonban és Párizsban. Rendszerét egyiptominak nevezte, ő maga „nagykofta“ néven állt az élén. A XVIII. század nyolcvanas éveiben a racionalizmus hazájában el tudta hitetni az emberekkel, hogy uralkodik a szellemvilágon, hogy aranyat tud készíteni, hogy hatalmában áll visszaadni az embereknek ifjúságukat és ártatlanságukat, vagy hogy tanítványai 5557 évig élnek, ha ötven évenként egy-egy hat heti kúrát, végeznek az ő utasításai szerint.³⁰

Mindez lehetett kisiklás — és melyik nagy mozgalomnak nem voltak kisiklásai? —, de a szomorú és a kor lelkületüre jellemző, hogy mindez azzal az elit társadalmi alakulással történt, amely a legkomolyabbakat is bevonva a maga működési körébe, a világ bajainak orvoslását tűzte ki céljául, új társadalmi rendet akart építeni és megtisztítani az ember gondolkodását öröklött gyarlásáigától. Hogy lehetett ezt remélni páholyoktól és emberektől, akik ide-oda ingadoztak, ma ennek, holnap annak a rendszernek esküdtek föl, de alapjában csak azt a titkos csodát hajszolták, amellyel nem csak a társadalom bajait lehet megoldani, hanem saját egyéni életük kellemetlen oldalait is kiküszöbölni? S ebbe a csodálatos nagyképűséggel folyt harcba még a fejedelmeket is belerántották. A Stuartok a szabadkőművesek segítségével akartak visszajutni elvesztett trónjukra, amire az angol királyi ház úgy hajtotta a maga .szolgálatába a szabadkőműveseket, hogy a londoni nagypáholy élére a walesi herceget állította.³¹ Franciaországban a legzavarosabb

²⁹ Findel id. mű, 404—404. 1., Schneider id. mű, 50—54. 1.

³⁰ Findel id. mű, 506—400. 1.

³¹ Findel id. mű, 222. 1.

időkben, 1771-ben a nagypáholy Lajos Fülöp, akkor ehartres-i, a későbbi orleáns-i herceget nyerte meg nagymesterének, hogy a főloszlatástól meneküljön:¹² Németországban a „Strikte Observanz“ rendszere Ferdinánd braunschweigi herceg nagymesterségével iparkodott kilábolni az ismételt kompromittáló botrányokból.³³ Később a „svéd rendszer“ Lajos György Károly hessen-darmstadt-i herceg megnyerésével kényszerítette ellenfeleit behódolásra.³¹

A szabadkőművességet megrendítő zavarok után a rózsakeresztes irány erősödött. Fejedelmeket, mint II. Frigyes Vilmos porosz királyt szellemidézéssel sikerült magukhoz kötniök. Ez alatt a hatás alatt írta Wieland a „Peregrinus Proteus“-t. Még a kiábrándulás idején erősen terjeszkedő „svéd rendszer“ is, amely az eredetkérdésben visszatért a kőfaragó fraternitások változatához, ezt úgy módosította, hogy azokban egy titkos szövetség rejtőzött el, amely rejtett tudományt tartott fenn.³⁶ Erről a misztériumról azt állították, hogy ősrégi, abból az időből való, amikor az embereket a bálványimádás és a babona még nem rontotta meg; a zsidók között az ess zen u« ok tartották fenn, akik közt Krisztus nevelkedett, majd üldözött utódaik a templomosok rendjének adták tovább.

Oly erősen gyökeresek ezek az eltévelyedések, hogy hatásuk alól még az „illuminatusok“ sem tudták magukat kivonni. A szabadkőművesek dogmatikus háborúskodása erősen megbénította társadalmi és kormányzati programjuk előbbrevitelét. Bajor racionalisták a miszticizmus e káros fölburjánzásában jezsuita mesterkedést szimatoltak. 1776-ban Weisshaupt Ádám egyetemi tanár vezetésével megalapították az illuminatus rendet,³⁶ nyílt háborút hirdetve az értelem és az emberiség ellenségeinek, hogy a fejedelmek és a papok hatalmát megtörjék. Ez volt a legforradalmibb alakulat, a racionális forradalmi gon-

³² Findol id. mű, 294. 1.

³³ Findol id. mű, 424. 1.

³⁴ Findol id. mű, 439. 1.

³⁵ Findel id. mű, 451—456. 1.

³⁶ Loopold Engol: *Gesch. des Illuminaten-Ordens. Ein Beisatz zur Gesch. Bayerns.* (Berlin, 1906.)

dolgozásnak igazi megtestesítője.³⁷ De céljaik leplezésére még ők sem tudták nélkülözni a kor divatos színpadi kellékeit. Egyik vezéregyéniségük, Knigge, nyíltan bevallotta, hogy az erősödő misztikus hajlam miatt szükségesnek tartja, hogy a keresztény vallásnak olyan kijelentését találják ki, amely a rajongókat észretérítse és a szabadgondolkodókat minden olyan túlzástól visszatartsa, amellyel a dolgokat elronthatják. Így akarták a „papi alakoskodás és csalás“ ellenségei a szabadkőműveseket az illuminatusok vezetése alá hajtani, igazi programjukat és céljaikat csak a magasabb fokozatok tagjai előtt fődve föl.³⁸ Az illuminatizmusszal a szabadkőműves irány elérkezett a forradalom gyakorlati megvalósításának határára.

Ez lett az emberiség megjavításának szép gondolatából. A „józan ész“ kevéssé szerepelt ezekben a szenvedélyes vagy legalább is hévvel és izgalommal fűtött mozgolódásokban. Pedig eredetileg a kiirtandó emberi hibák közt a szenvedély is szerepelt. Mégis ez zavarta meg az ellenfelek tisztánlátását. A pompás dedukciók csak a kor lelki hevének feleltek meg, nem az érett gondolkodásnak. Hibás kiindulások, lényekül elfogadott föltevések a kor gondolatsorait téves irányba terelték, mert nem volt meg sem a kellő tapasztalat, sem a kellő iskolázottság és rendszeres tudás. Szép jelszavakból így fakadtak csúnya szenvedélyek: új türelmetlenség és új erőszakosság az annyit kárhozott régi helyén.

A XVIII. század vége megdöbbenve látta ezt a fordulatot. Nemcsak az egyházi írók, elsősorban a jezsuiták vették föl a küzdelmet az új eszmék ellen. Mind sűrűbben támadták az új filozófiát is. A röpiratok egész sora ostromolta a szabadkőműveseket. Volt „testvérek“ egyre-másra adták ki „leplezés“eiket.³⁹

³⁷ Ennek az iránynak első megszólalása egy 1746-ban megjelent munka: *Les Franc-Maçons écrasés, suite du livre intitulé L'ordre des Franc-Maçons trahis*, amelynek szerzője Cromwelltől származtatja a szabadkőművességet, célul a babona, a zsarnokság és az önkény kiirtását tűzve ki.

³⁸ Engel id. mű, 131—132. l.

³⁹ Pl. *Stein des Anstosses und Fels der Aergerniss*. (Teutschland, 1780); *Saint-Nicaise oder eine Sammlung merkwürdiger maurerischer Briefe für Freymaurer und die es nicht sind*. Aus dem Französiscken (1785); Hippel: *Kreuz- und Querziige des Ritters A lis Z*.

Avatatlanok sűrűn léptek föl ellenük. Vallás- és államellenes törekvésekkel vádolták meg őket. XII. Kelemen pápa még 1738-ban átkot mondott rájuk.⁴⁰ Spanyolországban,⁴¹ Portugáliában⁴² és Itália államaiban⁴³ nem is túrték meg páholyaikat. 1784-ben Bajorország is üldözőbe vette őket, amire elsősorban az illuminatusok adtak okot, akik közé akkor már a szabadkőművesek előkelőinek nagy része is belépett.⁴⁴ Az eljárás ellenük tehát a szabadkőművességre is árnyat vetett. A következő évben már Baden is eltiltotta a páholyok működését,⁴⁵ II. József pedig állami felügyelet alá helyezte őket. De nemcsak a kormányzat foglalt állást ellenük, elfordult tőlük a közönség is. Wieland — a Peregrinus Proteus írója — 1786-ban „Der Stein der Weisen“ című meséjében már gúnyt űzött vadul iölburjánzott misztikájukból, a szabadkőműves Lessing pedig már 1774-ben azt írta: „Man macht uns unter dem Vorwände, uns zu vernünftigen Christen zu machen, zu höchst unvernünftige Philosophen. Flickwerck von Stümpfern und Halbphilosophen ist das Religionsystem, welches man jetzt an die Stelle des alten setzen will, und mit weit mehr Einfluss auf Vernunft und Philosophie, als sich das Alte anmasst.“⁴⁵

A propagandaszervezetre mért csapással széthullt minden. A nagy akarásból nem maradt vissza egyéb, csak rettenetes gyűlölet. Az elfáradt, kimerült tényezők zaja csillapodóban volt, az addig elfojtott, rejtett ellenkező erők önbizalmukban megerősödve egyszerre előtérbe léptek. Állásfoglalásukra döntő hatása volt a párizsi rémuralom borzalmainak. A kiábrándult félrevezetettek elkeseredetten fordultak nemcsak a forradalom, hanem a felvilágosodás ellen is s üldözésükben vetekedtek azok-

⁴⁰ Findel id. mű, 664. 1.

⁴¹ Spanyolországban először 1740-ben tiltották be a páholyokat. Findel id. mű, 673. 1.

⁴² Findel id. mű, 661. 1.

⁴³ Velencében már 1738-ban bezárták a páholyokat. Findel id. mű, 664. 1., a lombardiaiakat II. József záratta be, u. ott, 668. 1.

⁴⁴ Engel id. mű, 161. 1.

⁴⁵ Findel id. mű, 524. 1.

⁴⁶ Idézve Sehneidemél id. mű, 10. 1.

kal, akik korábbi sérelmeiket a kocka fordulása után ellenségeiken meg akarták bosszulni.

Kétségtelen, hogy az európai szellemi fejlődésnek az ókor óta nem volt hasonlóan nevezetes korszaka, amely az emberi gondolkodást oly mélyrehatóan átalakította volna. De nemcsak a gondolkodás változott meg, vele karöltve megváltozott az életforma is minden fontos megnyilatkozásában: az állami ügyek vezetésében, a gazdasági viszonylatokban, ami gyökeres eltolódásokkal járt a társadalom szerkezetében is. A humanizmus és renaissance korszakalkotó hullámverése egészen eltörpül a XVIII. század nagy nekilendülésével szemben. A humanizmus hamar kifutotta formáját és legnagyobb eredménye, az individuum és a polgári életmód diadala, a barokk korszak nagyzó és széles formái közt és a rokokó cikornyás pompahajhászásában, amelyben minden lényeg elveszett és a forma szertelen cikornyáival egészen megmerevedett, ismét tért veszített. A felvilágosodás ezzel szemben mindenekelőtt a visszszorított polgári életformát vitte győzelemre, elsöpörve az „ancien régime“ teljesen üressé és céltalanná vált formalizmusát, amely az államra és a társadalomra egyaránt elviselhetetlen teherre vált. Nem egyéni harc volt ez, amely az önérdekei szabadította fel, mint a renaissance; szellemi áramlatok csaptak össze, amelyek fölhasználva a könyvnyomtatást, féktelen propagandát fejtettek ki erős visszhangot keltő elvek érdekében. Az új elveknek nagy rezonanciájuk volt. A szellemi haladás magas fokra emelte a technikát s ez forradalmi módon átalakította a munkaszervezetet. A meginduló gyáripár hatása alatt a társadalom is alapjában megváltozott. A régi feudális tényezők elvesztették jelentőségüket. Az új társadalmi rétegek mohón habzolták a ponyvairódalom fölvetette jelszavakat, amelyek a higgadt következtetések irányából a szélső izgatás útjára csúsztták a kor világrengető elveit. De az átalakulást az abszolút kormányforma is sietette, mert megtörte a feudális erőket, ami a feltörekvő osztályokban megerősítette azt a meggyőződést, hogy a társadalom egész átöröklött szerkezetét romba kell dönteni. A föl világosait abszolútizmus már

nem ismert „napkirályokat“ és nem aljasította le az ország vezető arisztokratáit udvari statiszták szerepére; az uralkodók népük gondviselőinek és szolgálóinak érezték magukat és környezetüktől lelkiismeretes bürokratikus munkát, kívántak meg népük anyagi és szellemi gondozásában. Amennyiben jogosult volt a „természethez visszatérés“ jelszava, ez ebben a vonatkozásban még a francia forradalom előtt meg is valósult.

Ahol ez a törekvés összehangolódott a vezető rétegek gondolkodásával és jótékony összeműködést hozott létre, elkerülték a megrendítő hullámzásokat. A fölvilágosult abszoluzizmust a filantróp gondolat hatotta át, amelynek megvalósításán uralkodók, nagyurak és gondolkodó polgárok versenyt munkálkodtak. Alkotó munkájukban, az emberi boldogság szolgálatában azonban két tényező gátolta őket, a tömegek mozdulatlansága és a túlzók türelmetlen, izgága rezgélődése. A nagy tömegeket, a nyugalmi állapot támaszait, a nehéz napi munkában nem a gondolatok finomsága és szellemessége érdekelte, az ő életük a reflexszert! szabályosság kereteiben folyt, megmozgathatók csak ott voltak, ahol elkeserítő bajok és elégedetlenség gyökereztek meg.⁴⁷ Ott is csak akkor lettek erőszakos sorsformáló tényezővé, ha a gondolkodó rétegek elégedetlenkedő, forró fejtí tagjai kilendítették őket nyugalmi állapotukból. A fölvilágosodó? fejlődésében éppen az volt a tragikus, hogy az emberi egyenlőség és a filantrópia magasztos gondolatait a látszólag észszerű gondolkodás végzetes elcsuszamlásai, a nem végiggondolt gondolatsorok, az önhitt elbizakodás, a türelmetlen heveskedés, a szenvedély, a felelőtlen cselekvési vágy kompromittálták; hogy a gondolatok szóvivőivé nem azok lettek, akik tudásuk révén arra hivatottak voltak, hanem a felületesek, a bőbeszédűek, az akarnokok, akiknek sokszor mellékes volt, hogy mit és hogyan csinálnak meg, csak ők csinálják, sem cselekedeteikben, sem eszközeikben nem válogattak, nem az eredményre gondoltak, hanem elszeleskedtek és önhittségükben alapjaikban elrontották a dolgokat. Az ő telkükön szárad, hogy a kor szellemi képe olyan zavaros, hogy akarásában olyan sok a derűt keltő, cselekvésében az elidegenítő, sőt visszataszító, hogy szertelen kapkodásukban túlzásaikkal kiábrándították és nyeregbe emelték a reakciót. Szellemi mozgalmak túlzásokkal szoktak jelentkezni.

ebben az esetben nem az úttörők, hanem főképp azok a hivatlanok voltak a túlzók, akik megvalósításuk körül tolaokdtak. A főbaj pedig az eszmében is, az emberekben is az volt, hogy tapasztalat híjján, hitük szerint, józan eszük sugallatára cselekedtek, elszakadva a múlttól, a hagyománytól. Ezért volt annyira a vadhajtás, de ha fölburjázott vesszői hirtelen előretöréssel magasra serkentek is fel, nem voltak életképesek, s a törzsnek egészséges új ágai csak azok lettek, amelyek a nemesített törzsből fakadtak és abból szívták nedvöket.

A forradalmi uszítás a XVIII. század nyolcvanas és kilencvenes éveiben érte el tetőpontját, eszmei téren a különböző gondolatok kombinációjának legvadabb összevisszaságát, az ízléstelen piszkolódás logszennyeesebb áradatát, amelyben tarka változatosságban keveredtek szép eszmékért való nagy naivitású bátor kiállások, szellemeskcdő cinikus fércmunkák, anyagi haszonra spekuláló féktelen vádaskodások és szemérmetlen durva aljasságok. A reakció könnyű diadalát a túlzásoknak köszönhetette s ez a fordulat azt a látszatot keltette, hogy a régi rend életképesebb, min az, amelyet az új eszmék hirdettek. Az eszmék nagy szétágazása után a régi rendnek ez a felülkerekedése azonban estik növelte az eszmei zavart, még nagyobb árnyalati különbségeket teremtett a gondolkodásban. Csak átfogó általános lehiggadástól és az új gondolatvilág nyugodt megérclclődésétől lehetett megoldást remélni.

A század utolsó évtizede, amikor József főherceg átvette az ország kormányzását, éppen a legkritikusabb időpont: a tökéletes szellemi zűrzavar, egymással harcban álló legszélsőbb ellentétekkel. A legújabb fordulatok ugyan a tisztázódás jeleit árulják el, de ez a reakció irányában bontakozik ki és veszélyezteti a fölvilágosodás termékeny nagy gondolatait. A kibontakozás azonban még nem világos és a franciaországi fejlemények a forradalmár lelkekben tartják a reményt.

A nagy káoszban azonban az új szabad tudományos szellem alapján egy nagy erőtényező bontakozik ki. A természettudományok és a történet szemlélete egyaránt gyökeresen megváltoztak. A történeti szemlélet is számolt a régi teológiai kronológiával és új szempontokból vizsgálta az emberi és a társadalmi

fejlődés lehetőségeit.⁴⁷ Végeredményben ezek a változások nagy optimizmust váltottak ki: az emberi művelődés fokozatos előretörésének szilárd hitét. Ez az elv mélyen, szinte kiirihatóan áthatotta a legellentétebb irányok gondolatvilágát. Az embe-
 riségnek naiv magabízása volt ez, hogy értelmi eszközeinek helyes fölhasználásával föltartóztatlanul viheti előre az embert a boldogság felé. Ennek a hatalmas erőtenyezőnek is megvolt a visszája. Nem a lelki és a szellemi fejlődést mozdította, elő, hanem elindította újabb idők dinamizmusát és előtérbe tolt a mennyiségi- és erőszempontokat. Az individualista ebben a magabízásban rombolta le a társadalom hagyományos megkötöttségeit, az imperialista ugyanebből vont le a következtetést, mely szerint magasabb elhivatottsága törvényként írja elő, hogy meggyőződésének megfelelően akár a legkérlelhetlenebb erőszakkal kényszerítse rá népeire — és idegen népekre is — a boldogulásnak azt az egyetlen útját, amelyet — hite szerint — ő látott meg helyesen. A forradalmi demagógia így vezette át a világot Robespierren keresztül Napóleonnak népeket leigázó önkényes imperializmusához. A szabadság és a céltudatos, zsarnoki szervezés ugyanabból a haladási gondolatból indultak ki és ugyanattól az optimizmustól duzzadtak.

Így Magyarországon is a korábbinál is tudatosabban éleződtek ki az ellentétek. Az abszolutisztikus kormányzat módot nyújtott azoknak a tanácsosoknak, akik a gyenge akaratú Ferenc császárt gondolataiknak meg tudták nyerni, a kemény fellépésre minden ellenállással szemben. Napoleon példája erre csak csábítóan hatott. A magyar rendiség viszont az ellenkező pólusból merítette harci eszközeit: a szabadság eszméjéből. Nemcsak egyéni szabadságról volt szó, szabadságát a rendiség is meg akarta szervezni és ehhez már elég korán megtalálta az alapot a nemzeti törekvésben. Optimizmusukban mindegyik fél irányítóiból hiányzott a higgadt megítélés, a lelki ismeret szava, a fele-

¹⁷ „Trotzdem das IS. Jahrhundert das Zeitalter der Aufklärung ist, das .-ich in schärfsten Gegensatz zuni Mittelalter setzt, lebte doch in Deutschland das Mittelalter kräftiger fort, als in irgendeinem anderen Lande. Das soll durchaus kein Vorwurf sein, denn obendadureh wurde Deutschland vorder vernichtenden Wucht der Revolution bewahrt.“ Boos id. mű, 168. l.

lősség érzete. Elnyomási és felszabadulási kísérletek kevés különbséggel ugyanolyan könnyelműen, a szükségszerű következményekkel nem számolva, válogatták meg egymás ellen harci eszközeiket. A felelőssége teljes tudatában lévő, megfontolt államférfiúnak nehéz volt ilyen ellentétek között megállania.

AZ ÜTKÖZŐPONT.

Amióta a Habsburgok Magyarország trónjára jutottak, végzetes fátum nehezedett a király és nemzet viszonyára. Kéi összeegyezzethetetlen kormányzati felfogás állott egymással szemben. Az osztrák főhercegek kis helyi jelentőségű szerepéről szívós kitartással és sok szerencsével világhatalomra jutottak. Ezt nem annyira hódításnak, mint inkább házassági kapcsolataiknak köszönhették, a legszerencsésebb dinasztikus politikának. Természetes volt tehát, hogy hatalmukat egészen családi alapra fektették és továbbra is ehhez a politikai alapelvhez ragaszkodtak. Meg voltak győződve, hogy magyarországi hatalmuk sem I. Ferdinánd megválasztásán, hanem az 1463-i, 1492-i és az azt követő további szerződéseken nyugszik. Magyarországon azonban az Anjouk kihalta óta hozzászoktak ahhoz, hogy az uralkodók magtalan elhaltával a rendek a szokás hatalmánál fogva választási joggá fejlesztették ki a régi consensust.¹ Ez nem pusztán a rendi joghoz ragaszkodás volt. A Habsburgok sok tartományukat egységes birodalommá akarták összekovácsolni és abban Magyarországot a török hódítás állandósulása óta csak jelentőségétől megfosztott katonai végvidéknek tekintették. A magyar nemzeti szempontok tehát nem jutottak szóhoz. A felsőbbbségi államakarat harca volt ez az alárendelt nemzetekkel szemben. Ez az államakarat a fejedelmi mindenhatóság elvével a különböző nemzeti államokból alakult területi hatalmi egységét kívánta megtestesíteni. Nem a nemzeti sajátosságok, hagyományok és érdekek ápolására, törekedett tehát, hanem udvarában építette ki az új egység középponti sensoriumát. Csak az innen kiinduló akarat és gondolat jogosságát ismerte el s a bürokratikus kormányzás eszközeivel megteremtette

¹ V. ö. *A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában* című tanulmányomat. (Budapesti Szemle. 1913.)

ennek különálló életét és szellemét. Ennek szolgálatába állította minden hatalmi erejét is. A nemzeti országok tehát egy felsőbbbségi államelgondolással kerültek ellentétbe, amellyel nem szegezhetek szembe külön államhatalmat. Mentsvárunk a hatalmi eszközöktől megfosztott nemzeti gondolkodás és érzésvilág maradt. A magyar rendek azonban sohasem szűntek meg az integer Magyarországra tekinteni, egész gondolkodásuk a nemzeti egység visszaállítására volt beállítva, s mentői kevésbé vették figyelembe az udvarban ezeket a szempontokat, annál makacsabban ragaszkodtak a nemzeti függetlenséghez s ahhoz a rendi alkotmányhoz, melynek keretei közt az I. Ferdinánd megválasztását közvetlenül megelőző időkben éltek. Egyik léi sem ismerte el a másik mentalitását, mindegyik élt tovább a maga gondolatkörében s ez a szerencsétlen elleniét mindkét fél-nél begyökeresedett és évszázadokon keresztül megmérgezte viszonyukat.“

Idők múltával a politikai szerkezetben nagy változások következtek be, az eszmék is változtak és változtak a kormányzat szervei. Ennek megfelelően az ellentét is alakot cserélt, a fejlődésben különböző korok válnak el, de ez csak felszíni változás, a baj alapja mindvégig a Habsburgok abszolutisztikus-dinasztikus és a magyar rendek nemzeti-rendi álláspontja ellentéteinek áthidalhatatlansága maradt. A hajlékonyabb, az elvek és a másik féllel szemben támasztott kívánságok tekintetében az udvar volt. A rendi álláspont, következetes kitartása miatt, egészen megmerevedett és végre is anakronisztikusnak látszott még sok magyar előtt is. Viszont az udvar formulaváltozásai arról tesznek tanúságot, hogy csak a legnyersebh abszolutizmus idején vallotta be nyilván céljait.

Kívánságainak megfogalmazásában eleinte a rendiség volt előnyben. Felfogása a XV. század fejlődésében és gyakorlatában gyökerezett, tehát annak eleven folytatása volt. Csak Mátyás király reformjait nem ismerte el. Ez a nemzeti fejlődés szemzőgéből kétségtelen hiba volt, a saját szempontjából azonban a rendiség erőt és bizalmat merített abból, hogy a nagy király

² Szekfü Gyula: *Az osztrák központi kormány szervek történetének irodalma.* (Történeti Szemle, 1912.) 185—219. 1.

bürokratikus, pénz- és hadügyileg jól alátámasztott, erős királyi hatalomra törekvő terveinek továbbfejlesztését sikerült meggyőztetnie. A szegény köznemesség is — amely pedig Mátyás rendszerét támogatta — megnyugodott, hogy az „una eadenitpic nobilitas“ elve a főúrral azonos jogokat biztosított számára és a török-német dilemmában hűségesen állt az urak oldalára. A kétségbeejtő külpolitikai helyzetben bajait még leginkább az újra fölvirágzó familiárisi szervezetben enyhítette.³ Mentől élesebben került egymással szembe az udvar és az ország, annál inkább közeledett egymáshoz a főúri és köznemessi gondolkodás. A keserűség a „német“ ellen; kapitányai, zsoldosai, hivatalnokai önkényes és hagyománybaütköző működése ellen örömet fogadott minden ellenszegülést. Az ország visszhangzott az alkotmányos és vallásos sérelmekről, megfogalmazásuk tehát könnyű volt. A bécsi béke után a programul már nem is volt kérdéses, ámbar csökkenő sikerrel, mindig ugyanazt ismételte, mert az udvar már 1609-ben megkezdte az 1608-ban megadott engedmények visszavonását.⁴

De a rendek csak az elvek fogalmazása szempontjából voltak kedvező helyzetben. Az udvar a hatalom tényleges birtokában egyáltalán nem kényszerült még elvei megalapozására. Ha fegyvert nem szegeztek terveire ellen, az életrendes medrében nem lúdtak akarata elé sikeres gátat emelni. Elvi megalapozás híján tehát csak bizonyos udvari mentalitás fejlődött, bizonyos tradicionális felfogás a magyar ügyek intézésére, amely a kor abszolutisztikus törekvéseiben és Mécs gazdasági privilégiumaiban gyökerezett. Ez leghatározottabban a magyar „consuetudo“, a szokásjog és a vele együtt fejlődött alkotmányos formák ellen fordult. Szembehelyezkedett tehát a korona szentségével, félretolta a rendeket a trónutódlás kérdésében, küzdött a király akaratának rendi korlátozása ellen, és a rendi igazgatás megszüntetésére törekedett, ezért a nádorság mellőzésére vágyott és a nádort helytartóval iparkodott helyettesíteni és amikor kénytelen volt nádort választani, a helytartóságot is rá ruházta és hatáskörét az udvartól függő helytartó hatalmá-

³ Szekfű Gyula: *Serviensek és familiárisok*. (Budapest, 1912.)

⁴ Károlyi Árpád: *Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása*. (Századok, 1919.) 1—33 és 121—163. 1.

ból magyarázta. Inkább túrta az igazságszolgáltatás csődjét, csakhogy az országos nagyurak hatalmát visszanyesse.⁵ A pénzügyeket egészen a felségjogok körébe tartozónak tekintette, s nemcsak a királyi jövedelmeket: adókat és vámokat kezelte önkényesen, hanem ezzel kapcsolatban a gazdasági életet, főképp a külső forgalmat: a kivitelt és behozatalt, a fiskalitás segítségével pedig a birtokpolitikát is idegen érdekek szolgálataiba állította. De ez nem irányult a rendiség rendszere, csak a rendek politikai hatalma ellen. A rendi hatalom II. Ferdinánd koráig az osztrák tartományokban is tovább élt, csak II. Ferdinánd törte meg, ámbár még ő is látszatra elég jogot hagyott meg a rendeknek. Magyarországon azonban az udvar éppen ezzel a rendek ellen kiélezett törekvéssel adott alapot arra, hogy a rendiség, amelynek kezéből kiesett a középponti irányítás, kiépítse hatalmát a megyékben, először csak az igazságszolgáltatás és a közigazgatás, majd a politika terén is. Az udvar azonban — a bürokratizált kancelláriától és kamarától eltekintve — tulajdonképpen új intézmények nélkül mégis új kormányzati módszert teremtett, amely nemcsak az alkotmányos szokásokba ütközött, hanem felfogásában és érzésében határozottan magyarellenes volt. Bizalmatlanság a magyarsággal szemben, idegenek alkalmazása a központi hatóságok tisztségeiben és főképp a katonai kormányzatban, a kamara szembefordulása a magyar birtokosokkal, hogy vagyonukat elkoboztassa. mely szakadékat ástak a két fél közé.

Ismételt összetűzések után I. Lipót korában kerültek éle-
sebben szembe az ellenfelek. A hatalmi helyzet akkor határozot-
tan az abszolutizmusnak kedvezett. A vesztfáliai béke után az
udvar már nem kényszerült arra, hogy a nemzet érzékenységét
kímélje s a bécsi politika vezetői, a török erejének hanyatlására
építve, nem az idegen hódító ellen fordultak; XIV. Lajos ellen
irányuló politikájukat a sajátos külön magyar törekvések meg-
törésével akarták alátámasztani. Ez a leplezetlen támadás,
amely szélnek eresztette a végvárak magyar hőseit⁶ és állat-

⁵ R. Kiss István: *A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549—1551. évi leveleskönyve.* (Budapest, 1908.)

⁶ Takáts Sándor: *Kísérletek a magyar haderő felozlatására.* (Századok, 1904.) 1—24., 114—135., 219-239., 322—343. 1.

tenyésztésünket is fölládozta Bécs olcsó húsellátása érdekének⁷ — éppen az aulikus érzelmű nyugati részek katolikus uraiból váltott ki erős ellenhatást, amelynek legélesebb szellemi kifejezője Zrínyi Miklós a költő volt. A vasvári béke, a pozsonyi vértörvényszék, Ampringen guberniuma igazolták a nagy hadvezér aggodalmait. A fölszabadító hadjárat megindulásával mégis megváltozott a hangulat; Thököly magára maradt, kurucok a felmentő császári sereghöz csatlakoztak. A fölmentés után azonban Kollonits Lipót gróf győri püspökkel, egy honfiúsított család sarjával az udvari politika az országban is hatalmas támaszt kapott. Kollonits a forma szerint magyar volt és mint püspök, alkotmányos tényező. Az ő nevéhez fűződik a hírhedt jelszó, hogy a magyarok nyughatatlan vérét idegen elemek betelepítésével kell mérsékelni. Udvari és országos bizottságok tárgyalták javaslatait. Mialatt *neoacquistica commissio* a fölszabadult területek földjét juttatta nagyrészt idegen származású urak kezére, Kollonits telepítési programja az ősi magyar alföldet akarta idegen parasztok kezére játszani és az idegenek százainak honosítása szerzett az uralkodónak többséget a felső táblán. A visszahatás azonban nem ezen a síkon tört ki, azt az elviselhetetlen adóteher fölötti elkeseredés váltotta ki a szegénységből. A falu népe a katonai végrehajtás borzalmai elől éppúgy falustól futott az erdőkbe és nádasokba, mint egykor a török földesurak telhetetlen kapzsisága elől. Általános volt a meggyőződés, hogy Kollonits tényleg mondta a néki tulajdonított szavakat, hogy az országot először is szegénnyé, azután katolikussá és végre németté teszi.

A Rákóczi-fölkelés évekig húzódó elkeseredett küzdelmei után a szatmári béke hozott végre enyhülést. III. Károly király volt I. Ferdinánd óta az első uralkodó, aki nem ellenségnek tekintette a magyarságot. Ebben kétségtelenül közrejátszott az általános politikai helyzet megváltozása is. I. Lipót a török kiűzése után csak egy komoly politikai ellenféllel állott szemben: XIV. Lajossal. III. Károly még mint a diadalmas Habsburg-politika tényezője került a spanyol trónra, ezt azonban,

⁷ C. v. Pecz: *Die Landesverlegtr-Compagnie su Wien*. (Wien, 1918.) és Takáts Sándor: *Marhakereskedésünk a keleti kompánia kezében*. (M. Gazdaságtörténeti Szemle, 1900.) 479. l.

mikor az örökös tartományok is reá szállottak, a hatalmak állásfoglalása miatt el kellett hagynia. A Habsburgok fiágát a magszakadás veszedelme fenyegette s az adott helyzetben nemcsak a leányág örökösödésének rendezése érdekében kívántak az országban kedvező hangulatot kelteni, hanem rá kellett ébredni arra a belátásra, hogy a német-római szent birodalom már csak hagyományos keret, s hogy a Habsburg-törekvéseket éppen a birodalom részéről fenyegetik veszedelmek. Ezek közt a körülmények közt Magyarország már nem volt olyan elhanyagolható tényező, mint azelőtt. De a helyzet közvetlen adottságai is kedvezően alakultak. III. Károly megbékélő országba tért vissza, leánya, Mária Terézia válságos pillanatokban tapasztalta a magyarság odaadó hűségét. Ennek is nagy része volt a két uralkodó hangulatváltozásában. Károly király már azt írta Wratislaw kancellárnak: „Ettől a nemzettől el kell venni annak tudatát, hogy a német nemzet elnyomja, inkább azt kell megértetni vele, hogy én épp annyira megbecsülöm és meg is bízom benne, mint más népeimben“, leánya pedig „tökéletes elnyomásáról beszélt, amelyben a magyarokat tartották, hogy kizárták őket mindennemű szolgálatból, aminek következménye „kishitűség és kétségbeesés“ lett.”

Ezek a csendes gondolatok, amelyek nem a nyilvánosság-nak voltak szánva, tehát nem az érzelmek megnyeréséért vetettek papírra, mély változást jelentenek a dinasztia politikájában. De a politikát nem egyedül az uralkodók irányítják s a rokonszenv, amely Károlyban és Mária Teréziában megvolt, másokból, az udvari élet felelős tényezőiből hiányzott, ők nem mentek át azokon a mély érzelmi bonyodalmakon, mint koronás uraik, s az udvar hagyományos szellemét plántálták tovább, ez pedig éppoly idegenül állott a magyarsággal szemben, mint I. Lipót abszolutizmusának korában. Bizonyára nem mentek annyira, mint I. Lipót tanácsosai, egy Abele vagy Kollonits, nem izgatták urukat, hogy ez a lázadó nemzet „nem tartható meg másként hűségben és engedelmisségben, csak ha megfosztják hűtlensége eszközeitől és megsemmisítik erőit, amelyekkel

⁸ Szekfü: *Magy. történet*, VI. 95. 1.

⁹ Szekfü, VI. 267. 1.

oly gonoszul és makacsul élt vissza urának karára és a saját-maga vesztére“,¹⁰ nem ismételték untingan, hogy „kevély szellemét“ meg kell törni, hogy „a magyarok így meg fogják szeretni azt a nemzetet, amelyet most utálnak, sőt ezen az úton fel fogják venni szokásait és sajátságait és végre még arra fognak vágyani, hogy ékes németséggel beszéljenek“. ¹¹ Ezt a hangot az uralkodó megváltozott hangulatában már nem lehetett megütni, de azért amikor pl. 1722-ben az ország rendszeres megreformálásáról volt szó, mégis olyan figyelmeztetések hangzottak el, hogy „meg kell várni, miként fogadják a rendek a nőág örökösödését, hogy valahogy a fiág kihalta esetén ne legyen erejük lázadásra“.¹²

Hogy még Mária Terézia idejében is mennyire a régi szellem hatotta át az udvari hatóságokat, azt eléggé jellemzi Kautitz herceg fölfogása, aki — hogy csak egy példát említsünk — elismerte ugyan, hogy ha Magyarországon kellő viszonyokat teremtenének, az az uralkodóház hatalmát megkétszerezné, hogy tehát ezért a legnagyobb figyelmet kell fordítani erre az országra és ugyanabban a „landesvaterliche Sorgfalt“-ban kell részesíteni, mint a többi örökös tartományokat; de mégis szembeállította ezzel a tétellel az ország szerencsétlen berendezését. Ennek a rovására írta, hogy a király és az ország jólétét egymással szembeállítja (dass die Wohlfahrt des Tvönigs und des Lndes gégen einander streiten). Szemére vetette a magyaroknak, hogy az udvarral szemben úgy összetartanak,

¹⁰ *Gutachten des Hof-Kanzlers Freherrn von Hoher an K. Leopold überra die Zrini—Nádasdische Verschwörung 1672.* (Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen VIII. 1852.) „...qui totios lapsi ac relapsi non aliter in fide ac obscquio retineri popsiul, nisi sublatis perfidiae instrumentis, et abolitis virihus quibus in tuinn Domine exitium, imo in uamet ipsorum perniciem tam nofarie tam prae fracte abusi sunt.“ 69. 1. Az emlékiratról Oswald Redlich mutatta ki, hogy Ábelétől való: *Ein angebliches Gutachten ilber die uugarische Magnatenverschirörung.* (Beitrag zur noueren Geschichte österreichts. IV. 1909.1 119. 1.

¹¹ „... minquani insolentes spiritus, nisi fiacta deponál.“ u. o. 68. 1. „...assuescent paulatim germanico militi, amaburt genten, quam modo abominabantur et diuturna consuetudine mores nostros et habitum assument et qui linguam modo germanicani abnuunt, paulatim eloquentiam concupisceat,“ u. o. 73. 1.

¹² Idézve Kónya Máriánál: *Az 1715/22. évi rendszeres bizottság jacaslatai.* (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve. 1932.) 150. 1.

mint a bogáncs. Különösen jellemző gondolkodására az a vád, hogy az udvart a magyarság tartotta vissza attól, hogy alkotmányát megismerjék (dass sie uns zeithero übersehen, von der vollständigen Erkanntnuss ihrer Verfassung abgehalten). Ezzel szemben jól megfontolt politikai szisztéma kidolgozását és követését sürgette. Hogy ezt milyenek kívánta, elárulják azok a pontok, amelyeket irányelvekül kitűzött s amelyek közt azt olvassuk, hogy a „hungarische Gesinnung“ visszaszorítására a királyi hivatalnokok előlépését és velük szemben minden kegyriyivánítást az udvar érdekeinek szolgálatától kell függővé tenni, hogy különösen a hivatalvezetőknél kell erre tekintettel lenni, hogy a mágnásokban meg kell érlelni a meggyőződést, hogy akik az udvart szolgálják, azok, valamint gyermekeik is, mindig számíthatnak az udvar elismerésére és kegyére, hogy országgyűlést nem szabad tartani, ellenben a megyékben meg kell nyerni az alispánokat és az alsó nemességet, hogy a vissza nem csatolt területektől minden magyar állampolgárt távol kell tartani, hogy ezeken a területeken kell előkészíteni az anyaországban kívánt berendezéseket, hogy meg kell akadályozni a kancellária tevékenységét a nemzeti érdekek szolgálatában (der Kanzlei hierunter der Nation nicht favorichen könne), hogy a nép alsó rétegeit kell az udvarnak megnyerni, amit különösen a kamarajavaknál lehet megindítani és hogy főképen a király nagyjelentőségű egyházi hatalmát és a fiskális intézményét kell felhasználni az alkotmány megváltoztatásának előkészítésére (das Mangelhafte der ganzen Landesverfassung abzuändern).¹³ Ezt, a gondolkodást látjuk az államtanács más tagjainál is. Blümegen államtanácsos ehhez a gondolatmenethez kapcsolja azt a következtetést, hogy „pro principiis statui- ren wäre, dass man in Hungern dormalen keine Manufakturen aufkommen lasse“, mert az örökös tartományokban az ipar nagy veszedelembé kerülne és elvesztené versenyképességét. Féltette az osztrák ipart a magyarországi megélhetés olcsóságától és azért kimondta a lesújtó ítéletet: „Hungarn hat an seinen productis naturae schon genug.“¹⁴

¹³ St. R. 1903/1761. Szövegét Ember Győző közölte. (Századok, 1935.) 663. 1.

¹⁴ St. R. 1903/1761. V. ö. Embernél, Századok. 1936. 257. 1.

Még a francia származású Borié báró, az államtanácsnak az a tagja, aki a magyar érdekek iránt a legmegértőbb volt, sem tudott ebből a gondolatkörből kibontakozni. Pedig ő sokszor hangoztatta azt a meggyőződését, hogy a monarchia jövő nagysága egyedül Magyarországtól függ, hogy csak Magyarország erejével érhet el minden más országét meghaladó hatalmat.¹⁵ De ő is veszedelmesnek tartotta az átkos magyar alkotmányosságot és minden alkotmányos törekvés mögött csak rendi önzést látott. Meg volt győződve, hogy az egész nagy állami önállóság egyetlen mozgatója ez az önzés.¹⁶ Kevésbé mély gondolkodású kollégája, Stupan Antal báró államtanácsos még ridegebben vonta le a következtetést s az ilyen néppel szemben más eszközök alkalmazását ajánlotta.¹⁷

Véleményeikben változatlanul a régi gondolkodás tükröződik, de ők már egészen más eszmevilágban élnek. Őket már a felvilágosodás elvei hatják át. A magyar kérdés megítélésében talán épp ez volt káros hatással a jóindulatunkra, mert egészen a racionalizmusnak és a természetjogi felfogásnak hódoltak: a nemzeti különlegességek iránt kevés érzékük volt s a történeti fejlődés gondolatvilágától teljesen elszakadtak. Őket tehát, éppen felvilágosodásuk akadályozta a magyar gondolatmenet megértésében.

Az eszmék tisztázódása és fejlődése általában nem kedvelt a magyar törekvéseknek. A modern államtan XVII. századi úttörői, különösen Becher Joachim és Schröder Vilmos az abszolutizmus gondolatvilágában gyökereztek s az osztrák szellemi fejlődésnek ez az irány adta meg igazi jellegét, a fölvilágosodás csak járulékos vonása volt. Az abszolút uralkodók kegyéből élve, az állami alakulást a „birtokos“ fejedelem szemszögéből nézték, neki minden jogot megadtak, a közjogi szabadságokat erősen korlátozták és a természetjog tanításából is leginkább csak azt vették át, amit a fejedelem érdekében és az ő ellenfelei ellen fölhasználhattak. Az egységes osztrák össz-

¹⁵ Ember Győző: *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában.* (Századok, 1936.) 245. l.

¹⁶ Ember Győző. *Magyarország és a: államtanács első tagjai* (Századok, 1935.) 551. l.

¹⁷ U ott. 598 l.

monarchia gondolata sokat köszönhetett önnek a hatalmasan előretörő államjogi eszmeáramlatnak, úgy az eszmék megfogalmazása, mint az intézmények kiépítése tekintetében is.

A kormányzatban a leglényegesebb eltolódás az volt, hogy a római szent birodalmi kancellária elvesztette jelentőségét s a külügyek vezetése az osztrák kancellár — utóbb, Mária Terézia alatt az államkancellár — kezébe került, aki mellett a magyar, az erdélyi, valamint a többiek is csak akkor vehettek részt a titkos tanács ülésein, amikor oda külön meghívták őket. ha országuk ügyei forogtak szóban. Ez az összmonarchia intézményes kialakítása terén fontos lépés volt, de nagy hátrányt jelentett Magyarországra, mert egyrészt kizárta a monarchia ügyeinek vezetéséből, másrészt mert a magyar kancellárt mégis bevonta annak tanácskozáiba, ha magyar vonatkozása is volt a tárgyalásnak. De még hátrányosabb lett a helyzet 1760-ban az államtanács megalakításával. Ez a testület ugyan csak véleményező hatáskörrel volt fölruházva, de mindenben véleményt mondott, ami a királynő elé került, tehát a hadügy kivételével a kormányzat minden ágába beleszólt és a magyar ügyek intézésére is terjesztett elő javaslatokat, ámbár Mária Terézia korában magyar tagja nem volt s tanácsosai közül a magyar viszonyokat közelebről senki sem ismerte. Kedvezőtlen volt elsősorban az állam eltolódása az örökös országok irányába, ami ezeknek erősebb összefogásával járt. Ha Magyarország látszólag kívül is maradt ezen a szervezeten, ez nem felelt meg a tényleges helyzetnek. De kedvezőtlen volt. már a titkos tanács 1708-i átszervezése óta a kormányzatban a kollegiális tanácsi és bizottsági jelleg erős kidomborodása is, amely természetesen állandóbb szellem kialakulását vonta maga után s az egyes személyiségek jelentőségét lefokozta.

III. Károly és Mária Terézia személyes jóindulata is megtört a kollegiális hatóságok ellenkező törekvésein. Ezeknek állandóan ismételt elveivel és többségük következetes állásfoglalásával az uralkodónak nehéz volt szembehelyezkednie. Hiába volt, tehát Mária Terézia ismételt ígérete a fölszabadított területeknek visszacsatolására az országos hatóságok alá, amikor az államtanács és annak legtekintélyesebb vezetője, Kaunitz herceg államkancellár is mindig azt hajtogatta, hogy ezeknek

a területeknek különállását fõnn kell tartani, hogy ott kell elõszõr keresztülvinni azokat az újításokat, amelyeket meg akarnak valósítani, s azokat azután onnan kell a magyar hatóságok alatt álló királyi területre is átültetni, amikor például Erdéllyel kapcsolatban pedáns következetességgel kerültek minden olyan kifejezést is, amely ennek az országrésznek az anyaországgal való kapcsolatát elismerte volna.¹⁸

Az államtanács változatlanul a magyar alkotmány átalakítására törekedett, minden az osztrák tartományoktól eltérõ berendezést át akart szervezni és mindig az osztrák példát állította szembe a Magyarországon fennálló állapotokkal.¹⁹ Az egyetlen Boriében volt annyi alkalmazkodó képesség, hogy a magyar alkotmány megismerésére törekedett, õ is fõképen csak azért, mert egy olyan történelmi alkotmány esetében, mint a magyar, azt remélte, hogy a különbözõ idõk sok törvénye közt bõségesen talál olyan cikkelyeket, amelyek alapot adnak terveik megvalósítására.²⁰ Az ideiglenes megalkuvás nála is csak *modus vivendi* volt; végeredményben õ is azt vallotta, hogy az uralkodó mindent megtehet, amit országa javára jónak lát, a rendeket a kormányzásból kikapcsolhatja, az országgyûlést mellõzheti.²¹ Ezt az utat tehát csak azért választotta, mert azt vallotta, „das ehender auf die Treuc eines eigenen Landes das Vertrauen zu setzen, ols ous cinem besorglichen Misstrauen der nahesten Gefahr sich auszustellen seyn wolle“.²²

A történelmi alapú közjogot nem értette meg s azt természetjogi alapra akarta helyezni. Szerinte a magyaroknak fogalmuk sincs az „igazi“ közjog tételeirõl, amelyet náluk nem is tanílanak. Ilyen könyvet akart tehát Íratni és Magyarországon is taníttatni, nem történelmi alapon, mert a történetbõl az ifjúság kevés jót tanulhatna s ezért Rieger és Martini bécsi egyetemi tanároktól, a racionalista természetjog e kiváló mûvelõitõl

¹⁸ Ember: *Magyarország és az államtanács elsõ tagjai.* (Századok, 1935.) 569—578. 1.

¹⁹ U. ott, 589. 1.

²⁰ „In einem Beicli, wo so viele Gesetze von so verschiedenen Jahren existiren, kann es nicht fehlen, jederzeit eines zu seincm Behelf vorzufinden.“ ,St. R. 2069/1761 U. ott, 592. 1.

²¹ U. ott, 593. 1.

²² U. ott, 601. 1. Az idézet St. R. 2085/1762.

óhajtott erre nézve tanácsot kérni.²³ Az aulikus Festetich Pál gróf is úgy gondolkozott, hogy Magyarországon a római-német jog tanításával nem érnek el semmit, a magyarnak a tanítása pedig veszedelmes lenne. Az udvar szempontjából az egyedül lehetséges megoldásnak azt tartotta volna, ha a közjogot természeti jogi alapon tanítanák.²⁴

A helyzet tehát a két ellentétes mentalitás között nem változott, s ha az udvar nem vitte törésre a dolgot, annak oka egyesegyedül az volt, hogy kényes külpolitikai helyzetekben óvatosan kerültek az összeütközést; nem mintha megértőbbek lettek volna a magyar állásponttal szemben, hanem mert opportunusabbnak vélték kedvezőbb időpontra halasztani a megoldást. Amióta Kollonits közigazgatási reformtervezete²⁵ hosszú tárgyalások után a fennálló ellentétek miatt meghíusult, ez a halogatás ismétlődött, valahányszor magyar részről olyan kísérlet történt, amely a közigazgatást, még ha az aulikus szempontok figyelembevételével is, de mégis a magyar hagyományoknak megfelelően kívánta megoldani, mint Esterházy Pál herceg nádor²⁶ vagy Pattachich Boldizsár kancelláriai tanácsos tervezetei²⁷ esetében. Így híusult meg az 1715-ben kiküldött *systematica commissiónak* az 1722-iki országgyűlésen benyújtott tervezete is, amelynek alapján mégis legalább a belügyi kormányzat intézkedésére hivatott — egyelőre még igen korlátozott hatáskörű — helytartótanácsot sikerült megszervezni.²⁴ A reformok megvalósításának tehát nem a rendi kiváltságokhoz való makacs ragaszkodás volt. az egyedüli oka, hanem legalább is ugyanolyan mértékben az udvarnak a vonakodása az átöröklött alkotmányos formák, a magyar ügyek önálló intézése, különösen például a nádor hatáskörének elismerésétől.

²³ U. ott, 611. és 614. 1.

²⁴ U. ott, 614—618. 1.

²⁵ Theodor Mayer: *Verwaltungsreform in Ungarn nach der Türkenseit*. (Wien und Leipzig, 1911.) 37—38. 1.

²⁶ *Informatio Palatini ratione Commissionis*. Nemzeti Múzeum Széchényi könyvtára, Föl. Germ. 20.

²⁷ *Proiectum de noviter instituenda reipublicae Hungaricae administratione, quantum legibus patriae minus disconveniret* Orsz. Lt. Hungarica, fasr. 201.

²⁸ Kónyi Mária: *I. 1517—22. évi rendszeres bizottság javaslatai*. (Bécsi Tört. Intézet Évkönyve, 1932.)

Minden ellentét, azon fordult meg, hogy a magyar intézményeket az örökös tartományokénak mintájára akarták átalakítani. A nemesi adómentesség kérdése ebben a vitában Mária Terézia idejéig nem játszott szerepet: Nem is játszhatott, mert az osztrák tartományok rendei is csak a Haugwitz-féle pénzügyi reformmal kapcsolatosan, a negyvenes évek végén mondtak le adómentességükről. Mindaddig a nagy különbség a német tartományok és Magyarország közt nem az adómentességben állott fenn, hanem a rendi autonómiában. Ez volt a magyar alkotmánynak az a berendezése, amelyet Bécsben nem tudtak elviselni. Megszüntetése nemcsak a rendiség alkonyát jelentette volna, de a magyar nemzeti különállás vesztét is. A nemesi adómentesség elve — mikor az Ausztriában már nem állott fenn — csak az a jelszó volt, amelynek segítségével a legsikeresebben lehetett támadni a gyűlölt magyar rendiséget, az a jelszó, amelyet Mária Teréziával is el lehetett fogadtatni a magyarsággal szemben. Ez az a formula, amellyel a tanácsadók — az át származott udvari szellem — a királynét kiemelik a magyarságra nézve kedvező érzelmi álláspontjából. Ez a hubertuslmgri béke (1763) után következett be, amikor Mária Terézia két sikertelen háború után szövetségek helyett belső erőfeszítéssel akarta megszerezni az eszközöket nagy ellenségének, II. Frigyesnek megtörésére. Oroszország különbékeje éppen abban a pillanatban, amikor Poroszország ereje már meg volt törve, kényszerítette erre a kísérletre. Magyarországon a várt erőkifejtést a nemesi adómentesség megszüntetésétől várta. Ezt a célt szolgálta az 1764. országgyűlés előtt Kollár Ádám 1762-ben megjelent könyve is. A kegyúri jogról szólt ugyan és csak az egyházi birtokkal szemben vitatta, hogy az teljesen a király hatalma alatt állt — mindig is adózott és most is megadóztatható —, de bizonyításának egész gondolatmenetével mégis a nemesi adómentesség ellen fordult.²⁹

Kollár Szent István korának viszonyaiból indult ki, mert a rendiséghez szólt; Bécsben más gondolatkörből, a felvilágosodás racionalizmusából és filantróp jelszavaiból merítették az

²⁹ *De originibus et usu perpetuo potentatig legislatoriae circa sacra apostolicorum. regum Ungariae libellus singularis.* (Vindobonao, 1764.) 8° 174. l.

érveket. A bécsi kormánysszervek is hangsúlyozták, hogy a job-
bágy terhei máris túlságosak s ezen a címen követelték a nemes-
ség adózását, de még élesebben domborították ki azt a gon-
dolatot, hogy Magyarország nem járul erejéhez illő módon a
monarchia terheinek viseléséhez, hogy az a teher nem oszlik meg
arányosan közte és az osztrák tartományok közt. Ennek a/
elméletnek a gyökerei a bécsi Kommerzdirektoriumban, 1762 óta
pedig a Hofkommerziomatban alakultak ki.³⁰ 1761-ben a hét-
éves háborúnak II. Frigyesre legszerencsétlenebb évében, mikor
az új államtanács a magyar alkotmány, a közigazgatás, továbbá
e kettőtől teljesen függetlenül a magyar ipar kérdéseivel fog-
lalkozott, ez a gondolat még nem állott előtérben. A tanácsos-
sok sokat beszéltek ugyan Magyarország kedvezőbb gazdasági
helyzetéről, előnyeiről, a magyar verseny veszedelmeiről, de a
panasz nem az adófizetés kérdésében csúcsosodott ki.³¹ A meg-
előző évtizedek osztrák panasza az volt, hogy a magyar keres-
kedők elkerülik a bécsi piacot és Lipcse, Boroszló és az odera-
menti Frankfurt piacait látogatják. A bécsi kereskedelem
kereste tehát a módokat, hogy a magyarországi kereskedőt újra
megnyerje Bécsnek, illetve hogy visszakényszerítse oda.³² El-
maradásuk a bécsi piacról azt a félelmet keltette, hogy a szű-
kös keretek közt tengődő magyar kereskedelem az örökös tar-

³⁰ Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában.* (Budapest, 1922.) 84—85. 1.

³¹ V. ö. Ember: *Magyarország és az államtanács első tagjai.* (Századok, 1935.) különösen 584—592. 1. és Kaunitz javaslata u. ott, 663—664. 1.; továbbá u. ö.: *Az egységes monarchia gondolata Mária Terézia korában* (Századok, 1936.), különösen 248—266. 1.; Eckhart id. mű., 84. 1. itt különösen Kaunitz véleményét Magyarország fölülkerekedésének veszedelméről: „Meggyőződésem, hogy hathatós támogatás nélkül Magyarország egészen az örökös tartományok fölé kerekednék és ezzel az egész monarchia jóléte veszélybe kerülne. Csak meg kell gondolni, mennyi pénzt húz ez a királyság a német örökös tartományokból, azok viszont milyen keveset onnan, hogy tehát milyen nagy különbség van a kölcsönös mérlegek közt. Ha rövid időn belül és komolyan nem történik gondoskodás olyan eszközökről, amelyek az örökös tartományokra ártalmas iparágakat Magyarországon meggátolják, azok néhány év alatt bizonyára ki fognak fejlődni. Ha Ófelsége közös anyja is valamennyi országának, elsősorban mégis azon gyermekeiről kell gondoskodnia, akik az anyát leginkább támogatják.“ St. R. 1593/1763. — Borié is a magyar kancelláriában „dem dasolbst praevalirenden Nationalismus“ akarna gátat vetni. St. R. 91/1762.

³² Eckhart id. mű, 126—131. 1.

tolnán vöke fölé kerekedhetnék, mert a magyarországi élelmezés árai mellett sokkal olcsóbban termelhetne.³³ összekötötték tehát azt a törekvést, hogy a magyar gazdasági életet teljesen az örökös tartományok érdekei alá rendeljék, azzal az indoklással, hogy ameddig Magyarországon nem lehet új alkotmányos és közigazgatási rendet — mint ők mondták: „szisztémát“ — életbeléptetni, nem kezelhetik Magyarország érdekeit ugyanazon szempontok szerint, mint az osztrák örökös tartományokéit.³⁴ Az ellenőrzés, amelyet ezen a jogcímen gyakoroltak a magyar kereskedelem fölött, módot nyújtott arra, hogy a kérdést állandóan felszínen tartsák.³⁵ Az 1764-iki országgyűlés szerencsétlen, szűklátókörű állásfoglalása után tehát a korábbi praemissa helyébe az adómehtagadást és a nemesi adómentességet tették és azt a vádat emelték, hogy Magyarország — minthogy a nemesség nem fizet adót — nem járul abban a mértékben hozzá a közös terhek viseléséhez, mint a monarchia másik fele; a bizonyításra pedig a különösen Magyarországra nézve kedvezően alakuló kereskedelmi mérleget iparkodtak felhasználni.³⁶ Hogy ez a beállítás mennyire téves volt, azt már kortársak is kimutatták;³⁷ de a gondolatmenetet mégis sikerült

³³ Blümenen állatanácsos szerint: „In so laug man in Hungam nicht den Endzweck erreicht hat, sehe ich allzeit für gefährlich an, dass in Hungam einige Manufacturen, wio sie Namen haben mögen, errichtet werden sollen. Allzeit würden dadurch die Erbländer leiden, und die erbländische Manufacturen in der grössten Gefahr stehen, weil sie wegen der Wohlfeile der Lebensmitteln den Hungam nicht gleich kommen könnten.“ St. R. 1903/1761.

³⁴ Eckhart id. mű, 252—269. 1.; Ember: *Magyarország és az államtanács ehjcl tagjai.* (Századok, 1935.) 601—611. 1. Kaunitz ugyan már 1761-ben hangsúlyozza: „A Vonn aber was nützlich in Hungam geschehen soll, so ist unumgänglich nöthig, nicht nur ein wohl überdachtes Politisches Systema auszuarbeiten, sondern auch solches beständig und bey allen Gelegenheiten vor Augen zu halten.“ St. R. 1903/1761., de ez az iparpártolással került szóba.

³⁵ Eckhart id. mű, 139. 1.

³⁶ Eckhart id. mű, 158—169., 313—322., 348—352. 1. kimutatta, hogy a kereskedelmi mérleg Ausztriával szemben ugyan aktív volt. viszont a fizetési mérleg mégis passzív.

³⁷ Eckhart, id. mű, 262—269. 1. Zinsendorf Károly államtanácsos rámutatott arra, hogy Csehország adóterhét és lakosságának számát véve alapul, Magyarország csak 2,000.000 forinttal maradt el az adó összegében, ámbár kétségtelenül kedvezőtlenebb gazdasági viszonyok közt élt, ezzel szemben azonban hiányzik a számításból a természetbeni ellátás, amelyet a hadseregnek nyújt s amely évi 5.000.000-ra becsülhető.

elterjeszteni, helyességéről a királynőt meggyőzni és ezzel nemcsak a magyar gazdasági életet a legkedvezőtlenebbül befolyásolni, hanem még új hadjáratot is indítani az udvarban a magyar közigazgatás és alkotmányosság ellen.

E hangulat és Mária Terézia uralkodásának második felében felülkerekedett irányzat győzelmében nem kis része volt II. József személyiségének és befolyásának sem. Az ő trónrajutása után ez az irány gátlás nélkül érvényesülhetett. Fordulópont volt ez, amely a fejlődésben törést jelentett. Már nem arról volt szó, hogy a felek: király és rendek megfogalmazzák álláspontjukat és az elvek körül vívják harcukat. Ha eleinte nem is tudták, fog-e II. József országgyűlést tartani, és mennyiben kívánja az alkotmányos formákat mellőzni, a király hajthatatlan meggyőződése az első pillanattól fogva nyílegyenesen tört célja felé, ez pedig az volt, hogy minden akadályt félrelökve, alattvalóit korlátlan önkénye szerint boldogítsa az ő megkérdezésük nélkül, sőt akár akaratuk ellenére is. Ez többet jelentett, mint az alkotmányos tanácskozó testületek félretolását. A király bürokratikus kormányzékeinek vezetőitől csak jelentéseket és indítványokat, nem tanácsokat várt, ez utóbbiakban csak ellenvetést látott.³⁸ Abszolutizmusa Isten kegyelméből való hatalmában gyökerezett, amely egyedül csak neki adta meg a józan belátást népei boldogítására. Montesquieu korában a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egy személyben és egyes-egyedül gyakorolta.³⁹ Az, hogy az emberek közt járt és őket mindennapos aprólékosságaikban az utcán is rendreutasította, mutatja, hogy még a legalsó rendőrbíróági ügykörben is maga járt volna el a legszívesebben. A józan ész gyakorlása annyira

³⁸ P. Mitrofanov: *Joseph II.* (Wien und Leipzig, 1910.) I. 275. 1. Ezeket az elveket II. József már 1765-ben kifejtette és azóta azok szerint is járt el. V. ö. akkori emlékiratát a monarchia kormányzásáról. A. Ritter v. Arneth: *Maria Theresia und Joseph II.* III. köt. (Wien, 1868.) 335—361. 1.

„Tous ceux, (qui n'en voient que des parties, ne peuvent et ne doivent pas on raisonner. Viser au total est le but de chaque ordonnance, toute action étant rapportée au point de vue universel, que le souverain et les plus affectionnés serviteurs doivent seul savoir et poursuivre“, írta a császár a monarchia állapotáról írt emlékiratában. Arneth: *Maria Theresia and Joseph II.*, III. 360—361. 1.

uralkodó sajátsága volt, hogy a szív részére már nem maradt hely jellemében. Anyjával, bármily nagy szeretetet érzett is iránta, kormányzati ügyekben folytonosan összeütközött; testvéreivel, ha elkerültek mellőle — az egy Lipótot, a trónörökös kivéve — jórészt csak egészen rideg levelezést folytatott.⁴⁰ Egyéni sors, akár rokonaié, akár másé, nem érdekelte: „dem allgemeinen Wohle fanatisch ergeben“⁴¹ — mondta ő maga — mindenben átgázolva dolgozott céljai megvalósításán. Egy egység lebegett szemei előtt: a Gesamtmonarchie, olyan tökéletességben, ahogy elődei közül azt senki sem merte még csak elgondolni sem. Megtagadta mindenkitől a hozzászólást az ügyekhez, mert más csak részeket látott, nem az egészet.⁴² Még nyelvrendeleténél is meg volt győződve róla, hogy a német hivatalos nyelvvél használ az egységnek, de nem árt a részeknek, fgv épült a nagy ellentét a német jellegű birodalom és az egyes országok és tartományok közt. Amikor alattvalói nemzeti sajátságai és életformái megsértése miatt panaszkodtak, „folie de liberté“-nek⁴³ nevezte megmozdulásukat. „Entweder sie unterjochen oder selbst zu Grunde gehen“, mondta a németalföldi nyugtalanságok hírére.⁴⁴

A fölvilágosodás gondolatvilágát ő is saját egyéniségének megfelelően alakította ki magának; nagyszerű elveit minden kritika és gátlás nélkül tette magáévá, ha nem érintették korlátlan hatalmát. A nem szerződéses átruházással, hanem örökösödéssel minden megkötöttség nélkül reászállott jog korlátlan erejével remélte makacs meggyőződését minden ellenszegüléssel szemben diadalra juttatni. Tüntető megvetéssel fordult el minden hagyományos formától. Nem látta, hogy ezeknek mi-

⁴⁰ Mitrofanov id. mű, I. 97—102. I.

⁴¹ Mitrofanov, I. 272. I.

⁴² Mitrofanov idézi (I. 303. 1.) a magyar kancellária tiltakozására adott válaszból, amikor a koronát Pozsonyból el akarta vitetni: „So lange meine Untertanen nicht von der Überzeugung durchdrungen sind, dass die Kraft der Monarchie in der Einheit aller Teile, aller Nationen, aller Glaubensbekenntnisse liegt, so lange werden alle Massnahmen unnütz sein und nicht zu dem Ziele führen, das ich von ganzem Herzen anstrebe.“

⁴³ Mitrofanov, I. 239. I.

⁴⁴ Mitrofanov, I. 239. I.

lyen mély szimbolikus jelentőségük van és a (ársas életben milyen fontos szabályozó szerepet játszanak. Azt hitte, hogy alkotmányokat és nemzeti jelleget is úgy meg lehet szüntetni, mint az udvari élet ünnepeit, ceremóniáit és díszruháit. Ezekben a vonásokban uralma lényegesen eltér más fölvilágosult uralkodókéétól. Nála a fölvilágosodás eszméinek nem volt semmi féke. Rá az aufkláristák másodlagos termékei, propagandairatok és pamfletok sem voltak hatás nélkül és őt is eltöltötte az a gyűlölködő szenvedély, amely ezekből áradt. A múltat és a meglevőt megvetette e a saját képére akart új világot építeni; minden alattvalójának csak szenvedő, vagy legfeljebb szolgálai boldogulást szánt.⁴⁵

II. Józsefnek ez a gondolatvilága a végletekig kiélezte az ellentétet az uralkodó és a nemzet közt. A helyzetet Breteuil francia követ egy jelentése jellemzi, még 1778-ból, amikor II. József csak trónörökös volt. „A császár csak keserű gögöt és féltékenységet érez — írta a követ — a nemzet iránt, amelyen uralkodni fog és mentől nagyobb mértékben képes az teljesíteni a tőle megkövetelt szolgálatokat és áldozatokat, annál

⁴⁵ A belgákkal szemben foganatosított erőszakos rendszabályait pl. úgy okolta meg, hogy „das Sittem erdornbiss und die Unwissenheit, wären in Belgien beim Volke wie beim Cleru.s so gross und machten so schreckliche Fortschritte, dass der Kaiser sieh zum Wohl seiner Unterthanen genüthigt sehe, diesen Uebeln zu steuern.“ Brunner: *Die Mysterien der Aufklärung in Österreich*. 484. 1. — Egyik legnagyobb port felvert rendelkezése az volt, amellyel, állítólag a papoknak a temetések körül elkövetett zsarolásai miatt a temetkezés rendjét szabályozta, kimondva, hogy a halottat nem szabad koporsóban eltemetni, hanem a koporsókat az egyházközségek folytatólagosan kölcsönadják a temetésekhez, a halottat azonban zsákbán engedjék le nyugvóhelyére és elföldelés előtt mésszel öntsék le. Ez a rendelet olyan felháborodást keltett, hogy fölvilágosult tanácsadói is visszavonását javasolták. A császár ekkor így indokolta ezt a rendeletét: „Da ich sehe und täglich erfahre, dass die Begriffe der lebenden Leute noch so materialistisch sind, dass sie einen unendlichen Preis darauf setzen, dass ihr Körper langsamer faule und länger ein stinkendes Aas bleibe, so ist mir wenig daran gelegen, wie sich die Leute wollen begraben lassen, und werden sie also durchaus erklären, dass nachdem ich die vernünftigen Ursachen, die Nutzbarkeit und Möglichkeit dieser Art Begräbnis gezeigt hatte. Ich keinen Menschen, der nicht davon überzeugt ist., zwingen, will, vernünftig zu scyn, und dass also ein Jeder, was die Truhe anbelangt, frey thnn kann, was er für seinen toden Körper im Voran für das Angenehmste hält.“ Brunner id. mti, 414. 1.

inkább tartja magát följogosítottnak változtatásokra.⁴⁶ A döntő csapások azonban csak évek múltán következtek. II. József csak 1783-ban jött rá, hogy humánus elveit és jóakarató újításait nem fogadják hozsannával és az eredetileg gyűlölt tényezőkön kívül mind szélesebb körre terjesztette ki bizalmatlanságát és keserű ellenszenvét. 1784-ben elszállíttatta a szent koronát a pozsonyi várból, ugyanabban az évben adta ki híres nyelvrendeletét, egy évvel később pedig eltörölte a megyei autonómiát.

A következő évek a visszahatás évei. Ez évről-évre erősödik és különösen Németalföldön ölt a magyarhoz hasonló jelleget. Ez a mozgalom utóbb átcsap a német örökös tartományokba is, ott is síkra szállnak az államok provinciális patriotizmusáért, amiben II. József csak „rosszul értelmezett szabadságzeretetet, romlott szokásokat és önhitséget”⁴⁷ látott. Ez a fölbuzdulás a nemzeti viselet följújtásában és az idegenek elleni agitációban csúcsonyul ki.⁴⁸ Lényege azonban az alkotmányosság és a hangsúlyozása, a felségjogokkal szemben a rendi jog kiemelése, sőt — a fölvilágosodás elvei alapján — a felségjogok fölé helyezése. Ez legélesebben a Németalföldön történt. Brabant 1356-iki szabadságlevele — a „Joyeuse Entrée” —, egy az aranybullához hasonló alkotmánybiztosító okmány, utolsó, 59. pontjában ellenállási záradékkal, volt a papnevelés mellett a küzdelem másik ütköző pontja. II. József 1789-ben ezt a szabadságlevelet érvénytelenítette, de ezzel az egész Németalföldet végső ellenállásba kergette.⁴⁹ A józan ész, a közjó erőszakolása nyomán a monarchia minden részének és nemzetének teljes egysége helyett a rendiség gondolata lépett újra előtérbe és mint a nemzeti önállóság hordozója és kifeje-

⁴⁶ Breteuil francia követ Vergennes külügyminiszterhez intézett 1778. okt. 22. leveléből idézve Mitrofanov, I. 245. l.: „L'Empereur ne voit qu'avec l'aigreur et la jalousie de l'orgueil une nation sur laquelle il règnera; il se croit autant en droit de modifier les secours et les ressources qu'il voudrait en exiger qu'elle est en état d'en fournir de très-considérables.”

⁴⁷ „sehlecht verstandeno Freiheitsliob, Sittenverdorbttheii und Eigendünkel“, Mitrofanovnál, I. 250. l.

⁴⁸ Mitrofanov, I. 314. l.

⁴⁹ H. Pirenne: *Histoire de la Belgique*. V. (Bruxelles, 1926.) 107—409. & 419—458. l.

zője, valóságos renaissance-át élte. Még az osztrák tartományokban is megmozdultak a rendek és önkormányzatot kértek.⁵⁰

Legkorábban és leggazdagabban Belgiumban bontakozott ki ennek a mozgalomnak szelleme. Ott a császár rendszerét támadó röpiratirodalom 1787 után addig nem ismert arányokat öltött.⁵¹ Nálunk a nemzeti önállóságot alapjában sértő intézkedésekig az évszázadok óta beidegződött passzív ellenállással kísérték lépéseit e a röpiratirodalom csak jóval a társadalmi tüntetések után, a rendszer összeomlásakor burjánzott föl. Addig, országos közvélemény híjján, csak a megyegyűlések tanácskozásaiban tört elő, de kifejezésre csak a kancellária tiltakozó fölirataiban jutott. A harc az uralkodó személyes uralma miatt személyes térre terelődött, a vitát vele egészen a kancellária vette át. A nehéz föladat különösen két előkelő tanácsosra hárult: Pászthory Sándorra és Ürményi Józsefre.

Pászthory volt közülük a keményebb, Ürményi a simább és ügyesebb. Az utóbbi nagy műveltsége és szerencsés vérmérséklete következtében mindig meg tudta őrizni az uralkodóval szemben a köteles tiszteletet és hűséget, és tudott alkalmazkodni fölvilágosult szellemének gondolatmenetéhez.

Az a mód, ahogyan a kancellária minden törvényes szokásba ütköző terv és rendelkezés ellen szavát fölemelte és a kérdést országgyűlés elé tartozónak ítélte, a megyék törekvése, hogy politikai kérdésekben írásos érintkezést vegyenek föl egymással, ismét előtérbe hozta Kaunitz herceg régi gondolatát, hogy gondoskodni kellene a magyar közjognak olyatén kézi- és tankönyvről, amely minden feltűnés és láрма nélkül helyes színben tüntetné föl az ifjúság előtt a magyar közjogot. 1782-ben is tárgyaltak már erről,⁵² 1785-ben a császár magához rendelte Petrovits Jánost, a zágrábi akadémián a magyar közjog tanárát, hogy az ő felügyelete alatt dolgozzon ki ilyen

⁵⁰ Mitrofanov, I, 305—311. 1.

⁵¹ Mitrofonov, I. 75—77. 1. Pirenne id. mű, V. 496. 1.

⁵² Marczali: *II. József*. II. 332. 1. „Wie das ius publicum Hungáriaim ohne Aufsehen, ohne Lärmen erläutert und der studierenden Jugend, die dermalen in nicht allemal richtigen Grundsätzen geflissentlich erzogen wird, nach und nach zu ihrer Überzeugung beigebracht werden könnte.“ Staaten roh. Kab. Arch. 2006/1782.

könyvet⁵³ s addigra is beszüntette a budai egyetemen a magyar közjog tanszékét.⁵⁴ Petrovits kis könyve csak II. József halála után jelent meg s akkor már nem állíthatta élesebb megvilágításba a császár elveit.⁵⁵

A harc a magyar közjog értelmezése és alapelvei körül így 1785-ben ismét előtérbe lépett. A császár már 1782-ben szigorú körlevélben utasította hivatalnokait, s e körlevél egyik pontja körülírta a közjó fogalmát. Nyíltan kimondta, hogy ellensége minden provinciális, nemzeti és felekezeti különbségnek, mert ez csak irigykedést és előítéleteket kelt s ezért minden módon meg akarja szüntetni őket.⁵⁶ Talán ez, vagy a készülődő közigazgatási reform indította Ürményit arra, hogy részletes kidolgozásban terjessze a magyar közjog és közigazgatás összefoglaló ismertetését a császár elé. Munkája három részből állt: I. a fennálló állapot és az érvényben lévő elvek ismertetése, továbbá javaslatok, hogy a kor eszméinek megfelelően mit lehetne ezeken változtatni, és pedig a II. részben azok a reformok, amelyek végrehajtásához országgyűlés szükséges, a II 1.-ban pedig, amelyek országgyűlés nélkül is végrehajthatók. Örményi ezekben a javaslatokban felvilágosult reformokért szállt síkra, de szigorúan az alkotmány keretei közt, az előírt hagyományos formák gondos betartásával akarta őket meg-

⁵³ Marczali: *II. József*. II. 442. 1. M. Kancz. 458/1785. jún. 12.

⁵⁴ U. ott, II. 442. 1. M. Kancz. 515/1785.

⁵⁵ Joh. Petrovits: *Introductio in jus publicum regni Hungariae*. (1790.) 93. 1. — Ballagi Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. (Budapest. 1888.) 517. 1.

⁵⁶ Marczali: *II. József*. II. 343—346. 1. A 8. pont: „Comme le bien ne peut être qu'un, savoir celui de la Généralité ou du plus grand nombre, et que les provinces de la Monarchie ne faisant aussi qu'un seul corps, ne peuvent de même avoir qu'un but unique, il faut nécessairement faire cesser toutes les jalousies, tous les préjugés qui jusqu'ici ont créés tant de vains débats entre provinces et provinces, nations et nations et entre leurs Départements respectifs: à cet effet on doit bien se pénétrer de l'idée que dans un corps d'État, comme dans le corps humain, le tout souffre lorsqu'un seul de ses membres est malade; que tous les autres doivent par conséquence contribuer à le guérir, même du moindre mal qu'il ressent, qu'à cet égard il ne doit y avoir nulle différence de nation à nation, de religion à religion, et que tous les Concitoyens de la Monarchie doivent s'efforcer comme frères à se devenir réciproquement, utiles.“

valósítani.⁵⁷ Még el sem küldte elaborátumát, amikor megjött az uralkodó leirata, hogy Magyarország közigazgatását hogyan kívánja átalakítani. Tervéhez a kancellária hozzászólását kérte, így az eredeti emlékirat elé bevezető rész került, amely a király tervezetéhez szolt hozzá, sokat kifogásolva és a tervezett újítások helyett saját emlékiratának megfelelő módosításokat ajánlva II. József figyelmébe.⁵⁸

A kancelláriai királyi tisztviselő tartózkodásával és köteles tiszteletével beszél, de illedelmes keretek közt mély bölcseséggel szól királyához. Kiemeli, hogy nem az ősi alkotmány és az átszármazott gyakorlat szempontjából nézte a dolgot, amikor a tervezetet a fennálló állapottal és már kidolgozott javaslataival összevetette, hogy ez alkalommal elfelejtette magyarságát és az igazságos és méltányos gondolkozású világpolgár szemével tekintette át a kérdést az elismert publicisták alapelveire támaszkodva.⁵⁹ Ezen az alapon négy alaptételben foglalta össze az eredményt:

a) Semilyen államban sem lehet elvenni a törvényhozó hatalmat azoktól, akiknek kezébe az állam keletkezésekor a szerződések letették, sem lényeges változtatás nem eszközölhető az ő hozzájárulásuk nélkül.⁶⁰

b) Nincs törvény annyira szent és ösisége folytán annyira szilárd, hogy idővel abban a mértékben, ahogy azt a közjó meg

⁵⁷ A. munkának azt a kéziratát használtam, amelyet Ürmúnyi 1810-ben bocsátott József nádor rendelkezésére. N. titk. lt. Pracp. Diát. 1810. 12. sz.

⁵⁸ 218. §.: „Dahero ohne hartnäckigen Vorurtheil auf die schon bestehende Geseze und Constitution meine Gedanken eröffnen, jedoch mit der patriotischen bestimmten Vorbehaltung, dass anmit denen, so nach der Constitution an der Gesetzgebung Theil nehmen, nicht vorgogriphen werde, da ich hlos als ein gutgesinnter Patriot jenes vorzuschlagen mich ermesse, welches nach einer vorhergehenden reifen Überlegung von Euer Majestät den Reichsständen allenfalls proponirt und mit deren Einwilligung daraus neue Geseze gemacht werden könnten.“

⁵⁹ „In chessern Augenblick habe ich vergessen, Ungar zu sein, und will als ein nach gerechten, billigen und von allen Publicisten anerkannten Grundsätzen eyfernder Weltbürger meine Gedanken, welche ich hierüber hege, eröffnen.“

⁶⁰ „In keinem Staate kann die gesezgehendo Macht jenem benommen werden, welchem es die Fundamental-Vert,rä,ge, aus welchen der Staat entstandon ist, übergeben haben: noch kann hierinfallis im wesentlichen etwas ohne Einst.immung derjenigen abgeändert werden, der an der Gesezgebung Teil nimmt.“

követelte, az alaptörvények figyelembentartásával ne volna átalakítható.⁶¹

c) Ez áll a Tripartitumra is, amely nagyrészt jogszabályokat tartalmaz.

d) Semmiféle alkotmányt nem tanácsos lényeges részeiben megváltoztatni, amíg megbízható módon nem győződtek meg arról, hogy amivel helyettesíteni akarják, jobb és hasznosabb. Ha tehát valamely évszázados alkotmány átalakítható és a kitűzött cél elérhető, a nélkül, hogy lényeges alapelveitől eltérnének, ez a mód mindig előnyben részesítendő az alkotmány teljes megdöntésével szemben.⁶²

Nyíltan megmondta: nem hiszi, hogy a rendek beleegyeznek abba, hogy a megyék részéről kerületenként a helytartótanácsához kiküldendő egy-egy, az egész ország részéről tehát nyolc képviselő küldéséhez hozzájáruljanak és ezeknek országgyűlésen kívül a törvényhozás jogát megadják.⁶³ Nagyon kétkedően nyilatkozott a kerületi biztosok tervéről és figyelmeztette a királyt, hogy az ilyen katonai szubordinációra alapított közigazgatás elméletben tökéletesnek látszhatik, de aligha lehet tartós,⁶⁴ hogy az ilyen kormányzáshoz úgy a fejedelem, mint bizalmi emberei részéről a legszerencsésebb körülmények összehatalálkozására van szükség: nem csak jóakaratra, hanem az emberek és viszonyok alapos ismeretére, de amíg az emberek emberek lesznek, ez csak elérhetetlen vágy és az uralkodó ötle-

⁶¹ „Keine Geseze können so heilig sein, oder duTch das Altertum dergestalt consolidirt, dass selbe nach Zeit lind Umständen in der Maass (sic!), als es das allgemeine Beste, die innerliche und äusserliche Sicherheit, der einzige Endzweck des Staates erfordert, nicht ungeänderf werden könnten: wenn nur die Fundamental-Verträge, welche die Ausübung der gesezgebenden Macht und die Erklärung des allgemeinen Willens bestimmen, boohachtet werden.“

⁶² „Keine Reichsconstituzion solle eher in einem wesentlichen Teil abgeändert werden, als man von deme, was zu substituiren angetragen wird, zuverlässig überzeugt sein kann, dass es besser und nutzbarer seie; lässt sich also mit Verbesserung einer schon von Jahrhunderten consolidirten Constituzion, ohne die wesentlichen Grundsätze derselben zu heben, der festgesetzte Endzweck jedoch erreichen, so ist solcher Vorschlag jener, der die Constituzion gänzlich umstösst, immer vorzuwählen.“

⁶³ Ürményi véleményezése, 12. lap.

⁶⁴ „Derlei auf einen militärischen Fuss eingerichtete Subordinazion und auf dieselben gebaute öffentliche Verwaltung kann in Thesi unverbesserlich, aber selten von einer Dauer sein.“

tessége sem ad biztosítékot arra, hogy mindig olyan kerül a trónra, aki személyesen uralkodik és aki tanácsadóit szerencsésen tudja megválogatni.⁶⁵ Többet várt tehát az alkotmányos élettől, amely nyilvános tanácskozásaival alkalmas a fölvilágosult hazafiság (aufgeklärter Patriotismus) kifejlesztésére, mint ahol mindent fizetett tisztviselők végeznek, akik elsősorban kenyerüket, állásukat féltik és főnökeik kegyeit keresik.⁶⁶ Olyan igazgatást óhajtott tehát, amely a rendeknek mérsékelt jogot biztosít a törvényhozásban és az igazgatásban.

Kérte az uralkodót, szívlelje meg az ő javaslatait és adjon legalább alkalmat kipróbálásukra. II. József ezt nem tette inog. Ürményi elaboratuma 1705 január 15-éről van keltezve. A császárt már az is ellenszenvvel töltötte el, hogy a kancellária megint országgyűlést emlegetett, de Ürményi emlékiratát túlságosan terjedelmesnek (zu weit schichtig) is találta. Január 20-án tehát már felszólította a kancellárt, hogy a kancelláriával sürgősen tanácskozni akar tervének keresztülviteléről. Ez a tanácskozás február 2-án folyt le és nyomában megtörténtek az előkészületek.⁶⁷ Ürményit is kitétték a kancelláriából a pozsonyi kerület biztosának, de az uralkodó kegyeit tovább is élvezte és amikor a rendszer csődöt mondott, ő az, akinek sikerült II. Józsefet rendeletéinek visszavonására rávenni.⁶⁸

Örményi fejtegetései a higgadt rendi álláspontot juttatták kifejezésre, a felvilágosult urakét, akik belátták a reform szükségességét, de az ország önállóságát fenn akarták tartani és nem voltak hajlandók ügyeinek intézését idegenek kezébe adni. A kancelláriai szolgálat, bármily kevéssé adott is alkalmat ellenállás kifejtésére, nagyon tanulságos volt abból a szempontból,

⁶⁵ Örményi véleményezése, 31. lap.

⁶⁶ U. ott, 32. lap.

⁶⁷ Marczali id. mű, II. 442. lap.

⁶⁸ Így adja elő a dolgot Izdenczy államtanácsos egy Ferenc királynak 1797. okt. 23-án benyújtott jelentésében: „a's weilend Kaiser Josef der II-te im letzten Türkenkrieg von Semlin nach Wien zurückkam, Hess mich Höchstder-selbe am dritten Tag zu sich rufen und machte mir die Erklärung, dass Er auf Zureden mehrerer Hungarn, besonders aber des damals gewesenenen königlichen Coinissairs vom Pressbuger Distrikt v. Örményi fest entschlossen habe, alle unter seiner und seiner Frau Mutter, Maria Theresia Regierung erflossenen Verordnungen aufzuheben und zu vernichten Közzétetem gróf Klebelsberg Kunó emlékkönyv, 536. lap.

hogy a királyi rendelkezésekből és legfelsőbb elhatározásból világosan látták azt a törekvést, hogy ezt a saját szokások szerinti kormányzást megszüntessék. Látták, hogyan érvényesül Kaunitz-nak az az elve, hogy az ország vissza nem csatolt részeiben kell először bevezetni azt, amit utóbb az anyaországban is el akartak érni. Látták, hogy 1782-ben Erdélyben tartottak országgyűlést, de ezt csak a hódolásra korlátozták, hogy amikor Horvátországban protonotáriust kellett választani, nagynehezen megengedték a gyűlés összehívását, de a választáson kívül más tárgyalást nem engedélyeztetni,⁶⁹ és hogy a privilégiumok bekérése fölülvizsgálásuk érdekében a partiális és személyhez kötött jogok megszüntetését célozza.⁷⁰ 1784 tavasza óta a német örökös tartományokban a rendi választmányokat is megszüntették és helyettük tartományonként két rendi képviselőt osztottak be a guberniumokhoz.⁷¹ Mindez előrevetett árnyékként jelezte a beavatottak számára, hogy mi fog itt is bekövetkezni az egész monarchia „allgemeines Wohl“-ja érdekében.

A közigazgatási reform ebben az irányban is változást hozott. A következő évben megjelent az első röpirat, amely nem Kollár szerényebb kereteiben, hanem élesen a nemzeti jogok és az alkotmányos felfogás ellen fordult. Az írója egy Felső-Ausztriából Magyarországra szakadt katonának unokája, egy komáromi hentesmester szélhámos fia, Grossing Ferenc volt, aki mint exjezsuita, műveltségileg jól felkészülve, erős dialektikájának és vakmerő fellépésének köszönhetette sikereit. Mária Terézia kegyeibe is beférkőzve, különleges publicisztikai szolgálatra udvari titkári állást kapott, de botrányos nőügyek, rágalmazási és csalási vádak után az örökös tartományokból kiutasították. Attól kezdve tollából, kémkedésből és fufangjából élt.⁷² Ő tette közzé 1706-ban az első, az udvar elgondolása

⁶⁹ Marczali: *II. József*, II. 822. 1.

⁷⁰ U. ott, II. 222—285. 1.

⁷¹ Mitrofanov id. mű, II. 242. 1.

⁷² Wadzock, Friedrich, Prof. der Litteratur und des Stvis beim königl. Kadettenkorps in Berlin: *Leben und Schicksale des berüchtigten Franz Rudolph von Grossing, eigentlich Franz Mattként Grossinger genannt, ntbst der Geschichte und Bekantmachung der Geheimnisse des Rosen-Ordens.* (Berlin, 1789.) XII. 380. I. — R. Gragger: *Preussen, Weimar die ungarische Königskrone.* 25—37. I. Ballagi G.: *A politikai irodalom.* 77., 282. és 514. 1.

szerint készült magyar közjogot latin és német kiadásban.⁷⁸ Ez korántsem volt komoly közjogi munka, nem is terjeszkedett ki a közjog egész területére. Alcíme: „Wer hat Recht? der König von Ungarn oder sein adelicher Untert-han?“ is jelezte irányát. Négy első része a magyar nemesség eredetével és jogaival foglalkozott, az ötödik ezt a címet, viselte: „Ob ein König diese Freyheiten und Vorrechte des Adels, ohne die Gesetze zu kränken und zu schmälern, aufheben könne, oder des allgemeinen Bestens wegen, gar aufheben müsse“. A végeredmény természetesen az, hogy az igazi szabadság az alattvalók általános biztonsága, aki tehát annak terheihez nem járul hozzá, hanem csak saját érdekét nézi — értsd a magyar nemest — azt rabszolgának tekinti.⁷¹ Az uralkodó akarata korlátlan lévén, az alattvalónak engedelmességni kell. ha a király kötelességből elrendel valamit; az ő feladata, hogy mindazt, ami az országra káros, elsöpörje, — ami hasznára, javára, becsületére és dicsőségére válik, azt elrendelje. Ezt az eredményt azzal teszi hatásosabbá, hogy a könyv előszavában — megemlékezve üldöztetéséről — patetikus szavakkal hangoztatja hűségét hazájához, amelyért szükség esetén utolsó csepp vérért is hajlandó föláldozni.⁷⁰ E fellengző szavakat azonban minduntalan lerontja a magyarságot piszkoló kifakadásaival. A magyar történetírásról azt mondja, hogy az tele van a legbutább mesékkal, amelyek semmi hitelt sem érdemelnek.⁷⁷ A fegyveres ellenállás jogáról nem is akar beszélni, olyan istentelennek, igazságtalannak és gyalázatosnak tartja, hogy volt. nép, amely megengedhetőnek tartotta, hogy királyainak vérért ontsa.⁷⁸ A török korról azt állítja, hogy a magyarok több mint

⁷³ Franciscus Rudolphus Grossing: *Im publicum Hungariat, unica co-in-plexum dissertatione.* (Halae, 1786.) és Franz Rudolph von Grossing ehemaligen Hofsecretairs unter der Kaiserin Königin Maria Theresia: *Ungarisches allgemeines Staats- und Ilegimentsrecht.* Aus dem Lateinischen übersezt von einem Freunde dessen, was Recht ist. (1786.)

⁷⁴ Német kiadás, 295. 1.

⁷⁵ U. ott, 296. 1.

⁷⁶ U. ott, 6. 1.

⁷⁷ „... .. voll von dümmsten Fabeln ist und gar keinen Glaulcn verdient.“ U. ott, 20. 1.

⁷⁸ „Werhösius nennt ihn ein Vorrecht, aber ich würdige es nicht einmal des Namens eines Vorurtheils, so gottlos, so ungerecht, so schimpflich ist es. Ks mag in jene Finsternisse der Ungerechtigkeit, aus welchen es hervorge-

ÜRMÉNYI JÓZSEF.
1811.

EHRENREICH S. Á. RÉZMETSZETE DONÁT J. FESTMÉNYE UTÁN.

egy századon át nem indítottak közvetlen hadjáratot a törökök ellen, nem mintha ezek nem nyugtalanították volna őket, de mert nem akartak velük csatába bocsátkozni.⁷⁹ Az indigenatusnál viszont szemére veti az országgyűléseknek, hogy a nemesség soraiba, való ezzel a felvétellel csak igen csekély mértékben fejezték ki az idegeneknek azt a hálájukat, amellyel nekik tartoznának; érthetetlen elbizakodottságot lát az indigenatus megadásában a ezt az idegenekkel szemben táplált mélyen gyökerező gyűlöletből magyarázza.⁸⁰ E mellett persze az egész munka a nemesség elleni piszkolódás, Verböczy szidalmazása és tételeiben a királyi hatalom korlátlanságának bizonyítása, a korona, a koronázás, a királyi eskü leszólása, amiből az következik, hogy az országgyűléseket meg kell szüntetni.

Grossing munkájának előszavában azt állította, hogy ezt az iratot még 1777-ben Mária Terézia megbízásából írta. Ez alig hihető; Grossing szavára sok csalása és hazudozása után — csalásai érdekében magyar nemesnek adta ki magát — semmit sem lehet adni. Valószínűbb, hogy a munka. Izdenczy József államtanácsos ösztönzésére, vagy támogatásával jelent meg, talán az ő utasításai szerint íródott. Izdenczy volt az udvarnak az az exponense, aki uralkodójának rendszeréhez az elvi alapokat és

schrillen, zurückkehren, und mit ewigem Dunkel bedeckt unseren aufgeklärten Zeiten ein Geheimniß bleiben. Unser Jahrhundert betet die Könige an, beugt seine Knie vor den Regenten und zählet sie als die gesalbten Gottes unter seine Heiligtümer. Ich würde die Achtung, die ich dem Menschengeschlechte schuldig hin, verletzen, wenn ich beweisen wollte, dass es Völker gegeben, die — um mit wenigem, doch viel zu sagen, — die das Blut ihre Könige vergiessen zu dürfen glaubten.“ U. oft, 218. 1.

⁷⁹ „Es sind hundert und mehrere Jahre, dass die Ungarn gegen die Türken keinen unmittelbaren Heereszug unternommen halion. Nicht als wenn die Türken seit hundert Jahren die Ungarn nicht beunruhiget hätten; nein, sondern darum, weil sie sich mit ihnen in keine „Schlacht einlassen wollten.“ U. ott, 282. 1.

⁸⁰ „Die fünfte Gattung des ungarischen Adels ist die Mitgenossenschaft der Rechte der Landeseingebornen (Indigenat), wozu ganz gewiss jener alte, tief gewurzelte Hass Anlass gegeben hat, den die Ungarn aus einem mir unerklärlichen Zutrauen in sich selbst, gegen die meisten fremden Völkerschaften hegen, und nun genug getan zu haben glauben, wenn sie jene unzählige Wohltaten, die sie den Ausländern von jeher zu verdanken haben, durch diese, an sich geringfügige, in den Augen eines Ungarn aber ausnehmende Dankesbefähigkeit zu ersetzen, sich ansteuen. 97. 1.

az indokolásokat kidolgozta. Az érintkezésben egyszerű, szürke hivatalnok, de élesesű, tanult ember, aki nagy szorgalommal szegény köznemesi családból küzdötte föl magát. Ürményivel együtt szolgált a kancelláriánál és II. József őt is kiszemelte a kerületi biztosok közé, ezt a megiszteltetést azonban Izdenczy elhárította magától.⁸¹ így II. József még 1785. október 7-én kinevezte államtanácsosnak, ő volt az államtanács első magyar tagja,⁸² az életbeléptetett új centralizáció következtében a, magyar ügyek referátumával megbízott előadó, tehát az az ember, aki hivatta volt a királynak minden magyar ügyről, a kancellária és a helytartótanács fölterjesztéseiről is végső fokon véleményt adni.

Magyarországra nézve szomorú fordulat volt, hogy erre az igen fontos állásra éppen a magyar nemesi jogok, a rendiség és az alkotmányos kormányzat elkeseredett ellensége került. II. Józsefhez nemcsak ezek az érzelmei kötődtek. Gondolkodásuk sokban hasonlított. Különösen ki kell azonban emelni teljes érzéketlenségüket minden történeti fejlődéssel szemben. Racionalizmusuk nem tudott mit kezdeni a történettel. Nemcsak hogy nem voltak történeti ismereteik, de nem volt fogalmuk sem a fejlődés szerves kapcsolatairól, a megszokottnak, az átöröklöttnak beidegzésszerű megalapozottságáról és erejéről, sem sejtelmük az eseményeknek és intézményeknek a kor viszonyai és nem kizárólag a „józan ész“ szempontjai alapján való megítélésről. Ha történeti ténnyel állottak szemben, nem tudtak mit kezdeni, egészen téves szemszögből világították meg és ferde következtetést vontak le belőle. Azt hitték, hogy józan beállításukkal megtalálták egy-egy adat, esemény vagy fejlődési mozzanat helyes értelmét és ezzel eloszlatták a ködöt, szétrombolták a megrögzött értelmetlen balvéleményt. írásaik és nyilatkozataik legsűrűbben visszatérő kifejezése a „Vururteil“ és „Missbrauch“. Minden hagyományos hivatkozás előítélet, gyakorlati alkalmazása, visszaélés. Ezeket emlegetik, valahányszor történeti tényezővel kerülnek szembe, ahistorizmusukban nem látják,

⁸¹ Marczali: *II. József*. II. 449. 1.

⁸² C. Freiherr v. Hook: *Der österreichische Staatsrat*. (Wien, 1879.) 104.1. V. ö. Strada Ferenc: *Izdenczy József az államtanács első magyar tagja*. (A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve X. Budapest, 1943.)

hogy hagyományaikhoz ragaszkodó, történetileg gondolkodó népeikben épp ezzel a tökéletes meg nem értéssel mennyire föl-szítják az ellenszenvet, az ellenállást és azt a meggyőződést, hogy elsietett, kapkodó intézkedéseik nem lesznek képesek a hagyományban gyökerezőt egyszerűen elsöpörni.

Ez az ahistorizmus erős alátámasztója volt II. József és tanácsosai, így Izdenczy mentalitásának is. Minthogy nem érezték ebbeli hiányaikat, minden gátlás nélkül szálltak szembe a tradíciókkal. Ez a hiány nagy szimplifikálást jelentett: a hatalom alapját az örökösödés adta meg, történelmi megkötöttség nélkül tehát világosan következtették ebből, hogy ez a hatalom korlátlan, minden rendi jog csak visszaélés, a koronázás csak ceremónia, tehát mellőzhető, a királytól esküt és koronázási diplomát kívánni fennhéjázó, jogtalan követelés (Anmassung); a király jogköre koronázás nélkül is ugyanaz, mint koronázással, a rendeknek nem lévén egyéb joguk, mint engedelmességet az uralkodó feltétlen akaratának; az országgyűlés is visszaélés, tehát meg kell szüntetni, az országos főméltóságok, elsősorban a nádorság sem országosak, hanem királyiak; a király tehát kötelelességszerűen megszüntethet mindent, amit a közjóra — ebben az esetben az összm monarchiára — károsnak tart és életbe léptethet mindent, amitől a közjóra hasznot vár.⁸³

Ezt a kérdést fogta meg Grossing a rendiség elleni gyűlölet oldaláról, de tulajdonképpen az egész kérdéskomplexum érintésével. Munkája, bármily durva rabulisztikával készült is, hű tükre, — ha nem is a bizonyítás részleteiben — a hivatalos álláspontnak; s ha rabulisztikájának durva fogásait erősebben érezzük itt, mint más hasonló termékeknél, annak oka valószínűleg az,

⁸³ „Die Grundverfassung und Fundamentalgesetze des Königreichs iltm-gairn, als einer vom ersten Ursprung bis jetzt fortdauernd erblichen und vollkommen unumschränkten Monarchie berechtigen jeden König, alles das, was er dem Staate nützlich oder schädlich zu seyn glaubt nach Belieben einzuführen oder abzustellen, so wie eben diese Fundamentalgesetze ihn verpflichten dem hungarischen Adel zwar alle mit der uneingeschränkten Regierungsform nicht-vereinbare Vorzüge, aber vorzüglich jene sogenannten Nationalfreiheiten zu benehmen, die er sich anmasset, da er gesetzmässig keine andere hat, als jene sind, die jeder Mensch als von der Natur empfangene Gerechtsame besitzt.“ *Antworten der Wahrheit.* (Wien, 1789.) 24. 1.

hogy ez a fényes képességű szélhámos ez esetben nem szíve szerint beszólt, hiszen más röpiratokban egészen más elveket hirdetett.

A hivatalos álláspontnak nála hitelesebb tolmácsolója azonban Izdenczy József, aki két évtizeden át referálta a magyar ügyeket az államtanácsban, akitől tehát a vélemények ezrei maradtak fenn, akinek a közjogi irodalom irányítására is döntő befolyása volt, és aki névtelenül maga is kilépeti néhány röpirattal a közönség elé. Ezek közül kétségkívül legkiemelkedőbb az „Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn von der Staatsverfassung ihres Vaterlandes und von den Rechten ihrer Könige“,⁸⁴ amely gyűlölködésben nem áll messze Grossing röpirata mögött. Ez a röpirat csak 1790-ben jelent meg, József rendszerének bukása, II. Lipót megkoronázása és Sándor ki pót főherceg nádorrá választása után. Annál jellemzőbb tehát, hogy az alkotmány helyreállítása után fenntartja álláspontját és a fennálló törvényes rend ellen izgat a nagyközönségnek szánt névtelen iratokkal. Visszatér ahhoz a gondolathoz, hogy közjogi tankönyvet kel írtni, amely a téves vélemények és bűnös visszaélések helyett megfelelő színben tüntesse föl az alkotmányt. Kétségtelen tehát, hogy Petrovicsnak időközben megjelent kis ismertetése nem elégitette ki. Keresztül is vitte, hogy a pesti egyetem egyházjogi tanára, Lakics György, megbízást kapjon e tankönyv megírására. A munka el is készült, de nem nyomatták ki. Valószínűleg, mert egyes következtetései nemzeti körökben erős kritikát váltottak volna ki,⁸⁵ de talán még inkább azért, mert Izdenczy a nagy tudományos — különösen történeti — felkészültséggel írt munkával sok tekintetben nem értett egyet, viszont votumainak készítésében, különösen gazdag történelmi odatanyaga miatt nagyon jól használhatta. A kézirat csak Izdenczy halála után került ismét az államtanácshoz. 1806-ban ugyanis újra előhozták a tankönyv kérdését. Akkor Lakicshoz fordultak, aki elmondta, hogy kézírata Izdenczyhez került.⁸¹ Így találták meg azt Izdenczy hagyatékában. Lakics azonban nem ismert rá és azt állította, hogy egészen el van torzítva.⁸⁷

⁸⁴ Gedruckt im Römischen Reich 1790. 134. l.

⁸⁵ St. R. 690/1810.

⁸⁶ St. Rr. 4212/1806

⁸⁷ Kab. A. 399/1820.

bizonyos tehát, hogy Izdenczy a kéziratot átalakította, de 1812-ben Lakics azt visszakapta és újra átdolgozta.⁸⁸

A szellem tehát, amely II. József kormányzatát áthatotta, nem tűnt el az ő halálával és ha a politikai konstellációval sok megváltozott is, ha az új emberekben is volt sok, ami elválasztotta őket ettől a rendszertől, Izdenczy gondolatvilága mégis ránehezedett a magyar ügyekre az új század első éveig, amikor Izdenezy háttérbe szorult. 1812-ben és 1814-ben az államtanács határozottan Lakics könyve ellen foglalt állást. Aczél és Bedokovich államtanácsosok akkor a magyar hagyomány álláspontját képviselték.⁸⁹ Velük szemben az irányadó tényezők mégis úgy határoztak, hogy a Lakics-féle közjog közöltessék a felségjogok feltétlen előharcosaival és egyedül nekik szolgáljon támaszul. Az új kéziratot akkor Wallis gróf pénzügyminiszter rendelkezésére bocsátották és lemásolták a király részére is.⁹⁰ Utóbb Lakics ajánlatára kivonatos alakban ki is akarták nyomtatni, s amikor Lakics 1814-ben meghalt, a kivonat elkészítését Gustermann Antal Vilmosra, a Tereziánium jogi tanárára bízták, aki már korábban is segédkezett munkájában a beteges Lakicsnak.⁹¹

Vessünk tehát az itt említett munkák alapján még egy pillantást erre a szellemre, amely ellen, mint igen jelentős tényező ellen, a tárgyalandó korszakban a magyar nemzetnek védekeznie és küzdenie kellett.

A magyar közjog magyarozatának kérdésében az alkalmazandó módszert Grossing vetette föl a legvilágosabban. Szerinte a közjog forrásai a törvények és a történelem; azzal a formulával azonban, hogyha a törvények nem egyeznek meg a józan ész követelményeivel, nem is érdemlik meg a törvény nevet és hogy a történetírók nem érdemelnek hitelt, — mert ha egykorúak, akkor érdekeltek, ha pedig nem egykorúak, akkor hitelességük forrásaiktól függ, — túlteszi magát minden tudományos

⁸⁸ A munka kéziratát ma a bécsi állami levéltárból átvett anyagban az Országos Levéltár őrzi az „Izdenczy Nachlass“ keretében. Hogy ez a kézirat már 1812 utáni átalakítás, kiténik az I. kötet 104. lapján, ahol az 1812. jan. 15 i királyi rezolúcióra hivatkozik. Ez azonban valószínűleg Lakics újabb átdolgozása.

⁸⁹ St. R. 690/1810.

⁹⁰ Kab. A. 177/181., j., 7:18/1813.

⁹¹ Kab. A. 110/1812., 218/1813., 399/1820. és 1224/1822.

alapon és kijelenti, hogy illetéknép a közjog megszerkesztésére nem marad hátra más alap, mint a józan ész.⁹² Ezzel a merész szimplifikálással a kérdés el is van intézve, ami nem tetszik az írónak, arról egyszerűen kijelenti, hogy ellenkezik a józan észszel és így elhanyagolható. Grossing szerint pl. az aranybulla nem érdemel hitelt, vagy legalább is érvénytelen, mert erőszakkal kényszerítették ki,⁹³ ezzel pedig sommásan elintézi mindazokat a problémákat, amelyek ezzel a diplomával kapcsolatban fölmerülnek. Az Irrthümer is, amikor ehhez a ponthoz ér, kijelenti, hogy az aranybulla „minden tekintetben beható kommentárt érdemel“, de azután egyszerűen elüti a kérdést azzal, hogy „a körülmények fogják eldönteni, vajjon belebocsátkozzék-e ennek kidolgozásába“ és többet vissza sem tér reá.⁹⁴ Ilyen módszerrel mindent ki lehet forgatni. Ez az eset pl. a királyi eskü és diploma problémájánál. Grossing szerint diplomára Károly Róbert előtt nincs példa, az Anjouk nem ismerték a magyar szokásokat és azért megtévesztették őket, amikor esküt követeltek tőlük s ugyanezt tették I. Ferdinánddal is.⁹⁵ A „Versuch“ az első királyi esküt V. László idejére teszi.⁹⁶ Az Irrthümer szerint Ferdinánd volt az első király, akit esküre kényszerítettek.⁹⁷ Ugyanez azzal érvel a diploma ellen, hogy a vérszerződésnél nincs említés ilyesmiről.⁹⁸ Ila pedig régebbi időkre a maguk módja szerint megállapítják, hogy az illető intézmény nem volt meg, akkor saját korukra nézve sem ismerik el érvényesnek. Izdenczy egyszerűen elveti ezeket a kötelezettségeket azon az alapon, hogy abszolút monarchiában ezek ellenkeznek a királyi felség méltóságával, és mert „az ilyen fondorlatos kötelezettségeknek nem lehet kötelező erejük, nemcsak azért, mert nincs törvényes alapjuk, hanem mert ellentétben állnak a királyok első és legnagyobb kötelességével, hogy a közjót

⁹² Grossing 13—14. 1. „Es blieb alsó nichts, als die Vernunft übrig, die Gott, ala der Schöpfer der Natur verliehen hat.“

⁹³ Grossing 162. i.

⁹⁴ *Irrthümer*, 94. 1.

⁹⁵ Grossing 288—289. és 52. 1. Ugyanígy *Irrthümer*, 96—97. 1.

⁹⁶ *Versuch*, 43. 1.

⁹⁷ *Irrthümer*, 115. 1.

⁹⁸ *Irrthümer*, 114. 1.

szolgálják.“⁹⁹ Ezzel teljesen egybehangzik Grossing felfogása is.¹⁰⁰ A koronázás Grossing és az Irrthümer szerint egybehangzóan a pápa találmánya, pusztá ceremónia, amely nem járul semmivel sem hozzá a király hatalmának emeléséhez, mert ha a királyok örökjogon jutnak a trónra, teljes joguk van főméltságot és nemesség adományozásához.¹⁰¹ Izdenczy szerint Verböczy előtt senki sem szólt választásról. A királyválasztást Verböczy álmodta meg először¹⁰² — ellene Izdenczy külön röpiratot írt¹⁰³ és Grossing is „Bösewicht“-nek és „Schurke“-nak nevezi,¹⁰⁴ aki nemzetét „heimlich verstecktes Gift“-tel fertőzte meg.¹⁰⁵ Királyválasztás Izdenczy szerint csak lázadások alkalmával fordult elő Magyarországon.¹⁰⁶

⁹⁹ „Wie wenig aber, sowohl der Eid, als die Diploms-AuSfertigung mit der Majestätswürde in einer erwiesenen absoluten Monarchie sich vertragen, sieht ein jeder ein, zumalen wenn er die Umstände und die Kunstgriffe in Erwägung ziehet, mittels welcher das eine und das andere erschlichen worden ist. Jede biedere Seele muss sich bey Betrachtung solcher Ereignisse hilligermassen empören, obschon derley erschlichene Verpflichtungen an und führ sich keine Verbindlichkeiten haben, nicht allein, weil sie auf keinen gesetzmäßigen Grund gebaut sind, sondern, weil sie der ersten und grössten Pflicht deT Könige, das allgemeine Wohl zu befördern, zuwider sind.“ *Irrthümer*, 117—118. 1.

¹⁰⁰ „Dass der von den gekrönten Königen abgeforderte Eid etwas widerrechtliches sey, fliesset unmittelbar aus dem Begriffe der unumschränkten Macht und Gewalt, welche dem ungarischen Monarchen eigen ist, gegen deren Natur es läuft, Verträge mit seinen Unterthanen zu machen, zumal wenn solche durch einen Eid bekräftiget werden. So eine Verpflichtung scheint zur Unterwürfigkeit, nicht aber zur Herrschaft zu führen. Undi könnte man die Könige je zu etwas verpflichten, so wäre es bloss die von ihrer Würde unzertrennliche Pflicht, die Sorge für das allgemeine Wohl ihrer Unterthanen.“ Grossing, 52 1.

¹⁰¹ Grossing, 54. 1. és *Irrthümer*, 109. és 111. 1.

¹⁰² „Werböcz ... ist der erste Träumer von dem Wahlrecht, indem er sagt, dass der König nur durch den Adelstand gewählt werde.“ *Irrthümer*, 70 1.

¹⁰³ „Etwas von Werböcz, dem Verfasser des sogenannten Juris Tripartiti Hungarici. Um einigermaßen dem Wunsche des Manch-Hermäons eine Genüge zu leisten, welcher wörtlich darin besteht: Werböczius, möchte doch irgend jemand die Geschichte dieses Mannes beleuchten.“ 21. 1.

¹⁰⁴ „Schwöro demnach den Lehren und Geseze des Werböczius ab, auf die Du geschworen hast und lege die Irrthümer und Vorurtheile ab, welche Dir ein Schurke eingeflösset.“ Grossing, 256. 1.

¹⁰⁵ „Werböczius verrät gleich zu Anfang dieses Gosezes, das heimlich versteckte Gift, wenn er sagt: viele Freiheiten sind erst durch die Privilegien und Verfügungen der Könige näher bestimmt und erklärt worden.“ Grossing, 168. 1.

¹⁰⁶ „Alle Wählen geschehen in Ungarn gesetzwidrig, und wie schon oben im 5-ten §. gesagt worden ist, nur Tumult und Empörungen durch Faktionen und Gewalt.“ *Irrthümer*, 68. 1.

Hallatlan naivítás kellett ahhoz, hogy ilyen érvelésekkel és kifakadásokkal „térítgessék észre“ a „félvezetett“ magyarságot. Verbőczy tekintélyét lerombolva,¹⁰⁷ csak a Corpus Iuris maradt még útjukban. Az 1812-i Versuch még ezt is megtámadta, megtette Mosóczy Zakariás püspök magángyűjteményének — aminthogy Verbőczy Tripartitumát is mindig ilyenek nevezték — hitelességét is kétségbevonták.¹⁰⁸ Izdenczy pedig — szabad utat engedve a jezsuiták elleni gyűlöletének — egyenesen hamisítással vádolta. Történeti szemléletükre jellemző, amit a régi törvényekből kiolvastak. Crossing megállapította, hogy a régi magyar nemesség nem jog volt, hanem csak személyre szóló kitüntetés (Ehre),¹¹⁰ Izdenczy pedig, hogy a vérszerződés törzsfőinek juttatott tiszteletbeli állások (Ehrenstelle) törvényhozói jogkör nélkül.¹¹¹ Crossing balvéleménynek nyilvánította azt a fölfogást, hogy az adománybirtok csak haszonélvezetet biztosít, de nem ad földesúri jogokat (Oberherrlichkeit),¹¹² szerinte a nemesség mindig fizetett hierum camerae-t (telekadót)¹¹³ és a kárhozottat Corpus Iurisből összeállította Mátyástól I. Cipóig az adómegszavazások hosszú sorát, annak bizonyítására, hogy az itt említett adókat a nemesség fizette.¹¹³ Másutt a szubszidiumról állította, hogy Mátyás azt a nemességre is rákényszerítette, sőt annak a hitének adott kifejezést, hogy Mátyás idejében még a termények

¹⁰⁷ *Etwas con Werböz*; továbbá: Grossing 247—248., 256—257. 1. és *Irrthümer*, 70—75. 1.

¹⁰⁸ *Versuch*, 27—31. 1.

¹⁰⁹ *Irrthümer*, 76—78. 1.

¹¹⁰ „Der Adel wahr eine Ebro, die nur als ein persönliches, in gowisee Grenzen eingeschränktes Vorrecht erteilet ward.“ Grossing, 120. 1.

¹¹¹ „Dann erstens: Handelt es sich hier nur von Ehrenstellen, so die sichen Personen um den Herzog zu vertreten sich Vorbehalten haben, nicht aber von der gesetzgebenden Gewalt.“ *Irrthümer*, 81. 1.

¹¹² „Das schändlichste Vorurteil, welches der ungarische Adol so hartnäckig verfiht, ist das, vermöge welchem sie glauben, dass Ihnen in denen von den Königen geschenkten Besizungen, nicht nur die Nuzniessung, sondern auch die Oberherrlichkeit gebühre.“ Crossing, 84. 1.

¹¹³ „Die Kamniergefälle (Lucrum camerae) musste auch der ungarische Adel von den ältesten bis auf die neueren Zeiten bezahlen. Es findet sich auch in dem ganzen Kodex kein einziges Gesez, durch welches er von diesen Abgaben befreyet würde.“ Grossing, 187. 1.

¹¹⁴ Crossing, 192—207. 1,

IZDENCZY JÓZSEF,
1798.

RIKÉALVAL FALKA S. RÉZMETSZETE SCHMID FESTMÉNYE UTÁN.

után járó kilencedet is fizetniök kellett.¹¹⁵ Így nagy buzgalomban az összes jobbágyszolgáltatásokat sorra nemesi adózásaként tüntették föl.

Az így felvázolt abszolút hatalmat a kor divatja szerint a társadalmi szerződésből magyarázták. Ebben a tekintetben azonban királykrónikáinknak egy adata éles ellenkezésüket hívta ki, az az állítás t. i., hogy a magyarok a kereszténység behozataláig mind egyenlők voltak és csak azokat taszították szolgaságba, akik a véres kard körülhordozásakor nem szálltak hadba. Ez az a mese, amelyért a magyar történetírást megbélyegezték. Már Grossing tiltakozott az ellen, hogy olyan harcias népet halálos büntetéssel kellett volna hadviselésre kényszeríteni¹¹⁶ és elvetette azt a Verböczy-féle gondolatot, hogy a nemzet a koronázáskor ruházta volna a hatalmat királyára. Ez a hatalom szerinte törvényes öröklés útján Álmostól szállott reá s a „cominunitas“-nak azelőtt sem volt semmi beleszólása az ügyekbe.¹¹⁷ A társadalmi szerződés kérdésében tehát a hivatalos álláspont Verböczyről átállítódott Anonymusra. Azért a Tripartitum II. részének 3. címére is hivatkoztak, sőt ezen a ponton alkalmazkodtak a nemzeti fölfogáshoz és ámbár a fejedelmi hatalom korlátlanágát, a vérszerződésből vezették le, a magyar alkotmány lényegét ők is Szent István nevéhez kötötték, akinél az abszolút hatalmat tényleg ki lehetett mutatni.¹¹⁸ Grossing Verböczy alapján fölfedezte, hogy a legtöbb szabadság csak a későbbi királyok privilégiumaiból származik.¹¹⁹ Az Irrthümer már dicsőítette a szent királyt, „aki a legkorlátlanabb hatalommal rendelkezett, amilyent abszolút Fejedelem, sem despota nem bírt még, minthogy egyedül felségjoga alapján az egész nemzetet a kereszténységre kényszeri-

¹¹⁵ „... diser Geldgulden nicht nur während seiner ganzen Regierung, folglich durch ganze zwey und dreyssig Jahre bezahlt werden musste.“ Grossing, 276. 1. As: „Ich glaube sogar, und das nicht ohne Grund, dass dei Adel iuch den neunten Theil der Feldfrückte, welcken Ludwig I. den Grundkerren, ion den Frückten ikrer Untertkanen zwgestanden katte, dem Matthias entrichten müssen.“ U, ott, 277. 1.

¹¹⁶ Grossing, 17. 1.

¹¹⁷ Grossing, 21. 1.

¹¹⁸ Grossing, 44. 1., *Irrthümer*, 85—86. 1.

¹¹⁹ Grossing, 168. 1.

tette. Nem hívott össze országgyűlést, nem számolta meg az ország báróinak, a mágnásoknak és nemeseknek szavazatait, egyedül az akarata, egyetlen parancsa elég volt arra, hogy a bálványokat lerontsák és az apáktól átöröklött vallást elhagyják¹²⁰. A Versuch autokratának nevezi és hirdeti, hogy uralkodási elvei teljesen elütnek a későbbi alkotmány szellemétől, uralkodását pedig Nagy Péterével állítja párhuzamba; még a cárevics esetének mását is felfedezi Vazul megvakításában.¹²¹

Amilyen lelkesedéssel fedezik föl az udvar közjogászai Szent Istvánt, ugyanolyan gyűlölettel fordulnak mindaz ellen, ami azután történt. A hanyatlást ugyan különböző időpontokból eredeztetik — Grossing II. Istvántól,¹²² az Irrthümer és a Versuch II. Endrétől. Utánuk a Habsburg-korszak előtt csak egy királyt ismernek el méltónak: Hunyadi Mátyást, ámbar Izdenezzy róla is megállapítja, hogy nem volt törvényes király és törvényeit csak nagy érdemei miatt tartják tiszteletben.¹²³ A királyok természetesen kevésbé érdeklik a közjogi írókat, csak Grossing adja névsorukat, hogy levonhassa a következtetést: „Nincs ország, amely olyan megszakítatlan egyenes vonalban sorolhatná föl királyait, mint Magyarország, ami napnál világosabban és megdönthetetlenül bizonyítja, hogy keletkezésétől fogva állandóan örökös ország volt.”¹²⁴ Megegyeznek abban, hogy a virágzás korszakai azok voltak, amikor országgyűléseket nem tartottak. Az országgyűlés tehát mellőzendő rossz. Az Irrthümer még azt is kiemeli, hogy a XI. századi gyűléseknek nem volt határozati joguk, sőt Zsigmondról is azt állítja, hogy a rendeket csak azért hívta össze, hogy kéréseket terjeszthessenek elő.¹²⁴ 1791 után az örökösödés jogát már

¹²⁰ *Irrthümer*, 83—84. 1.

¹²¹ „Aus dem Gesagten erhellt bis zur Evidenz, dass die dermalige Verfassung keineswegs das Werk ist, welches der Autokrat Stephan seinem Volke hinterliess.“ *Versuch*, 24. 1. — „... sedre Regierung mit jener Peter des Grossen die auffallendste Aehnlichkeit hatte. Selbst der unselige Czarevitz findet in dem vermeinten Thronfolger Vazul oder Basilius, dem Stephan die Augen ausstechen und Blei daie n giessen Hess — einen sehr ähnlichen Pendant. U. ott, 16.1.

¹²² Grossing, 127. 1.

¹²¹ *Irrthümer*, 69. 1.

¹²⁴ Grossing, 40. 1.

¹²⁵ *Irrthümer*, 89—98. 1.

a rendek nem vonták kétségbe, az interruptum filum successionis el volt temetve, de a közjogászoknak nem is ezért kellett ez a tétel, hanem hogy ezzel alátámasszák a korlátlan királyi hatalmat, megtagadják a rendek közreműködését a törvényhozásban, vagy hogy azt a lehető legszűkebb körre szorítsák, hogy a koronázás jelentősége, a koronázási eskü és a hitlevél ellen döröghessenek.

Az ideál tehát a Szent István-kori állapot. A hivatkozás őreá lesz Izdenczy vesszőparipája államtanácsosi vótumaiban. Ámbár mindig ellene volt minden országgyűlésnek, nádorságnak és alkotmányos tradíciónak és rendületlenül bízott benne, hogy eszméi diadalmaskodni fognak, egyelőre meg kellett alkudnia és a királyi hatalom korlátlanságának elvi alapjáról folytatta hadakozását. Büszke volt minden eredményre, amelyet elért és nem ritkán még félrefogásaival is büszkélkedett. Az 1790-i nemzeti visszahatás idején abból a tévedésből indulva ki, hogy a *lucrum camerae*t csak a nemesség fizette, összehasonlította az insurrekcióra és a *lucrum camerae*ra vonatkozó törvénycikkeket. Az Irrthümer kiemelte a „saszemet“, amely ezt meglátta és eldicsekedett vele, hogy az 1790-i országgyűlésen nem II. József megszüntetett rendszere hozta lázba a rendeket, hanem ez az összeállítás, amely kiváltságaikat fenyegette.¹²⁰ Nyíltan hirdette, hogy II. Lipót az eredeti és

¹²⁶ „Der chronologische Auszug der Gesetze, und der von der Insurrektion, mit darunter auch von dem *Lucro Camerae*« handelt, beide Lasten, die nur den Adel allein treffen. Dieser Auszug sage ich, ist der schreckliche Vorbot dessen, was noch hätte folgen sollen und worüber der Adel in Verwirrung geriet. Nimmermehr möglich hatte man es geglaubt, dass ein Adlersauge je auf diese zwey Gegenstände mehr hinblicken soll, nachdem sie schon längst durch Nachlässigkeit der Staatsdiener in die tiefste Vergessenheit vergraben worden sind. Diese Erscheinung war um so mehr erschreckend und niederwerfend, je weniger man nur mit einem Schein von Grunde was dagegen einwenden kann, da beyde diese Lasten des Adelstandes sogar in dem berühmten Dekret Andreas des Zweyten, und mehr anderen viel späteren, nie aufgehobenen und immer bestätigten Gesetzen sich gründen. Daher die grosse Verwirrung und Besorgniss bey dem Landtage; daher die vielen Entwürfe. Und diese Besorgniss ist es, welche den die Nation auf ewig entehrenden Diplomsentwurf diktirt hat, und in dem alles mögliche angewandt wurde, um den König sogar den Schatten irgend einer Gewalt zu entziehen und am Ende einen rechtmässigen Monarchen zu nichts weiteT mehr, als zu einem Ispán (auf deutsch so viel als ein Schaffer) zu machen, der sich alles das gefallen lassen müsse, was die hocherlauchten Stände mit ihm zu

megdönthetetlen felségjogokból túl sokat engedett, amikor beleegyezett, hogy a magyar rendek résztvehessenek a törvényhozásban.¹²⁷ Szent István „despotizmusát,” szerette volna fölleveníteni. A Lakics-féle közjogban is, amely az ő őrizete alatt továbbfejlődött és változott, ezt a saját gondolatrendszerét iparkodott mentői részletesebben a kormánykörök zsinórmértékéül megrögzíteni.

Mint ilyen norma, ez a munka különös figyelmet érdemel.¹²⁸ Alaptétele, hogy ez az ország állami létének eredete óta monarchikus kormányzat alatt áll.¹²⁹ Ez azonban mégsem egészen korlátlan, mert a nemzet legelőkelőbbjeinek véleményét lényeges jelentőségű kérdésekben kikérték.¹³⁰ Az így szokásba jött tanácskozásokra a szabadok nagy száma miatt hívták meg csak a legelőkelőbbeket és leghatalmasabbakat, akik közt legálul álltak a nagybirtokosok, a későbbi nemesség tagjai.¹³¹ Jóváhagyásuk és beleegyezésük nélkül nem hozhattak olyan döntéseket, amelyek az egész nemzetet érintették.¹³² Ez azonban meggyőződése szerint az uralkodó abszolút hatalmát nem

disponiren für gut befinden werdu. Welch eine Schande! Man wird sagen: an diesem Entwurf haben nicht allc Stände dos Reichs Anteil. — Genug an dem! Er ist in Kreisen verfasst worden! — Unehre genug, dass nur ein einziger Ungar auf so einen Gedanken zu verfallen vermögend ist. Warum will man dem besten Könige alle Gewalt nehmen? — Antwort: damit Er und seine Eiben, und Erbes Erben, nimmer mehr auf das Lucrum Camera« und auf die Insurrection werden denken, viel w-eniger sichs beygehen lassen könne, os je durchzusetzen. Entdeckt ist das Geheimnis! — Aufgelöst ist das Rätsel! — Nicht wahr? — Ey! der verdammte Pulsgreifer!“ *Irrthümer*, dl—33. 1.

¹²⁷ „... Seine jetzt regierende kais. königl. Majestät von dem ursprünglichen und unumstösslichen Majestätsrecht schon zu viel vergeben haben, indem Allerhüchstdieselben ... den Ständen von Ungarn dem gesetzgebenden Anteil zusagten.“ *Irrthümer*, 108. 1.

¹²⁸ Az érintett pontokra az Izdenczy-hagyatékban az Országos Levéltárban őrzött kéziratpéldány paragrafusszámai szerint utalok.

¹²⁹ Lakics—Izdenczy, 36. §. — Annak a tételnek védelmében, hogy Szent István már korlátlan hatalmat örökölt, elődeitől, hogy tehát a kormányszerkezet alatta nem változott meg lényegében, Gebhardi 1778-ban megjelent magyar történetével (Ludwig Albrecht Gebhardi: *Geschichte des Reichs II Ungarn und der damit verbundenen Staaten* (Leipzig, 1778.) is vitába száll (33—34. §) és állást foglal azok ellen is, akik II. Endre korától arisztokráciával vegyes monarchikus, vagy egyenesen arisztokratikus államformáról beszélnek (35. §).

¹³⁰ Lakics—Izdenczy, 3. 8. §.

¹³¹ U. ott, 39. §.

¹³² U. ott, 40. §.

érintette, mert a kormányforma monarchikus maradt, az uralkodó tehát, akárcsak Angliában, a legfőbb állami hatalom birtokában van.¹³³ A korlátozás tehát nem azt jelenti, hogy a kormányhatalmat a király és a rendek, mint egységes jogi személy, együtt gyakorolják, mert ha nem is korlátlanul, mégis a király tartja azt kezében.¹³⁴ A törvényhozási jog közös gyakorlását az 1791-i 12. t.-c. biztosította ugyan, de ez csak azt jelenti, hogy az ország nem kényszeríthető olyan új törvényekre, amelyeket nem az országgyűlés jóváhagyásával hoztak.¹³⁶ Ez a megszorítás a király szuverenitását csak negatív síkon érinti, amennyiben a király reális nézeteltérések esetétől eltekintve, az országgyűlés tárgyai körébe tartozó kérdésekben semmit sem határozhat önkényesen. Ez a negatív kötelesség azonban nem az ország törvényeiben gyökerezik — amelyek csak az alattvalókat kötik —, tehát nem a törvényhozás legfőbb hatalmában, vagy hatalmi közreműködésében (Mitherrschaft), hanem abban az alapszerződésben, amelyet az uralkodóház önként és őszintén vállalt. Az ilyen negatív, szerződésen alapuló elkötelezettség azonban nem csorbíthatja a szuverenitást. Átala tehát a nemzetet képviselő gyűlés sem fennhatóságot (Übermacht), sem részesedést a kormányzatban (Mitregentschaft) nem kapott.¹³⁶

Az országgyűlés hatáskörét a lehelő legszűkebbre szeretné szorítani. Nem fogadja el Tomka-Szászky meghatározását,

¹³³ U. ott, 41. S.

¹³⁴ U. ott, 42. §.

¹³⁵ U. ott, 43. §.

¹³⁶ „Der König von Ungarn, *als solcher* ist verbunden dafür zu sorgen, dass die Gesetze von allen Reichsunterbhanen genau befolgt werden. Dies ist seine *positive* Verbindlichkeit, Er ist ferner ausser einem reelen Collisionsfall verbunden, in Gegenständen, welche für einem Landtag geeignet sind, nichts eigenmächtig zu verfügen, was den Landtags-Gesetzen offenbar entgegen ist. Diese ist seine *negative* Verbindlichkeit. Die erste ist eine allgemeine Regentenpflicht, und findet selbst in der uneingeschränktsten Monarchie statt. Die zweite hat ihren Grund nicht in dem *willkürlichen Landes Gesetzen*, denn diese sind nur für die Untorbhanen. Auch nicht in der vergeblichen *Ober- oder Mitllerrschaft* der Roichsvorsamniung, sondern in dem *Grundiertrag*, wodurch sich das regierende Haus freywillig anheischig gemacht hat, das Königreich nach eigenen bestehenden Gesetzen zu regieren. *Negative* Verbindlichkeiten aber, die ihren Grund bloss in einem Vertrag haben, thun der persönlichen Unabhängigkeit und Souverenität keinen Abbruch.“ U. ott. 44. §.

hogy az országgyűlések az ország előkelőinek összejövetelei a közügyekben való állásfoglalásra (ad deliberandum de negotiis publicis), mert ezt a körülírást, fölötté széleskörűnek tartja. Az ő fogalmazása szerint a király csak azokban a kérdésekben köteles az országgyűlést összehívni, amelyekben kifejezetten kötve van a rendek meghallgatására.¹³⁷ Ámbár Kovachich 1790-ben megjelent *Vestigia Comitiorum*-ja sok becses adatot hordott össze a régi országgyűlésekről, vele szemben is vitatja azt, hogy ezeken a rendeknek nem volt határozati joguk (decisio).¹³⁸ Az országgyűlésen csak annak tárgyalását tartja megengedhetőnek, amit a nemzet szerződésileg fenntartott magának.¹³⁹ Ezt a jogot a rendeknek kell bizonyítaniok.¹⁴⁰ Minthogy azonban erről semmiféle alaptörvény nem maradt fenn, természetjogi alapra helyezkedik és a királynak fenntartott felségjogokkal (iura reservata) szemben egészen szűk körre akarja korlátozni a rendek beleszólását a közügyekbe.¹⁴¹ Az államügyek — azt mondja — rendes körülmények közt a király hatáskörébe tartoznak, az országgyűlésébe tehát csak a kivételek tartozhatnak. Még a nádor- és koronaörváltás, a kontribúció és a szubszidium ügyében sem ismeri el feltétlenül az országgyűlés jogát és határozottan visszautasítja minden beavatkozását a vám-, pénz- és bányáügyekbe, a belső igazgatásba, a tanulmányi és vallási kérdésekbe stb.¹⁴² A kérdést szerződésileg törvényben tartaná rendezendőnek,¹⁴³ tényleg azonban mindenféle kibúvókat keres, amelyekkel az 1791-i 12. t.-c.-et meg lehetne kerülni.¹⁴⁴ Ilyen kibúvó, hogy régi törvények megújítására nincs szükség az országgyűlés hozzájárulására, mert a jogszabály csak felfüggesztettnek tekinthető.¹⁴⁵ Vitatja, hogy az állami érdekből cgyidőre a rendek hozzájárulása nélkül az olyan

¹³⁷ U. ott, 280. § és 48. §.

¹³⁸ Kovachich Márton György; *Vestigia Comitiorum apud Hungaros.* (Budaë, typus Regiæ Universitatis, 1790.), LXXX. 832 lap. — Lakics—Izdenczy, 481. §.

¹³⁹ Lakics—Izdenczy, 493—494. §.

¹⁴⁰ U. ott, 52—53. §.

¹⁴¹ U. ott, 51. és 491—494. g.

¹⁴² U. ott, 495. §.

¹⁴³ U. ott, 55. §.

¹⁴⁴ U. ott, 50. §.

¹⁴⁵ U. ott, 282. §.

törvény érvényét is felfüggesztheti, amely a törvény jótéteményében csak egy osztályt részesít, különösen, ha a monarchia közérdeke ezt megkívánja.¹⁴⁶ Nem tartozik a rendeket megkérdezni olyan ügyekben sem, amelyek fenntartott felségjogai közé tartoznak, de ilyennek tart mindent, amire nézve nincs alaptörvényben kimondva az országgyűlési tárgyalás kötelezettsége. Es általában követeli a királynak ezt a korlátlan szabadságot minden törvény megszüntetésére, amely egy osztálynak a többiek kárára előnyt biztosít.¹⁴⁷

A megváltozott helyzetben az alkotmányos élet formáinak betartásával, de lehetőleg a legszűkebbre szabott keretekben a „Mitregentschaft“ jelszavával¹⁴⁸ küzd a rendek ellen, ezt az állítólagos részvételt a kormányzásban akarja kezükből kicsavarni, a II. József-féle abszolutizmus visszaállítására, korszerű szemfényvesztésekkel, Szent István nevében. Ugyanezt a jelszót propagálja a vele kongeniális 1812-i Versuch is, ugyancsak a felségjogokra építve. Ez is hirdeti majdnem negyedszázaddal II. József halála után, hogy a király kegyelmi jogából kifolyólag megváltoztathatja az olyan törvényt, amely a nemzet nagyobbik részének javával nem egyeztethető össze és hivatalbetöltési jogánál fogva követeli, hogy a megyei tisztviselőket is ő nevezze ki.¹⁴⁹ Izdenczy a felségjogokkal kapcsolatban nem egyszer fenyegetőleg emeli fel szavát s a Versuch is örömmel állapítja meg, hogy a nemesség már nem tud ellentálni,¹⁵⁰ az udvar pedig olyan kedvező helyzetben van, hogy ha a magyar nemesség ellenállásra gondolna, annak a spanyol miniszternek a szavait lehetne ismételni, aki IV. Fülöpnek azt kiáltotta: „Király örülj! a portugálok fellázdattak ellened.”¹⁵¹ A felségjogok az a bűvös szó, amellyel II. Lipótot és I. Ferencet tanácsosaik alkotmányellenes terveiknek meg akarták nyerni, — ez is csak ürügy, akárcsak Mária Terézia idején az az érv, hogy Magyarország nem járul arányosan hozzá a monarchia terhehez. Most is éppúgy, mint akkor, a felségjogok leple alatt

¹⁴⁶ U. ott, 287. §.

¹⁴⁷ U. ott, 288. §.

¹⁴⁸ Versuch, 84—85. és 91—93. l.

¹⁴⁹ Versuch, 45—40. l.

¹⁵⁰ Versuch, 81. l.

¹⁵¹ Versuch, 82. l. jegyz.

törekcszenek az ország önállóságának és sajátos nemzeti jelle-
gének megszűntetésére. Két kínai fal áll egymással szemben
mindig ugyanazon pozíciók védelmében, ha a fegyverek a kor sze-
rint változnak is. A XVIII. század szelídebb eszközei, az akkor
fellépő érzelmi tényezők és a látszólag mutatkozó nagyobb
megértés nem enyhítették lényegesen a kölcsönös feszültségei.
A szellemi haladással, a kormányhatóságok szervezetének ki-
épülésével az egyszerű formulából sokágú problémaszövevény
lett, amelyben benne lüktetett az állami és nemzeti élet minden
fontos kérdése. Ezt már nem lehetett megoldani az adorált
Verbőczyvel, ezzel a mindenre alkalmazott egyetemes arcanum-
mal, de éppoly kevésbé a racionalista abszolutizmussal, amim
azt II. József rendszerének összeomlása megmutatta. Végre
mégis csak a megértés módját kellett keresni.

GYERMEKÉVEK.

József főherceg gyermeksége boldog éveit Firenze ragyogó ege alatt, Toszkána elbűvölő természeti szépségei, a nagy múltú olasz város gazdag történeti emlékei közt élte át. A Habsburg-ház hatalmi törekvései és VI. Károly császár szerencsétlen politikája juttatták ide Mária Terézia második fiát, a későbbi II. Lipótot.

VI. Károly császár mint spanyol király kezdte politikai pályáját. Nem mint a trón birtokosa, de mint egy erős európai államszövetség trónjelöltje, aki spanyolországi éveit nagyrészt csak Katalónia és Aragónia által elismerve, mint harcban álló fél kezdte el. Tízévi harc után azért kellett eltávoznia onnan, mert testvérének, I. József császárnak halála után ő maradt a Habsburg-ház utolsó férfisarja és még szövetségesei sem akarták elismerni Magyarországot és az osztrák tartományok mellett még a Spanyol birodalom birtokában is. Ennek következtében az utrechti, majd az 1714-ben megkötött rastatti és badeni békék a Habsburgok hatalmát jelentékenyen más síkra tolták, mint amelyen addig fejlődött. Spanyolország elvesztéséért csak az európai spanyol melléktartományok kárpótolták őket: Belgium és főleg az itáliai birtokok: Nápoly-Szicília — ámbár Sziciliát el kellett cserélniök Szardíniával —, Milánó és Mantua. Hatalmuk súlypontja így Közép-Európára korlátozódott, igazán ausztriai hatalommá lettek, amelynek további ereje és tekintélye főképp itáliai birtokaikon látszott megfordulni. De a XVIII. század elején itt újabb súlyos csapások érték őket. Ki az időszak, a spanyol örökösödési háborútól az osztrák örökösödési háborúig, a dinasztikus jellegű politika jegyében folyt le. Soha a dinasztikus érdekek, az örökösödési és trónutódlási kérdések nem állottak annyira homloktérben, mint a XVIII. század elején megkötött alapvető nagy békerendezések után. A Habsburg-házat nőágának öröklése nyugtalanította,

Angliában a száműzött Stuartok áskálódásai izgatták a Hannover-házat, a lengyel örökösödés a szász dinasztia és Leszczyński ellentétével élezte ki az európai hatalmak kölcsönös bizalmatlanságát. A savoyai ház Itáliában nagy ambícióval törekedett hatalma kiterjesztésére; de a legnagyobb tervek Erzsébet spanyol királyné, V. Fülöp második felesége szötte, aki saját, gyermekeinek, különösen az idősebbik Don Carlosnak is trónt kívánt szerezni. A hatalmak konstellációja a sok egymás ellen törő dinasztikus érdek játékában szinte évről-évre változott. A diplomaták a népek össze- és hovatartozására való tekintet nélkül tologatták az országhatárokat és egyezkedtek megüresedett és még meg nem ürült Iránokról.

Ebben a harcban VI. Károly császárt csak a Pragmatica Sanctio elismertetésének szempontja vezette. Ennek esett áldozatul Ausztria vezető szerepe az Appennini-félszigeten. Az 1714-iki béke Itáliában Piacenzát, Pármát és Toszkánát birodalmi hűbérek ismerte el, de a spanyol királyné ambícióinak kielégítésére ezek megüresedésükkor Don Carlos infánsnak jutottak volna. 1705-ben a régi szövetségekkel támadt bizalmatlanság Károly, császárt arra indította, hogy Spanyolországgal lépjen szövetségre, ami ezt a tervet csak megerősítette. Mégis, amikor ez év végén a császár Erzsébet királynő kívánságára egyezséget kötött vele, ebben megígérte, hogy akkor még csak nyolc és fél éves leányát, Mária Teréziát eljegyzi Don Carlossal, ezt azonban csak arra az esetre biztosította, ha ő előbb halna meg. Ez a két új szövetséges közt inkább bizalmatlanságot keltett, semmint megértést. 1728-ban a császár már Frigyes Vilmos porosz királlyal lépett szerződésre, s a megegyezésben a porosz király azzal a feltétellel kötötte le választófejedelmi szavazatát Mária Terézia jövődéli férjének, ha az valamelyik birodalmi fejedelem lesz. Ez a spanyol házassági terv elejtésével volt egyértelmű s a spanyolok mindjárt Párma és Toszkána megszállására készültek. A kitört háború a spanyoloknak és savoyaiaknak kedvezett, de az 1735-ben megkötött bécsi békében Don Carlos többet kapott, mint Toszkánát. Nápolyi és Sziciliát kapta meg azzal a feltétellel, hogy azok sohasem lesznek egyesíthetők Spanyol-

országgal. Így Ausztria Észak-Itáliára szorult vissza, ahol Milánó, Panna és Piacenza birtoka maradt az övé. Toszkánát a béke Ferenc István lotharingiai hercegnek kötötte le az utolsó Medici kihalta esetére, kárpótlásul, mert lotharingiai hercegségét Leszczyńskinek ítélte oda, elismerve e területhez Franciaország jogát. 1736. február 12-ikén a herceg házasságra lépett Mária Teréziával s a következő évben, 1737. július 9-én elhalván az utolsó Medici, Ferenc nagyherceggé birtokbavette ezt a nagymúltú kis államot. A bécsi udvarhoz kötve, különösen mint császár, nem gondolhatott arra, hogy székhelyét Firenzében rendezze be, ami a firenzeieket elkeserítette. Udvartartás híján városuk hanyatlásáról panaszkodtak s ez arra indította Ferenc császárt, hogy Toszkánában második fia, Lipót részére secundogenitúrát rendezzen be.¹

Lipót 1765-ben töltötte be 18. életévét. Akkor történt Innsbruckban fényes ünnepélyességgel egybekelése III. Károly spanyol király leányával, Mária Lujza infánsnővel. Két héttel utóbb hirtelen meghalt Ferenc császár. Így lett Lipót a toszkánai nagyherceg. Fialtal feleségével 1765. szeptember 3-án tartották bevonulásukat Firenzébe, ahol a monumentális Pittipalotában rendezték be udvartartásukat. Huszonöt évet töltöttek el itt meghitt családi boldogságban, amelyet bőséges gyermekáldás koronázott. Itt született gyermekeik hosszú sora: tizenkét fiú és négy leány; az utolsó két évvel Firenzéből való távozásuk előtt. Első gyermekük leány volt, nagyanyja után Mária Terézia, aki 1767. január 9-ikén látta meg a napvilágot, később Antal szász király felesége. A második gyermek Ferenc volt, a későbbi Ferenc császár (1768. febr. 12.), azután Ferdinánd, aki a toszkánai nagyhercegséget örökölte (1769. máj. 6.), majd Mária Anna (1770. ápr. 21.) után sorban Károly, Napóleon méltó ellenfele (1771. szept. 5.), Sándor Lipót, a nádor (1772. aug. 14.), Albrecht (1773. dcc. 19.) és Miksa (1774. dec. 23.), akik zsenge korukban haltak meg, majd kilencediknek József született meg 1776. március 9-én. Fialtalabb testvérei közül még kiemeljük József legközelebbi

¹ V. ö. a külpolitikára: Oswald Redlich: *Das werden einer Grossmacht: Österreich von 1700 bis 1740.* (Baden bei Wien—Leipzig. 1938.)

öccsét, Antalt (1779. aug. 31.), aki utóbb a német lovagrend nagymestere lett s aki korban legközelebb állván hozzá, szólós barátságban maradt vele, azután Jánost (1782. jan. 20.) és Rainert (1783. szept. 30.), akik politikai pályájuk következtében játszottak a főherceg életében kiemelkedőbb szerepet.

Az a bensőséges családi élet, amely Mária Terézia körül Bécsben kialakult, minden ízében áthatotta a firenzei udvart is. Ez nemcsak Lipót nagyherceg érdeme volt, hanem talán még nagyobb mértékben feleségéé, Mária Lujzáé. II. József szerencsétlen családi élete a bécsi udvar figyelmét erősen Firenzére irányította. Mária Terézia — ámbár sohasem sikerült találkoznia unokáival és csak a számára Firenzében készült képekből, majd utóbb leveleikből ismerte őket — a legélénkebb figyelemmel kísérte családjának ezt a hajtását és csöndes özvegységében, különösen a II. Józseffel támadt, mind erősbé váló véleményeltérések keserűségében nagy szeretettel foglalkozott minden hírral, ami onnan jött. Mindenkit apróra kikérdezett mindenről, amit Firenzében látott és tapasztalt és a legapróbb részletekig tördött: unokáinak nevelésével, amint azt már gyermekeinél megszokta. Mária Lujza nagy megbecsülésben részesült, mint jó feleség és jó anya. Erős vonásai miatt nem volt szépnek mondható, de közvetlenségével, mély kedélyével mindenkit elragadott. Megnyerő egyénisége azonban elsősorban a családi életet sugározta be. Sógorai és sógornói, ha Firenzében jártak, nem tudtak elég szépet beszélni róla.² Két évvel idősebb volt férjénél, de érettebb voltát egészen elfeledtette meleg szívjósága. Apa és anya komoly gonddal irányították gyermekeik nevelését, amennyire ezt a bécsi intézkedések megengedték.

Lipót nagyherceg, alig múlt el húszéves, a kor divatja szerint egészen elmerült a pedagógiai irodalom tanulmányozásába.² Később ő adott jó tanácsokat a gyermekgondozásban és nevelésben nővérének, Karolina nápolyi királynőnek is. Fi-

² Ist meine Schwägerin — írja II. József 1776-ban, József főherceg születésének évében — niemals schön gewesen, so ist sie dies weniger noch in Folge der grossen Zahl ihrer Kinder, die sie gehabt hat, als deshalb, w'eil sie auf Piltz nichts hält. Aber das ist auch ein Punkt, durch den sie. meinem Bruder zu gefallen weise. C. Wolfsgruben *Frans I. Kaiser vom Oesterreich*, (Wien—Leipzig, 1899.) I. 5. I.

³ Wolfsgruber id. mű. I. 30. 1.

gyelme mindenre kiterjedt, a pályázástól — akkor jött divatba a pólya az addigi becsavarás helyett — az étkezésig és a gyermekek foglalkoztatásáig. Fiziológiai ismeretei még későbbi nemzedékeket is megszégyenítenek. A zsenge gyermekkor étkei leves, főzelék és gyümölcs voltak, a húst csak a hatodik életév után iktatták étkezési rendjükbe, de tésztát és cukros süteményeket még akkor sem adtak nekik.⁴ Általában természetes életmódot írtak elő, délelőtt délután testi mozgással, estefelé különösen kerti foglalkozással.

A gyermekek tulajdonképeni nevelésében két eltérő nézet harcolt egymás ellen: az egyik főképp a jövő kötelességeket és a társadalmi érintkezés kifinomult szabályait állította előtérbe, a másik a gyermek természetes kifejlődését szerette volna előmozdítani. Az előbbi még a XVII. század nevelésében gyökerezett, amikor az udvari ember formatökéletessége volt az ideál. A másik pólust Rousseau képviselte, a természethez való visszatérést hirdetve. E végletek közt azonban sok átmeneti fokozat volt lehetséges s a XVIII. század már nem esküdött egyoldalúan csak egy irányra, hanem Locke tanításával elfogadta azt az alapelvet, hogy a gyermek veleszületett képzetek nélkül jön a világra, tehát szabadon alakítható. Igaz, hogy ebben az alakításban ez a kor a hasznossági szempontot hangsúlyozta ki, de o mellett nem hiányoztak az ideális irányzatok és az erkölcsi elmélyedés sem. Az emberformálás annyira divatos lett, hogy a fejedelmek neveléséről is Leibniz „De l'éducation d'un prince“-je óta Nagy Frigyes „Miroire d'un prince“-jéig egész sor kiváló munka állott rendelkezésre. Önálló gondolkozásnál ezek ismeretében csak eklektikus lehetett az eredmény, így volt ez Lipót nagyherceg gyermekei esetében is. Az emberformálás nagy jelentőségének tudatában ő is erélyes kézzel akart belenyúlni gyermekei személyiségének kialakításába, de ebben a tekintetben nem hódolt be egyetlen egyoldalú iskolának sem, hanem haladt hazulról hozott családi hagyományai és a régi „udvari ember“- nevelési szabályai nyomán.

A „vollkommener Hofmann“-nak mindenekelőtt a nyelvekben kellett magát tökéletesítenie, a hivatal kedvéért a latinban, a társas érintkezés kedvéért a franciában. A magasabb fokot

⁴ Wolfsgruber id. mű, I. 10. 1.

ez a tanítás az ékesszólásban érte el, amely alatt nemcsak a gondolatnak előszóval való talpraesett és formás kifejezését értették, hanem a fogalmazási készséget is. Ehhez járult a „conduite“, a jó föllépés és az érintkezésben a kifinomult modor. A pozitív tudás másodrendű volt. A tökéletes udvari embernek természetesen ismernie kellett a fennálló rend közvetlen előzményeit, az újabb történetet, a kor dinasztikus beállítottságának megfelelően a „genealógiát“ és a földrajzot, mint politikai és diplomáciai tudásának alapjait, továbbá etikát, jogot, természetjogot, államtudományt és végre matematikát. Mindezt azonban bizonyos gyakorlatik és utazás segítségével kellett elmélyítenie.⁵ Olyan nélkülözhetetlen volt mindez az uralkodó részére, hogy ezeket a föladatokat elejteni nem lehetett. A nyelvtanulás a firenzei udvarban annál fontosabb, mert Toszkána kedvéért olaszul, Bécs kedvéért németül s az általános műveltség érdekében franciául tökéletesen beszélni elengedhetetlen volt. Ezért tartottak a nagyhercegi udvarban már első életévekben — a gyermekek négyéves korukig nők gondozására voltak bízva — különböző nyelvű személyzetei, olyanformán, hogy mindegyiknek csak a saját nyelvén volt szabad beszélgetnie, a gyermekek tehát szabályos váltakozásban állandóan mind a három nyelvet beszélték és négyéves koruktól rendszeresen tanulták. Már harmadik életévük betöltése után kezdték őket játszva a betűk ismeretére — sőt írni is — tanítani.”

De az uralkodói nevelés rokokó formáin kívül lápot, mást is átvett a családi hagyományból: a mély vallásos szellemei. Innsbrucki esküvője után Mária Terézia nem engedte útra, míg el nem készült azzal az írásos instrukcióval, amilyent minden gyermeke számára egyénileg dolgozott ki, amikor az életben útjára bocsátotta. Ebben pedig a legszigorúbban lelkére kötötte nemcsak a vallásos szellem buzgó ápolását, hanem az egyház előírta külső kötelességek lelkiismeretes és pontos betartását, a jó példaadás kedvéért is családjának, udvarának és az uralma alatt álló egész népnek.⁷ Semmi sem volt természetesebb, mint

⁵ Georg Steinhausen: *Die Idealerziehung im Zeitalter der Perücke*. (Mittel. ti. Ges. f. deutsche Erziehungs- und Schulgesihichte. IV.) 218. l.

⁶ Wolfegruber, I. 11. I.

⁷ Wolfegruber, I. 3. I.

e hagyományok pontos folytatása. Gyermekai már zsenge korukban sok időt szenteltek a vallásos gyakorlatnak. Felkelésükkor, fésülés közben, az egyházi évre vonatkozó olvasmányt hallgattak, 10 óra körül misét, délután 2-kor a kathereta jött hozzájuk, a rózsafüzért naponta $\frac{1}{2}$ —1 óráig imádkozták, később e helyett egy tizedet a litániával. A vallásos nevelést az exjoxsuita Zách apát vezette, aki meg tudta nyerni a gyermekek szeretetét.⁸

Nehezebb volt az általános nevelés elveinek megállapítása, a fegyelmezés és foglalkoztatás, a modor és az erkölcsi elmékedő-kérdése, lépét nagyhercegnek saját neveltetéséből volt néhány keserű emléke, úgy látszik, gyermekeit szerette volna ilyesmitől megkímélni. A kor eszméinek megfelelően szabadabb nevelési rendet óhajtott volna. Azt vallotta: „a gyermekeket arra kell szoktatni, hogy bizalmasok, őszinték és nyíltak legyenek, hogy ne féljenek semmitől, gyermeki balgaságaikat fokozatosan elhagyják, hogy keményebbek legyenek, a nélkül, hogy vidámságukat és elevenségüket elveszítenék; arra kell törekedni, hogy kedélyük fogékonná legyen, hogy megszeressék a tevékenységet. Sohasem szabad őket meghatározott órákhoz kötni, hogy ne legyenek a szokás rabjaivá“.⁹ Ezekről elmékedve, nagy körültekintéssel keresett mentort első fiának, Ferencnek. Már tárgyalni is kezdett a kiválasztott férfiúval, amikor Mária Terézia megírta, hogy Ferenc nevelését ő és a császár maguk veszik kezükbe és ájoul Colloredo-Wallsee Ferenc grófot választották ki. Lipótot ez semmikép sem lepette meg kellemesen, szembehelyezkedésről azonban, amikor tulajdonképpen a császári trón jövődő várományosáról kellett gondoskodni, szó sem lehetett. A Colloredótól előterjesztett tervezet, majd a szóbeli megbeszélésekben kifejtett elvei meg is nyerték Lipótot ennek a komoly, kötelességtudó embernek, akivel nyolc napol töltött el tárgyalásokban, mielőtt fiát 1771. június 21 ikén reá bízta volna.¹⁰

⁸ Wolfsgruber, I. 26—27.

⁹ Wolfsgruber, I. 43. 1.

¹⁰ Wolfsgruber id. műve első kötete nagyrészt Colloredo írásai alapján készült és alapos felvilágosításokat nyújt a firenzei udvarban folyt gyermeknevelésről. I. 16—21. 1.

Colloredo rövidesen a másodszülött fiút is gondjaiba vette s amint a többi fiú felnőtt, fokozatosan azok is az ő hatásköre alá kerültek, 1776 tavaszán Károly és Sándor Lipót,¹¹ 1780 első napjaiban pedig József is.¹² Lipótnak ugyan az volt a szándéka, hogy fiait kettesével együtt taníttatja, de mint-hogy Albrecht egyéves, Miksa hároméves korában meghalt, József egyelőre egyedül maradt. Colloredo mellett így egy kis testület alakult. A legfőbb vezetésre, a két legnagyobb főherceg: Ferenc és Ferdinánd irányítására segítséget kellett melléje adni. A sottoajo Manfredini Federigo márki őrnagy lett.¹² Ők voltak a tulajdonképeni nevelők. Mellettük tárgyi csoportosításban több mester foglalkozott a kis főhercegek tanításával. Mire József is bátyjaihoz került, három csoportban folyt a munka, a pedagógusok száma megszorodott s a sokfejű testületben véleményeltérések és személyi ellentétek okoztak zökkenőket. Colloredo — ámbár mindenre felügyelt — elsősorban mégis Ferenc nevelését tartotta föladatának. Ferdinánd Ferencnél sokkal kisebb érdeklődése és gyengébb egyénisége a két legidősebb testvér közt is megkülönböztetést eredményezett.

Colloredo nézetei mindenesetre szigorúbbak voltak, mint Lipótéi és így közöttük már igen korán bizonyos súrlódások merültek fel, Lipót azonban nem gondolt változtatásra — anyja és bátyja miatt nem is gondolhatott — természete sem volt olyan, hogy törésre szánta volna el magát. Ha Colloredo bizonyos pontokban változtatást óhajtott, a tanítószemélyzet egyes tagjaival szemben voltak kívánságai, vagy új erőt akart alkalmazni, sőt kisebb jelentőségű ügyekben is, néha hetekig kellett várnia, amíg a nagyherceg döntött.¹¹ Határozatlansága és halogatása sokszor keserítette őt. De ezek háttérben többnyire mély nézeteltérés sejtethető. Ámbár Lipót is meg volt győződve, hogy gondosabb és jobb ajót aligha találhatna — alapjában véve tehát meg volt elégedve Colloredo munkájával — a gyermekek szabadsága kérdésében másként

¹¹ Wolfsgruber, I. 59. és 66. 1.

¹² Wolfsgruber, I. 189. és 249. 1.

¹³ Wolfgruber, I. 74. 1.

¹⁴ Wolfsgruber, I. 71—72., 77., 89. 1.

gondolkozott.¹⁵ Colloredo éppen a fegyelem és a modor tekintetében nagyon szigorú volt. Már hat-nyolc éves korában állandóan méltóságteljes viselkedést és komoly gondolkodást kívánt. Erkölcsei szempontból, jellembevágó dolgoknál ezt Lipót is megkívánta. Az ő elve is az volt, hogy a hibákat nem szabad megtűrni, ily esetben büntetni is kell, de a gyermeket rá akarta vezetni arra, hogy az elkövetett hibát belássa és megértse, hogy magától törekedjék ezek legyőzésére.¹³ Colloredo ezt az előírást be is tartotta, de túlzásba vitte. Ferencnek például séta közben hosszú megbeszélésekben kellett foglalkoznia rossz tulajdonságaival, hozzá vagy szüleihez intézett levelekben megbánását kifejezni. Az ájó néha szinte megalázó makacssággal tárgyalta hibáit,¹⁷ ami neveltjében azután a könnyebb felfogású Manfredini iránt támasztott erősebb rokonszenvet. Colloredo mindig kifogásolta a gyermekes gondolkozást, a kevés érdeklődést a komoly ügyek iránt, olyan korban, amikor ezt a gyermektől állandóan elvárni még nem is lehetett. Amikor a szülők vagy a látogatóba jött Mária Krisztina főhercegnő a gyermekek közé vegyülve el-eljártak velük nem mindig csendes társasjátékokat — kétségbe volt esve, hogy milyen rossz hatással vannak neveltjeire.¹⁸ Mária Krisztina távozását alig várta.¹⁹ A nagyherceggel szemben nem titkolta rosszallását.²⁰ Ennek azután az lett a következménye, hogy Lipót elkedvetlenedett, a szülők látogatása sokszor hosszabb időn áll elmaradt, amit Colloredo ismét kifogásolt, kevés érdeklődést tulajdonítva nekik gyermekeik iránt.²¹ Nem szerette, ha a fiúk zajongtak, ha birkóztak vagy négykézlábra ereszkedtek, ha a kertben sokat futkostak és kihevültek.²² Nagy volt a megbotránkozása, amikor Mária Krisztina főhercegnő játék közben maga is a padlóra telepedett közéjük. A gyermeki elevenségnek ez a meg nem értése nagy baj volt, szembeállította Col-

¹⁵ Wolfsgruber, I. 43., 61., 116., 122., 167., 175., 177., 184. 1.

¹⁶ Wolfsgruber, I. 43. 1.

¹⁷ Wolfsgruber, I. 81—83., 91., 159., 173—174. 1.

¹⁸ Wolfsgruber, I. 78., 116., 122. 1.

¹⁹ Wolfsgruber, I. 59., 67. 1.

²⁰ Wolfsgruber, I. 178., 181. 1.

²¹ Wolfsgruber, 46., 77. 1.

²² Wolfsgruber, I. 25., 33-35., 96., 116., 122., 250. 1.

loredót a tanítószeméllyel és Manfredinivel²³ — aki különben is Rousseau alapján azt vallotta, hogy az értelmi nevelésnek 18 éves korig semmi célja sincs és mindig a testi, katonás, keménységre való nevelés jelszavát hangoztatta.²⁴ De különösen nagy baj volt ez a túlzott szigor neveltjeire, akiket megfosztott a gyermekkor nagy örömeitől, a játszi könnyedségtől — aminek pedig Lipót, olyan nagy jelentőséget tulajdonított. A gyermekkori élénkség elfojtása rossz visszahatással szokott lenni az önálló egyéniség kifejlődésére, az elhatározóképessegre és a kezdeményezési kedv kialakulására. Colloredo sokat panaszkodott, hogy Ferenc hajlik a tettetésre,²⁵ de nem vette észre, hogy vele szemben tanúsított bánásmódja természetesen csak ilyen eredményre vezethet. Sokszor volt kifogása Károly ellen is, akit pedig Sándor Lipóttal együtt nagyon kedves gyermeknek jellemeztek. Károly érett korban így nyilatkozott: „Érzékeny gyermeknek születtem. Nevelésem három testvéremmel együtt, egészen a katonai szubordináció szabályai szerint történt. Kötelességeink legszigorúbb betartására szorítottak, de senki sem tudta megnyerni bizalmamat vagy szeretetemet, sem szüleim, sem nevelőim. Hosszabb betegeskedésem alatt nevelőim elhagytak, elhanyagoltak, háttérbe szorítottak, testvéreimtől hosszabb időn át elválasztva, teljesen magamra maradtam, és ha a mostani bécsi hercegérsek — Hohemvart Zsigmond gróf, aki akkor történelemre tanította — nem vett volna atyai gondjaiba, ki tudja, mi lett volna belőlem“.²⁶ Ez a legszebb nevelési elvek és a leglelkiismeretesebb eljárás mellett is súlyos vád Colloredo ellen, aki a gyermeki lelket nem ismerte eléggé, nem hagyta, hogy neveltjei gyermekségüket kiéljék és magas szempontjaival gúzsba kötötte lelki fejlődésüket.

Pedig az elvek, amelyek szerint a nevelés történt, a legszebbek voltak. Az apa ámbár korántsem esett II. József túlzásaiba — egyszerű életmódra, szerénységre, kötelességteljesítésre, az alattvalók iránti áldozatokra kívánta szoktatni

²³ Wolfgruber, I. 79., 133—134. l.

²⁴ Wolfgruber, I. 123. fe 30. l.

²⁵ Wolfgruber, I. 35., 57., 73., 77., 39., f70. l.

²⁶ Wolfgruber, I. 143. l. — Osker Criste: *Erzherzog Carl von Österreich. I. 22. l.*

gyermeküket. Gyermekkoruktól kezdve egyszerű ruhában járatta őket, simán levágott hajjal. A szigorú telet kivéve, szobáik ablakait nyitva tartatta. Étkezésük mindig egyszerű volt, édes-ségek és zsiradékok lehető kirekesztésével.

A tanulásban öntevékenységre és gondolkodásra akarták szoktatni a kis főhercegeket. Tudatosan meggyőzték őket, hogy nem lehet mindent a leckék alatt elvégezni, hogy a tanultaknak utána kell járni, gondolkodni kell fölöttük. Az órákon is lehetőleg megbeszélték az előfordultakat, hogy önálló ítélethez szoktassák növendékeiket.²⁷ Ez volt legalább is az előírás, amelyet persze a különböző mesterek nagyon különbözőkép tartottak be.^{2 8} Colloredo túlzásba vitte annak hangoztatását, hogy mily keveset tudnak. A sok kifogás, a kevés elismerés nem buzdítólag, inkább tompítólag hatott. A nyelvtanulásban a gyakorlaton volt a súlypont, ezért sokat fordítottak egyik nyelvről a másikra, a latinra is nagy gondot vetve. Régi hagyományok szerint vigyáztak a stílusra is. A németet Louis tanította nagy lelkesedéssel, Gottsched és Gellert utánzására buzdítva tanítványait.²⁹

Legnagyobb hatással kétségtelenül történettanárunk, gróf Hohenwarth Zsigmond exjezsuita volt reájuk. Nemcsak Károly főherceg nyilatkozott róla különös hálával; kétségtelen, hogy Ferencro is ő volt a legmélyebb hatással. Mély vallásos érzéssel egészen a fölvilágosodás, különösen Bayle, Montesquieu, Voltaire, Rousseau és II. Frigyes hatása alatt állott.³⁰ Programjában, amelyet állásának elfoglalásakor adott, kiemelve az egyház- és a tudománytörténetet is, hangsúlyozta, hogy a főhercegek értelmi fokának megfelelően egyelőre csak a politikait fogja tanítani: „A főhercegeknek — írta — először a politikai történetből kell megismerniök az embert és a tudománytörténetből a művelt embert, hogy beláthassák, hogy az hogyan gondolkodott az Istenségről, hogy hogyan kellett volna róla és a neki nem tetsző szolgálatról helyesen gondolkodnia, és hogy szenvedélyek és erények váltakozva hogyan nyugtalanítot-

²⁷ Wolfsgruber, I. 113. és 122. l.

²⁸ Wolfsgruber, I. 44—45. l.

²⁹ Wolfsgruber, I. 157. l.

³⁰ Wolfsgruber, I. 106—111., 138—152., 214—223. l.

ták és hogyan építették föl Isten egyházát.“ Azt akarta tanítani, hogy az ember igazi hivatása a saját maga és a mások boldogságára törekedni s hogy ezt a boldogságot csak emberi társadalomban érheti el. Ez a mélyen humánus gondolat hatotta át egész tanítását. Ezek a szempontok vezették, amikor a történeti események kapcsán uralkodó és kormányzottak kötelességeire térhetett rá, az igaz és a hamis államművészetet híveikben és bukásukban értékelni törekedett. A XVIII. század elejétől az intézmények, a törvényhozás, a tanítás és nevelés, a tudomány és a művészetek, a gazdasági kérdések: a termelés és a hazai javak értékesítése, a biztonságra és a jólétre törekvés tényezőit emelte ki. Az emberi haladás gondolata mélyen áthatotta s ezzel szorosan összekapcsolta a felelősség jelentőségét. Élesen hangsúlyozta, hogy az elődök nehéz erőfeszítéseinek és tapasztalatanyagának elhanyagolása, szenvedély és vigyázatlanság milyen katasztrófákat okoztak. Ezért követelte annak gondos vizsgálatát, vajjon virágzasi korok is nem rejtik-e magukban a jövő hanyatlás csiráit?³¹ Az a félszáz nyomtatott lapra terjedő beszámoló, amit 1784 májusában, amikor II. József Ferenc trónörökösét családi köréből kiemelte és Bécsbe vitte, addigi történettanításáról adott, tanúságot is tesz róla, hogy kitűzött feladatát milyen elmélyedéssel és következetességgel hajtotta végre.³²

Erre a történeti tanításra épült föl az a világnézet és az a közösségi és államszemlélet, amely a főhercegek későbbi kiegyensúlyozott szilárd meggyőződésének és objektív megítélésének erős alapja lett. Nem szakképzés volt ez, sokkal több ennél: biztos tájékoztató az élet minden adódó, különleges viszonylatában, amelyhez a dolgok rendje szerint a szaktájékoztatót később a szakbeli tanácsadóknak kellett szolgálatniok. Meggyőződésük erejéből folyt higgadt és szilárd határozottságuk. Apjuk habozó és halasztást kedvelő határozatlansága csak Ferenc császársban élt tovább, a forradalmi események hatása alatt jóval fokozottabb mértékben. Az objektív megítélés viszont megőrizte őket II. József egyoldalú túlzásaitól. Ferenc elszakadása a testvéri együttestől 1784 júniusában

³¹ Wolfsgruber, I. 105—111. 1.

³² Wolfsgruber, I. 299—346. 1.

azzal a kedvező hatással volt a többiekre, hogy Ferencsel Colloredo is Bécsbe távozott, megszabadultak tehát az ő kicsinyes, elnyűvő pedantériájától. Az új tiszttét akkor Manfredini vette át, aki, ha sokszor katonás nyerseséggel is, de sokkal szabadabb folyást engedett fejlődésüknek.

József főherceg így korán — már nyolcéves korában kiszabadult Colloredo vezetése alól, tehát csak rövidebb ideig, két és fél éven át állott az ő hatása alatt, de még akkor is csökkent mértékben. Amikor még női vezetés alatt állott, Louist, testvérei német tanárát rendelték melléje a szükséges tanítás megkezdésére.³³ Amikor hatéves korában apja szükségét látta annak, hogy bátyjaihoz ossza be őt is, de ő pár nélkül került közéjük, Colloredo kívánsága az volt, hogy jelöltessék ki valaki állandó gondozására, mert különben a fiúk kamarája túlságosan meg lenne terhelve. Így történt, hogy Louist osztották be melléje.³⁴ Róla ugyan Lipótnak rossz véleménye volt, komornak és gyanakvónak tartotta, de hatása nem volt rossznak minősíthető. A többiekkel szemben is mindig megőrizte tekintélyét és szép eredménnyel vezette őket,³⁵ ami nem mindegyik mesterükről volt elmondható, közülük egyesek egészen tehetetleneknek bizonyultak. Lelkileg is — úgy látszik — jól hatott neveltjére. Az átadáskor apja jó gyermeknek jellemezte és csak érzékenységet és képzelődőséget kifogásolta.³⁶ Besorozása a többiek közé, a régi környezetből való kiemelése minden zökkenő nélkül történt, sokkal simábban, mint Károlyé és Sándor Lipóté; testvéreivel azonnal jó barátságba került, tökéletesen alkalmazkodott, jókedvvel és minden idegenkedés nélkül illeszkedett új környezetébe. Colloredo egyhónapi megfigyelés után azt jelentette, hogy nem talált még rajta lényeges hibát (Hauptfehler), csak két rossz szokást fedezett föl benne: hogy szeret beszélgetni és bandzsalit. Két év múlva is úgy jellemezte, hogy eleven, jókedvű, értelmesnek ígérkező s minthogy egyedül van, társa nem ronthatja el.³⁸ Testvérei is szerették. Ferenc, amikor

³³ Wolfsgruber, I. 245. 1.

³⁴ Wolfsgruber, I. 248. 1.

³⁵ Wolfsgruber, I. 158. 1.

³⁶ Wolfsgruber I. 248. 1.

³⁷ Wolfsgruber I. 249. 1.

³⁸ Wolfsgruber I. 250. 1.

Bécsbe távozott és emlékeket adott testvéreinek, Józsefnek adta munkaasztalát.³⁹ Louis vezetése tehát inkább jó, mini rossz hatással volt fejlődésére, de részleteket erről a hatásról nem ismerünk. Még kevesebbet tudunk későbbi mentoráról, Lelio Spanocchi alezredestől.

Toszkána és Firenze lebilincselő tája bizonyára nagy hatással volt rá, különösen természetszemléletére. Későbbi útleírásaiban feltűnő, hogy mennyire szereti a kultivált, enyhe hegyes vagy dombos vidéket, hogy a természet vad szépségeivel szemben ezek mennyivel kedvesebbek neki. Az a kor még nem igen méltányolta a magas hegyek zord fenségeit. Az addig elkerült Alpok esztétikai szépségeit először Haller Alfréd, a híres svájci orvos, természettudós és költő tette érthetővé 1729-ben megjelent, az Alpokról írt költeményével,⁴⁰ de föltárásuk és megértésük még sokáig késett. József főherceg szemléletére azonban egész életére Firenze és Toszkána nyomta rá bélyegét; Pisa, ahol két telet töltött, Firenze a Giardino Bobolival és a vidéki nagyhercegi nyaralóhelyek: Poggio Imperiale, Poggio di Cajano és Petrája, gyermekkorának ezek a felejthetetlen emlékei. Basedow tanításának hatása alatt a főhercegeknek egy-egy mesterséget is meg kellett tanulniok. Sándor Lipót pirotechnikussá lett, József főherceg azonban a kertészetet választotta.

Nagy változást jelentett ennek az otthonnak elhagyása és a Bécsbe költözés. II. József, érezve erőinek fogyását, sürgette Lipótot, jöjjön sürgősen Bécsbe az ügyek átvételére, lépét akkor maga is betegeskedett s nem értvén egyet bátyja rendszerével, nem is óhajtotta magát semilyen irányban sem lekötöni; a császár halálhíre még Firenzében érte. Az ügyeket Bécsben a beteg császár helyett akkor Ferenc vezette. 11. lépét 1790. március 6-án érkezett a császárvárosba, családja több csoportban követte. Ferdinánd, Károly, Sándor lépét és József főhercegek kíséretükkel május 13-án érkeztek oda.⁴¹

József főherceg életében — akkor 14 éves volt — ezzel új korszak kezdődött. Ez már a komolyabb képzés ideje volt, az

³⁰ Wolfgruber, I. 287. 1.

³¹ Hallert (élt 1708—1777) üdülés vitte a hegyekbe, amelyek megragadták a botanikus és fiziológus figyelmét. Hatását a közönségre költeményeinek köszönhette.

³² Wolfgruber II. 154. 1.

addig nyert, világnézeti és erkölcsi alapon; katonai és államtudományi alapvetés. Ezt a korszakot, a főhercegek nevelésében az élettapasztalat gyűjtésének szentelték. Intézményekkel kellett megismerkedniük és utazásokkal alapot gyűjteniök összehasonlításokra. Utazásaikról naplót vezettek, följegyezve, hogy mit néztek meg, hol, mi vonta magára figyelmüket. Távolságok, statisztikai adatok, egyéni megjegyzések egészítik ki e följegyzéseket. József főherceg ezeket apjának korai halála után. 1792-ben, I. Ferenc koronázási ünnepségeivel kapcsolatban kezdte meg. 1792-ből két útinaplója maradt fenn, az egyik a budai királykoronázásról,⁴² a másik a frankfurti és prágai koronázásokról.⁴³

Első komoly útja tehát Hildára hozta, ahova három és félév múlva, a bátyja bevonulásához hasonló ceremóniák közt, mint helytartó maga is bevonult. 27 napot töltött akkor itr. A koronázási országgyűlés problémái még nem foglalkoztatták. Ünnepelni jött. A király fogadtatásától, június 2-án, a 6-i koronázáson és az Úrnap ünnepén át a királyné 10-i koronázásáig az idő javarészét ünnepek töltötték ki: istentiszteletek, ülések, lakomák és fogadtatások. Különösen sokat volt a primásnál, de Zichy Károly gróf országbíróval és Pálffy Károly gróf kancellárral is volt alkalmá közelebről megismerkedni. Elragadta a sok szép kilátás: a királyi várból, a kiscelli dombtól, de főképp a Gellért-hegyről. Megismerkedett a vidékkel is, amelyet többnyire lóháton járt be. Volt a Kamaraerdőben, a Zugligetben, a Margitszigeten és a Vizafogónál; egyszer el is tévedt a hegyekben. Nagy érdeklődéssel írta le a budafoki barlanglakásokat, a Savoyai Jenő állítólagos juhaklainak a löszbe vájt helyiségeit, és megnézte a síkot Soroksár felé. Meglátogatta az akkor 60.000 kötetet számláló egyetemi könyvtárt, a kis botanikus kertet s az egyetem természettudományi gyűjteményeit és intézeteit. A két város közül — akkor még együtt csak 26.000 lakosuk volt — Pest tetszett neki inkább — ez akkor már fejlődésnek indult és épült —, tájilag azonban az élet kel-

⁴² *Journal du voyage de Budi pour le couronnement de Hongrie et le séjour dans cette ville 1792.* Közölve *Iratok*, I. 1—12. 1.

⁴³ *Journal du voyage de Vienne à Francofort et de Francofort à Prague entrepris à l'occasion des ronnonnements de l'Empereur François II. 1792.* Alsóúti főhercegi levéltár.

lemességei szempontjából fölismerete Buda nagy előnyeit, ha egy-két odavetett megjegyzésben el is árulta, hogy ezek a természeti szépségek a rossz utak miatt nehezen hozzáférhetők. Meglepte őt Magyarországon — ámbár a tulajdonképmen Alföldre még el sem jutott — a sok sík és a gyakori míveletlen homokterület.

Következő utazását két évvel később tette meg. Színhelye a II. Lipót idején elveszett Belgium volt. Erre az útra az ország különböző belső zavarai után Habsburg-uralom alá való visszakerekülése adott alkalmat. II. Lipótot néhány hónappal halála után felesége, Mária Lujza császárnő is követte (1792 máj. 15.). A család feje így Ferenc császár lett, akinek — akkor úgy látszott — inkább kedvezett a szerencse. A francia girondisták ugyan háborút üzentek neki 1792 április 20-án s ez természetesen a Rajnánál indult meg, de Dumouriez neerwindeni veresége után (1793. márc. 18.) Koburg herceg és Clairfait császári csapatai és szövetségeseik ismét visszafoglalták ezt az elvesztett országot és Ferenc császár⁴⁴, minthogy legidősebb öccse, Ferdinánd a toscanai nagyhercegséget örökölte, a sorban következő Károlyt küldte a németalföldi tartományokba főkapitányul.⁴⁵ Ő annál alkalmasabbnak látszott erre a föladatra, mert katonai kiképzést kapott. 1794 áprilisában a császár maga ment el Bruxelles-be, hogy a belgák híres alaptörvényére, az 1356-i Joyeuse Entrée-re, esküt tegyen (ápr. 23.). Ezzel volt kapcsolatos József főherceg belgiumi utazása. Itt a gazdasági élet magas fokán álló, nagy és régi kultúrájú országot volt alkalma megismerni.⁴⁵ Fejlődés szempontjából azonban még nevezetesebb volt, hogy a császár kíséretében a belga harctérre is kikerüli. és a főhadiszállásról, másfél hónapon át, április 14-től május 31-ig módjában volt a hadvezetést és a hadműveleteket is közvetlen közelből megfigyelni. Erről írt naplójában áttekintést ad az összes belgiumi csapattestek minden mozdulatáról, úgyszólván napról-napra, följegyzi a haditanácsban történeteket, különösen azt a napokon át folyó kapkodást és a már hozott határozatoknak szinte naponkénti megváltoztatását.

⁴⁴ H. Pirenne: *Histoire de Belgique*, VI. 48. 1.

⁴⁵ *Tagebuch de im Jahre 1794. in denen oesterreichischen Niederlanden unternommenen Reise.* Alcsúti fhrc. levéltár.

amely a körül a kérdés körül folyt, hogy a belgiumi várak közül melyiket vegyék ostrom alá. Közvetlen tanúja volt április 26-án egy kisebb jelentőségű győzelemnek Catillonnál, meg figyelte Landrecy ostromát és ott volt annak április 30-án történt kapitulációjánál, tanúja volt az osztrák csapatok 17—18-i vereségének is Tournai és Tourgoing mellett. A döntő eseményeknél följegyezte a hibákat is, amelyeket a császáriak vagy a franciák elkövettek.⁴⁶ Később hazatérve, Koburg herceg szerencsétlen hadvezetése nem egyszer ösztönözte egy-egy karikatúra papírravetésére. Komoly tanulmányai mellett ezek a kivitelben talán még gyermekes rajzok töretlen életkedvről, erediségről és szellemességről tesznek tanúságot.

Ebből a gondtalan ifjúságból egy tragédia ragadta ki. Bátyja, Sándor Lipót nádor, aki 1795 nyarán a császári család körében pihente ki azt a lelki megrázkódást, amelyen a Martinovics-pörrel kapcsolatban átment, nagy szeretettel készült, hogy Amália főhercegnő közeledő névnapja alkalmából szép tűzijátékkal kedveskedjék. Az előkészületek Laxenburgban, Károly főherceg lakosztálya alatt a földszinten berendezett laboratóriumban folytak. Ferenc császár és a császárné is érdeklődtek, hogyan halad a munka. Július 10-én is lent jártak a laboratóriumban s alig hagyták el azt, déli 12 és 1 óra közt hatalmas detonáció reszkettette meg a palotát. Az elősiető személyzet a nádort az ajtón belül, hasonfekve találta, eszméletlen állapotban, hátán és fején égési sebekkel borítva. Segédei közül a lakáj már halott volt, komornyikja még aznap, vadásza másnap behalt sebeibe. A főherceg még magához tért és iszonyú kínok közt még negyven órát élt.⁴⁷

Tragikus halála mély részvétet kelteti, de sok mendemondára és sok csípős kommentárra is adott alkalmat. A félrevezetett nép ezt is fölhasználta, hogy a monarchákat és házi szórakozásaikat szidja. Szidták a tűzijátékokat, a maskarákat, amelyek a császárt elvonják az államügyektől és az udvart elzárják

⁴⁶ *Journal de la campagne de 1794*. Alcsuti fhrc. levéltár. V. ö. még H. v. Zeissberg: *Geschichte der fitivmung Belgiens 1794*. (Archív flr österr. Gesch. Bd. 72.) és H. Coutenceau: *La campagne de 1794. à l'armée dn hord*. (Paris, 1903. 4 köt.)

⁴⁷ Mályusz: *Sándor Lipót főherceg nádor iratai*. 214—215. 1.

a néptől. A Maria Stiegen templomnál paskvillust találtak, amely vérszomjas zsarnoknak nevezte az elhunyt főherceget, aki magánál érdemesebb embereket is megölt, de komoly dolgokkal nem foglalkozott, csak gyermekjátékkal, majd a császár uralma ellen fakadt ki és azt Robespierre-énél is rosszabbnak bélyegezte. Még a gutgesinntek is fölhánytorgatták, hogy milyen könnyen történhetett volna baja a császári párnak és Saurau Ferenc gróf miniszter, aki a hangulatról referált, maga is ezt a véleményt nyilvánította, hogy ez a pirotechnika méltatlan foglalkozás olyasvalaki számára, akin húszmillió alattvaló és egész Európa szeme függ.⁴⁸

Még különösebb hírek terjedtek el Magyarországon, ahol komoly férfiak sírvafakadtak a megdöbbentő halálhírré. A nádorral alkotmányos ábrándjaikat látták sírbaszállni. Azt kezdték rebesgetni, hogy nem is természetes halállal múlt ki, hanem magyarbarát érzelmei miatt erőszakkal tették el láb alól. Franciaországba ezek a hírek abban az alakban jutottak el, hogy a főherceg összeesküdött Zichy Károly gróf országbíróval és királlyá akarta magát kikiáltatni s ezért az udvar megölette.⁴⁹

A felizgatott képzelet e torzszülöttei eléggé elárulják, hogy milyen izzó volt a hangulat. Az ellentétes irányok mindegyike fölismerte, hogy a laxenburgi tragédiával fordulópont-hoz értek az események. Magyarországon mindjárt megnyilvánult az óhajlás, hogy már a kedélyek megnyugtatására is, a császár járuljon hozzá egy másik főherceg nádorrá választásához. Moson megyében Albert szász-toscheni hercegre gondoltak,⁵⁰ egyebütt Károly főherceget kezdték emlegetni, aki hadi sikereivel nagy népszerűséget szerzett.⁵¹ Teleki József koronaőr

⁴⁸ Saurau gróf 1795. júl. 20-iki jelentése Collorodo gr. kabinet-miniszterhez. Mellélkelve az egyes hozzá érkezett jelentések is. Samuieít). I(2).

⁴⁹ Toussaint jelentése Bécsből 1809. aug. 25-ről. Paris, Archiv National. AP. IV. 1676. no. 34. „... l'archiduc palatin Alexandre ... avoit forma le plán de ooncert avec le comto Charles Zichy de se faire déclarer roy de Hongrie. La conspiration fut découverto et commie le palatin travailloit á un feu d'artifice á Luxembourg... le feu prit au laboratórium, l'archiduc fut grillé et mourut deux jours après dans les plus affreusos doulcurs. Avant sa mórt il demanda á parler á l'Empereur. Le comte Zichy, alros iudex curiae... fut déposé et défense lui fut faite d'approcher de Vienne de 20 lieux.“

⁵⁰ Saurau jelentése 1795. aug. 1. Sammelb. 162.

⁵¹ Szapáry levele Colloredonak 1795. aug. 10. Sammelb. 142.

magában az udvarban hozta szóba az ügyet, Sándor Lipót legközelebbi öccsére irányítva a figyelmet és biztosította az uralkodót, hogy megválasztását simán keresztülviszi.⁵² Július 18-án a császár még azzal tért ki ez elől az ajánlat elől, hogy időt szerelne nyerni a nádorválasztás előkészítésére,⁵² de két nappal utóbb, július 20-án már aláírta József főherceg helytartó kinevezését. A gyors elintézés a Bécsben szervezkedő alkotmányellenes erők diadala volt. Nádor helyett tehát ismét helytartót küldtek Magyarországra.⁵³

⁵² Ziuzendorf Károly gróf naplója júl. 15. Wien, Staatsarchiv.

⁵³ Zinzendorf naplója júl. 18.

⁵⁴ St. R. 2573/1795.

AZ ÚJ KÖRNYEZET.

József főherceg, amikor terhes megbízásával elindult Budára, nem sejtette, hogy milyen nehéz föladatra vállalkozott. A XVIII. században magyar urak jártak föl Bécsbe, hogy ott világot lássanak, művelődjenek, hivatalt és magas méltóságokat vállaljanak, hogy az udvarnak és az országnak szolgáljanak. A diák is külföldre ment, tanulni, a kereskedő is, aki nyugati összeköttetéseket keresett, azért, hogy ott kapjon valamit s életének hátralévő részében értékesítse ott szerzett tapasztalatait. Az ellenkező irányú utat kevesen tették meg: néhány világhíró angol, vagy átutazó követségi ember, gazdasági kapcsolatok terveit kovácsoló kalandor, akiket a kíváncsiság, a hivatali küldetés vagy a haszon reménye hajtott. Az elhanyagolt ország csak a magyarnak volt olyan kivételes hely, amelyről azt mondhatta: „extra Hungariam non est vita“. A külföldinek a szűkös kultúra, a primitív életviszonyok nem sokat, nyújtottak. A magyar földnek korántsem lehetett tehát olyan vonzóereje, mint Bécsnek a művelődésre vagy kényelemre és fényre vágyó magyar szemében. A főherceget kötelessége hozza ide. Nem azért jön, hogy művelődjék, le kell mondania gyermekkorának gondtalanságáról, a meleg családi körről, a megszokott magasabb igényekről. Az ő útja mindenképen visszája annak, amelyet Besenyei György és a testőrök megtettek. Vájjon hogy fogja magát ebbe beletalálni? Milyen életformát és életcél-tud magának itt kialakítani?

Sokan jöttek már Bécsből magas kormányzati megbízatással Magyarországba, akik az országban nem tudtak gyökeret verni, akik nyugati szemléletükkel az itteni életnek csak viszásságait látták, a nélkül, hogy ezek keletkezésének okait kutatták volna és mindig idegen fejjel gondolkozva, jóakaró törekvésekkel nagyrészt hajótörést szenvedtek. A nagy kivétel a közönség szemében Sándor Lipót főherceg volt. Hogy ő maga

életének végén szintén megingott meggyőződésében, egynéhányan sejtették, de a valóságról fogalmuk sem volt.

A magyar történetnek kevés olyan viharosan hullámzó korszaka volt, mint a József főherceg kormányzását megelőző évtized. Váratlan és megrendítő belpolitikai fordulatok az egyik végletből a másikba vetették az embereket és a közvéleménynek végzetes megrázkódtatásait vonták maguk után. A nagy remények után, amelyeket II. József személyéhez fűztek, a nyolcvanas évek közepén bekövetkezett a kiábrándulás és széles körökben keltett elkeseredést. De nem kevesebb megrázkódtatást okozott a császár felvilágosult rendszerének összeomlása is. Az 1790-i országgyűléssel ismét végletbe került az ország. A tiszai ellenzék túlhajtott követelései és súlyos taktikai hibái már rövid egy év alatt az alkotmány higgadt védőinek munkáját is kérdéssé tették. Csak Zichy Károly gróf országbíró és Ürményi perszonális bölcsesége, majd Sándor Lipót nádor józansága vezették ki a nemzetet a veszedelemből, amelybe túlbuzgó emberek könnyelmű heveskedése — különösen a porosz udvarral szőtt kapcsolatok — sodorta. Amikor ez a baj is elhárítottnak látszott, a Martinovics-összeesküvés rontott el mindent. Mindezt azonban még fokozta a külső események nyugtalanító és izgató hatása, a francia forradalomnak a lelkeket felkorbácsoló nagy eseményei: 1789 augusztusában az emberi jogok megfogalmazása, 1791 szeptemberében az új francia alkotmány életbeléptetése, 1792 augusztusában XVI. Lajos elfogatása, majd a szeptemberi mézárások, 1793 januárjában a király kivégzése és utána a rémuralom. Külső és belső események gyors egymásutánban keltettek reményeket és szítottak fel szenvedélyeket, egyben reményeket is rombolva és elkeseredésnek és kétségbeesésnek adva tápot. Az emberek vakmerő ábrándok és lesújtó kishitűség közt hanyódtak. Még a csendesnek látszó napi élet aránylag nyugodt felszíne alatt is sok minden örvénylett: meggondolatlanság, önző érvényesülési vágy és könnyelmű gonoszság, de sokszor a felszín is erősen hullámzott.

Hogy a kor ellentétes eszmeáramlatai milyen gyökerekből szívták életerejüket, hogyan hódítottak és hova törtek, ma a fennmaradt rengeteg írásos anyag földolgozásával, számtalan

kutató szorgalmas munkája alapján a késő utód már elég tisztán látja, de a kortárs ez erők hullámzó játékában inkább csak zavart, átláthatatlan káoszt érzett, amely a tájékozódásban erősen próbára tette ítélőképességét.

A magyar élet nem is annyira két. véglet közt, mint inkább két végletben mozgott. Ez a szerencsétlen szakadás még a szatmári béke idejéből öröklődött, amikor a főnemesség az udvar közelébe húzódott s Mária Terézia óta nagyrészt külföldön lakott, idegen családokkal házasodott össze és idegen szellemi áramlatokba jutott: a köznemességet viszont száműzte onnan az akkori politikai rendszer, szegénysége és fogyatékos, nem a kor színvonalán álló műveltsége. A két réteg közt, megszűnt az a szoros kapocs, amely még a XVII. században is összefűzte őket. A főnemesség kiejtette kezéből a köznemesség szellemi vezetését és a légi familiáris kapcsolat helyén mély szakadék keletkezett. A vezetés nélkül maradt köznemesség tehát duzdogva vonult vissza a megyei életbe. Minthogy országgyűlések nem igen voltak — hacsak nem gubózott be teljesen falusi birtokán —, csak a megyeszékhelyre járt be megyei gyűlésekre, vagy legfeljebb valamely szomszédos megye székhelyére látogatott el. Társas érintkezés, tapasztalatok, látókör és tanulmány híján bárdolatlan lett, parlagias és darabos. A két csoport közt a különbség olyan nagy volt, hogy megértés nélkül álltak egymással szemben, de igen gyakran le is nézték és megvetették egymást.

Így két külön táborra szakadtak. Az egyik hajporos parókát viselt, francia divat szerint öltözködött, harisnyát, félcipőt hordott, zsabókkal és csipkéekkel ékeskedett, a másik kifent bajuszt növesztett, zsinóros magyar dolmányban és csizmában járt. Amaz könnyed, finom eleganciája volt, emez nehézkes és szögletes. Az előbbi csak ritkán tudott magyarul; németül és franciául társalgott; az utóbbi nem tanult nyugati nyelveket s virtuskodott azzal, hogy egy magyaros kulináris latinságot beszélt, amely jogi és politikai vitatkozásaiban sokkal jobban megfelelt neki, mint az utolsó száz év alatt mostohán elhanyagolt magyar nyelv. Amaz a modern irodalom és filozófia reme-

keiért rajongott és szerette a színházat, a balettet és az olasz zenét; ez lovaival és agaraival foglalkozott, a színházban, melyet csak kóbor ripacsok révén ismert, komédiát látott s a cigányt a szerint becsülte, hogy hogyan parancsolhatott vele, a külföld szellemi törekvéseiről tájékozatlan volt, a tudomány haladásáról alig volt fogalma. A műveltebbjének azonban volt nem megvetendő élettapasztalata és életbölcsesege, amely Rousseau naturalizmusára emlékeztetett.

A haladást az udvari típus képviselte, de ez elnemzetietlenedésében már alig volt magyar. Lokális patriotizmusa nem volt igazi nemzeti érzésnek nevezhető; nem a nemzet, hanem az ország érdekelte; jól el tudta képzelni a németül beszélő Magyarországot. A tudós latinul vagy utóbb németül írt; a főúr, ha a lantnak hódolt, francia verseket faragott s többnyire ezen a nyelven is levelezett.

Igazi nemzeti érzés csak a megyei nemességet hatotta át. Gondolköre azonban szegényes volt és földhöz tapadt. Gazdaságának élt parasztias színvonalon, mert terményeit a kedvezőtlen vámrendszer miatt nehezen helyezte el s így igényei is alacsonyak maradtak. Szellemi világa kimerült gazdasági tudásában, amely alig emelkedett a paraszti hagyományok fölé. Tudása kizárólag Verböczyre és a Corpus Iurisra szorítkozott. Ezekben élt, mindent rajtuk át nézett. Ebből keletkezett gondolkodásának egyoldalú formalizmusa. Minthogy Verböczyben látta a nemesi jog és a nemzeti érdek letéteményesét, veszedelmesnek és kárhozatosnak tartott mindent és opponált mindennek, ami nem egyezett a Tripartitum paragrafusaival. Ezzel azonban elvesztette hajlékonyságát és érzékét a lényeges iránt, politikailag fölötté egyoldalú és rövidlátó lett. és csökönyös maradiságba süllyedt. Aki a kor divatos tudományaival, különösen természetjoggal foglalkozott, attól bizalmatlanul elfordult, még ki is nevette és azok az ifjak, akik ezeket a tárgyakat az egyetemen tanulták, tanulmányaikat legszívesebben eltitkolták.'

¹ Burics Béla pesti egyetemi tanár névtelen könyvében: *Nonuihil de educatione inventutis scholasticae et studiorum reformatione in ditionibus Pannoniae*. (Pampoloniae, 1792.) 5. 1.; Erkhart. Ferenc: *A jog- is államtudományi kar története*. (Budapest, 1936.) 193. 1.

Maradiságával, megcsontosodott Verbőczy-imádatával circulus vitiosusba jutott. Verbőczyre csapva, alkotmányos fő-tőrekvése az adó- és katonamegtagadás lett. Ez 1715 óta eredendő bűnként nehezedett az országra, jó ürügyet adva annak az elméletnek kifejtésére, hogy Magyarországtól közvetve kell megvenni azt, amit közvetlenül megadni nem hajlandó, öntudatlan előmozdítójává lett tehát annak az iránynak, amely Magyarország érdekeit kiszolgáltatta a német örökös tartományoknak és minden gazdasági kívánságát abból a szempontból bírálta el, hogy a változás nem káros-e ezekre? Ellenállásával a magyar birtokost is károsította, mert az nem jutott jövedelemhez s az országban mindig pénzszüke volt. A makacs maradiság tehát a haladás, vagyonosodás és művelődés kerékkötője lett.

Kétségtelen, hogy amikor József főherceg a helytartói méltóságot elfoglalta, ennek az ellentétnek s a belőle származó következményeknek élet már jelentékenyen letompította a fölvilágosodás. A XVIII. század „világossága“ azonban Magyarországon csak lassanként oszlatgatta a maradiság ködét. Az elsők, akik zsenge palántácskákat ültetgettek, azok a protestáns ifjak voltak, akik Németországban tanulva, Haliéből behozták Franké Hermann eszméit és itt is meghonosították a pietizmust. Dolguk nem volt könnyű, mert ők is beleütköztek a luteránus ortodoxiába, de lassanként az evangélikus egyházban mégis fölülkerekedett az ő irányzatuk, az iskolák és az egyházközségek vezetése az ő kezükbe került.- A pietisták között legmélyebb hatása Bél Mátyásnak volt, aki pozsonyi iskolájuknak országos hírt szerzett és innen diadalmasan terjesztette el a pietizmus filantróp-elveit. Így Magyarország a fölvilágosodásból először a filantróp oldallal ismerkedett meg. Ezzel ugyan együttjárt bizonyos racionalizmus, de ez mérsékelt szellemű volt, a műveltséget többre tartotta a józan észnél, az emberi butaságot nem rendeletekkel akarta megszüntetni, hanem verejtőkes mindennapi munkával nyesegette; nem gyűlölt, hanem a szeretet jelszavával gyakorolt jótékonyosságra nevelt. Bél Mátyás a földrajz és a történelem terén szerzett nagy tudományos érdemeket, a mozgalom tehát nem került szembe a hagyományok-

² V. ö. Szent-Iványi Béla: A pietizmus Magyarországon. (Századok, 1935.)

kal, ellenkezőleg, ápolásukra törekedett. A pietistákkal egy időben vetették meg népszerűségük alapját a piaristák, akik a filozófia keretében matematikát és fizikát kezdtek tanítani. Newton és Leibniz gondolatait ismertetik meg, nemcsak az ifjúsággal, hanem válogatott előkelő közönséggel is.³ Amikor Mária Terézia elzárja az ifjúság elől az utat a monarchián kívüli iskolákba, a piaristák és a luteránusok filozófiai oktatása neveli föl azt a nemzedéket, amely a XVIII. század végén nagyrészt a Wolff-féle szűrőn át szerzi meg magának a biztos alapot a tájékozódásra az új világnézet rejtelseiben.

A második tényező, amely már az iskolát végzett művelt elemre akart halni, az irodalom volt. A XVIII. század a magyar irodalmat egészen elsorvasztotta. Édeskevesén voltak, akik akkorában az iskola elvégzése után még könyvet vettek a kezükbe. Az ellentét a külső országokkal — akkor Bécsen túl alig jutnak el honfitársaink — lesújtó volt. Ez a benyomás ragadta meg Bessenyei Györgyöt és a többi testőrít és adott tollat a kezükbe. Fordításokkal és átdolgozásokkal iparkodtak bevezetni a kor emelkedettebb gondolkörébe a Nyugat mögött műveltségben és eszmékben elmaradt honfitársaikat. Törekvésüket Kazinczy és az ő köre folytatták, ők vetették föl a „pallérozódás“ jelszavát, amelytől Kazinczytól Széchenyiig visszahangzik a korszak. Pallérozni akarják a nyelvet, az elmét, az embert. Kazinczy egész működését ennek szentelte. Buzdította az írókat és buzdította az olvasót. Ez az utóbbi éppoly fontos volt szemében, mint az író, akitől nem annyira tehetséget kívánt, mint érdeklődést a műveltség iránt. E generáció íróit tehát nem is tehetségük szerint kell értékelnünk, hanem tiszteltreméltó kultúrmunkásoknak tekintenünk, akik pótolni akarták az elmulasztottakat. A föladat persze nehéz volt, különösen mert főuraink jórészt nem értették meg törekvésüket és nem támogatták a mozgalmat, amelynek pedig mecénásokra lett volna szüksége. De a siker nagy akadálya volt a kormány politikája is, amely cenzúra alá vetette a külföldről bejövő könyvet. Az irodalom nagy eredménye az olvasóközönség meg-

³ Fináczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. 2 kötet.* (Budapest, 1899—1907.) I. 146—163. 1. — Miskolczy István: *A piaristák 1733-i tanügyi reformtervezete.* (Magyar Középiscola, 1910.) 87. 1.

teremtése volt, az érdeklődés fölkeltése a magyar könyv iránt. Mert aki addig könyvet olvasott, német vagy francia könyvet vett a kezébe, a maradi latint. A magyar közönséghez legjobban a latin könyv jutott el, de amióta a fölvilágosodás elfordult ettől a holt nyelvtől — amelynek akkor még azt is bűnéül rótták föl, hogy az egyház nyelve —, azóta jóérzésű magyarok is inkább németül írtak, különösen, ha azt óhajtották, hogy Ausztriában is megértsék mondanivalójukat.

A művelődés szabad útját tulajdonképen II. József nyitotta meg. A lényeges fordulat akkor történt, amikor II. József rendszere az országba való visszatérésre indította az udvari nemességet. Tüntető egyszerűsködése és gyűlölete a rendiséggel szemben gyökeresen megváltoztatta Bécsben az életet. Az udvar már nem kötötte oda mágnásainkat, sőt a ridegség, amelyet a kalapos király részéről tapasztaltak, sokakat egyenesen elűzött a császárvárosból. Régi életmódjukhoz azonban továbbra is ragaszkodtak, ápolták a zenét, az udvar fényét kisebb arányokban itt új életre keltették, ünnepeket rendeztek, fölvonulásokkal, diadalkapukkal és hasonló alkalmi tákolmányokkal, valamint kivilágításokkal. Ez általános emelkedést vont maga után, finomodást, magasabb életszükségletet. Jótékony hatását a környezet is megérezte, különösen a városi élet. A főurak visszatelepedése jövedelemhez juttatta az iparost és föllendítette a várost. Nagy építkezések indultak meg. Főpapjaink: gróf Batthyány József primás, gróf Esterházy Károly egri, Szily János szombathelyi püspök és főuraink osztrák művészek tervei szerint nagyszabású művészi alkotásokba, fogtak.

A másik fontos változás, ami II. József idejében történt, a szellemi elzártág megszüntetése és a cenzúra enyhítése volt. Ez megnyitotta a határokat a külföldi sajtótermékeknek. Hogy milyen nagy volt a könyvéhség és hogy Mária Terézia elzáró intézkedései milyen akadályai voltak a művelődésnek, azt az ebben az időben gombamódra keletkező és igen tekintélyes méreteket öltő főúri könyvtárak bizonyítják, hogy csak a fontosabbakat említsük: az Esterházy hercegeké Kismartonban, Széchenyi Ferenc grófé Cenken, Teleki Sámuel grófé Marosvásárhelyt, a Feketéké Foton, az Orczyaké, Rádayaké, Vayoké, Pod-

maniczkyaké, Prónayaké.⁴ A főurak külföldieskedésének francia íze volt. Hiszen Bécs is Párizst utánozta és a legfelsőbb körök érintkezési nyelve a francia volt. Feltűnő volt különösen Erdély sokszoros kapcsolata Franciaországgal.⁵ S ha ez a francia orientálódás eleinte csak művelődési törekvés volt is, később politikai élt kapott, amelyet II. Józseffel szemben való duzzogásuk váltott ki.

Voltaire-nek hódoltak be először, akinek alapján arisztokratikus lénye közel férközött hozzájuk és szinte észrevétlenül mótelyezte meg gondolatvilágukat. Örömmel olvasták szarkasztikus írásait; ez vezette be őket a forradalmi ideológiába. Természetesen az ragadta meg őket, amiben analógiát láttak saját viszonyaikra: Montesquieunél a hatalom három ágának szétválasztása és különösen a törvényhozó hatalom jelentőségének hangsúlyozása, Rousseau-nál a társadalmi szerződés és a népesség elve, amelyeket — úgy látták — II. József abszolutizmusával szembeszegezhettek.⁶ Nagyrészüik tulajdonképpen nem is gondolt egyébre, mint elvesztett hatalmuk visszaszerzésére, amelybe legfőljebb a nemesség szélesebb rétegét akarták bevonni. Csak kis részük az, amely testestől-lelkestől belelovalta magát a forradalmi irányba.

Az előkelő főúr, a maradi parlagias köznemes, a könyvet tanulmányai végeztével: megvető patvarista, a polgári erkölcsiben korlátolt hétköznapi városlakó, a vallásos meggyőződéséhez a külső formák legkisebb aprólékosságaiig tiszteletreméltó buzgósággal ragaszkodó hívő mellett tehát egyszerre megjelenik a felvilágosult deista, a fölényes ateista, a febronianus pap, a mindent megjavítani akaró filantróp s a hevesvérű, felforgató forradalmár. Számra nézve kevesen vannak, de ők a hangoskodó elemek, akik sokat beszélnek és sokat beszéltetnek magukról, sőt írnak is, ámbár többnyire névtelenül vagy álnév alatt, mert írásukkal nem akarnak maguk ellen bizonyos ellenszenvet felkelteni, vagy mert nevük eltitkolásával na-

⁴ Eckhardt Sándor: *Az aradi közművelődési palota könyvei.* (Arad, 1917.)

⁵ Müller Gyula: *A bécsi francia irodalmi kultúra a XVIII. században.* (Budapest, é. n.); Baranyay Zoltán: *A francia nyelv és műveltség Magyarországon.* (Budapest, 1920.)

⁶ Eckhardt Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon.* (Budapest, 1924.)

gyobb hitelt akarnak adni könyveiknek. A nyugtalanságnak ők a terjesztői, ámbár azt a hazai íróknál nagyobb mértékben terjesztették a bécsi német röpiratok.

Fokozatos, lassúbb fejlődésfolyamat talán nem járt volna megrendítő következményekkel, de a mesterséges elzártság után II. József minden előkészítés nélkül zúditotta a francia filozófia népszerűsítéseit Magyarországra. Ami Rousseauban, Voltaireben egy hosszú gondolatsor tagjaként még letompítottan hatott, az a műveiken élőködő durva pamfletistáknál elvesztette finomságát, felületes kivonatban, összefüggéséből gyakran kiragadva, nyersen és durvítóan hatott.

II. József azonban örömét lelte ebben az alpári röpirat-háborúságban. Küzdelmeiben az egyház ellen szövetségesét, üdvözölte benne. 1782-ben a szabadkőműves Blumauer, a császár rendelkezéseinek rajongó híve, már egy kis könyvecskében ismertette a lavinaként megindult krajcáros röpiratirodalmat.⁷ Szomorúan állapította meg már akkor, hogy a szerzőség Bécsben eredeti méltóságából sokat veszített és majdnem megvetette süllyedt,⁸ aminek oka egyrészt a jó szerzők kedvezőtlen számaránya a rosszakkal szemben, másrészt az írással foglalkozók képességei.⁹ Mert a pusztán írni-olvasni tudás, amit azelőtt a közönséges embertől, aki pusztán kézimunkájából élt, követeltek meg, most elegendő lett az írói hivatásra. Így azután az írás mesterség lett, amelybe mindenki bolekontárkodik, akinek egészséges, írásra képes keze van,¹⁰ míg a legjobb fejek egyáltalán nem írnak.¹¹ Így virágzott föl az a fölvilágosító irodalom, amely az „Über die Begräbnisse“ c. röpirattal indult meg¹² s amelynek első korszakát Blumauer a „von und über“ irodalomnak nevezi.¹³ Ennek legsikerültebb termékét Rautenstrauchnak, az egyházjog bécsi tanárának „Über die Stubenmädchen in Wien“ c. iratában látta, amely nem keve-

⁷ Alois Blumauer: *Beobachtungen über Österreichs Aufklärung und Literatur*. (Wien, 1782.)

⁹ Blumauer, 35. 1.

⁸ Blumauer, 35—36. 1.

¹⁰ Blumauer, 39. 1.

¹¹ Blumauer, 45. 1.

¹² Blumauer, 4. 1.

¹³ Blumauer, 5. 1.

sebb, mint 25 vitairatot vont maga után.¹⁴ Azután következett a kérdőjeleB röpiratok kora. Ezt II. József egyik híve, Eybel, az egyházjog volt tanára kezdte „Was ist der Pabst?“ című füzetével.¹⁵ Követte a „Was ist der Kardinal?“, „Was ist die Religion?“, „Was ist die Kirche?“, majd nemsokára a „Was ist der Kaiser?“ füzetek épületes sorozata.¹⁶ Vége a harmadik korszakot a „Predigerkritik“ jellemzi. Ez már az újságokban szólalt meg, hogy egyrésről korlátok közé szorítsa a szónokokat, másrésről, hogy beszédek alapos kidolgozására szorítsa a papokat¹⁷ és a hallgatónak oktatására és óvásul szolgáljon.¹⁸

A közönség is szívesen fogadta ezt az ölébe esett addig ismeretlen csemegét, amely hivatva volt a komolyabb munkák iránti érdeklődést visszaszorítani s a felvilágosodást az alsóbb rétegekbe is közvetíteni. Előkelő férfiak, papok, tudósok és írók példátlan alkalmazkodóképességgel sajátították el az új hangnemet. Mit várhatott Magyarország, amely a kultúrát és a divatot Bécsből kapta, ezektől a könnyen megszerezhető, rövidségük miatt könnyen olvasható munkáktól, durva hangjuktól és szellemüktől, amely sárba rántott mindent, amit a romlatlan magyar ember addig szentnek tisztelt?

Legáltalánosabban az egyházellenes irányzat terjedt, mert ennek volt legtöbb előmozdító tényezője. Előkészítették számára a talajt a külföldön járt protestáns papok deista tanai, a főurak nagy Voltaire-kultusza, de főképp a Pécsben is erősen terjeszkedő jezsuitaellenes hangulat, amelynek még a katolikus papság egy elég tekintélyes része is behódolt. Általánosan azonban a röpiratirodalom juttatta uralomra. Vele szemben hiába szálltak síkra az Alexovics Vazulok¹⁹ és a Saitz Leók,^{7c} az ő fegyvereik nem állták a versenyt ellenségeik szellemeskedő,

¹⁴ Blumauer, 9. 1.

¹⁵ Blumauer, 12. I.

¹⁶ Blumauer, 15. 1.

¹⁷ Blumauer, 21. 1.

¹⁸ Blumauer, 28. 1. Beebrungs- und Verwahrungsmittel für die Zuhörer.

¹⁹ Eckhardt Sándor; *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. 177—188. 1.

²⁰ Ballagi Géza; *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. (Budapest, 1888.) 199—210. 1.

divatos jelszavaival szemben. Az indifferentizmus széles körökben hódított, az egyetemi ifjúság, amely eddig szorgalmasan látogatta a templomot, egyszerre elfordult tőle, s a kocsmákat és színházat kereste. Előkelő urak nem titkolták ateista elveiket. Fekete János gróf magyar és francia költeményeiben ócsárolta a papokat.²¹

A forradalmi hangulat a francia események nyomán jórészt csak II. József halála után ütötte fel a fejét. Ennek a feszült hangulatnak egy szenvedélyes külföldi felszítója sokáig itt is tartózkodott: Trenk Frigyes báró, a híres kalandor, a párizsi forradalom bevezető eseményeinek, a Bastille ostromának szemtanúja, aki nem mulasztotta el az alkalmat, hogy szomorú tapasztalataiból tőkét kovácsoljon. A Franciaországból érkező híreket a szakértő önérzetével kommentálta. Elsősorban ő tartotta fenn a lelkesedést a francia forradalom iránt és szívesen korbácsolta föl a szenvedélyeket.²² Körülötte csoportosultak a forradalmárok, elsősorban Laczkovits János volt huszárkapitány, akit a szolgálattól elbocsátottak, mert aláírta azt a kérvényt, amelyet a magyar szolgálati nyelv érdekében a Grevenhuszárezred tisztjei az országgyűlés elé terjesztettek. Ő volt a legszenvedélyesebb forradalmár, aki a grófokat és bárókat, mint a nyulakat szerette volna lövöldözni²³ s a papok nyakát kitörni.²⁴ Az ilyen hangok azonban csak a korábbi fegyelméből hirtelen kiszabadult ifjúság csapongó képzeletét mozgatták meg, különben a forradalmi gondolatnak nem voltak mélyebb gyökerei. Még Őz Pál is — akit Martinoviccsal lefejeztek —, amikor az emberi jogokat olvasta, megjegyezte: „Itt csupán az ember jogait fejtik ki, az ember kötelességeiről azonban semmit sem szólnak.”²⁵ A hírhedt magyar jakobinusvezér, Martinovics nem az eszmékért lelkesült, őt az önhietség, szereplési és hatalmi vágy vitték a lejtőre, eredetileg az udvar megbízásából dolgozott és csak mikor ezt a jól jövedelmező alkalmazását elveszítói te, fordult az udvar ellen.

²¹ Eckhardt Sándor id. mű, 143. 1.

²² Ballagi G.: *A politikai irodalom.* 472—498. és 669—689. 1.; Eckhardt S. id. mű, 66—68. és 122—132. 1.

²³ Eckhardt S. 151. 1.

²⁴ Eckhardt S. 186. 1.

²⁵ Eckhardt S. 55. 1.

II. Lipót, aki nem szerette II. József erőszakos eszközeit, az országgyűlési ellenzék túlzásaival szemben szívesen vette a racionalista jozefinus iratokat, és íróknak bővséges évdíjakat biztosított. Ezek a jozefinista írók, különösen a fizetettek, sokszor igen távol állottak a nemzeti érzéstől, de éppen ezért többnyire igen éles válaszokat is kaptak. A legnagyobb visszatetszést Izdenczy „Irrthümer“-je keltette. Cáfolói közt a legjobb volt az idealista Batthyány Alajos gróf röpirata. Batthyány meggyőződéses aufklärista volt s a hitlevélt élvezettel szemben II. Lipótnak fogta pártját, — Izdenczyt mégis kíméletlenül támadta. Másfélszázlapos válasziratának, a „Tausend und ein Irrthum“-nak²⁶ minden bekezdése azzal kezdődött: „Es ist ein Irrthum“ s minden ilyen bekezdés Izdenczy röpiratának egy tévedését pellengérezte ki. Igen szellemesen válaszolt az államtanácsosnak a piarista Horányi Elek is,²⁷ míg a Peleskei nótarius szerzője, Gvadányi, tréfás modorában szólt hozzá a röpirathoz.²⁸ A sok komolytalan irat mellett azonban komolyak is készültek. Koppi Károly piarista egyetemi tanár a koronázás jelentőségét fejtegette,²⁹ kollégája, Barics Béla pedig, egykor Sonnenfels tanítványa a bécsi egyetemen, az angol alkotmányról, a magyar és angol alkotmány párhuzamáról és szintén a koronázásról értekezett.³⁰

Gondolkodás, érzelmek és világnézet tekintetében tehát zavaros összevisszaság keletkezett. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az új ideák elterjedését lényegesen előmozdította II. József határozott kiállása mellettük. A császárnak volt sok jó újítása, aminek sokan — tömegek — jelen-

²⁶ *Tausend und ein Irrthum des Verfassers der ungarischen Irrthümer.* (1791.) 150. 1.

²⁷ *Elutherii Pannonit mirabilia fata dum in metropoli Anstriae famosi duó libelli Babel et Ninive in lucem venissent. Cum notis Joannis Pantophelii.* (1791.) XVI + 291. 1.

²⁸ *A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice való leírása.* (1791.) VIII. + 290. 1.

²⁹ *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum.* (Viennae, 1790.)

³⁰ *Dissertatio Statistica de potestate exsequente regis Angliae.* (1790.) 36. 1.; *Conspectus regiminis formae regnorum Angliae et Hungariae.* 4° 12. 1.; *Die gewöhnliche Krönungsfeyer der ungarischen Könige und Königinnen.* (Pest, 1790.) 63. 1. és magyar fordítása: *A magyar királyok és királynék koronázta-tásoknak ünneplése.* (Pest, 1790.) 69. 1.

lékeny előnyöket köszönhetek, rendszerének tehát volt sok bámulója is és az 1790-i röpiratirodalomban Magyarországon ezek vitték a szót. Az ár tehát sokakat ragadott magával anélkül, hogy az eszméknek tényleg meggyőződéses hívei lettek volna, s a szigorú cenzúra újabb bevezetése óta azok hatása alól is hamarosan megint kikerültek.

A forradalmi láz csak felszíni szimptóma volt. A társadalom legkülönbözőbb rétegeiben mélyen behatolva, erős valóságként élt azonban a nemzeti függetlenség gondolata. Ennek tudható be az a tudatalatti, ösztönös elfordulás az új tudományoktól, főleg a természetjogtól is, amely szorosan együtt haladt azzal a vágygal, hogy öntudatosan kimutassa külsőleg is különbségét az idegennel szemben. Gondolkodása nem volt elég fejlett, hogy érzelmeit a korhoz illő módon ki is fejezhesse, de a kornak erre nem is voltak meg a szükséges kifejezési képei. Maradt tehát a ruha az érzelem és a gondolatvilág kifejezésére. Ez a szimbólum rohamosan hódított II. József nyelvrendelete után. A magyar ruha felvételével egymásra találtak az emberek és megértették egymást. Csak az utat kellett még megkeresni, hogy a magyar ruha alatt rejtőző lelkek megértsék a művelődés nagy jelentőségét és megnyíljanak a felvilágosodás eszméinek, — azoknak, amelyek érzelmeiknek megfeleltek.

A magyar és az ausztriai fejlődésnek ugyanis az alkotmányos és a társadalmi síkon kívül volt még egy ezeknél lényegesebb eltérése is: szellemisségüknek szinte ellentétes alakulása. A szellemisség hordozója a XII. század végéig nálunk a dinasztia volt; a XIII. században átvette ezt a szerepet a nemesség a szó legszélesebb értelmében, ámbar soraiban az irányadók a hatalmas nagybirtokosok voltak. Ez a szellemisség még lel jósén egységes volt. A nemzetiségek — akkor még számbelileg is elenyészőek — alacsony kultúrfokuk miatt sem zavarhatták ezt az egységet. Dalmácia leválása után a XV. század elején csak Horvát- és Tótország szellemissége különbözött lényegesebben a szűkebb értelemben vett magyartól, de ezt az eltérést is áthidalta a közös harc a török ellen és az azonos rendi szervezet.

Ausztriának nem volt ilyen egységes fejlődése. Az alpesi tartományok viszonyai és hagyományai, de különösen Tirole más síkon mozogtak, mint Alsó-Ausztriáé, nem is szólva Csehországról és a vele kapcsolatos tartományokról. Ezek az országok csak külsőleg kapcsolódtak egymáshoz. Egyetlen összekötőjük a közös dinasztia volt, amely ebbe az alakulatba még egy nagy tehertételt is hozott, az egész Európára kiterjedő világpolitikai terveit. A „Gesamtstaatsidee“ tisztára dinasztikus elgondolás volt, amelyhez az egyes országoknak semmi közük sem volt.³¹ Ezeknek továbbélő sajátos mentalitása mellett a Habsburg-szellem kialakulásában más német országok fiain kívül igen nagy részük volt olaszoknak, spanyoloknak, franciáknak, németalföldieknek, sőt még íreknek is. A XVI. században eleinte főképp a hadseregben, utóbb a XVII. században az államügyek vitelében is ezek az idegenek játszottak nagy szerepet, akiket a dinasztia szolgálata és az udvar tartott össze. Valamelyes osztrák színezetet ez az udvar csak azóta nyert, hogy Innsbruck és Prága után Bécs lett állandó székhellyé, ami a dinasztia és a székváros érdekeit összefogta és a műveltségben és a gazdasági életben a császárvárost is szóhoz juttatta. Az itt alakult szellem egészen kozmopolita volt, spanyol, francia és olasz hatások alatt állott. Amikor II. Ferdinánd először a fehérhegyi csata után a cseh arisztokráciát, majd az örökös tartományok ellenreformációjával ezeknek rendiségét is megtörte, a bécsi szellem és a tartományoké még inkább elvált egymástól. I. Lipót és VI. Károly uralkodásának ugyan sikerült a tartományokat szervezetileg közelebb hozni egymáshoz, de az udvar még Mária Terézia idejében sem nevezhető német jellegűnek. A királynő és egész családja franciául levelezett, a művészet olasz volt és II. József is legszívesebben olasz költőket olvasott. Az idegen tartományokból összeverődött udvari méltóságok sokat tartottak meg hazájuk szelleméből és mindig új és új idegen hatások térfoglalására nyújtottak alkalmat. Mária Terézia mellett Kaunitz hercegen kívül a legnagyobb szerepet a hollandus Van Swieten, a francia származású porosz Borie és a nikolsburgi zsidó származású Sonnenfels játszották. Ha

³¹ H. J. Biedermann: *Geschichte der österreichischen Gesamtstaatsidee*. 1526—1804. II. köt. 1705—1740. (Innsbruck, 1889.)

Mária Terézia idején a tartományi különbségek le is tompultak, a közszellem alakulására ez a nivellálódás sem volt kedvező, mert viszont az udvarba tóduló arisztokrácia kapcsolatai birto-
kukkal és tartományukkal meglazultak.

Ezzel szemben egészen ellentétes volt a fejlődés Magyarországon. A középkor századaitól kezdve a magyar erősen érezte azokat a tényezőket, amelyek más országoktól és népektől elválasztották. Német és görög fennhatósági törekvések, török támadások ezt nem jelentéktelen mértékben tudatosították. Még amikor idegen uralkodók támogatására építettek, akkor is tiltakoztak az idegen tanácsadók és szokások ellen. A török beékelődésével ugyan Erdély és a vele kapcsolatos részek külön fejedelemséggé alakultak, de a királyi és a fejedelmi területet ugyanaz a nemzeti szellem hatotta át.

Bármily éles dogmatikus ellentétek választották szét a katolikusokat és a protestánsokat és bármily mély szakadék tátongott a Dunántúl és Erdély urai közt, a nemzeti érdekért és az átöröklött alkotmányos hagyományokért egyformán síkra szálltak. Ebben nem volt nézeteltérés Bethlen, Pázmány és Esterházy Miklós nádor közt sem, ha a cél elérését különböző utakon keresték is. De nem volt a nemzetiségek és a magyarság közt sem. Rimái és Beniczky Péter hazafias költeményeiket tótul is kiadták és a tótságot meg tudták tartani a saját, nem türelmetlen, de határozottan nemzeti síkon mozgó szellemiségében. Ha Zrínyi Miklós, a költő, horvát születésű volt is, o magyarságért remegett, amikor azt kiáltotta: „ne bánts d a magyart! Szegény magyar nemzet, annyira jutott-e ügyed, hogy senki ne is kiáltson fel utolsó veszedelmeden!”¹⁵ Bármily rettenetes volt is az a vlach áradat, amelyet a török pusztítása zúdított országunkra,¹⁶ a két vonalon folyó küzdelem felszította a nemzeti ellenálló erőt és felfokozta asszimiláló erejét és különösen azokban a művelt és hatalmi szempontból is számító tényezőkben, amelyek népüket akkor irányítani hivatva voltak. A nemzeti sorsközösség tudata minden rétegben olyan mélyen gyökerezett, hogy megnyilvánulása egységes maradt. A nemzetiségek felé ugyan a török járom alóli fölszabadulás után ez

¹⁵ V. ö. Szekfü: *Magyar történet*, V. 80—95. 1.

a szoros együttérzés, — amely Heltaival magyarul adatta ki „Cronica“-ját és Zrínyivel magyarul íratta meg „Szigeti veszedelem“-et —, halványulni kezdett, de a magyarságban az, amit Buda visszavívása óta tapasztalt, különösen a visszaszerzett területek vissza nem csatolásával és alkotmányos törekvéseinek folytonos félretolásával, a nemzeti erőt olyan térre vitte át, ahol érvényesülése elé kevesebb akadályt lehetett gördíteni: a nemzeti műveltség és a nemzeti nyelv ápolására.

A népi rétegekben ez az erő mindig sokkal töretlenebbül érvényesült, mint a feudális társadalom uralkodó rétegeiben. Ámbár az 1526 előtti időből alig néhány magyarnyelvű levélünk maradt,³³ egy emberöltővel a mohácsi katasztrófa után egyszerű paraszti vagy köznemesi szegény íródeákok tollából olyan változatosan és zamatos lendülettel ömlik a magyar szó,³⁴ s ez a diákosztály olyan erőtenyezőt képvisel, hogy a török hatóságok és a bécsi udvari tanács hivatalos érintkezésükben a magyar nyelvet kénytelenek használni.³⁵ A XVII. században ugyan Balassi, Pázmány és Zrínyi a költő szép nyelve ismét elveszti jelentőségét s a megyei kulináris latinságnak adja át helyét, de a népben Tinódi, Balassi és Gyöngyösi hagyományain tovább él és várja a mestert, aki újra diadalra vigye. És épp ennek a kozmopolita századnak folyamán a felvilágosodás első magyar úttörője, Bél Mátyás be is viszi tanítását az iskolába. Ezt a törekvést ekkor még kevésbé értették meg, de egy fél század múlva már döcögnek a testőrírók még nehézkes magyar verssorai. Nehezebben akadt folytatója Apácai Csere Jánosnak, a tudományok magyar megszólaltatójának. A debreceni Maróti György ugyan magyarnyelvű matematikát írt, de még a XVIII. század vége is azon kesergett, hogy magyar nyelven írott hazai történetünk sincs s az első kísérletet ilyennek írására a nem-szakember Saitz Leó tette meg.³⁰ A század végén azonban már három nagy előharcosa van a nyelvművelésnek:

³³ Istványi Géza összeállítása szerint számuk alig haladja meg az ötvenet. *A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása*. Budapest, 1934. 155. 1.

³⁴ Takáts Sándor: *Rajzok a török világból*. I. 1—104. 1.: *A magyar és török íródeákok*.

³⁵ Tokát—Eckhart—Szekfü: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553—1589-ig. (Budapest, 1915.)

³⁶ *Magyar- és Erdélyország rövid ismerete*. (Pesten, 1791.) XVI + 304. 1.

Bessenyei, Aranka György és Kazinczy, a két előbbi már fölveti a nyelvművelő tudományos társaság, az akadémia ter-
vét is.

*

A magyar nyelvnek és tudományosságának fentemlített előharcosai mindhárman lelkes szabadkőművesek. A kornak ez a fontos és a művelt körökben nagyon népszerű szervezete Magyarországon egészen sajátyszerűen fejlődött. Az ausztriai-tól ugyan mindvégig nem függetleníthette magát, de kapcsolata az ausztriaival csak politikai behatások kényszere alatt öltött határozottabb alakot. Ámbár Ausztriában I. Ferenc császár támogatása következtében Mária Terézia ellenszenve dacára is már a múlt század első felében elterjedt, Magyarországra csak a hétéves háború után jutott el s akkor is a határőrvidéken a hadsereg tisztjei honosították meg. 1767-ben ugyan Nagyszébenben a szászok közt már alakult egy páholy,³⁷ 1769-ben Eperjesen is alapítottak egyet,³⁸ a hetvenes évek elején meg Pesten is történt hasonló kísérlet,³⁹ de ezekben egyelőre nem fejlődött élénkebb élet. A szebeni páholy évek során át alig mert működni, igazi életre csak Bruckenthal Sámuel báró, akkori guberniumi elnök támogatása keltette 1776-ban.⁴⁰ Magyar tagjai azonban alig voltak s a magyar nemességet csak 1778 után vette föl soraiba, amikor Bánffy György gróf gubernátor lett a czéhmasteré.⁴¹

A magyar szabadkőművesség utóbb erőre kapott ága nem ezekből, hanem a Dráva—Száva közéről indult ki, ahol a fiatal Niczky István gróf és Draskovich János gróf ezredes indította meg a mozgalmat, amelybe eleinte főképp tiszteket vettek be.⁴² 1773-ban és 1774-ben a Glinán, az első báni határőrezred törzskarának székhelyén,⁴³ Zágrábban,⁴⁴ Varasdon⁴⁵ és

³⁷ Abafi, Ludwig: *Geschichte der Freimaurerei in österreich—Ungarn*. I. 349. l.

³⁸ Abafi id. mű, I. 351. l.

³⁹ Abafi, III. 383. l.

⁴⁰ Abafi, III. 221—228. l.

⁴¹ Abafi, III. 244-253. l.

⁴² Abafi, II. 245. és 285—293. l.

⁴³ Abafi, II. 245—246. l.

⁴⁴ Abafi, II. 249. l.

⁴⁵ Abafi, II. 247. l.

Körösön⁴⁶ keletkeztek páholyok. Fejlődésükre különösen két tényező volt nagy hatással. A két alapító ugyanis a páholyokat minden külföldi felsőbbségtől függetlenül akarta szervezni, hogy az anyapáholynak ne kelljen idegenbe magas adókat fizetnie. Ez már egy bizonyos fokig programot is jelentett és alkalmas volt arra, hogy nemzeti színezetet adjon a szervezkedésnek, amihez még hozzájárult az is, hogy a Magyarországon már működő németnyelvű páholyokkal szemben a magyar nemesi gondolkodásnak megfelelően latin ügyvitelt léptettek életbe. Minthogy azonban ilyen módon külföldi páholyoktól rituálét szerezni nem tudtak, már első szervezésükkor kimondták, hogy minden díszet, ceremóniát és formalitást, ami nem tartozik a lényeghez, elhagynak. Ennek a jozefinus gondolatnak köszönhették, hogy megmenekültek mindazoktól a zavaroktól, amelyek a következő évtizedben oly sok galibát okoztak a külföldön. Így alakult a „latomia libertatis sub corona Hungariáé“, vagy amint első nagymesteréről általánosan nevezték — Niczky még a szervezés közben meghalt — a Draskovich-obszervancia.⁴⁷

Draskovichot katonai hivatása ide-oda vetette, ami nem volt éppen kedvező a vezetése alatt álló páholyra, de lényegesen előmozdította azt, hogy a magyar szabadkőművesség nem szakadozott szót annyira, mint némely más országban. Pozsonyi, budai és erdélyi állomásozásának köszönhetette, hogy már a következő években a pozsonyi (ad taciturnitatem),⁴⁸ a pesti⁴⁹ és a szebeni⁵⁰ páholyok is hozzácsatlakoztak és újakat is sikerült alapítania.

A Draskovich-obszervanciával szemben csak egy jelentősebb tényező maradt az akkori magyar szabadkőműves világban, amely különálló célok felé tört: a felvidéki. Ez az eperjesi páholyból sarjadt ki és a hozzája csatlakozott kassai, miskolci, besztecebányai, selmeci és szepesszombati páholyok-

⁴⁶ Abafi, II. 204. 1.

⁴⁷ Abafi, II. 284—367.].

⁴⁸ Abafi, III. 389—391. 1.

⁴⁹ Abafi, III. 382. 1.

⁵⁰ Abafi, III. 369. 1. — Jancsó Elemér: *A magyar szabadkőművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században.* (Kolozsvár, 1936.) 137. 1.

kal együtt rózsakeresztes irányba terelődött, amelyben a tudás-szomj, a műveltségért lelkesedés volt a legfőbb mozgató erő, amely tehát közvetlenül a felvidéki pietizmusból sarjadt.⁵¹ Mint-hogy azonban a rózsakeresztesek a szabadkőművességet csak előkészítő fokozatnak tekintették a rózsakeresztességhez, ez nem akadályozta, hogy a János-páholyok tagjai ne legyenek összekötetésben és ne rendeljék magukat alá a Draskovich-obszervanciának. Török Lajos gróf például, ámbár buzgó rózsakeresztes, egyben székkestere a miskolci páholynak, e révén a pesti páholyba is bejáratos volt.⁵² A felvidéki szabadkőművesek egy része különösen azóta húzódott Draskovichékhoz, mióta budai páholya arra törekedett, hogy minden megye hangadó előkelői közül néhányat megnyerjen magának.⁵³

Amikor a Draskovich-obszervancia alakulófélben volt. Niczky kedvéért a provinciát két: száváninni és szávántúli kommandatúrára akarták osztani.⁵⁴ Draskovich nagy hódításai után azonban már szó sem volt többé ilyes beosztásról. A pesti páholy csatlakozása után, ámbár az egyes páholyok egymástól függetlenek maradtak, a vezetés mégis ennek a kezébe ment át, ami a szervezetet országos jelentőségre emelte. Ezt rítusuk egyszerűsége, türelmük minden, bármely rendszerű szabadkőműves-szel szemben és hazafias elveik is elősegítették.

A páholyok működésébe a történetíró kevés betekintést nyer. Jegyzőkönyveik alig tartalmazznak egyebet, mint a felvételeket, a fedezéseket és a tartott előadások címeit. A legtöbb felvilágosítást e részben azok a kérdések szolgáltatják, amelyeket konstitúciójuk az egyes társadalmi osztályokban kidőlgozásra előír. A Draskovich-obszervancia 1777-ben elfogadott konstitúciójából⁵⁵ is megmagyarázható az a népszerűség, amelynek ez a rendszer nálunk örvendett. Egyháziakban egészen a kor szellemét lehelő, amikor pap tagjaitól ilyen kérdések kidőlgozását követeli: „Fennmaradhat-e az olyan nép, amely csupa isten tagadóból áll és hogyan kellene akkor erkölcsének alakulnia? Mi hasznosabb az államra: hogy olyanok is legyenek pol-

⁵¹ Jancsó id. mű, 63—88., különösen 80—84. 1.

⁵² Abafi, III. 388. 1.

⁵³ Abafi, III. 383. 1.

⁵⁴ Abafi, II. 300. 1.

⁵⁵ Közölve Abafinál, II. 299—346. 1.

gárai közt, akik istentagadók, de mégis az igazi erényt becsülik, vagy olyanok, akik az istentisztelet külsőségeinek betartásában lelkiismeretesek, de különben gonoszak?”⁵⁶ Mennyire másképp hangzanak azonban a jogtudósok és publicisták részére szólók: „Milyen lényegében hazánk alkotmánya? Abban az alakban tartatik-e fenn, amely a törvényeknek megfelel? Hatályon kívül helyeztetett-e az alkotmány egy része és hogy lehet azt ismét helyreállítani? ... Mi tanácsosabb: a megállapított alkotmányt örökre fenntartani, vagy a megváltozott, viszonyokhoz mérten átalakítani?”⁵⁷ Ezek a magyar nemeshez intézett kérdések voltak, kérdések, amelyek néhány év múlva II. József zúdult lettek igazán aktuálisak. Megfelelt gondolkodásának az az erkölcstani kérdés is, hogy „miképpen egyeztethető össze a hazaszeretet, amely minden más érzést kizárni látszik, az emberi nem szeretetével?”⁵⁸ A Draskovich-páholyok politikai működését azonban legelősebben a polgári hivatalnokokhoz intézett kérdések világítják meg: „Kívánatos-e Magyarországon, tekintettel az állattenyésztésre, sűrűbb lakosság? És ha igen, az új telepéseket idegen országból kell-e hozni, vagy mily más módon szerezni? Előnyös volna-e Magyarországra a kereskedelem? És igenlő válasz esetén hogyan és milyen árukkal lehetne föllendíteni? Az adóelosztásnak milyen módja volna a legjobb? Hogyan lehetne a katonaság ellátását a nép kisebb megterhelésével intézni? Hogyan lehetne a paraszt sorsán könnyíteni?”⁵⁹ Csak két idézetet még a konstitúcióból. Az egyenlőség iránti szeretetet kötve a tagok lelkére, ezeket mondja: „Nekünk, akik a többség általános boldogsága fölött örökösünk, a törvények szigorú vizsgálatával meg kell győződve lennünk róla, hogy ezek a törvények, amelyeket hatalmasok készítettek, még mindig az elnyomás eszközei és annál veszedelmesebben kezeltetnek, mert egyszersmind a szentség varázsában tündökölnék. Csak adófizető jobbágyaink sorsára kell figyelmes tekintetünket vetnünk, hogy mindjárt belássuk, hogy a rájuk rótt teher alatt majdnem összeszerkesztek. ámbár tekintet nélkül erre,

⁵⁶ Aba.fi, II. 335. 1.

⁵⁷ Abafi, II. 336. 1.

⁵⁸ Abafi, II. 336. 1.

⁵⁹ Abafi. II. 336. 1.

mégis az a hit, hogy nem viselnek súlyosabb terhet, mint amit a törvény megenged.⁶⁰ E baj orvoslására tehát keresni kell az eszközöket. „Távol legyen tőlünk az a szándék, hogy a szokásjogon és a törvényeken alapuló társadalmi rendet megdöntsük, nem akarunk mást, mint megragadni az egyetlen eszközt, amely hatalmunkban van, hogy t. i. egyrészt a hatalmasokat a mi viszonyainkhoz visszavezessük és az alacsonyabbakat magunkhoz fölemeljük.”⁶¹ A hazaszeretet magyarázatánál pedig ezt olvassuk: „A haza iránti kötelesség, hogy inkább elviseljük vagyunk, sőt életünk elvesztését is, semhogy az ország törvényeit és szokásait megsértsük, vagy mások által megsérteni engedjük.”⁶²

Nem is lehetett volna jobban formulálni a fölvilágosodás hoz hajló megyei nemesség gondolkodását. Vallási kérdésekben indifferens s az ateizmust jól meg tudja érteni, társadalmiokban a jobbágység helyzetének javítására törekszik és belátja a fennálló rend súlyos hibáit, de mindenekfölött alkotmányát védi. Szükségesnek tartja a reformot, de nem akar fölforgatást. Tiszteli királyát, de a törvényeket mindenkivel szemben, még élete árán is megvédi. Ezt a programot mindenki elfogadhatta: a konzervatív főúr és a szabadelvű polgár is. Ebben az alakulásban bizonyára nagy része volt Pászthory Sándornak, akit a bajor örökösödési háború — Draskovich harctéri szolgálata következtében —, de e mellett fennkölt szelleme és nagy aktivitása is a páholyokban vezető szerephez juttatott.⁶³

Ausztriában már Mária Terézia életében a tanácsadók legnagyobb része szabadkőműves volt. Az volt a szellemi vezetők nagyrésze: Van Swieten, Borié, Martini, Birckenstock, Rigger, Sonnenfels és a hadvezérek egy része is. Az udvari és a harctéri szolgálat vezette a magyar urakat is eleinte valamely bécsi, avagy egy röpülő tábori páholyba. Így alakult az a helyzet, hogy a legelőkelőbb hivatalok vezetői állottak a páholyok élére. Szabadkőműves volt Pálffy Károly gróf, a magyar kancellár és Pászthory Sándor, a kancellária előadó tanácsosa, aki

⁶⁰ Abafi, II. 327. 1.

⁶¹ Abafi, II. 328. 1.

⁶² Abafi, II. 340. 1.

⁶³ Abafi, II. 248. és 256. 1., III. 367—368. 371. és 390. 1.

GRÓF PÁLFFY KÁROLY.

MARK Q. RÉZMETSZETE PAUER FESTMÉNYE UTÁN.

Pálffy egészen befolyása alatt tartotta, Szapáry János gróf, a fiumei kormányzó, később a nádor fő udvarmestere; a pesti páholyt Haller József gróf helytartótanácsos vezette, a szebenit Bánffy György gróf gubernátor s így csak természetes, hogy a helytartótanácsosok nagvróse, az erdélyi gubernium, a horvát helytartóság és a kamara személyzetének jelentékenyebb emberei is fölvették magukat. Szabadkőműves volt a főispánok nagy része, sőt több előkelő katolikus egyházi férfiú is.⁶⁴ A vezető pesti és budai páholy, II. József idején, egészen a megyei nemesség befolyása alá jutott. Haller József gróf és Orczy József báró vezetésével az Orczyak, Vayok, Podmaniczkyak és Balogh Péter szava volt ott az irányadó. Ők tartották a régi hagyományokat akkor is, amikor a Draskovich-obszervancia lemondott önállóságáról és a bécsi nagypáholy alá hajtotta fejét.⁶⁵

Ez a fordulat a magyar szabadkőművességre nem volt kedvező, de mégsem lehetett elkerülni, mert a Habsburg-országok különböző rendszerű páholyai közt már 1781 óta tárgyalások folytak, hogy egységes nagypáholy alatt egyesüljenek.⁶⁶ A Draskovich-obszervancia csatlakozását megkönnyítette, hogy az alapul vett Strikte Observanz szervezetén is, rituáléján is jelentékeny egyszerűsítéseket hajtottak végre és Magyarország és társországai, valamint Erdély részére külön tartományi páholyokat ismertek el.⁶⁷ Ez a kapcsolat azonban megpecsételte a magyar szabadkőművesség sorsát. Az új alakulat KoJowrat Lipót gróf cseh-osztrák főkancellár és Sonnenfels kezdeményezésére a bajor illuminatusokkal keresett összeköttetést, abban a reményijén, hogy ebből valami, az egész szabadkőművességet összefogó vezetésre alkalmas szervezetet hozhatnak létre. Ebbe a magyar szabadkőművesek közül azok kerültek be, akik a bécsi nagypáholyban a magyar és erdélyi tartományokat képviselték, az osztrákok közül Cobenzl gróf alkancellár, Van Swieten, a tanulmányi tanács elnöke, Schloissnig, Ferenc trónörökös beve-

⁶⁴ Verhovác Miksa, a későbbi zágrábi püspök, Mitterpacher Dániel, utóbb pécsi püspök és Sauer Kajetán, utóbb váci püspök. Vertr. A. fasc. 4.

⁶⁵ Abafi, III. 142—150.].

⁶⁶ Abafi, IV. 65—116. 1.

⁶⁷ A magyar provincia képviselői a bécsi magyar páholyban Pálffy Károly gróf kancellár és Pászthory Sándor kancelláriai tanácsos, az erdélyi Bánffy György gubernátor és a szász Loibl lettek. Abafi, IV. 111. 1.

zetője az állami ügyekbe és Stadion gróf londoni követ.⁶⁸ Kapcsolatukat azt illuminátusokkal azonban megszakították, még mielőtt 1784-ben Bajorország föllépett volna ellenünk. Sonnenfels ezek után Bora Ignác bárót, a császári természettudományi gyűjtemények nagynevű szervezőjét, aki kapnikbányái születésű zsidó volt,⁶⁹ nyerte meg annak a tervnek, hogy a bécsi „Zur wahren Eintracht“ páholyt alakítsák át tudományos vezető páhollyá s ott kezükbe ragadva a vezetést, a páholyok „megtisztításáéra törekedett.”⁷⁰ Erre a célra a császár segítségét is igénybe akarták venni, ami azonban balul ütött ki, mert a császár 1785. december 1-én kiadott rendeletével egész birodalmában állami felügyelet alá helyezte a páholyokat, tartományonként csak egyet engedett meg és bekérte a szabadkőművesek lajstromát.⁷¹ A szabadkőműveseket meglepte a császár rendelkezése és sértette az a kifejezés, hogy munkájukat „Gaukeldnek nevezte. Katasztrófális volt azonban a korlátozó rendelkezés. Bécsben nagymesterük Dietrichstein János gróf főlovászmester, Born tanácsai szerint nagyon önkényesen hajtotta végre a tisztogatást, ami elkeseredett harcot idézett föl közöttük, amelyben a felek ontották egymás ellen a röpiratokat.⁷² Ez aláásta az intézmény tekintélyét, sokan — a kényesebb ízlésűek — fedeztek, a bomlás feltartóztatatlan volt.

Magyarországon II. József rendelete nem keltett hasonló visszahatást. Még a lappangó szabadkőművesellenes hangulat is alig tört magának utat támadó röpiratokban. A vidéki páholyok betiltása csak egységesebbé tette a vezetést. A pesti és budai páholy haladt tovább a hagyományos úton. Később teljes átszervezése II. Lipót alatt, amely a régi vezetőséget eltávolította,⁷² már nem érintette azokat az érdekeket, amelyek

⁶⁸ Abafi, IV. 131. 1.

⁶⁹ Jancsó id. mű, 179. 1.

⁷⁰ Abafi, IV. 278—318. 1.

⁷¹ Abafi, IV. 143—180. 1.

⁷² 1785—86-ban sorozatosan jelentek meg a *Briefe über die neueste Maurer-Revolution in Wien*, azután a *Fortsetzung der Briefe* etc. és a *Briefe über die Briefe* etc. — Hoffmanntól valók a *Briefe eines Biedermann über die Freimaurerei* (1786.) és *Enthüllung des Systems der W eltbürger-Republik*. (Rom, 1786.)

⁷³ Málvusz: *Sándor Lipót nádor*. 131—133. 1.

az előző időben hozzákapcsolódtak. Nemzeti szempontból a nagy eredmény az volt, hogy összehozta a művelt főurakat, főképp a kormányzatban szereplőket, a jómódú birtokos nemesség elitjét, az írókat és tudósokat, és kialakította belőlük, sűrű érintkezésük és „munkájuk“ folyamán a következő évtizedek szellemi vezető rétegét. Az a szellem, amelyet a Draskovich-obszervancia a nemzeti érdekek: a függetlenség, az alkotmány és a nyelv megvédésére, valamint a korszerű eszmék felkarolására, a reformok megkedveltetésére, de főképp a műveltség emelésére, az irodalom és a tudomány elterjesztésére tagjaiba beoltott, a nemzeti életnek szép gyümölcsöket érlelt. Ebben nagy része volt annak, hogy minden nemzeti erőt egyesíteni tudott türelmes szervezetében. Pászthory Sándor mellett politikailag legjelentősebb tagjai: Balogh Péter és Vay József például a balassagyarmati és miskolci rózsakeresztes páholyok tagjai közül kerültek a budai páholyba és onnan jött Kazinczy is.⁷⁴

A páholyokban nevelkedtek a kor legkiválóbb alkotó emberei; akik azután, életbevágóan fontos újításokkal próbálkoztak, hogy mindenekelőtt a nemzet szellemét emeljék. Azt, amit a pietisták, Bél Mátyás, Windisch Károly, Terstyánszky Dániel és követőik latin, de főképp német nyelven már megkezdték, iparkodtak magyar nyelven is megvalósítani. Bessenyei fölveti az akadémia tervét, Kazinczy Árkádiai Társaságot tervezet, Széchenyi Ferencnél is tárgyalnak irodalmi társaság szervezéséről. Aranka György Erdélyben a Nyelvművelő Társaság fölállításán dolgozik és megveti a későbbi Erdélyi Múzeum alapjait. Bacsányi Kazinczyval Kassán megindítja 1788-ban a Magyar Múzeum című első magyar folyóiratot, majd Kazinczy szabadkőműves nevét adja című saját szépirodalmi folyóiratának, az „Orpheusz-nak, amelyben síkraszáll a magyar színpadért is. Darvas Ferenc helytartótanácsos ugyanitt büszkén hirdeti, hogy: „magyar hajnal hasad“, Kovachich Márton György németnyelvű folyóirattal kísérletezik, hogy a külföldet a magyar szellemi mozgalmakról tájékoztassa.⁷⁵ Kívülök íróink közül Verseghy, Szent-

⁷⁴ Jancsó id. mű, 80—81., 141. és 144. l.

⁷⁵ *Merkür von Hungarn oder Literaturzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer.* (1786—1787.)

jóbi Szabó, Horváth Ádám és Ráday Gedeon is szabadkőművesek. A történettudósok közül nemcsak Kovachich fáradhatatlan „mester“, aki 1790-re megajándékozta a nemzetet a „Vestigia Comitiorum“-mal, az ebben az évben megjelent könyvek legnevezetesebbikével, amely az országgyűlésnek nagy szolgálatokat tesz a törvényhozás megvédésének érdekében, hanem a nagyműveltségű Cornides Dániel is.⁷⁶ A Draskovich-obszervancia őstagjai közé tartozott Barics Béla egyetemi tanár⁷⁷ és innen kapja az indítást kollégája, Koppi Károly is a koronázás jelentőségéről és más alkotmányos kérdésekről írt munkáihoz.⁷⁸ Szabadkőművesek vették föl a szót a jobbágyság védelmében: Széchenyi Ferenc gróf és titkára, Hajnóczy József, Berzeviczy Gergely és Batthyány Alajos gróf. Szabadkőműves „munká“-ból keletkezettnek látszik Szapáry János gróf könyve: „Der unthatige Reichtum Ungarns. wie zu gebrauchen“ (1785) s az ő nyomában egész sora lép föl a gazdasági kérdések kiváló ismerőinek, akik nem egyszerűen a bécsi kameralisták és Sónenfels tanítványai, mert az elméleti Berzeviczy Gergely és a gazdasági téren a paritás gondolatát először fölvető Skerlecz Miklós báró szellemben és pozitív tudásban a nagy bécsi bálvány fölött állanak és nem áll mögöttük Podmaniczky József báró vagy Almásy Pál gróf sem. Kitűnő gárda ez a nagy átalakulás pillanatában. Az 1781-ben a reformok terveinek kidolgozására kiküldött regnikoláris bizottságok tagjai, épp a vezetőemberek, a páholyokból kerültek ki és szabadkőművesek az 1790—1791-i diéta vezető szónokai is: Vay József, Balogh Péter, gróf Illésházy István, gróf Forgách Miklós, báró Orczy László és többen-a már főtebb említettek közül. Neveik korántsem jeleznek mindenben egyöntetű irányt, hiszen a pesti és budai páholyod körül is folytak harcok és küzdelmek, de a ma-

⁷⁶ Vertr. A. fasc. 114. a Selmecebányái páholy tagjai közt említi.

⁷⁷ Barics már 1774-ben tagja a varasdi páholyoknak. Abafi, II. 260. 1., utóbb a pestinek, Abafi, III. 385. 1.

⁷⁸ Barics: *Dissertatio statistica de forma legali regiminis Hungariae.* (Kassa, 1790.) 28. 1.; u. ő: *Die geuöhnliche Krönungsfeyer der ungarischen Könige und Königinnen.* (Pest, 1790.) 71. 1. Magyarul: *A magyar királyok és királynék koronázatásoknak ünneplése,* ford. Lambach Elek; Koppi: *Jus electionis quondam ab Hungaris exercitum.* (Vienna, 1790.)

gyar szabadkőművességnek éppen az volt az érdeme, hogy tekintet nélkül az árnyalati különbségekre, egyesíteni tudta a ponderáló elemeket, hogy nem lett dogmatikus és tisztelte az egyéni véleményeket. A tagok tehát nem hoztak magukkal valamely előírt kötelező gondolatmenetet, a páholyokban érintkezésük azért volt hasznos, mert ott a közügyekről komolyan vitatkozva, gondolataik kicsiszolódtak és mert az életben már a páholyokból ismerték egymás értékét.

A szabadkőműves mozgalomnak tehát egyrészt a Draskovich-obszervanciához fűződő hagyományából, másrészt a felvidéki rózsakeresztes irányzatnak a művelődésre irányított különös figyelméből és végre a budai és pesti páholyoknak a köznemesi vezetéséből származott az a nem lekicsinyelhető eredmény, hogy a korábbi szűklátókörű verbőczyánus rendi szellem egyoldalúan alkotmányvédő irányából, amely túrheterodox ragaszkodott a meglévő régi állapotokhoz és semmi változtatáshoz sem akart hozzájárulni, a sokkal hajlékonyabb új nemzeti irányba terelődött át, amely a fejlődésnek széles perspektívákat nyitott meg. Kétségtelen, hogy ez nem egyedül a szabadkőművesség érdeme volt, hogy nagy része volt benne a pietizmusnak, a piaristáknak és nem kis mértékben a jozefinizmusnak is, végre pedig a II. József rendszere ellen elemi erővel kitört ellenkezésnek, e tényezők közül mégis az első kettőnek nem volt meg a képessége szélesebb elterjedésre, az utóbbi kettő pedig nehezen irányítható, csapongó népmozgalom volt.

Pálffy Károly gróf kancellárnak, a magyar szabadkőművesek elismert fejének, egy Pászthory Sándorhoz intézett leveléből, 1784-ből idézem az itt következő helyet, amely a birodalmi szabadkőműves egységbe történt beolvadás után minden másnál jobban jellemzi az akkori magyar szabadkőművesség törekvéseit: „Mint jó hazafiak tartozunk hazánknak azzal, hogy magunk közt a nemzeti érzést, mintegy nemzeti csemetekertként gondosan ápoljuk. Ha kedvező alkalom kínálkozik, ez fogja a jogaiba visszasegíteni és elterjeszteni azt az érzést, amely eddig annyira jellemezte és más nemzetekkel szemben különösképen kiemelte a magyar nemzetet. Vagy legalább azt kell elérnünk — nem annyira boldog időkben, hanem inkább a szerencsétlen-

ség napjaiban, amelyekbe időnként belejutunk —, hogy azt félre ne értsék.⁷⁹

Ez a mély hazafias szellem csak az idegenekből váltott ki megütközést és ellentállást. Az eperjesi „Az igaz kozmopolitához“ címzett páholy alapítója, Hanzeli a pesti és budai páholyokról úgy nyilatkozott, hogy felső fokokon olyan hazafias-ságot terjesztenek, amely az államra veszedelmes lehet. Hanzeli ezt le akarta leplezni és följelentésre is kész volt.⁸⁰ A páholy későbbi reformját is II. Lipót alatt két idegen: Liedemann pesti kereskedő és Aigner Ferenc százados vitték keresztül.⁸¹ Akkor azonban a szabadkőművesség alig kétévtizedes múlt után már elvégezte nemzeti föladatát, a nemzeti törekvések már a maguk lábán is megálltak.

Az a higgadt álláspont, amely a magyar alkotmányt a szükséges reformok életbeléptetésével, de az önállóság, a meglévő formák és a rendi jelleg lényegének átmentésével akarta fönntartani, s amely Ürményi II. József elé terjesztett javaslataiban jutott kifejezésre, a császár visszautasítása után lekerült, a napirendről. Hogy II. József ezzel az állásponttal mégis meg tudott volna barátkozni, bizonyítja nemcsak Ürményi kerületi biztosi, hanem nem sokkal később személynöki kinevezése is. Amikor a császár belátta, hogy politikájával családjának hatalmát veszélyezteti, Ürményi rábeszélésére vonta vissza 1790. január 28-án rendelkezéseit. Ürményi ugyan az 1765 előtti állapot visszaállítását kérte, de a császár csak az 1780-it, tehát a trónralépte előttit állította vissza, Izdency szerint az

⁷⁹ V. ö. Pálffy Károly gróf kancellár Pászthory Sándorhoz 1784-ben intézett levelét: „als gute Patrioten sind wir (szabadkőművesek) es unserem Vaterlando schuldig, dafür zu sorgen, dass wir unter uns diese Keime der patriotischen gefixhle als dio Pflanzschule der Nation sorgsam pflegen, welche — sobald sich eine günstige Gelegenheit bietet — jene Gefühle restituiren und verbreiten wird, welche die ungarische Nation bisher characterisirt und ihr einen besondern Vorzug vor anderen Nationen verliehen, wenigstens das Eine, dass sie nicht missverstanden werden u. zw. weniger im Glück als in den Momenten des Unglücks, worein wir zuweilen geraten“. Közölve Abafinál, V. 154. 1.

⁸⁰ „Sie trachten in dem Tempelgrad einen Patriotismus einzuführen, der dem Staate sehr gefährlich sein könnte.“ Abafi, III. 388. 1.

⁸¹ Mályusz: *Sándor Lipót nádor*, 131—133. 1.

ő közbelépésére.⁸² A megyék feliratai, amelyekben erre az elhatározására válaszoltak, azonban már nem voltak ezzel az eredménnyel megelégedve, szélsőségesen álltak azon az állásponton, hogy a nem törvényes formák közt, lefolyt kormányzat egész ideje törvénytelennek bélyegeztessék, hogy az az alatt hozott összes rendelkezések — azok is, amelyeket II. József a megsemmisítendőek közül kivett, eltöröltessenek, és amit helyesnek tartanak belőlük, az is csak új országgyűlési határozattal nyerjen érvényt. Ezen túlmenőleg kijelentették azt is, hogy az uralkodó nem tartotta meg az alaptörvényekben szerződésileg kikötött föltételt, mely szerint alkotmányosan köteles kormányozni, ezzel tehát a szerződést megszegte s az örökösödés fonalát megszakította, az új uralkodónak tehát új szerződést kell kötnie, illetve új alaptörvényben kell elismernie, hogy az országot átszarmazott alkotmányának elvei szerint fogja kormányozni.⁸³ Az „interruptum filum successionis” elmélete a legszélsőbb magyarázattal még új uralkodócsalád trónraemelését is el tudta képzelni és a külső Tiszántúl urai közt alakult is egy meggondolatlan csoport, amely a belgiumi példára a porosz udvarral lépett kapcsolatba. Ez viszont a maga részéről Károly Ágost szász-weimari herceg jelölése mellett foglalt állást.⁸⁴ A terv azonban sutba került, amikor II. Lipót és II. Frigyes Vilmos a bécsi udvar ügyesen bevezetett közeledési kísérlete és hosszas tárgyalások után 1790. július végén Reichenbachban megegyeztek.⁸⁵

A II. József rendszerével szemben diadalmas rendek tehát elveszítették a józan megítélést. A megyei föliratokban sok olyan volt, ami makacs maradiságuk bizonyítéka és kevés reményt nyújtott arra, hogy áldásos működést fognak kifejteni. Nem mutatott politikai belátásra a hitlevéltervezet és az alkotmányos rend biztosítására javasolt közigazgatási reformterv sem. Az olyan elemi erővel megindult mozgalomban, mint a

⁸² V. ö. Izdenczy előterjesztését 1797. okt. 23.-ról. Közzétettem a *gr. Klebelsberg Kunó emlékkönyvben*, 536. 1.

⁸³ Marczali Henrik: *Az 1790—91. országgyűlés*. (Budapest, 1907.) I. 9—50. 1.

⁸⁴ E. Gragger: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*. (Berlin — Leipzig, 1923.) X. + 158. 1.

⁸⁵ Marczali: *Az 1790—91. országgyűlés*. II. 133—152. 1.

II. József elleni volt, egyszerre a fejetetején állott az egész rend. Mindenki intézkedni akart, akinek hatalom volt a kezében, különösen a megyék; mindenki tanácskozott, hogy arra az útra terelje a dolgokat, ahogy ő óhajtotta; mindenki, aki félt, hogy II. József rendelkezéseinek eltörlésével veszít, mozgolódott, hogy mentse a még menthető. Az egyik rész örült annak, hogy elérkezett a kedvező időpont a szükségesnek tartott változásokra és ezt az alkalmat alaposan ki akarta használni, a másik megfeszítette minden erejét, hogy ezeket a törekvéseket lehetőleg megghiúsítsa, vagy legalább a legszűkebb korlátok közé szorítsa. Az alkotmánybiztosításon, különösen a koronázással kapcsolatban, diplomával és esküvel, a kormányzat függetlenségének megóvásán, különösen elválasztásán az örökös tartományokétól, a magyar gazdasági érdekek megóvásán és a magyar nyelv kérdésén kívül minden más, sőt ezekben is a részletek a nézetek roppant szétágazásáról tettek tanúságot. A temperamentumosabbak körömszakadtáig védtek álláspontjukat, az országgyűlési ifjúság pedig rakoncátlan zajos helyesléssel kísérte érvelésüket. A vallásügy ismét éles harcot idézett föl katolikusok és protestánsok közt; a felvilágosultak és a maradiak közt is újra előtört a hagyományos ellentét. Megdöböntően hatott azonban, hogy már a koronázási diploma tárgyalásánál kitűnt, hogy területileg a különböző fejlődés folyományaként lényegesen másként gondolkoznak a Dunántúl, a Dunáninnen és a tiszai kerületek.

A két dunai kerület külön-külön tervezetet dolgozott ki; a tiszaiak egységesek voltak. Így három diplomatervezet készült. A két dunai kerületé gondosan vigyázott rá, hogy a restitutio in integrum keretei közt maradjon; a tiszaiaké kiépítette az egész független Magyarország kormányserkezetét, fölhasználva az alkalmat arra, hogy minden az alkotmányos életre vonatkozó gravament egy csapással megoldjon, és hogy megteremtse azt a helyzetet, amely a gondolkozó magyarok megálmodott vágya volt. Mind a háromban elfogadott alaptétel: II. József kormányzása törvénytelenségének megállapítása és az ország függetlenségének és szabadságának elismertetése, rendes időközökben visszatérő országgyűlésekkel s a végrehajtó hatalomnak egy új szervével, a felállítandó szenátussal, amely

a bécsi hatóságoktól függetlenül vezetné a kormányzást s amelynek tagjait az országgyűlés választaná. Bevették azonkívül a pontok közé, hogy a király az év egy részét töltsen Magyarországon, hogy a magyar nyelvet iktassák jogaiba, teremtsenek nemzeti sereget, alkalmazzanak magyar tisztviselőket és a kereskedelmi és vámügyeket, valamint a postát is az ország rendelkezése alá bocsássák. A dunai kerületek mindezt elég sima formában fejezték ki, kissé zavaros összevisszaságban, amely az összefüggéseket bizonyos fokig elhomályosította. A tiszaiak tervezete egészen francia mintára készült alkotmánykeret, őszinte, határozott kiállással, az alapelvek minden következtetésének levonásával.⁸⁶

A tiszaiak nem annyira a megelőző kor törvénytelenységének megállapítását hangoztatták, hanem új törvényes állapotot akartak a királlyal elismertetni, ők fejezik ki legszabatosabban az ország függetlenségét. Ezt úgy szövegezik, hogy Magyarország kapcsolt részeivel együtt szabad és független birodalom, más országnak és népnek nincs alávetve, saját szuverenitásának örvend. A király tehát helytartót nem nevezhet ki, a bécsi hatóságok az ország ügyeibe nem avatkozhatnak be, még a haditanács sem. A középponti kormány ügyeinek vitelére átszervezik a helytartótanácsot szenátussá, ennek tagjait az országgyűlés választja. A főbb politikai vezetésre a nádor mellé — bár az uralkodó köteles az év felét az országban tölteni — magyar tanácsot állítanak föl. A kancellária, amely az országnak felelős, szintén az országban fog tartózkodni, s ha a király külföldön van, a szenátus és a kancellária egy-egy tagja kíséri az érintkezés fenntartására. Ebből következik, hogy az uralkodó, mint magyar király, külön gyakorolja felségjogát a béke és háború kérdésében, külföldi udvaroknál külön követet is tart. Különálló a hadsereg is, teljesen független a haditanácstól és magyar tiszték alatt áll. Az örökös tartományok védelmére csak harmadrésze használható föl, viszont, ha Magyarországra idegen katonaságot hoznak, az a határ átlépése után fölesküszik az országnak. Különálló lesz a pénzügy intézése is és a kamara a korona jövedelmeiről évente számadást terjeszt

¹⁴⁶ Marczali itt. mű, 11. 1—74. 1.

az országgyűlés elé, amelyet a tiszaiak évente kívánnak összehívni. A rendek a közjavakat is maguk kívánják igazgatni, különösen a vámpolitikát és a bányaügyet, de a postát is és kezükbe akarják venni az ifjúság nevelését is. Tisztviselőül csak magyar nemest akarnak elfogadni. A királyt kötelezték, hogy idegen nyelvet az országban nem vezethet be, tehát a magyar nyelv jogainak is érvényt szereznek.⁸⁷

„Szisztéma“ ez, amilyent Bécsben már régóta sürgettek, de homlokegyenest az ellenkezője annak, amit ott kívántak, nem a magyar alkotmánynak az osztrák viszonyokhoz való alkalmazása, hanem a nemzeti álláspontnak — még a legtitkosabb vágyaknak is — tökéletes, jól átgondolt kielégítése, a Pragmatica Sanctio elismerése mellett a personalis unió elvének érvényesítése. Még az adott viszonyok mellett, a II. József rendszérének összeomlása után fölbujzjanzott remények közt is túlfeszített kívánság, amelyet csak a francia forradalom eseményeiről érkező hírek — a *Moniteur*t, a hivatalos francia lapot, akkor nagyon sokan járaták⁸⁸ — és a monarchiának különösen Porosz- és Törökország felé igen kedvezőtlen politikai helyzete magyaráznak.⁸⁹ Programúnak nagyon szép volt, de követelésnek, főképp hitlevélnek olyan uralkodóval szemben, aki első pillanattól kezdve hangoztatta és kimutatta alkotmányos hajlandóságát, végzetes taktikai hiba, amely az udvar régi urainak jó alkalmat adott a magyarelles hangulat újabb felszítására.

II. Lipótot kétségtelenül nagyon felháborította, hogy a végrehajtó hatalmat úgyszólván ki akarták venni a kezéből és egészen meg akarták fosztani felségjogaitól, nemcsak a nevelésügy elvonásával, hanem hogy még a rezervátákat: a bánya- és a vámügyet, valamint a postát is a rendek hatáskörébe tartozónak kívánták minősíteni. Éppen ez volt az a pont, amely iránt Izdenczy is a legérzékenyebb volt. Nem is halasztott el semmi alkalmat, hogy a királyt az országgyűlés ellen hangolja. Akkor jelentette meg az Irrthüمرت. Grossing és testvére. Grossing

⁸⁷ Marczali id. mű, II. 19—32. 1.

⁸⁸ Eckhart Sándor: *A francia forradalom eszmei Magyarországon* 101 l.

⁸⁹ Marczali: id. mű. I. 237—272. 1.

József is dolgoztak az ő megbízásából.⁹⁰ Az udvar akkor főképp Hoffmann Lipót Alajos pesti, majd bécsi egyetemi tanárt használta föl céljaira, aki a „Babel“-ben kipellengérezte az ellenzék kapcsolatait a porosz udvarral⁹¹ és igen élesen támadta az országgyűlést, amely a szabadság cégére alatt bábeli tornyol emel. Kikelt a „romlást hozó“ szabadság ellen, amely önkényt jelent, hogy mindenki azt tehet, amit akar, és azzal vádolta az országgyűlést, hogy a polgári jogok helyett csak a polgárság és parasztság elnyomására tör.⁹² Izdenczyhez hasonlóan azt tanácsolta, hogy Szent István szellemében forduljon a nemzet a bécsi udvar felé és engedelmessédjék neki. Majd egy második röpiratban, a „Ninive“-ben folytatta támadását és közölte a diplomatervezetet⁹³ a tiszai kerületek fogalmazása szerint.

A szóharc olyan hevesen és olyan meggondolatlanul folyt, hogy az országgyűlés nem tudott eljutni tulajdonképeni föladatahoz, a koronázás előkészítéséhez. Végre augusztus közepén nagynehezen sikerült olyan határozatot hozni, hogy meghívják a királyt a koronázásra. Akkor már tudták, hogy lépôt neheztel és hogy a császárkoronázás hamarabb fog megtörténni. A követségnek azután lépét kijelentette, hogy hajlandó hitlevelet adni, 111. Károlyé vagy Mária Teréziáé mintájára, mást azonban nem fogad el.⁹⁴ A kancelláriát is utasította, hogy indítsa meg a pert azok ellen az urak ellen, akik a porosz udvarral összekötetésbe léptek.⁹⁵ Ez a fordulat szüntette meg a lármas diéta balga zürzavarát. A porosz ügyben Sztáray Mihály gróffal az élükön főképp tiszavidéki urak voltak kompromittálva. Megfontolatlan kísérletük a továbbiakban hallgatásra készítette őket. Az országgyűlés tehát tulajdonképen nem fel-

⁹⁰ Gragger: *Preussen, Weimar und die ungarische Königskrone*, 147-148. l.; Ballagi G.: *A politikai irodalom Magyarországon*, 383—387. l.

⁹¹ *Babel*. Fragmente über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Gedruckt im römischen Reich. (1790.) 102. l.

⁹² „Dieses Wort müsse aus dem Wörterbuch einer jeden Nation gestrichen werden, weil es schwache Köpfe nur verwirre, Heissblütige aber zu Schwärmern und Narren mache. Wo Gesetze sind, da müsse auch Zwang sein, dort könne ee daher koino Freiheit geben.“ 26. l.

⁹³ *Ninive*. Fortgesetzte Fragmente über dir dermaJigon Angelegenheiten in Ungarn. Auch im römischen Reich gedruckt. (1790.) 149. l.

⁹⁴ Marezali: *Az 1790- 91. országgyűlés*, II. 209. l.

⁹⁵ U. ott II. 211. l.

jesítette nemzeti feladatát. Lipót megtartotta szavát, helyreállította és biztosította az alkotmányt, megígérte, hogy Magyarország nem kormányozható az örökös tartományok mintájára (1791: 10. t.-c.), s a magyar nyelv ügyében is tett némi engedményeket, de ezen túl nem ment.

Ami eredményt az elkövetett végzetes politikai hibák, a hangos heveskedések és az eszmék nagy kavargása után a nemzet mégis elért, azt nem a heveskedőknek, hanem a megfontolt államférfiaknak köszönhette, akik nem égették föl maguk mögött könnyelműen a hidakat. Az országgyűlés alatt sokat zsúfolódtak gróf Zichy Károly országbíró, a felsőtábla, és különösen Ürményi József perszonalison, az alsótábla elnökén. Bölcs óvatosságukat, mérséklő közvetítésüket határozatlanságnak, önző opportunitásnak, ravaszkodásnak nevezték, de amit az országgyűlés elért, mégis nekik köszönhette. Amikor Reichenbach után minden fölborult és a remények elhervadtak és II. Lipót magyar koronázás helyett indulóban volt Frankfurtba a császárkoronázásra, Zichy és Ürményi voltak megint azok, akik ügyes formulával a nemzet legfőbb kívánságait mégis keresztülvitték. Az akkor pontozataiban és hangjában már nagyon le-mérsékelt hitlevéltervezetet szeptember 5-én vitte föl egy deputáció az országgyűlés két elnökének vezetésével, de minden tanácskozásuk hiábavaló volt, a diplomatervezetet a bécsi tanácsosok kivétel nélkül visszautasították. Szeptember 21-én közvetlenül a király elutazása előtt, a kancelláriával történt előzetes megbeszélés alapján, Zichy és Ürményi végre elejtette a hitlevélszöveget azzal, hogy a király hozzájárult a benne foglalt alkotmányos biztosítékoknak törvénybe cikkelyezéséhez a koronázás után. Ez Kaunitz és az államtanács beavatása nélkül történt és megmentette a nemzeti mozgalomnak legalább legfőbb kívánságait, amennyiben a király elismerte a rendek jogait a törvényhozásban, valamint Magyarország függetlenségét az örökös tartományokkal szemben és hozzájárult a nádorválasztáshoz is.⁹⁶

A további fejlődésre ezeken a törvényes biztosítékokon kívül döntő hatással volt az az őszinte rokonszenv és jóindulat.

⁹⁶ Mályusz Sándor: *Lipót nádor iratai*, 32—35. 1. — *Iratok*, I. 51. 1.

amellyel az új nádor, a király fia, Sándor Lipót főherceg a magyar ügyek iránt — az itteni viszonyokkal megismerkedve — viseltetett, ő nyerte meg apját, majd az ő korai halála után bátyját, Ferenc királyt is a magyar törekvéseknek. Csodálatos munkabírással és komolysággal vezette az országgyűlés után is a kiküldött regnikoláris deputációk munkáját. Végre megindult a rendszeres munka ez intézmények korszerű átalakítására, nem ahogy Bécsben mindig akarták: a magyar fejlődés hagyományainak kiirtásával, hanem az ország önálló nemzeti érdekeinek érvényesítésével. Boldog egyetértésben nagy buzgalommal dolgozott, az országgyűlés által kiküldött kilenc regnikoláris bizottság és meleg szeretettel övezték a fiatal nádort, aki már nem remélt megértést hozott létre és a jó reménységet új életre keltette.⁹⁷

A jó reményeket két oldalról fenyegethette veszedelem. Nem volt szerencsés fordulat, hogy az országgyűlés kénytelen volt az alkotmányos formák biztosításával tárgyalásait befejezni, a legfontosabb társadalmi kérdést, a jobbágyságot tehát nem oldotta meg. II. József rendszere és a megelőző korszak az alkotmány és a függetlenség kérdését állította előtérbe, o mellett minden reform másodrendű jelentőségre süllyedt, az igazságügy megjavítása, a kereskedelmi és a vámügyek megoldása éppúgy, mint az úrbéri rendezés, amelyek előkészítésén a kiküldött regnikoláris bizottságok dolgoztak, abban a reményben, hogy három év múlva törvényerőre emelhetik „rendszeres munkálataikat“. A jobbágyság különleges esetére különben is tekintettel voltak, amikor az új törvényes rendezésig II. József úrbéri rendezését külön törvénycikkben érvényben tartották.

A komoly férfiak közt azonban akkor már többen nemcsak a jobbágycikket akarták megoldani, hanem szélesebb társadalmi reformra gondoltak. Széchenyi Ferenc gróf az országgyűlés előtt egy memorandumában fölvetette a gondolatot, hogy a nemesség vállaljon adót és a közteherviselés érdekében szállt síkra.⁹⁸ Berzeviczy Gergely pompás munkában föltárta a job-

⁹⁷ V. ö. Mályusz Sándor Lipót nádor irataihoz írt bevezető földolgozását.

⁹⁸ *Unpartheyische Gedanken über den 1790. abzuhaltenden Landtag*. Bécsi Staatsarchiv, Kah. Arch.

bágy gazdasági és jogi helyzetét, ezek visszasságait és ellenmondásait, támadta az adórendszert és egyelőre azt kívánta, hogy a jobbágy munkája eredményéből örökre megválthassa magát.⁹⁹ Batthyány Alajos gróf szentimentális racionalizmussal az emberi jogegyenlőségből indult ki, amely őt is a közteherviselés hívévé tette. Ezen az alapon szabad költözési kívánt a jobbágy részére, fölszabadítását az úri hatóság alól, birtokszerzési lehetőséget és hivatalképeséget. Átmenetileg ezt a jobbágyviszonynak bérleti viszonyra átalakításával vélte elérni.¹⁰⁰ Átgondolt, az egész társadalom kiegyenlítésére irányuló reformterve azonban csak Hajnóczynak volt.¹⁰¹ Ez a birtokkérdés rendezésére alapította. Az ősiség megszüntetésével akarta fölszabadítani a birtokot, sőt előmozdítani azt, hogy az kisebb tagokban nemnemesek kezére juthasson. Ezért kívánta, hogy a nemes azt telkenként is eladhassa, de csak született magyaroknak. Követelte, hogy a paraszt, ha adósságát megfizette, szabadon távozhassék és birtokot szerezhessen, ha nem törekszik erre, tízévi átlag alapján lehetővé akarta tenni részére az örökváltságot, amivel átalakult volna szerződő bérlővé. Ilymódon a jogi különbség a kötött és a szabad birtokban gyökerezett volna. A független birtok tulajdonosa előtt rendi különbség nélkül meg akarta nyitni a hivatalokat az esküdségig, a fogai mazóságig és a kapitányságig. Csak a magasabb hivatalokat kötötte függetlenségük érdekében nagyobb birtokhoz. Lemondást csak a mágnások és a főurak részéről követelt, akik elvesztették volna személyes szavazataikat az országgyűlésen és örökös főispánságaikat. A szabad birtokosokra a nemesség jogait akarta áthárítani. lényegesebb új köteletség csak a szabad parasztságra hárult volna a katonáskodással, szabadságának természetes következményeként.

A sok szép gondolat mellett, amelyről azonban csak kevesen értesültek, mégis nyugtalanítóan hatott, hogy a diplomatervezetben az 1741: 8. törvénycikket, a „ne onus inhaereat fundo“-t az alaptörvények közé sorolták, hogy az új alkotmány

⁹⁹ *De conditione et indole rusticorum*. A cenzúra miatt csak 1804-ben jelent meg.

¹⁰⁰ *Ad amicam aurem*. 1790. Négy fasciculusban.

¹⁰¹ *De subsidiis publicis dissertatio*. 1792.

szerint betöltendő tsztségeket magyar nemességhez, vagy legalább tízévi indigenátushoz akarták kötni, hogy sok szónok egészen a régi szellemben emlegette a nemesi adómentességet, mint valami alkotmányos alappillért. Belső-Szolnok megye 1790. március 22-i feliratában még azt is szóvátette, hogy az úrbérrendezéssel nem hogy javítottak volna a helyzeten, hanem a földesurat és a parasztot csak elidegenítették¹⁰³ egymástól és kiirtották a készséget a kölcsönös megértésre. Keserűségként a nemnemesekre, támadópontul a magyarság ellenségeinek, erjesztőül békétlenséget szítóknak tehát visszamaradt a nemes és nemnemes ellentéte.

Hogy ez utóbb sem került szőnyegre, annak nem egyedül a rendi gondolkodás merevsége volt az oka. Amikor 1792-ben a girondista minisztérium megüzente II. Lipótnak a háborút, majd XVI. Lajost fogságba vetette, ez a fordulat, valamint további következményei a francia elvek hívei közt is sokakat kiábrándított az egyenlőség elvéből, az udvarban is lényegesen megváltozott a felfogás társadalmi kérdésekről. Ennek legjellemzőbb tünete volt, hogy Sonnenfels — Horn Ignáccal a legforradalmibb gondolkozású férfiú —, aki türelmetlenül követelte, hogy az állam „építésében ne csak kőművesmunkát végezessen, hanem az „építész“ föladatát is teljesítse és államtanácsosi kinevezést kapjon,¹⁰³ szintén alkalmazkodott a változott viszonyokhoz és visszavonta a szabadság és egyenlőség eszméiről hirdetett dicsőítő nyilatkozatait. „Mint a politika tanára — írta művének újabb kiadásában — figyelmessé lettem arra a gyors hatásra, amellyel az emberi jogok, a szabadság és az egyenlőség hangos jelszavai a fiatal agyvelőkre és kedélyekre voltak. Ez az alkalom, amikor a tanár, aki az ifjúság bizalmát bírja, a közrendnek nagy szolgálatokat tehet.“ Ő is ennek a célnak szolgálatába állt tehát, s mintegy mentegte magát, hogy a forradalom előtt, „a szabadság és egyenlőség jelszavai sem idegenek, sem gyanúsak nem lehettek az olyan nemzetnél, ahol minden polgár a törvény hatalma alatt szabadnak s a törvény előtt egyenlőnek érezhette magát.“¹⁰⁴ Sonnen-

¹⁰² Marczali: *Is 1790—01. országgyűlés.* I. 33. 1.

¹⁰³ Vertr. A. fasc. 02. no. 16.

¹⁰⁴ Ez a kiadás 1798-ban jelent meg. V. ö. Brunner: *Mysterien der Aufklärung in önterreich*, 81. 1

felszíneváltozása a reakció fölülkerekedésének a jele volt s ez a reakció már eleve elfordult minden reformtól.

II. Lipót után fia, I. Ferenc ugyan még II. Lápót, politikájának nyomain haladt, de ennek a rendszernek volt egy nagy veszedelme. Lipót már Toszkánában valóságos rendőrállamot teremtett s ezt a szellemet ültette át Bécsbe is. Hogy megelőzze a bajokat, fizetett íróival akarta irányítani a közhangulatot. A Groseingok, a Hoffmannok és Martinovicsok azonban veszedelmes fajzat volt és könnyen kapható ellentétes hangok megszólaltatására, Bizalmatlanul mindent figyelemmel akart kísélni. A rendőrminiszter éppen úgy az uralkodónak tett jelentést minden gyanús jelenségről és elégedetlenségről, ahogy a központi kormányhatóságok fölterjesztései a legkisebb ügyekben is az államtanács útján kerültek eléje. A fontos államügyek, a jelentéktelen apróságok, a kémek és konfidensek jelentései egészen egyformán foglalkoztatták, ami különösen olyan mozgalmas időkben alkalmas volt arra, hogy a titkos ügyekre, a följelentésekre terelje át a figyelmet. A konfidensek ott ültek a kávéházakban és a vendéglőkben, a szabadkőműves páholyokban és a hivatalokban. Az emberek olvasmányainak kipuhatólására megfizették a könyvkereskedőket, akik maguk is szívesen vállalkoztak jelentéstételre, mert ezek örve alatt volt menekvésük, ha náluk tiltott iratokat találtak és a konkurenciát is befeketíthették. Ez a konfidensrendszer nem volt alkalmas a kölcsönös bizalom megerősítésére, sok hivatalban teremtett áldatlan belső torzsalkodásokat, sok embert csábított arra, hogy könnyűszerrel érdemeket, vagy legalább is gondtalan életet biztosítson magának, sok jó állásban lévő magas tisztviselőt és vagyonos polgárt sodort konfidensi szolgálatba. Jelentéseik ritkán tartották meg a higgadt tárgyilagosságot, Jelentéktelen ügyeket kiéleztek, hogy magukravezessék a figyelmet, vagy nélkülözhetetlenségüket bizonyítsák.

Ezt a kényelmes utat jó ügyek elgáncsolására is föl lehetett használni. E részben Magyarországot azok felől fenyegethette veszedelem, akik II. Lipót 1790. szeptember 20-i elhatározásával megkerülteknek érezték magukat.

Annak az udvari bizottságnak a tagjai, amelyek a hitlevél ügyét tárgyalták, az államtanács és maga az államkancellár,

Kaunitz herceg, s mellette főképen Spielmann Antal báró udvari tanácsos, az említett udvari konferencián Kaunitz herceg helyettesítője, aki szeptember 21-én már nem volt Bécsben, mert előreutazott Frankfurtba,¹⁰⁵ nem valami nagy rokonszenvvel látták a nélkülök létrejött rendet. Az államtanács magyar referense, Izdenczy pedig a legnagyobb gyűlölettel készült ellene. Az utóbbi akkor tette közzé az Irrthüمرت. amelynek a szeptember 31-i leirat s az úgynevezett antecorona-tionalis törvénycikkek ellen kiélezett utolsó, ötödik fejezete kimondottan a nádorság ellen irányult. A nádorságot udvari tisztségnek tüntette fel, hatalmi körét bitorlottnak nevezte és azt állította, hogy csak olyan ügykört tölthet be, amelyet a király reáruház, hogy az országgyűlésnek egyáltalán nincs joga nádort választani s hogy Sándor Lipót főherceg megválasztása is szabálytalanul történt, csak azért, hogy máskor hasonló módon választhassanak nem-főherceget nádorrá.¹⁰⁶ Így mindjárt a szeptember 21-i leirat után megalakult a reakció az elért eredményekkel szemben. Egy idő természetesen eltelt állásainak kiépítésével. A főszerepet a gyűlölködő Izdenczy vállalta, mint a magyar ügyek referense és annál szenvedélyesebben is vetette magát ebbe a küzdelembe, mert a szeptemberi leiratot a saját megcsúfolásának tekintette. Később Ferenc császárnak is eldicsekedett, hogy a szenátus fölállítását ő hiúsította meg — mellékelte is erre vonatkozó fölterjesztését — és hogy a koronázáselőtti cikkelyeket csak az ő megkerülésével tudták kieszközölni.¹⁰⁷

Izdenczy az államtanácsban Magyarországgal szemben mindig szélsőséges álláspontot képviselt. Az alkotmányjogi kérdésekben még az osztrák tanácsosok sem voltak olyan merevek és hajthatatlanok, mint ő. Fölvilágosultságát egészen az abszolút kormányzat szolgálatába állította. Mindent a felségjogok elleni támadás gyanánt állított be és mindig csak azt hangoztatta, hogy a rendek a királyi hatalom csorbitásával annak megsemmisítésére törnek. Ezt a formulát nem volt nehéz min-

¹⁰⁵ Hock; *Der österreichische StaaUtsrat*, 216. 1.

¹⁰⁶ *Irrthümer*, 119—134. 1.

¹⁰⁷ O. Lt. Nachlasfi Izdenczy fasc. 3. V. ö. még St R. 4212/1806. és 2705/1807.

den legjogosabb alkotmányos törekvéssel szembeszögeznie. És ha eleinte nem is igen hallgattak túlzásaira, azzal, hogy szüntelenül ugyanazt hangoztatta, végre mégis megértő fülekre talált. Az 5. törekvése egyenesen arra irányult, hogy mindazt, amit, az 1790-i országgyűlés alkotmányos téren elért, ismét visszafejlessze. Az érveket ilyes előterjesztéseihez a legcsodálatosabb következetlenséggel hordta össze. Hol valamely mohácsi vész előtti törvénnyel érvelt, amelyet újabb törvények már megváltoztattak, hol azt hozta föl, hogy a rendek kívánsága ellentétben áll Szent István alkotmányával, ha meg más érve nem volt, az ismételten becikkelyezett alkotmányos biztosítékokkal azt szegezte szembe, hogy ezekre régen is voltak törvények, de sohasem tartották meg őket.

Az ő személye a reakció kifejeződéséhez megadta a szükséges gócot. Köréje tömörültek mindazok, akiket az 1790-iki események félretoltak, vagy akiket egyéb okok a nemzeti ellenzéssel szembeállítottak. Közöttük első helyen állt Balassa Ferenc gróf horvát bán, akit II. József halálakor méltóságától elmozdítottak, akit önkénye miatt a horvátok sem szerettek, aki azonban a nemzeti törekvésekre főképp illírbarátságával vált veszélyessé, a szerbek elszakadási törekvéseit szítván. Balassa azonban egyelőre nem volt aktív tényező a magyar közigazgatásban. Izdenczy legkomolyabb fegyvertársául tehát Mednyánszky János báró helytartótanácsos szegődött. Közreműködése Izdenczyre annál becsebb volt, mert Mednyánszkytól mindig pontos értesüléseket szerezhetett a helytartótanácsban történekről, az ő révén ott elveit kifejezésre is juttathatta, sőt adatokat is szerezhetett tőle vádaskodásaihoz.

Következetes, rendszeres vádaskodással sok mindent el lehetett hitetni. Mednyánszky is néhány napi időközökben küldött titkos jelentéseivel,¹⁰⁸ amelyek gyakran igen terjedelmes elaborátumokká dagadtak, az udvar rendes informátorává lett. Mint helytartótanácsos jól ismerte azokat, akikről írt, szavának tehát volt bizonyos hitele. A mániákus ember gyűlölködésével

¹⁰⁸ Ezek nagyrészt összegyűjtve StA. Privatbibl. fősze. 26—28. (A XVII]. század végére vonatkozók.) A későbbiek részben szétszórva a Kab. A. közt, az 1808. országgyűlésre vonatkozók: Privatbibl. fasc. 58.

fordult a „patrióták“ ellen. Mocskolódo vádaskodásaival azonban nem annyira a köznemeseket, mint inkább az arisztokratákat, főképp az ország főméltóságait támadta. Egy liga — szerinte szuperarisztokratikus liga — cselszövényeiről beszélt, hogy ez az államra és az uralkodó jogaira a legnagyobb veszedelmet jelenti. Azt állította — a tiszai kerületek diplomatatervezete alapján —, hogy az állásokat ennek a ligának az intenciói szerint töltik be, és hogy az a király kezéből ki akarja csavarni a végrehajtó hatalmat, hogy vissza akarja állítani az aranybulla ellenállási záradékát, hogy a hadsereget a nemzet képviselői alá akarja rendelni, hogy a királyt rá akarja szorítani a rendi határozatok betartására, hogy még a pénzverés jogát, is el akarja tőle venni, hogy az indigenátus megadásába is bele akar szólni, hogy a király mellé szenátust akar állítani, amely az igazgatás minden ágában intézkedhetnék és a kinevezés jogát is elvonná az uralkodótól, hogy a felelősség elvét akarja életbe léptetni, az országgyűléssel szemben pedig, hogy Magyarországot el akarja szakítani az osztrák örökös tartományoktól, hogy az adományozásokat is magához szándékozik ragadni és a király személyét is hatalmába akarja keríteni, hogy szinte állandó itt tartózkodását követeli és végül, hogy hatalmát szabad kikötővel és a kereskedelem föllendítésével szándékozik növelni.¹⁰⁹

A liga fejeiül a primást, az országbíró, a kancellárt és a perszonálist nevezte meg.¹¹⁰ A primást azért, mert a szeptemberi tárgyalások alkalmával külön audiencián iparkodott a királyt a rendek álláspontjának megnyerni.¹¹¹ Velük szemben semmiféle alkalmat sem mulasztott el, hogy mentői élesebben támadja őket. Terjedelmes füzetekben állította össze bűnlajstromaikat pontokba foglalva, 30, 50, sőt 80 egynéhány pontban. Ezeknek egyrésze arra vonatkozott, hogy az 1790-i országgyűlésen különböző kérdésekben a felségjogok korlátozása mellett! foglaltak állást.¹¹² Mellettük még főként Pászthory Sándor

¹⁰⁹ 1792. okt. 23.-i jelentése. Privatbibl. fasc. 26.

¹¹⁰ V. ö. különösen az 1793. május 11. és okt. 8. és 1794. június 28. jelentéseket u. ott.

¹¹¹ Mályusz: *Sándor Lipót nádor iratai*, 35. 1.

¹¹² V. ö. az 1792. nov. 25., 1793. máj. 11. és jún. 4. jelentéseket.

fiumei kormányzó, Haller József gróf, Podmaniczky József báró, Klobusiczky József és Vay József helytartótanácsosok ellen szállt síkra. Egy-egy szállingó hír, hogy közülök valakit előléptetnek, avagy új ügykört bíznak rá, elegendő volt, hogy Mednyánszky tiltakozzék ellene és benyújtsa bűnlajstromukat.¹¹³ Kellemetlen hangú fölterjesztésekben követelte elmozdításukat. Kifogást emelt még az ellen is, hogy a nádor Zichy Károly gróf országbíró születésnapján személyes megjelenésével kitüntette. Kifejtette, hogy ez rosszul hat a „gutgesinnt“-ekre és fölbátorítja a gonoszakat.¹¹⁴ Panaszkodott, hogy a nádor rossz tanácsokat kap Zichy országbírótól és Haller gróf helytartótanácsostól.¹¹⁵ Amikor a franciák 1792-ben diadalokat arattak, már a ligisták titkos üléseiről és újabb készülődéséről tett jelentést.¹¹⁶ Majd a közpolitikai regnikoláris bizottságot mártotta be, hogy a jászok és kunok felfegyverzését javasolja, ami a liga céljait szolgálja.¹¹⁷ Amikor Balogh Péter szeptemvir és Darvas és Vay helytartótanácsosok udvari tanácsosokká nevezettek ki, ezt bizonyítékul hozta föl Pálffy kancellár jakobinus érzelmei mellett.¹¹⁸ A kancelláriánál csak Lányi és Pogány tanácsosokat tartotta mérsékelteknek,¹¹⁹ a helytartótanácsban pedig egyedül ő védte a királyt és az államérdekeket.¹²⁰ Amikor pedig 1794 élőjén a főméltóságok abban az irányban vetették latba befolyásukat a királynál, hogy országgyűlést hívjon össze, hosszú érvsorozatokat vonultatott föl e kívánság ellen, és kijelentette, hogy az országgyűlésből semmi jó sem származik, csak bajok.¹²¹ Ezek a beállítások nagyon ügyesek voltak, mert az abszolutizmus szellemében nevelkedett udvari körök és hivatalnokok nem tudtak megbarátkozni azzal a magyar gondolattal, hogy a

¹¹³ Zichy országbíró bűnlajstroma az 1793. jún. 4. jelentésben; Haller József gróf az 1793. szept., 8., Balogh Péteré az 1793. dec. 28.-i jelentésben u. ott.

¹¹⁴ 1793. 5. jelentős u. ott.

¹¹⁵ 1793. ápr. 13. jelentés u. ott.

¹¹⁶ Privatbibl. fasc. 26. 1792. nov. 25. jelentős.

¹¹⁷ Privatbibl. fasc. 26. 1793. márc. 5.

¹¹⁸ Privatbibl. fasc. 26. 1793. dec. 29.

¹¹⁹ Privatbibl. fasc. 26. 1793. máj. 15.

¹²⁰ Privatbibl. fasc. 26. 1793. ápr. 13.

¹²¹ Privatbibl. fasc. 26. 1794. jún. 28.

királyi hatalomnak korlátai vannak és minden beavatkozást a szerintük korlátlan felségjogok gyakorlásába megengedhetetlenek és forradalmi cselekvénynek tekintettek.

A szuperarisztokratikus liga gondolata ugyan az udvarban nem vált jelszóvá, de annál inkább divatba jött egy másik bizalmatlanságot és ellenszenvet kifejező megjelölés az ellenzékre: a református párt. Ennek kétségtelenül az volt az oka, hogy a felsőtiszaiakat gyűlölték leginkább és tudták, hogy ott a lakosság református. De volt egy másik oka is. Izdenczy a magyar nyelv érvényesítésére irányuló küzdelmet azzal az állítással akarta megghiúsítani, hogy Magyarország lakosságának csak negyedrésze beszél magyarul, főképp a reformátusok, akik, ha megkérdezik őket, „magyar hitűek“-nek vallják magukat.¹²² A „reformierte Partei“ kifejezésben benne volt a megvetés a parlagias köznemes, az eretnek és a nemzeti nyelvét beszélő, Rákóczi-szellemű magyar iránt.

És a francia események hatása alatt volt még egy jelszó, amellyel ellenszenvet lehetett kelteni: az illuminatus, amelyet sokszor összekeverték a szabadkőművessel. Hoffmann a „Bábelben a porosz-magyar kapcsolatokat is szabadkőműves üzemeknek nevezte¹²³ s Bécsben általában nem tudtak a nemzeti és alkotmányos mozgalom és az illuminatizmus közt különbséget tenni. A francia események hatása alatt illuminatus veszedelmekkel külföldről is sokat rémítgették az udvart. Marié Antoinette, a francia királynő már 1790 augusztusában figyelmeztette II. Lipótot, hogy a szabadkőművesektől óvakodjék, mert azok mindenütt a forradalom előkészítésén dolgoznak.¹²⁴ Ez a figyelmeztetés csak egy hónappal később történt, hogy Sonnenfels ajánlatot tett Lipótnak, hogy egy új általános alkotmány tervezetét dolgozná ki.¹²⁵ De alkotmánytervezetet nyújtott be az illuminatus érzelmű Riedel András báró is, aki ajánlatához

¹²² A számarányra vonatkozó részt Izdenczy majdnem valamennyi, a magyar nyelv ügyében adott votumában hangoztatta. A kálvinista kapcsolatokra v. ö. Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésinek történetéhez*, 170. 1.

¹²³ (Hoffmann) *Bábel*. Fragmento über die jetzigen politischen Angelegenheiten in Ungarn. (Gedruckt im Tömischen Reiche. 1790.). Főleg 30—42. 1.

¹²⁴ Brunner: *Mysterien*, 516. 1. A levél 1790. aug. 17.-ről kelt.

¹²⁵ Vertr. A. fasc. 26. no. 16.»Maga az alkotmányterv u. ott, no. 17.

kiáltványszöveget is mellékelte, amelyet a császárnak a néphez kellett volna intéznie, hogy a forradalmat ezzel elhárítsa, ebben pedig utasításokat adott arra, hogy a nép a tervezett új néptanácsokat milyen módon állítsa föl.¹²⁶ Ez a javaslat szélsően radikális elgondolásával alkalmas is volt, hogy a kormányt gondolkodóba ejtse. 1791. január 4-én már a titkos rendőrség főnöke, Pergen gróf is terjedelmes előterjesztésben ismertette az uralkodó előtt az illuminatizmust és a titkos társaságokat, javaslatokat téve, hogy hogyan lehetne a részükről fenyegető veszedelemet elhárítani.¹²⁷ Ugyanebben és a következő évben több magas állami funkcionárius és bécsi egyetemi tanár,¹²⁸ sőt Rottenhann Henrik gróf államminiszter is nyújtottak be emlékiratokat és följelentéseket a szabadkőművesek és titkos társaságok ellen.¹²⁹ XVI. Lajos kivégzése és a rémuralom kitörése után a bécsi kormány jónak látta, hogy az esetleges bajt megelőzendő, elrettentő példát statuáljon. A néptanácsokat tervező Riedel báró forradalmár csoportja akkor a párisi kormányhoz követeket küldött. Ezt az ügyet egy agent, provocateur segítségével sikerült leleplezni s velük való kapcsolatai miatt Martinovicsot is elfogták.¹²⁰

Az albán származású Martinovics Ignác a kor jellegzetes szélhámos kalandortípusa. Ferences barát volt, de engedetlen, lázadó, nagyravágó, aki többször is igen csúnya körülmények közt szakított rendjével, amikor kényelmesebb és kalandor hajlamainak megfelelőbb életlehetőségek nyíltak meg előtte, de mindent visszavont, és letagadott, ha reményei nem váltak be. Nagy tehetségével és fölényesen biztos föllépésével el tudta vakítani az embereket. Többször folyamodott akadémiai vagy egyetemi tanárságért, de az akkor szokásos vizsgákon sohasem vált be, ámbár a bizottság laikus tagjait mindig el tudta szédíteni vakítóan ügyes, de nem a kérdéshez szóló szóáradataival. Végre Bécsben Van Swietenhez jutva, elkápráztatta őt és így lett egyetemi tanár Lembergben. Itt sem volt maradása és

¹²⁶ Verte. A. fasc. 62. no. 19. és 20.

¹²⁷ Vertr. A. fasc. 63. no. 2.

¹²⁸ Vertr. fasc. 62. no. 1., 24. és 25. és fasc. 63. no. 11.

¹²⁹ Vertr. A. fasc. 62. no. 12.

¹³⁰ Fraknoi Vilmos: *Martinovics élete*, 95—98. és 111—117. l.

II. József halála után Pesten szeretett volna tanszéket kapni. Itt ismerkedett meg II. Lipót kedvenc titkos kémszervezetének egyik előkelő tagjával, Gotthardi volt pesti kávéssal, aki akkor a rendőrség szolgálatában II. Lipót egyik bizalmas besúgója volt, s az ő révén sikerült bejutni az uralkodóhoz. Reá azonban rossz benyomást tett. Csak hosszú kínálkozások után tudta elérni, állítólagos „jezsuita páholyokról“ írt jelentéseivel, hogy II. Lipót addigi évi 500 forint egyetemi tanári fizetése helyett évi 1500 forint kegydíjat utalványozhatott neki. Erre épült pazar életének azonban vége szakadt II. Lipót halálával, amikor Ferenc császár király megszüntette II. Lipót egész titkos kém- és röpiratíró társaságát. Ferenc gyűlölte ezt az intézményt és alkalmazottait, mert tudta róluk, hogy apjánál megrágalmazták és bizalmatlanságot szítottak vele szemben. A hazudozó, nagyzó, lelkiismeretlen és gonosz intrikus, minthogy ismételt kísérletek után is csak annyit tudott elérni, hogy szésvári apáti címet és évi ezer forint kegydíjat kapott, hosszúból forradalmi fölforgatásra adta magát. 1794 tavaszán két titkos társaságot alapított. Az első, a „reformátoroké“, a szabadkőművesek János-páholyainak felelt meg és céljául Magyarország fölszabadtatását vallotta a Habsburg-ház zsarnokságától, a tisztaiak programján túlmenő célkitűzéssel. Tagjai nem tudtak arról, hogy e fölött egy másik irányító szervezet is van, amelynek céljait a „szabadság és egyenlőség katekizmusa“ foglalta össze, s amely a legszélső forradalmi elvek alapján teljes társadalmi fölfordulást tervezett. A reformátorok társaságának mozgalma csak a lehetőséget teremtette volna meg ennek a tervnek a megvalósítására. Amikor Martinovicsot alig néhány hónappal e szervezkedés megindítása után elfogták, nem is gondoltak magyarországi mozgalomra. Martinovics jelleméből fakadt azonban, hogy a saját megmentését mások fölládozásával kísérte meg. Nemcsak, hogy leleplezte az egész, még alig megalakult szervezetet és szerencsétlen, félrevezetett társait, hanem az esetre, ha csak száműzetésre ítélik, további leleplezéseket ígért és felajánlotta szolgálatait az általa megvádoltak törbecsalására is. Hogy szokása szerint saját jelentőségét félelmes színben tüntesse föl, sokat beszélt sokoldalú irodalmi működéséről és soha meg nem írt munkáiról, nagyszerű kapcsolatairól a külfölddel, különösen

az irányadó francia körökkel, arról, hogy a francia köztársaság hogyan tervezi a monarchia fölosztását és azt hogyan lehetne megíúsítani, hogy társaságának megszervezésére tőlük kapta a segítséget. Fölhasználva korábbi szabadkőműves összeköttetéseit, néhány, már meghalt szabadkőművesre hivatkozva, hogy rájuk háríthassa az alapítás ódiúmát, azt állította, hogy ez a szervezet már régi és ő csak tervük megíúsítására törekedett;. Közben a magyar közélet minden nevesebb férfira is kiterjesztette vádjait és ígerte velük szemben az udvarnak saját hathatós segítséjét.¹⁵¹

Amikor pedig ezeket az emlékiratokat és vallomásokat Németh János királyi jogügyi igazgató a nádor elé tárta s ő bátyjának Bécsbe jelentést tett róluk, megindult onnan a reakció exponenseinek aknamunkája. Ott Izdenczy ütötte a vasat és a király megküldte a nádornak Mednyánszky névtelenül benyújtott vádiratait és följelentéseit a magyar urakról. A hivatalos magyar állásfoglalás az elfogatások törvénybeütközö formája és a bécsi vizsgálat ellen¹⁵² is hozzájárult, hogy az élére állított drámai helyzetben Sándor Lipót nádor is megingott meggyözödéseben, elidegenedett magyar környezetétől, amelyben addig szilárdan megbízott, elhitte, hogy az összeesküvés jóval a Martinovics megjelenése előtti idöbbe nyúlik vissza és hogy az egész országot behálózó veszedelmes és dinasztiaellenes, erőszakos felfogatást célzó forradalmi mozgalom; határozottan le akart tehát küzdeni mindent, ami vele összefüggött.¹⁵³ Ez a reakció tökéletes diadala

¹⁵¹ Fraknoi id. mű 285. 1. Mályusz: *Sándor Lipót nádor iratai*, 142—200. 1. és a hozzátartozó iratok; Gárdonyi Albert és Bartucz Lajos: *A magyar jakobinusok emlékezete*. (Budapest, 1919.)

¹⁵² Pest és még 12 más megye fordult fölirattal a királyhoz, hogy a vádlottakat hazai törvényes bíróság elé állítsák.

¹⁵³ 1795. máj. 5. „Jedoch bestärken mich diese Prozessacten immer mehr in dem unterlegten Vortrag gehegten Meinung, dass nämlich die Gesellschaft schon vor dem Martinovich bestanden und viel grösser sei, auch dass man Massregel zu treffen genötigt sein wird, um dem Übel zu stoucra. Da hie und da mehrere Spuren, wie auch aus dem häufigen Korrespondenzen manche data sich zeigen, so habe ich den rechtschaffenen causarum direktor aufgetragen, wenn er mit den Prozessallegationen ganz fertig sein wird, mir alle selbe zu sammeln und Bericht darüber nebst Beilegung aller Originalien zu erstatten, wo ich nicht säumen werde sowohl diese data, als jene, die ich bei Händen habe, pflichtschuldigt zu unterlegen.“ Mályusz: *Sándor Lipót nádor iratai*, 856. 1.

volt. A nádor és az ő segítségével a felvilágosult Schloissnig hatása alatt álló Ferenc császár is eddig minden reakciós nyomásnak ellenállott. Most tökéletesen megváltozott a helyzet. Sándor Lipót bizalma még a vezető emberekben is megingott és ettől a fordulattól számítható Ferenc császár kormányának irányváltása is.¹³⁴ A változás alapjait az az emlékirat vetette meg, amelyet a nádor a pör tárgyalása után dolgozott ki és 1795. április 16-i kelettel nyújtott be a királynak.¹³⁵

*

Az irat célja az volt, hogy jelentést tegyen az uralkodónak a magyarországi közhangulatról, a különböző rendek megbízhatóságáról, hogy megnevezze a tapasztalt bajokat és orvoslásukról is elmondja gondolatait. Minden sorából erős pesszimizmus csendül ki, a színek, amelyekkel az állapotokat festette, a legsötétebbek. Mintha elveszett, volna minden reménye, hogy a dinasztia és a nemzet közt az egyetértést fenn lehessen tartani.

Az indítóokot erre a fölterjesztésre Martinovics egy kérése adta, ki egy 1794. december 19-én a börtönből a nádorhoz intézett beadványában¹³⁶ jelentette, hogy Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban egy éve és néhány hónapja egy reformátor-társaság áll fenn, amelynek célja három év leforgása alatt ezeket az országokat az osztrák háztól elszakítani. Azt állította, hogy a maga társaságát tulajdonképpen azért alapította, hogy az előbbieket tervük keresztülvitelétől elriassa és tagjaikat leleplezze. A társaságot az elhunyt Gyurkovits Ferenc pesti egyetemi tanár hetedmagával kezdeményezte. Tervük szerint az első évben csak tudós, fölvilágosult férfiakat és tábormokokat és törzstiszteket vettek föl, a másodikban fiatal diákokat, tiszteket és született magyar polgárokat. A népet és a katonákat csak a harmadik évben akarták megnyerni. Pénztárukat önkéntes adományokból tartják fenn; nagy tehetségű tagjaik megbízásból javaslatokat dolgoznak ki az új köztársaságról. Titkos jeleiket évenként és valahányszor attól tartanak, hogy leleplezik őket,

¹³⁴ Mályusz id. mű, 201—229. l.

Közölve Mályusznál, 808—851. l.

¹³⁵ E beadványt teljes egészében ismerteti Fraknói; *Martinovics élete*. 171—178. l., míg itt csak arról szólunk, amit a nádor fölterjesztésében átvett.

megváltoztatják. Fejeiket kötelezték, hogy ha elfognák őket, kövessenek el öngyilkosságot. Ha ezt az illető nem tenné meg, a többieknek ki kell vándorolniuk s a vezetést új tagok veszik át. Különbösen tilos a tagoknak forradalomról beszélniök. Csak a kitűzött idő utolsó szakában fog mindenünnen felhangzani a forradalmi jelszó.

Martinovics azt ajánlotta, hogy valamelyik vezetőt hívják Schönbrunnba és szólítsák föl, hogy vallja be a társaság fönnállását, minthogy az már úgyis le van leplezve. Egyben biztosítják, hogy a társaság amnesztiát kap és hogy az ügyre feledés fátylát borítják, de kívánják be a tagok nevét és számát, azzal az indokolással, hogy ebből a király meggyőződhessek, vájjon a reformokat a többség óhajtja-e, mert ez esetben a király hajlandó volna a rendekkel karöltve a szükséges javítások életbe-
léptetésére.

Ha ez a mód nem vezetne célhoz, az illetőt el kell bocsátani, mintha meg volnának győződve ártatlanságáról, és udvari bizottságot kell összehívni, amelynek tagjait ő — Martinovics — fogja megnevezni, hogy a kiküldött regnikoláris bizottságok iratait vizsgálja meg. Ebben a bizottságban azt a határozatot kellene kimondani, hogy új alkotmányt vezetnek be kétkamarás rendszerrel. Így majd meglátják a bizottság tagjainak nagy lelkesedését ezért az eszméért. Az új alkotmány híre az országban hamar elterjedne. Martinovics akkor közölné a társaság vezetőivel az új alkotmánytervet és rávénne őket, hogy azt összes tagjaik által aláírt kérvényben kérjék a királytól. Ebből kitűnnék tagjaik nagy száma is. E leleplezések fejében Martinovics szabadonbocsátását kérte.

Az irat tulajdonképen azon a híren alapult, hogy Fodor József helytartótanácsi titkár, akit december 16-án el akartak fogni, öngyilkosságot követett el, amikor a kirendelt tiszt fölshívtotta, hogy kövesse őt.¹³⁷ Ezért írta Martinovics jelentésébe azt, hogy Gyurkovits halála esetére Fodorhoz utasította őt a társaság ügyeiben. A december 19-i beadványt természetesen

¹³⁷ V. ö. erre vonatkozólag Fraknoi: *Martinovics és társainak összeesküvése* (Budapest, 1880.), 324. 1. és Fraknoi: *Martinovics élete*, 171. 1.

utóbb, 1795. Január 31-én, követte egy másik, amelyben Martinovics úgy tesz, mintha Fodor öngyilkosságáról csak a december 19-i beadvány átadása után értesült volna.

Ebben az újabb írásban utalt arra, hogy a reformátorok társaságának az a feje, akit ő megnevezett, öngyilkosságot követett el. Minthogy ebből is kitűnt, milyen szigorú titkot tart a társaság, ígérte, hogy arra az esetre, ha Bécsbe visszavinnék és pörét ott folytatnák le, a reformátorok leleplezésére az esz-közöket a király kezéhez szolgáltatná. Erre az esetre is hajlandó, ha pörét Budán tárgyalják, de megígérné neki, hogy nem ítélik halálra, sem hosszabb fogságra, hanem csak számkivetésre.¹³⁸ Ugyanebben az időben Sigray is beszélt vallomásában Fodorról és a reformátorok társaságáról, amelyről Fodor állítólag azt mondta volna neki, hogy a legelőkelőbb mágnások sokan, sőt a püspökök közül is többen tagjai. A továbbiakban azonban csak arról tudott, hogy Zalában és Horvátországban van valami titkos egyesülés, és ő is azt állította, hogy azért csatlakozott Martinovicshoz, hogy ezt a társaságot leleplezze.

A nádor nem volt, meggyőződve, hogy a reformátorok társasága valóság lenne. Átlátott Martinovics mesterkedéseinek és veszedelmeseknek tartotta azokat a javaslatokat is, amelyeket a társaság ártalmatlanná tételére tett. Arról azonban meg volt győződve, hogy Magyarországon sok a rossz szellemű tervkovács.¹³⁸ Éppen ezért ellene volt annak, hogy embereknek, akikkel nem is ismernek, előre amnesztiát adjanak. Az alkotmányos reformot is az adott körülmények közt nagyon meggondolandónak tartotta¹³⁹ és még kalandosabbnak Martinovics tervét az udvari bizottsággal. Nem hitt benne, hogy az elégületleneket ilyen módon tartósan le lehessen szerelni, sőt attól tartott, hogy a hű férfiakat állásaikból eltávolítanak és helyüket rossz szelleműekkel töltenék be. Azt tanácsolta a királynak, hogy ne legyen engedékeny, hanem végső esetben vesse latba, erejét a törvényes

¹³⁸ Ismertette Fraknóinál: *Martinovics élete*, 178. l.

¹³⁹ „Ich bin selbst überzeugt, dass es viele Übelgesinnte, auf Dinen Platt in Hungarii arbeitsende Menschen gebe.“

¹⁴⁰ „.....ja ihnen sogar versprechen, selbet eine Reform in der Landee-verfassung mackón zu wollen, welche in gegenwärtigen Umständen zu berühren sohr bodenklich worden dürfte. . . .“

szigorral, még abban az esetben is, ha a hadsereg egy részét Magyarországra kellene hozni.¹⁴¹

Amin Sándor Lipót nádor Martinovics és Sigray gróf vallomásaiban megütöközött — ámbár nagyon jól látta, hogy azzal csak a maguk mentésére igyekezzenek —, az volt, hogy a két valomás a reformátorok társaságára megegyezett, és hogy Fodor tényleg öngyilkos lett. E részben tehát a forradalmár apát számítása bevált. A nádor ezekből a körülményekből azt következtette, hogy a följelentés nem alaptalan és hogy titokban tovább folyik az aknamunka, ezért fontosnak tartotta, hogy fölvegyék o küzdelmet s a fölfedezett vezetők ellen a törvény szigorát alkalmazzák* a rosszak elvesztésére és a becsületesek megnyugtatására.

Kifejtette tehát a király előtt, hogy milyenek ismeri a hangulatot és a bajok okait miben látja. Meglátta a hangulatban a nagy ellentéteket. A rossz szelleműek — úgy írja — szenvedélyeik kielégítésével és egy elképzelt boldogság reményével és ígére tévői hízolgik be magukat az embereknél. Ha ezek nyíltan felléphetnének, valószínű, hogy a tudatlan tömeg hozzájuk csatlakoznék. Minthogy azonban van még elég jól gondolkozó is, számítani lehet segítségükre, ha komoly rendszabályokhoz nyúlnak. De legfőbb ideje, hogy a bajnak gátat vessenek, mert a modern filozófia és az emberbaráti elvek, amelyek a vallást és az erkölcsöt félretolják és csak a szenvedélyek bánni módon való kielégítésére törnek, rohamosan terjednek különösen az ifjúság körében. Ezek a nép úgynevezett felvilágosításán munkálkodnak, ez elvek mérget terjesztik. Ez a felvilágosítás kétféle. A módos és gazdag polgárnak a kényelmi eszközök nélkülözhetőségéről beszélnek és a fényűzés megszüntetéséről, vagyis az ember visszatéréséről az egyszerűbb, természetes állapotra, amely mellett az életviszonyok különbözősége megszűnik, ami fokozatosan teljes egyenlőségre vezet. A szegényeknek azonban azt tanítja, hogy

¹⁴¹so glaube ich doch, dass dieses Euer Majestät nicht abhaiten dürfte, in der Sache mit der geset »massigen Strenge auch auf den ausserston Fall vorzugehen, wenn nemlich Allerhöchst dieselben in die traurige Nothwendigkeit versetzt werden sollten, durch die Gwalt das Allerhöchste Ansehen zu behaupten, wenn auch dazu ein Theil der Armeen nach Hungarn gebracht werden müsse...“

minden embernek egyenlő jogai vannak, hogy tehát egyiknek sem kell a másiktól függenie, a másiknak dolgoznia, honom valamennyit ugyanazok a kiváltságok, vagyoni és életviszonyok illetik meg. Ennek előkészítésére és keresztülvitelére aláássák a vallássságot, utat nyitnak a hitelenségnek, különösen azzal, hogy nevétségessé teszik a vallásos élet külsőségeit és hogy tagadnak minden kinyilatkoztatást. Ehhez járul, hogy mindezeket az elveket a felebaráti és az emberszeretet leple alatt hirdetik,- amivel a mérget annyira elterjesztik, hogy gyakran a kormányzat leggondosabb éberségét is félrevezetik, s ez a gondolkodás mindinkább gyökeret ver; sokan, meg sem értve az elveket, minden rossz szándék nélkül lassanként, behódolnak nekik és örökre elromlanak“.

A legveszedelmesebbnek a fölvilágosodás közvetítésében a tanítóság szerepét látta. Ez szkeptikusan, gyenge érvekkel csak látszólag védelmezi a lélek halhatatlanságát és Isten létét és ezzel hitelenségre oktat; az emberi jogokkal, azzal az agyrém-mel, hogy az ifjúság mindenre képes, hogy kötelességek nem kó-lák, és hogy mindenkivel egyenlő, féktelenségbe visz. Nem is várt tőlük az államszolgálatban semmi jót, csak zavart és nyugtalan-ságot. Különösen veszedelmeseknek tartotta a fölvilágosult ta-nokat, ha a papnövédekéek közt terjednek s ezeket a felsőbb papság ellen uszítják. Éppen azért a legfontosabbnak a papi és a világi tanítószemélyzet megválogatását tartotta, annál is in-kább, mert úgy tapasztalta, hogy az utolsó években, ha a taní-tók ellen ily címen panasz történt, általában a legmelegebben pártolták őket, ami bizonyos tervszerűségre mutat.

Ilyennek látta Sándor Lipót nádor a fölvilágosodás hatását a Martinovics-pör után és ebből a szemszögből ítélte meg a ma-gyar társadalom hangulatát is. Az udvar addig általában leg-inkább a főúri rendben bízott és arra épített. De éppen róluk a nádor nagyon sötét képet festett. Első és legnagyobb részük még saját ügyeinek intézésére is lusta, léhaságával, erkölcstelenségé-vel és göggyével csak gyűlöletet kelt maga ellen és annyira kihívja a többi osztály ellenszenvét, hogy az egyenlőségi eszméket buja életével csak fölszítja. Egy másik részük a rossz elvek rabja és annál veszedelmesebb, mert többnyire azok fordulnak ebbe az irányba, akik vagyonuk nyakára hágtak. A harmadik rész a köz-

ügyekkel semmit sem törődve, csak gazdaságának él, ezek leg-
alább ezen a téren hasznosak, ha kellő komolysággal végzik föl-
adatukat. Igen elenyésző azonban az a negyedik rész, amely tel-
jes buzgalommal és lélekkel az állam és az uralkodó szolgálatába
szegődik. Ezekben, a legnagyobb jóakarat mellett is, többnyire
hiányzik a szükséges lelkiemelő, sőt a szolgálatkészségnek az a
legszükségesebb foka, hogy egészen a szolgálatnak éljenek, s
ennek mindent, még becsületüket is föláldozzák.

A köznemesség jellemzése a nádornál már színtelenebb.
Általános jellemvonásául azt tekinti, hogy kevés tudása van és
szertelenül ragaszkodik az alkotmányhoz, a nélkül, hogy azt
megértené. Ezért azok vezethetik, akik köreiből tekintélyt sze-
reznek maguknak. Minthogy igen sokan közülük nagyon szegé-
nyek, ezek könnyen izgathatók föl, de eddig a fölvilágosult
eszméket még nem ismerik. Ha azonban ezek hozzájuk is be-
hatolnának, az nagyon veszedelmes volna, mert ők a parasztok
közt élnek és többnyire velük együtt dolgoznak, tehát őket is
könnyen félrevezethetik. Viszont, ha tudnak velük bánni, kön-
nyen meg lehet őket nyerni, s ez esetben csak nehezen tántorít-
hatók el meggyőződésüktől.

A papsággal szemben az a fő kifogása, hogy nagyon kevés
köztük, aki a mérséklet és az igaz keresztényi szeretet közép-
útján halad. Egyik részük vakbuzgó, üldözésre hajló, cseleke-
deteiben az érett megfontolást nélkülözi és sokszor még a
fejedelemnek is megtagadja az engedelmességet, amivel rossz
példát ad az alattvalóknak. Más részük hanyag, az új elvektől
megmégelyezett, a vallásra semmit sem ad, a népnek csak bosz-
szúságára van és rossz példát mutat. Pedig az országban nagy
a hiány lelkészekben, még elaggott szerzeteseket és tanulmá-
nyaikat még el sem végzett ifjakat is kénytelenek alkalmazni.
Általában a papi rend lenézett s a lelkészek rossz javadalma-
za miatt ettől a pályától mindenki húzódik.

A tanárok nagyrészt rossz elveket csepegtetnek az ifjúságba
és rossz példát adnak neki. Az ifjúság pedig annál inkább követi
őket, mentőit inkább megfélemlenik elveik az ő szenvedélyeinek.
Ezeket tekintette tehát a nádor az államra a legveszedelme-
sebbeknek, mert nagyrészt tőlük függ a jövő állampolgárok
kiképzése és ezzel együtt az állam boldogsága vagy veszedelme.

Velük szemben a jó tanároknak kevés becsülete van az ifjúság szemében, amely magát tanárainál okosabbnak, képzetebbnak és felvilágosultabbnak képzeli.

A legkedvezőbb képet, a nádor a polgárságról és a parasztságról festette. Amaz általában jó szellemű és uralkodója iránt hűséges, ámbar köztük is terjednek az új elvek és némelyek szélsőséges gyűlöletet, táplálnak a nemességgel szemben. Legnyugtalanabb elemeik, akiket a terjedő fényűzés tönkretett. A parasztot is föl akarták már világosítani, habár a magyar paraszt egyáltalán nem alkalmas a fölvilágosodásra. A fölvilágosítás csak erőszakot szül az urasággal szemben. Általában azonban a parasztságtól nem kell tartani. Helyzete jó, nem ad okot panaszra. legtöbbit tehet érte az uraság és a gyors, pontos igazságszolgáltatás, ezek könnyen orvosolhatják a parasztok közé belopódzó bajokat.

A legnagyobb figyelmet kell azonban fordítani a henye osztályokra, amelyek a legjelentéktelenebbeknek látszanak. Ezek tagjai meg nem engedett eszközökkel tartják fönn magukat, vesztetni valójuk nincs, mindenütt föltűnnek tehát, ahol hasznot, remélnék és a közjóra semmi tekintettel sincsenek. Föl találhatók ezek úgy a városban, mint a vidéken. Közéjük számítja a nádor elsősorban a zugírókat és az ügyvédek egy részét, akik mindig készek nyugtalanságot szítani.

Ezekben vázolva a lakosság hangulatát, a nádor a közgazgatás jellemzésére és bajaira tért át. A kancelláriánál különösen azt kifogásolta, hogy nem ismeri a viszonyokat, az embereket, és gondolkodásukat. Minthogy nincs tulajdonképeni elnöki osztálya, sokszor ellentmondó határozatokat hoz, gyakran a helytartótanács javaslatával ellentéteseket, a szolgálat érdekeire vagy a felségjogokra károsokat. Hiányzik a kancelláriánál a kellő ügybuzgóság és a szükséges titoktartás is. A legfontosabb dolgok mindjárt köztudomásra jutnak, úgyhogy azok, akiknek nem kellene tudniok róluk, ravaszul meghiúsíthatják a leghasznosabb intézkedéseiket. Gyakran az intézkedések alakjában van a hiba, s a szerencsétlen forma, amelyben közzéteszik őket, néha egy-egy szó váltja ki a törvényhatóságok ellenállását.

A helytartótanácsnál viszont az ügyek elintézésének mikéntje jórészt, attól függ, hogy ki elnököl és hogy bizonyos tanácsosok jelen vannak-e a tárgyalásnál vagy nem? Mert egységes alapelvek, összhang és egyetértés ennél a kormányhatóságnál sincsen. A titoktartás itt is olyan gyöngye, hogy a rendőri ügyeket nem is lehet a helytartótanácsra bízni. A nádor többévi tapasztalatából azt állapította meg, hogy itt van egy csoport, amely a helytartótanács irányítására törekszik, arra, hogy a maga véleményét a tanácsra ráerőszakolja. Ez csak újabban vesztett némileg talajt azzal, hogy elveit néhány pontban tolfedve, többek ellentállását kihívta. A tapasztalat és az ügybuzgóság kevés, szeszély és tétlenség uralkodnak, a fegyelem teljesen hiányzik. A rendeleteket előre közlik a megyékkel, sőt még útba is igazítják őket, hogyan írjanak föl ellenük.

A főispánok részben képtelenek megyéjük vezetésére, részben lusták hozzá, azok pedig, akiknek megvolna e képességük, rendszeren más hivatalt is töltenek be és ez elvonja őket megyéinktől. Ilymódon nem tudják vezetni a megyéket, a közgyűléseken egy-egy nagyszájú szava a döntő, a megye belső állapotáról nem tudnak megbízható képet szerezni. Jogügyekben önkényeskedések, az ügyvitelben szeszély és érdek érvényesülnek. Gyakran még a hivatalnokok közt is olyan súrlódások fejlődnek, hogy évekig tartó vizsgálatokkal lehet csak rendbehozni őket. Soha sem tudni, hogy a rendeleteket végrehajjtják-e, avagy félreteszik? 1790 óta valóságos anarchia kapott lábra. Az országgyűlési követtől is azt kívánják, hogy a megye külön utasítása nélkül semmihez se járuljon hozzá. Mindezen nem lehet segíteni, míg a főispánok nem ellenőrzik, hogy a rendeleteket, hogyan tartják meg.

A városi magisztrátusoknál is elharapóztak a bajok, elnyomás, igazságtalanságok, sikkasztások napirenden vannak, s a gyakori és hosszadalmas vizsgálatok aláássák az előljáráások tekintélyét. A törvényszékeknél a visszasságok a perrendtartásból származnak, az ügy fölvétele egészen a referens tetszésétől függ. A királyi táblán, amely egyben az elsőfokú bíróság feljebbviteli hatósága, az ügyek összetorlódnak és megrekednek, különösen mert a büntető perek valósággal elárasztják.

A kamaránál hagyományos hanyagsággal megy az ügyvitel, gazdasági kérdésekben jártas személyzet alig van. A kamarai jószágok igazgatását úgy a kamara, mint a helytartótanács elhanyagolja, aminek nagyrészt e két hatóság túlterheltsége az oka, következménye azonban, hogy a kamarai jövedelem messze elmarad a méltán válható mögött. A könyvvitelben az ügyvitel annyira zavaros, olyan sok fölösleges munkát követel, hogy mindennel elmaradnak, s a nyomorgó, tudatlan személyzet nagy megterhelése miatt joggal elégedetlenkedik.

Az azonban mindennél nagyobb jelentőséget tulajdonított a nádor a tanügynek, amelynek bajaira már fentebb is rámutatott. Ellenőrzésére nem tartotta elegendőnek a helytartótanács felügyeleti jogát, amely inkább csak az igazgatásra vonatkozik. A tantervi és a tanulmányi kérdések a tanulmányi tanács elé valók, ennek azonban nincs kellő hatásköre, sem elég tudós tagja. Minden tanár a maga tetszése szerint — és gyakran veszedelmes tanokat — taníthat. Az ifjúság magára van hagyatva és erkölcsileg egészen romlott. A főigazgatók többnyire maguk is rossz elveknek hódolnak és azokat alantasaikra is rá akarják kényszeríteni, vagy túlbuzgóságukban üldözik a más véleményen levőket, avagy nincsenek hivatásuk magaslatán és alantasaiktól vezettetik magukat. Látogatásaiknak nincs sok eredménye, az igazi állapotról alig lehet meggyőződni, s ha a főigazgató valaki ellen panaszt emel, nem feljebbvalóként, hanem vádlóként, kezelik.

A kérdés sarkpontját azonban a főherceg abban látta, hogy „az országban nincs egységes tanulmányi rend, az nagyrészt felszínes és homályos, annyira, hogy még okos és tudós emberek számára is homályos marad. Ez gyakran azért történik, hogy a tanár önkényes szóbeli magyarázatot adhasson, de ezt, írásos bizonyítékok híján ártatlannak tüntethesse föl, ha esetleg vizsgálatra kerülne a sor. Az ifjúságot általában úgy nevelik, hogy' azt hiszi magáról, mindjárt mindent lúd, mindenhez ért, tehát nem is igyekszik és elveszti munkaszeretetét. Azok ellenben, akik képezik magukat és jó tehetségűek, nagyrészt azért hasznavehetetlenek, mert a legromlottabb elveknek hódolnak.“ A nádor már attól félt, hogy így egész nemzedékek fognak elromlani, s minthogy a megyék e részben feliratokban sürgették az orvos-

lást, a szülők meg főképp a főiskolák szellemére panaszkodtak, a maga részéről is intézkedéseket sürgetett.

Bármennyire elismerte a népoktatás szükséges voltát a városokban, a falvakban nem látta be, sőt attól félt, hogy a paraszt olyan tudás birtokába jut, amelyre nincs szüksége és amely nem szolgál boldogságára. „Véleményem szerint — írja — a falusiaknak nincs szükségük az írás-olvasásra. Ha valamivel többet tanulnak, már nem akarnak parasztok maradni, hanem tovább akarják folytatni tanulmányaikat.“ Innen magyarázta a diákság számának gyors emelkedését, amely az utolsó évben is 10%-ot tett ki,¹⁴² ez a túltermelés pedig a kétségbeesett egzisztenciák számát szaporítja. „A tapasztalat azt bizonyítja - így folytatja —, hogy a paraszt, ha írni-olvasni tanult, vágyba megvan a kellő ítélőképessége és esze, ilyen pedig minden faluban található egynéhány, nem foglalkozik annyit a rártatózó gazdasági ügyekkel, mint inkább újságok és röpiratok olvasásával, és elrontja szellemét. Ez csak káros lehet, avagy — s ez a túlnyomó eset — a tanultakat nem tudja alkalmazni, elfelejti, tehát hiába tanulta őket, holott, a népiskolák költséges építése és fönntartása nem jelentéktelen teher. A pap eddig kötelességének tekintette, hogy a falusiakat vallásos és társadalmi kötelességeikre kioktassa. Ezen felül nincs szükség további felvilágosításra és a paraszt a régi egyszerűségében boldogabb lesz, mint ha új igények és vágyak ébresztésével nyugtalanítják, fpp ezért szükségesnek tartaná a fönálló viszonyok közt a gondos felügyeletet a kis röpiratok fölött, amelyek mindenkihez eljutnak, és a magyar újságok fölött, amelyeket a falusi jegyzők szorgalmasan fölolvasnak a parasztoknak. Ez utóbbiakra annál inkább kell ügyelni, mert részletesen ismertetik a francia eseményeket s az ott elhangzott beszédeket is. Végre kifogásolta azt, hogy a cenzúra nem ítéli meg kellőképen a helyzetet, és megengedi, hogy a káros könyveket mentői inkább elterjesszék, hogy új kiadásokat rendezzenek belőlük és lehető olcsón juttassák a közönséghez.

¹⁴² „ . . . m i t Anfang das gegenwärtigen .Schuljahres 11.967, mithin über 1000 mehr als voriges Jahr.“

Ezek a jelenségek ejtették gondolkodóba a nádort, ezért gondolta, hogy Martinovics és Sigray följelentése nem agyrém, hogy minden magyar társadalmi rétegben vannak elemek, amelyek veszedelmes elvek terjesztésén fáradoznak, hogy embertársaikat tervük keresztülvitelének megnyerjék. Abból, hogy a kormányhatóságok a felfedezetteket milyen melegen védik, és hogy ezek milyen vakmerően lépnek föl, azt következtette, hogy nagyszámú hívük van és hogy a baj erősen elharapódzott. Ezzel a feltevással pedig nem akarta tovább túrni a titkos társaságok üzelmeit, bármily néven nevezendők is és bármily ürügy alatt tartsák is összejöveleiket. Ezek terveket koholnak, tagjaik minden eshetőségre fölkészülnek és úgy összetartanak, hogy ha nem fedik fel őket, szerinte bizonyára sikert aratnak. Rendezett államban ezt megtúrni nem lehet. Ide sorolta a szabadkőműves páholyokat is, amelyek szintén csak rosszat vetnek, elveiket mindenkire rá akarják erőszakolni, és a legderekből embereket is, ha nem értenek velük egyet, a végsőkig üldözik. A közigazgatásnak ellenszegülve, a főhatalomnál is erősebbeknek képzelik magukat és azt hiszik, hogy nekik minden szabad. Szektáik közül azokat tartotta a legveszedelmesebbeknek, amelyek a szabadság és egyenlőség, az emberi boldogság és az elnyomottak támogatásának munkásai, mert azt a jogot, követelik maguknak, hogy a kormány ügyeibe avatkozhasanak és az uralkodó legszentebb jogait maguknak foglalják le. Nem hitt a szabadkőműves szekták különböző céljaiban, sem a fedezések őszinteségében, sőt úgy tapasztalta, hogy a kilépettek is tovább dolgoznak a veszedelmes célok érdekében. Úgy gondolta, hogy a reformátorok társasága is csak a szabadkőművesség valamely javított formája. Elveiket az akkor már mindenfelé hírhedt illuminatusokéval helyezte egy vonalba. Úgy látta, hogy ezek a férfiak egy pártot alkotnak, amelynek sikerült is a közhangulat fölött annyira úrrá lennie, hogy csak kevesen mernek velük szembeszállni.

Elhitte azt, hogy 1793-ban ezek a szubszídium és az újoncok megajánlásának örve alatt országgyűlést akartak kicsikarni, hogy a magánosoktól csak ezért akarták elvitatni a szubszídium megajánlásának jogát. Nem kételkedett, hogy a diétán elő is léptek volna terveikkel és általános zavart kelthettek volna.

A Martinovicsék leleplezésével bekövetkezett, elcsendesülést, csak pillanatnyinak tekintette. Úgy gondolta, hogy mindenáron zavart akarnak kelteni, hogy annak megfélékezésében nélkülözhetetlenekké legyenek. Így akarják meggyőzni az udvart arról, hogy milyen tekintélyt és bizalmat élveznek az országban. Az országgyűlések régi baja úgyszólván a király és a nemzet kölcsönös bizalmatlansága, s a rendeknek az a törekvése, hogy a felségjogokat szűkítsék. Csak a két utolsón, különösen az 1790-ikén léptek föl a rendek náluk is szokatlan elvekkkel, amelyek a „reformátorok“ éval nagy rokonságot mutatnak, úgyhogy azt kell hinni, hogy már akkor is ugyanarra a célra törekedtek. Ezzel a gondolatmenettel jutott a nádor a nemzeti életre nézve a legveszedelmesebb következtetéshez. „A téves fogalmak, amelyeket az uralkodó és az országgyűlés jogairól a legtöbben alkottak maguknak, diéta tartását majdnem lehetlenné teszik, még az esetben is, ha azzal a céllal hívnák össze, hogy valami jót alkosson.“¹⁴³

Az országgyűlésre vonatkozó veszedelmes fogalmak közé számította a nádor a rendeknek azt a fölfogását, hogy az országgyűlésen elő kell venni és orvosolni kell sérelmeiket, sőt tárgyalásuknak minden mást meg kell előznie, hogy a törvénymagyarázatára az országgyűlés hivatott, hogy a megyei követek semmiben sem határozhatnak megyéik utasítása nélkül. A sérelmek jogosságát csak arra az esetre ismerte el, ha nyilvánvaló törvénytörés történt, ilyen azonban — jelentette ki — tudomása szerint nincs. A törvénymagyarázást a királynak követezte, az országgyűlés folyama alatti utasításoknak meg inár azért is ellene volt, mert akkor a nemesség színe az országgyűlésen van, a megyében csak tudatlanabb része marad, akik az egyes kérdések megítélésében durva hibákat követhetnek el.

Követelte tehát az erélyes föllépést, mert ha Martinovics állítása nem is igaz és a „reformátor-társaság“ nem is készít elő forradalmat 1796 őszére, a rossz szellem már az 1790-i országgyűlésen megnyilvánult és ugyanazon cél felé tört, amelyet Martinovics megnevezett. Akkor még hasonlíthatatlanul

¹⁴³ „Die üblen Begriffe, welche die meisten Leute von den liechten des Souveräns und des Landtages besitzen, machen die Abhaltung eines letzteren, wenn selber in der Ansicht geschehen sollte, etwa«? Gutes zu wirken, für nun fast unmöglich.“

könnyebben lehetett volna a baj elharapódzását megakadályozni, de pozitív bizonyítékok hiányában eddig nem lehetett föllépni. Kétségbeejtőnek ugyan még nem tartotta a helyzetet és lelkiismeretére és kötelességére hivatkozott, hogy ezzel a fölterjesztéssel terhére volt bátyjának, de úgy gondolta, hogy a viszonyok ilyenén állásáról kevesen tudnak, s azok sem fednék föl. ámbár kötelességük volna.

Javaslatai a viszonyok orvoslására a következők voltak: mindenekelőtt a vallásosság és a hivatali kötelesség visszaállítására kell törekedni és arra, hogy az országban legalább itt-ott megbízható emberei legyenek a kormánynak, akik a mozgolódásokat figyelemmel kísérik. A hírszerzés, a titkos rendőrség ügyét a maga hatáskörébe utalandónak tartotta. Sokat várt attól, ha fölhívást intéznek a nemzethez és amnesztiát biztosítva nekik, fölszólítják azokat, akik ilyen összeesküvésről tudnak, hogy azt hat hónapon belül jelentsék, mert különben fölfedeztetve, a törvény teljes szigorával fogják őket büntetni. Az adott háborús helyzetben nem tartotta lehetségesnek, hogy katonaságot hozzanak az országba, de béke idejére azt javasolta, hogy csak német ezredeket, hozzanak magyarországi állomásokra és ezeket is sűrűn váltogassák állomáshelyeiken, a magyar katonáknak pedig ne igen adjanak szabadságot a hazatérésre.

A kancellária bajainak kiküszöbölésére legalkalmasabbnak a személyzet jó részének kicserélését tartotta. Ezt azonban nem engedik meg a pénzügyi viszonyok, pedig az elnökséget gyöngének. a testületet megbízhatatlannak tekinti. Legalább a hivatali titok megtartását óhajtáná és hajlandó volna sok munkát levenni a kancellária vállairól, hogy az főfeladatának, a felségjogok védőimének élhessen. Hasonló javaslatokat tett a helytartótanácsot illetőleg is, amelyet a korszellemtől különösen inficiálnak tartott. A legszükségesebb szerinte az elnökség állandósága érdekében, hogy a nádor és az országbíró mellett még egy állandó „elnök neveztesse ki. A tanácsosok közül mindazoknak eltávolítását ajánlotta, akiknek szelleme kifogás alá esik, ha javulásukra nincs remény. Helyükbe csak tapasztalt, megbízható, buzgó férfiakat akart helyezni. Az elnökség következetes vezetése mellett így ez a kormányhatóság majd megfelelhet hivatá-

sának, aminthogy 1794 óta, amióta a felvilágosultak lehango-
lódtak, máris javulást észlelt működésében.

A megyei igazgatás megjavítását a rendektől nem függő, állandó főispán működésétől várta, aki az udvar utasításai szerint vezeti megyéje ügyeit, állandóan ott tartózkodik, akitől a hangulatról is megbízható értesüléseket szerezhetnek, és aki országgyűlés esetén a követek részére az udvar óhajtása szerint szerkesztett utasításokat adatna. Ezért azok mellé a főispánok mellé, akiket hivataluk elvon a megyétől, akik erre a hivatalra nem alkalmasak vagy annak kötelességeit teljesíteni nem akarják, adminisztrátorok kinevezését ajánlta, akik azután helyettük az egész főispáni ügykört ellátnák. Általában kemény hangot követelt a megyékkel szemben, hogy a felségjogokba beavatkozni ne merjenek.

A városi lakossággal és a parasztsággal szemben csak azt kívánta, hogy a közigazgatásra ügyeljenek, hogy jogaikat pontosan betartsák, de az őket megillető jogokon felül nekik újakat ne adjanak és ne is keltsék bennük azt a hitet, hogy helyzetük rossz volna, vagy hogy azon könnyítéseket terveznének. Ezeknek az osztályoknak jó hangolását egészen a papságtól várta, amiért is a papnevelés ellenőrzését és a papi jövedelmek rendezését sürgette. Erre a célra a legnagyobb jövedelmű püspökségek birtokainak egy részét óhajtotta volna lefoglalni.

Egész előterjesztése azon alapult, hogy a bajokat a nevelési rendszer megváltoztatásával akarta orvosolni. Javaslati is ezen a ponton voltak tehát legrészletesebbek. A tanügyi regnikoláris bizottság akkor már elkészült munkálatával, s azt már maga a nádor is áttanulmányozta. El is ismerte, hogy sok hasznosat, tartalmaz, de úgy gondolta, hogy egyes pontokban túlmént a megengedhető határon. Kívánta tehát a tanulmányi bizottság újjászervezését ismert, megbízható férfiak bevonásával. Kívánta, hogy az egyetem élére állandó főt állítsanak, aki a fegyelmet, a tanítás rendjét, a tanárokat és módszereket ellenőrizze. Az erkölcsi züllésre való tekintettel tanácsosnak tartotta az egyetemnek egy kisebb városba helyezését. Kívánta az egységes tanterv behozatalát, különösen a filozófiára és a jogi ismeretekre, a közlendő anyag pontos előírásával. Szigorú felügyeletet óhajtott életbeléptetni a tanszeméllyezettel szemben az egész vonalon.

A nem megfelelő tanárokat kisebb hivatalokba akarta áthelyeztetni, ahol az államnak kárára nem lehetnek. A tanítást vissza akarta vezetni vallásos alapjaira és állást foglalt a falusi iskoláztatás ellen. E részben fokozatosan apasztani szerette volna a falusi iskolákat azzal, hogy tőlük a tanulmányi alap támogatását megvonják, a kamarai birtokon még a kincstár hozzájárulását is.

Ugyancsak a szellemi vezetés érdekében a cenzúra szigorítását kívánta. A rossz szellemű röpiratok szerzőit azzal akarta lefegyverezni, hogy a közjót szolgáló könyveket írassanak velük. Rendszabályokat követelt a „Magyar Kurír“ ellen, amelyre különösen a francia eseményekről szóló közleményei miatt haragudott. Ezt teljesen el akarta tiltani külföldi hírek közlésétől, s azt gondolta, hogy így átalakítva közönsége annyira meg fog csappanni, hogy nem lesz tovább fenntartható.

Követelte a titkos társaságok föloszlatását is s a legszigorúbb büntetéseket mindazok ellen, akik működésüket folytatni mégis megkísérelték. Mielőtt azonban a föloszlató rendelet napvilágot látna, meglepetésszerűen le akarta foglaltatni írásaikat. Sőt szükségesnek tartotta a magasabb fokozatokban működők további megfigyelését is, még az esetben is, ha fedeztek volna.

Végre azzal zárta fölterjesztését, hogy az adott viszonyok között az országgyűlés összehívására irányuló törekvéseknek ellen kell állani, ha a törvény által előírt háromévi időszak lejárában is van. Hiszen ez a törvény mindig megvolt és mégsem tartották meg. „Az ország boldogsága és nyugalma, követeli meg — írta —, hogy országgyűlés csak akkor tartassák, ha azt az idők és viszonyok megengedik, ha az uralkodó teljes odaadással foglalkozhatik vele és a rendek higgadt elvekkkel látogatják, amikor nem hiszik az udvart gyengének arra, hogy nekik ellenálljon, mert különben fölcsigázott követelésekkel és megengedhetetlen dolgokkal lépnek föl s így semmi jó sem várható tőlük.“ Panaszra okot újabban nem is látott s a regnikoláris bizottságok immár befejezett munkálatainak tárgyalását sem tekintette elegendő oknak az országgyűlés kiírására. „Ezért kötelességemnek tartom — írta befejező soraiban — Felsőgedet úgy a jelen esetben, mint általában arra kérni, hogy a legszigorúbb

igazsággal járjon el, követelje mindenkitől legpontosabban kötelessége teljesítését, a megyéktől pedig a törvények és a legfelsőbb rendelkezések szigorú betartását.“

A nádor tehát, aki addig a nemzeti és az alkotmányos törekvések jóakarató pártfogója volt és ezzel az egész ország szeretetét és ragaszkodását megnyerte, a Martinovics-pör hatása alatt a reakcionárius párthoz és Izdenezyék gondolatvilágához csatlakozott. Ebben a változásban valószínűleg nagy része volt Németh János jogügyi igazgatónak, aki utóbb azzal dicsekedett, hogy a nádortól megbízást kapott, tenne előterjesztést azokról a viszonyokról, amelyek a Martinovics-összeesküvést előidéztek¹⁴⁴, és hogy ismerte a nádor szándékait, amelyekkel a magyarországi bajokat le akarta küzdeni.¹⁴⁵ Nem lehetetlen tehát, hogy a hitében megrendült nádor ebben a fölterjesztésben Németh hatása alatt állott, valamely tőle kapott tájékoztató iratot alakított át. Németh mellett azonban báró Mednyánszky János helytartótanácsos is erősen buzgólkodott, hogy tanácsait Sándor Lipót főhercegre ráerőszakolja. Röviddel a nádor fenti fölterjesztésének előkészítése után, május 18-án hosszú jelentést küldött a császárnak arról az audienciáról, amelyben a nádor figyelmét mindenféle veszedelmekre, különösképen azonban a liga üzelmeire hívta föl.

Ez a jelentése olyan, mintha egyenesen a nádort akarná denunciózni. Végére hangulatkeltésül egy beszélgetést függeszt, amelyben Markovics helytartósági fogalmazó, Mitterpacher Dániel pécsi püspök unokaöccse, elmondja a liga államcsínytervét: „El fog jönni az idő, amikor II. Ferenc császárt nagy tiszteességgel el fogják temetni. Ezután meg fogják találni a módját, hogy embereket küldjenek ki, akik utódnak, illetve inkább az ő gyámjának és régensének alkotmányellenes javaslatokat fognak tenni, mint pl. hogy a koronázást halassa el, hogy a nemessegre vessen ki önkényes évi adót stb. stb. Mindezekkel azonban a magyarok minden várakozás ellenére nyugodtan fognak viselkedni. Az udvar valószínűleg, rossz tanácsadóktól félrevezetve

¹⁴⁴ V. ö. *Iratok*, I. 16. l.

¹⁴⁵ *Iratok*. I. 13. l.

(akikre úgyis szívesen hallgat), tovább menne. Végül ha előre összegyűjtött, elégséges erővel a szükséges védelmi állapotba helyezkedtek, a párt feje, aki egyben az országgyűlés összehívására szükséges méltóságot is betöltene (ha a király az országgyűlést összehívni nem akarná), először megkérdezné a királyt, hogy a vérontás kedvéért hajlandó-e a saját és utódai nevében örökre lemondani, amit ha nem tenne inog, tüzzel és vassal kétségtelenül meg fogják tudni valósítani azt, amire már annyi éve következetesen készültek.“

Mednyánszky báró ezekben az időkben különös hévvel agítált a magyar főméltóságok ellen, de különösen Zichy és Haller ellen tüzet; okádott,¹⁴⁶ Zichyt még azzal is megvádolta, hogy Batthyány primás pénzeli.¹⁴⁷ Június 11-ikén egyenesen azt kívánta a nádortól, hogy el kell őket távolítani állásaikból, amit a császárnak is ismételten kifejtett. A nádor azonban azt vallotta, hogy előzetes vizsgálat nélkül senkit sem lehet elcsapni, amire Mednyánszky megállapította, hogy a nádornak azért vannak ilyen ferde elvei, mert Zichy van melléje rendelve.¹⁴⁸ Így dolgoztak a reakció emberei még Sándor Lipót nádor személye ellen is, amikor a nádor már erősen hajlott az ő véleményük felé.

Martinovics gonoszsága ellen a magyar körök is állást foglaltak. Beadványairól, ellenük emelt vádjairól ugyan nem szereztek tudomást, de az elfogatás ellen megindult fölterjesztések után az irányadó férfiak hamarosan tudatára jöttek, hogy nem nemzeti mozgalomról van szó, hogy a „reformátorok társasága“ csak kompromittálja és veszélyezteti azokat a célokat, amelyekért ők síkra szálltak. Okulva korábbi hibáikon, szabad utat engedtek az igazságszolgáltatás menetének és bölcsen nem élezték ki tovább az ellentéteket az udvarral. Nem is tehettek mást, a vád túlságosan súlyos volt, a vallomások nem adtak módot enyhébb megítélésre. Az ítéletek kimondásánál a bíróságokban az 1790-i ellenzék II. Lipót tói is veszedelmeseknek nyilvánított fejei közül ott üli a királyi táblán Aczél István

¹⁴⁶ V. ö. különösen 1795. febr. 21., műre. 1., 25., 31. és jún. 2. jelentéseit. Zichy bűnlajstroma 33 pontban a műre. 254, Halléré 97 pontban a jún. 2-i jelentésben. Valamennyi Privatbibl. fasc. 28.

¹⁴⁷ 1795. febr. 8. u. ott.

¹⁴⁸ 1795. jún. 11-i jelentős u. ott.

ítélőmester, Bernáth József és Fáy Bertalan királyi táblai ülnök, a hétszemélyes táblán az egykori éles szónokok közül: Balogh Péter, Almásy Ignác, Beöthy Imre és Bezerédy Ignác.

A további fejlődés szempontjából épp az volt a szomorú, hogy most már a nemzet nagy része is elfordult a fölvilágosodástói. A megkülönböztetés, hogy az új eszmékben mi a hasznos és mi az, ami veszedelmes, még a legműveltebbeknek is nagyon nehéz volt. Az udvarnak viszont ez a pör jó alkalmat és ürügyet adott arra, hogy ne csak a reformnak, hanem az alkotmányos törekvéseknek is ellentálljon. A nagy káoszban tehát elmerült a fölvilágosodás, elmerült a társadalmi újítások terve, csak a nemzeti programot nem tudta a válság eltemetni. Az 1790-iki célokat újra és újra föllevenítik, síkra szállnak értük az abszolutisztikus reakcióval szemben, amely idegenkedik mindentől, ami nemzeti.

Az udvar terveire viszont semmi sem lehetett kedvezőbb ennél a pörnél. Izdenczy soha sem ült olyan erősen a nyeregben, mint az összeesküvést követő években. A kancelláriánál, ahol valamikor Ürményi és Pászthory olyan gerincesen képviselték a nemzeti álláspontot, most Izdenczy kreatúrai dolgoztak. A pörre vonatkozó indokot a kancelláriában Lányi József készítette. Ő és Németh jogügyi igazgató, a vádló, minden tekintetben alkalmazkodtak Izdenczy eszmevilágához. Mednyánszky titkos jelentéseinek hitele megnőtt. Ferenc császár sem tudott már disztinválni. Ránézve Sándor Lipót nádor április 16-iki fölterjesztése volt döntőhatású, és elfogadta az abban foglalt nézeteket és javaslatokat.

Amikor József főherceg Budára bevonult, két utasítást hozott magával. Az egyikben a király atyai jó tanácsokkal látta el öccsét, amikor a családi házat elhagyta. Ez nem tartalmazott semmi politikát. Az emberhez szólt, a jóval fiatalabbhoz, a tapasztalatlanhoz, hogy hogyan viselkedjék az élet forogatójában, hogy pártok, emberek és udvaroncok közt mindig megállhassa a helyét és eltalálja a jó utat. Egyszerűséget, mindenben jó példaadást, higgadt mérsékletet, idegen befolyástól ment nyugodt ítéletet és lelkiismeretes igazságot követelt tőle. A XVIII. század német szentimentalizmusa tükröződött ebben a mesterien megszerkesztett egyszerű, de mélységes lelki húrokat pengető,

rezignált, hangú intelemben, amely a lemondásra és a szigorú önfegyelmzésre kívánta alapítani a főherceg lelki egyensúlyát és hivatalos kötelességteljesítését.

Csak a végén voltak szelíd politikai intelmek, de minden kiélezettség nélkül. Az öszszmonarchia gondolatát ajánlotta figyelmébe, amikor lelkére kötötte, hogy a rábízott országot a monarchia részének tekintse s az egész javára vezesse. A nemzetiségi kérdésben a magyarság gyűlöletének elfojtását várta tőle különösen a németekkel szemben s a szerbekét a magyarok ellen. Az utolsó évek politikai eseményeire emlékezett, amikor azt ajánlotta, hogy a tanügy ápolásával vezesse a nemzet szellemét jó utakon és őrizze meg a tévedésektől, amelyekbe az utóbbi időkben hazájuk kárára sokan beleestek, hogy neveljen a nemzetbe vak bizalmat kormánya iránt, amely a törvények pontos betartásával boldogítani akarja. Mert a törvények jók és csak a gonoszak ferdítik el őket. Tiszteletet követelt tőle a katonaság iránt, bármily nemzetiségű, és hogy tartsa magát távol a katonai ügyektől, a vallási kérdésekben türelmet, a rendiekben, hogy minden rend bizalmát megnyerje. Mégis különös figyelmébe ajánlotta a polgárságot, amely mindig hű volt királyához, és a parasztságot, amelyet meg kell védelmeznie gyakran kegyetlen földesurai önkénye ellen. Határozottságot kívánt tőle a megyékkel szemben, hogy a törvényt megtartsák és fölterjesztéseikben illő hangot üssenek meg. A rendszerváltozást csak néhány halaványan fogalmazott mondat szelíd kifejezései jelezték: hogy mindenütt, a megyékben is, vegye magát körül megbízható, derék emberekkel, hogy kerülje a szabadkőműveseket és illuminátusokat és távolítsa el őket az államszolgálatból, a nélkül, hogy üldöznék őket, és hogy tegyen ugyanúgy a pártoskodókkal és zavarteltőkkel.

Elhatározásaiban azt ajánlotta neki, hogy minden fontos ügyben hallgassa meg az emberek véleményét, azelőtt a magáét ne nyilvánítsa, s különösen a melléje rendelt urak tanácsainak figyelembevételét kötötte lelkére. Végül pedig azt kívánta, hogy bizalmas levelezésben tájékoztassa őt az eseményekről, arról is, amiről a kancellária útján fölterjesztést nem küld, és kérje ki az ő nézeteit. „Számíts bennem — így zárult az utasítás — szerető bátyára, ha jól teljesítéd szolgálatodat, ellenkező esetben,

amit kizártnak tartok, szigorú uradra fogsz bennem lelmi, aki egy percig sem fog meghagyni helyeden az állam kárára.¹⁴⁹

Az utasításban szeliden kifejezett politikai alapelvek azonban annál élesebben jutottak kifejezésre az ugyanazonap kelt titkos utasításban. Ez a munkálat terjedelemben háromszorosan fölülmúlta az előbbit. Ferenc császár ugyanis elővette Sándor lápot, nádor április 16-i fölterjesztését, elhagyta belőle a bevezető részt, amely Martinovics följelentéséről és a reformátorok társaságáról szólt, a többit pedig sajátkezü ceruzajavításaival utasítássá alakította át. Amit az elhunyt nádor, mint véleményt mondott el, azt a király saját nézeteként formulázta, amit. Sándor Lipót. mint javaslatot terjesztett, elő, akarataként tolmácsolta. Lényeges átalakítás nem történt, tehát a szövegen, egy-köt, több sorra terjedő betoldáson kívül, amelyek azonban szintén az ugyanott kihagyott rész átalakításai. Az utasítás csak stílusán tér el az eredetitől.¹⁵⁰ Így tehát József főherceg, még mielőtt a hazai viszonyokkal saját tapasztalatai alapján megismerkedhetett volna, az ország állapotait Sándor Lipót főherceg sötét szemüvegén keresztül látta meg és utasításként kapta azt, a programot, amelynek Németh jogügyi igazgató az elhalt nádort megnyerte: a szigorú politikai üldözést a felségjogok korlátozóival szemben, a hivatali személyzet lehető kicserélését, a megyék erélyes irányítását, állandó főispánokkal, az egyetem elhelyezését Pestről, új tanulmányi rend alkotását, a cenzúra szigorítását, a titkos társaságok feloszlását, hogy a polgárságnak és a parasztnak nem szabad új jogokat adni, hogy az országnak nincsenek jogos sérelmei, hogy a regnikoláris deputációk munkálatainak letárgyalása nem sürgős és hogy önnök következtében, míg a közszellem és a viszonyok lényegesen meg nem változnak, az országgyűlés sem hívható össze.

A helytartói kinevezéssel kapcsolatban azonban megdöbbenő meglepetés érte az országot. A király az országos főméltóságok közül is a legfontosabbakat kicserélte. Ez nem pusztán az elhalt nádor kívánságára történt. Mednyánszky július 18-án egy újabb hosszú memorandumban, amely a ná-

¹⁴⁹ *Iratok*, I. 18-28. 1.

¹⁵⁰ E nagyobb eltéréseket közöltem *hatok*, I. 29—80. 1.

dorság kérdéséről szolt, követelte Pálffy Károly gróf kancellár, Zichy Károly gróf országbíró és Ürményi József perszonális elbocsátását is. A legfontosabb helyre, országbírónak, első helyen a magyarság régi esküdt ellenségét, Balassa Ferenc volt bánt ajánlotta,¹⁵¹ aki a szerbek kijátszásával akart, ellenmozgalmat kelteni az alkotmányos törekvések ellen, s ha a király nem őt választaná: Végh Péter tárnokmestert, Brunszvik József gróf septemvirt vagy Lányi József udvari tanácsost a kancelláriából. Ferenc, király választása Végh tárnokmesterre esett. Zichyvel együtt azonban nyugalmazta Ürményit is, akinek utóda Nagy József udvari tanácsos lett, a kancellária előadó tanácsosa. Nyugalmaz látott azonkívül Haller József gróf helytartótanácsos, aki az ország legfontosabb hivatalát, a katonai ellátást és az ezzel összefüggő ügyeket intéző komisszár iá tust vezette. Az ő helyére Almásy Pál királyi táblai bíró került, aki éppen nem örvendett népszerűségnek. Az új tárnokmester Majláth József gróf helytartótanácsos lett, míg Almásy helyébe Révay Péter gróf kancelláriai előadó tanácsos, ennek helyébe pedig Somogyi János ítélőmester került, aki a Martincvics-perben az előadói tisztet töltötte be.¹⁵² Ezek a személyi változások teljes rendszerváltozást jelentettek. Izdenczynek sikerült Mednyánszky segítségével éppen azokat az urakat eltávolítania, akik a túlzókkal szemben mérsékelt nézeteikkel ős állásfoglalásukkal a nemzeti ügyet, akkor is meg tudták menteni, amikor az a porosz kapcsolatok és a reichenbachi megegyezés után a legnagyobb veszedelembé került. Az új emberek, ha nem is vallották Izdenczy nézeteit, nagyrészt szintelen egyéniségek voltak, a nemzeti ügyért nem állottak ki, így az ország nem igen remélhette tőlük az alkotmányosság hathatósabb védelmét. De nagy megdöbbenést keltettek ezek a változások egy más szempontból is. Az 1791-i 18. törvénycikk kimondta, hogy az országos méltóságok viselői meghallgatásuk nélkül el nem mozdíthatók. Az előzetes vizsgálat nélkül történt nyugdíjazások (ellát az első lépést jelentették, hogy az 1790-i alkotmányos biztosításokat a király — ha úgy látja jónak — nem tartozik

¹⁵¹ Privatbibl. fasc. 28. 1795 júl. 18. jelentés.

¹⁵² St. R. 2573/1795.

megtartani. És megdöbbenették a kinevezések a protestánsokat is, akik tartottak Nagy József, Majláth¹⁵³ és Almásy¹⁵⁴ türelmetlenségétől s a rendszerváltozást maguk ellen irányulónak hitték.¹⁵⁵

A rendszerváltozás tehát fölkaparta nemcsak a kedélyeket, de meglehetősen eltolódásokat idézett elő a politikai gondolkozásban is. Szellemileg az országnak két mozgékony csoportja volt: a jozefinusok, akiknek javarésze radikális változásokat óhajtott az ország igazgatásában — elsősorban fölvilágosult és filantróp irányban — és az alkotmányvédők, akik minden erejüket az alkotmányos formák és a nemzeti jelleg érvényesítésére összpontosították. 1790-ben a jozefinisták voltak a hangosabbak, ők írták a legtöbb röpiratot; ezzel szemben most az alkotmányvédők, akikre erős ökölrel sújtott le a meginduló reakció, erősítéseket kaptak a másik oldalról, amely — ha hajlandó volt is lényegében átalakítani az alkotmányt — éppenséggel nem óhajtottá az abszolutizmust és az új embereket sem tekintette olyan kiválóságoknak, akik bizalmat önthettek volna beléjük, annál kevésbbé, mert nem ismerték őket olyanoknak, akik a fölvilágosult eszmék mellett síkra szállanak. A reakciónak ez a váratlan diadala tehát, ha a nemzeti ellenzékét egyidőre raegtortantotta is, erejében nem gyöngítette meg, inkább csak kezdő rohamában elkövetett hibáira és túlzásaira figyelmeztette, óvatosabb és meggondoltabb eljárásra készítette, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a másik oldalról értékes elemeket vonhasson magához. Az elvi ellentétek különben is már a regnikoláris doputációk munkájában sok megnemértést simítottak el. II. Lipót mindent behálózó titkos rendőrsége, konfidenseinek följelentései, majd a cenzúrának az új rendszerváltozással kapcsolatban történt megszigorítása, az irányadó művelt körökre nem voltak jó hatással. A reakció körül csak az értelmetlen tömeg sorakozott föl, a nemesség szellemileg fejletlen része és a meg-

¹⁵³ Zinzendorf naplója szept. 4. „Le ele Haller, jadis commissair provinciai a dit, que tous les boné sujets a la Statthalterey, Vay, Podmanitzky, l'évequo Mitterpacher, craignent l'intolérance de Majlath.“

¹⁵⁴ Zinzendorf naplója júl. 27. Podmaniczky Ferenc panaszodik neki „qu'Almásy ne sora pas tolérant“.

¹⁵⁵ Zinzendorf naplója júl. 16.

riadt kicsinyes kispolgárság, amely a francia rémuralomban és a Martinovics-összeesküvében szüklátókörü maradiságának igazolását látta.

A fejlődésnek azonban az az iránya maradt uralkodó, ha egyelőre nem is nyilvánult meg hangosabban, amely II. József nemzet- és alkotmányellenes politikájának hatása alatt olyan elemi erővel tört magának utat. A nemzeti öntudat az utolsó évtized alatt olyan mértékben erősödött meg, amilyen erőgyarodásra tíz évvel előbb aligha mert volna valaki is gondolni. Érvényesülésének útjában azonban két nagy akadály állt. Az egyik az a kedvezőtlen helyzet, amelybe a heveskedő, megfontolatlan szélsőséges ellenzék porosz kapcsolatai és a megyei bandériumok ügye, másrésről a felelőtlen törtető Martinovics forradalmi játéka sodorta a rendeket, akik saját kárukon megtanulták, hogy az uralkodóval szemben sem a cselekvésben, sem a tárgyalásban a lojalitás útjáról le nem térhetnek, s ha a múltból volt valami a rovásukon, sokszor ok nélkül is meghunyászkodtak, avagy tudatlanságból az útjukba gördülő akadályokkal szemben megfelelő formák alkalmazásával az áthidalást nem találták meg. De ennél is veszedelmesebb volt a reakció diadala, amely abszolutizmusával, a felségjogok túlhajtásával, a bécsi kormánytöleleknél az Izdenczyek, Balassák és Mednyánszkyak segítségével ismét nyeregbe emelte azt a mentalitást, amely Magyarországon a többi örökös tartománytól nem különböző provinciát látott és az önállósági törekvéseket sem alkotmányos, sem gazdasági vagy kulturális és nyelvi téren nem volt hajlandó elismerni. Ez a helyzet a két félnek leplezett és elfojtott ellenségeskedését állandósította. Ebben az elveket egyelőre nem szögezték kirívóan egymás mellé, de a kulisszák mögött, magánmegbeszéléseken, hivatalos tárgyalásokban és a közigazgatás mindennapi életében, hivatalos iratokban is, mindig készen állottak — ha nagy dolgokban nem lehetett, legalább kicsinyekben —, hogy az ellenfelet erősségeiből kimozdítsák.

A HELYTARTÓ.

József főherceg helytartói kinevezése az előző évek alkotmányos előhaladásával szemben a reakció diadala volt. Sándor Lipót tragikus halála után a reakciós tényezők Izdenczy államtanácsos vezetésével gyorsan a lettek mezejére léptek és a nádori méltóság megszüntetésére törekedtek. Erélyesen latba vetették minden eszközüket Ferenc császár megfélemlítésére. A császárt ez időben Belgium újabb elvesztése is keserítette. Sűrű jelentésekben újból és újból eléje tárták a magyarországi veszedelmeket: a Martinovics-féle reformátorok társaságát, a jezsuiták titkos társaságát, főképp azonban Mednyánszky szuperarisztokratikus ligáját. Ennek az utóbbinak a névsora két különböző változatban került a király elé, az egyikben 82, a másikon 89, összesen 97 előkelő urat sorolva föl, Magyarország színe-javát.¹ A főurak, a nemesség és az értelmiség, katolikusok és protestánsok, minden forradalmi volt itt e rémképek szerint és mindenki a királyi hatalom csorbítására, tört. Sándor Lipót nádor április 16-i emlékirata óta a király úgyis azon az állásponton volt, hogy nem hívja többé össze a diétát, a reakciósak azonban nemcsak az országgyűlést akarták mellőzni, hanem a nádorság megszüntetésére is elérkezettnek látták az alkalmat.

Bécsben már július 13-án, a nádor halálát követő napon híre ment, hogy Károly vagy József főherceg lesz Sándor Lipót utóda, de helytartói minőségben. Akik a legnagyobb jóindulattal voltak a magyarság iránt, legfeljebb egy magyar úrra gondoltak — Pálffy Károly gróf kancellárt emlegették —, de őt is helytartónak szánták, nem nádornak.² Ferenc király nem akarta elhinni, hogy a megyék olyan ajánlattal jönnének, amelyben valamelyik öccse kiküldését kérnék. Teleki József gróf koronaőr

¹ Privatbibliothek, fasc. 30.

² Zinzendnrf naplója júl. 13.

javaslatát József főherceg nádorsága érdekében tehát nem veték bizalommal s a bizalmatlanság annyira ment, hogy Saurau gróf miniszter az éppen Bécsben tartózkodó Illésházy István gróf levelezésének megfigyelésére tett előterjesztést.⁴ Hogy ez a harc a nádorság körül nem veszélytelen, azt még a nádorság magyar ellenzői is jól tudták. Mednyánszky János báró ezért őzt. javasolta, hogy a király nevezze ki József főherceget nádorrá, de a választásra csak abban az esetben hívja össze az országgyűlést, ha az egyhangú választás biztosítva van.⁵ Sőt még Izdenczy is arra az álláspontra helyezkedett — a kedélyek megnyugtatása kedvéért —, hogy a főhercegnek adandó meghatalmazásnál ne az utolsó helytartó, Albert szász-tescheni herceg 1765-i helytartói hatáskörét vegyék alapul, hanem Sándor Lipót 1791 -i nádori meghatalmazását, amely az adományozás jogát is tartalmazta. Ettől a formulától azt várta, hogy le fogja szerelni a nádorválasztásra irányuló kívánságokat.“

Bizonyos, hogy Magyarországon nem örültek a helytartói kinevezésnek, nem személyi okokból — hiszen általánosan József főherceg felé fordul! a figyelem —, hanem azért, mert; helytartói kinevezéssel kapcsolatban egész sor személyi változást tettek közzé, elbocsátva szolgálatukból a legfontosabb főméltóságokat: Zichy Károly gróf országbíró, Ürményi József perszonálist és Haller József gróf helytartótanácsost, a legfontosabb magyar közigazgatási hivatal, a komisszariátus igazgatóját, akinek kezében összpontosult a Magyarországon állomásozó katonaság elhelyezésének és ellátásának és az ezzel kapcsolatos összes egyéb ügyeknek intézése. Mindenki érezte, hogy ez rendszerváltozást jelent. Zichyvel és Ürményivel szemben 1790-ben nem volt nagy a rokonszenv, nem tartották őket elég gerinceseknek, de — ha nem is tudták azt, ami a kulisszák mögött történik — utóbb mégis megbecsülték őket és nagyon jól tudták, hogy elbocsátásuknak nem az az oka, amit az országban sokan kifogásoltak rajtuk.

³ Zinzendorf naplója júl. 18.

⁴ Saurau 1795. júl. 20. jelentése. Sammelbande 102.

⁵ Privatbibl. fasc. 28., 1795. júl. 18.

⁶ St. R. 2593/1795.

Az elmozdítottak maguk is meg voltak döbbenve. Zichy károlyfalvi birtokán kapta kézhez fölmentését. Mindjárt arra gondolt, hogy az elhunyt nádor fordulhatott ellene, akiről azonban a legnagyobb elismerés hangján szólt.⁷ A királynak is devotus levélben írta meg, hogy megnyugszik akaratában.⁸ De hogy nyugalma nem volt olyan nagy, az bizonyítja, hogy néhány nap múlva már azt a kijelentését terjesztgették, ha a király egy éven belül nem hívná össze a nádorválasztó országgyűlést, akkor azt az országbírónak kellene összehívni.⁹ Legnehezebben tűrte elmozdítását Ürményi, aki a rajta esett méltánytalanság orvoslását is megkísérelte.¹⁰

Itthon is elterjedt a híre, hogy az elbocsátások Sándor Lipót nádor és a császár utolsó beszélgetésének vagy a nádor-hagyatékában talált írásoknak a következményei.¹¹ A fölmentések törvényellenes módját először Szepes megye, majd az ő példáját követve, más megyék is szóvátették.¹²

A reakciós párt azonban még evvel sem volt megelégedve. Mednyánszky már július 28-án arról kesergett a királynak, hogy Pálffy kancellár megmaradt állásában, s augusztus 4-én ismét elfujta a régi nótát, hogy amíg őt, aki a király hűséges embereinek esküdt ellenségei nem távolítják, addig nem lesz javulás az állapotokban.¹³ Majd azon botránkozott meg, hogy Szapáryt tette meg az uralkodó József főherceg főudvarmestérévé is, aki a szabadkőművesekkel és az illuminátusokkal szoros összeköttetést tart fenn e a legmagasabb fokozatokat is elérte.¹¹ Izdenczy pedig a helytartó budai installációja után azt jelentette, hogy az érvágás kitűnően sikerült, „még egynéhány ilyen

⁷ Zinzendorf naplója júl. 27.

⁸ 1795. júl. 29., K. Fr. A. fasc. 86.

⁹ U. ott aug. 2. Sairrau is jelentett ilyesvalamit, de abban a formában, hogy Zichy örül fölmentésének, mert különben, ha a király nem tette volna, egy év múlva neki kellett volna összehívnia a nádorválasztó országgyűlést. 1795. júl. 31. jelentése. Sammelb. 162.

¹⁰ V. ö. Ürményi 1797. nov. 10. levelét Colloredóhoz. *Klebelseberg-émlékkönyv*, 351. 1.

¹¹ Szapáry levele Colloredóhoz 1795. júl. 31. Sammelb. 142.

¹² Mednyánszky 1795. okt. 14. jelentése Privatbibl. fasc. 28.

¹³ Privatbibl. fasc. 28., 1795. aug. 4.

¹⁴ Privatbibl. fasc. 28., 1795. aug. 13.

és a baj bizonyára gyökeresen orvosolva lesz és egészen meg fog szünni¹⁵. A spiritus rector tehát a helytartó kinevezésével egyidejűleg közzétett személyi változásokkal még korántsem tekintette munkáját befejezettnek.

A főherceget egyelőre nem küldték Budára. Be kellett előbb vezetni őt a magyar közjogba. Erről is Izdenczy szellemében történt gondoskodás. Az ő kedvelt közjogászát, a jozofinus szellemű egyházjogászt, Lakics Györgyöt rendelték melléje, hogy még az ügyek átvétele előtt saját gondolataival itassa át a fiatal helytartót és megnyerje őt céljaik támogatásának — amint ők mondták —, hogy a magyar jog és történet stúdiúmába, „amely oly homályba burkolt, hogy még a bírót is zavarba hozza“, derék ember vezesse be, s hogy tudását majdan a nemzet és az uralkodó dicsőségére fordíthassa.¹⁶ Lakics akkor egy rövid, 76 folio lapos összefoglalást adott a főherceg kezébe, amelynek első 40 lapja azonban „jogbölcselet“ volt és azt a kérdést taglalta: „Reichsstände was sie sind? und ob sie Mitregenten sind?“, míg az utolsó magyar közjogi rész tulajdonképpen csak a trónörökösödés kérdésével foglalkozott.¹⁷

Ilyen előkészítés után került a főherceg az ügyek élére állított reakciós urak közé. Hivatalos működésében már nem Zichy országbíró állott elsősorban mellette, hanem a már idős Végh Péter sokkal színtelenebb egyénisége. Kinevezési okmánya nagy elismeréssel szólt megbízhatóságáról, bölcsességéről és szellemi képességeiről, de az országban kevéssé ismerték és mindvégig elsősorban hivatalnok maradt. A főhercegnek adott instrukcióban Ferenc császár kiemelte, mennyire fájjalja, hogy el kellett vesztenie Sándor Lipót főherceget, akit éppen akkor ragadott el a halál, „wo er selbst am besten zu wirken anfieng“. Ennek az április 16-i emlékiratban kifejezett szellemnek a követéséi várta tehát az új helytartótól, aki mellett különösen Majláth József gróf tárnokmester és Németh János jogügyi igazgató bírták az uralkodó bizalmát. Ez utóbbinak szereplése a Marti-

¹⁵ K. Fr. A. fasc. 80., 1795. ezept. 25.

¹⁶ Az aug. 8-iki instrukcióban. *Iratok*, I. 26. 1.

¹⁷ Megvan az alcstúti fhrc. levéltárban Lakics: *lux publicum Hungariae*:

novics-pörben mindenféle elkeseredést kellett. Somogyi János nádori ítélmesternek volt köszönhető, hogy a bíróság az ő kegyetlen érveléseit nem fogadta el, a bűnösség megállapításában nem az ő álláspontjára helyezkedett és 27 vádlottnak visszaadta szabadságát.¹⁹ Némethet azonban, amióta Sándor lápót nádorra is sikerült hatást gyakorolnia, valóságos üldözési düh fogta el. Még József főherceg helytartói kinevezése előtt egy promemoriában — amely úgy látszik Izdenczy számára készült és tőle Colloredo gróf kabinetminiszter kezébe kerülhetett — pontokba foglalva adta elő azokat az intézkedéseket, amelyeket a megboldogult, nádor a rend helyreállítására foganatosítani szándékozott. Ezek szerinte a kormányhatóságok és a törvényszékek újjászervezése, a klubbista szelleműk eltávolítása a hivatalokból, a titkos társulatok és szabadkőműves páholyok tagnévsorának bekövetelése, a klubbista tanárok elmozdítása, a fiatalabb tanulóifjúság mellé papi tanerők kirendelése, a Benedek-rend visszaállítás, az egyetem elhelyezése Nagyszombatba vagy Esztergomba, a helytartótanáctól csak közvetve függő tanulmányi bizottság fölállítás, az állások olyatén betöltése, hogy az esetleges országgyűlés ne a nemzet, hanem a király dicsőségét szolgálja.²⁰ E javaslatok nagyjában megfeleltek ugyan a Sándor Lápot nádor április 16-i fölterjesztésében foglaltaknak, de sokkal nyersebben voltak megfogalmazva, nem mindig azon a módon, ahogy az elhunyt nádor őket előadta.

De Némethnek most már ez volt a programja és a Martinovics-pörben tett. vallomások alapján egész sereg ember ellen akart vizsgálatot indítani, még mielőtt az új helytartó elfoglalná székét. A vizsgálat meg is indult a gyanús tanárok, Spisicli János zalai alispán és az ottani szabadkőművesek, a kassai forradalmi szellemű ifjúság, az állítólag a lengyelekkel cimboráié sárosiak²¹ és zempléniek ellen és még egy csomó kisebb

¹⁸ Iratot I. 30. 1.

¹⁹ Fraknoi: *Martinovics és társainak összeesküvése*, 349. és 1.

²⁰ Közölve *Iratok*, I. 13. 1.

²¹ Ez utóbbiak ellen a vizsgálat hamarosan megszűnt, mert Szentiványi Ferenc, a kiküldött királyi biztos, azt jelentette, hogy ellenséges lábon állnak a lengyelekkel. Verte. A. fasc. 42. no. 11.

vagy legalább is kevesebb port felvert ügyben. A reakció tehát berendezkedett még jóval a helytartó megérkezése előtt és sietett ütni a vasat, hogy a könnyű győzelmet valahogy ki ne csavarhassák a kezéből. Ferenc császár akkor már meg volt nyerve e terveknek s bizalmas beszélgetésben úgy nyilatkozott, hogy Orczy báró kompromittálva van, hogy Spissichet talán fejesztésre fogják ítélni, sőt fel szándékozott lépni Kant filozófijának tanítása ellen is.²⁴

Éppen az új királyi helytartó kinevezése idején is egy forradalmi terv foglalkoztatta a hatóságokat. Teleki Sándor gróf fiskálisa, Bíró László ugyanis július 13-án följelentést tett. Szöllös-Végardón, Ugocsa megyében, hogy a jakobinusok július 16-ikáról 17-re menő éjszaka végrehajtják Magyarországon a forradalmat. Orlandini kamarai titkár ezt mindjárt jelentette Colloiedo grófnak, a főispán pedig a helytartótanácsnak, ahonnan még Haller gróf küldte föl az ügyet a kancelláriába. Szerencsére, mire az ügy július 23-án Bécsbe ért, a veszedelmes terminus elmúlt s másnap már megérkezett Haller új jelentése is, hogy sehol semmi gyanúsat nem tapasztaltak és mindenütt nyugalom van. A későbbi vizsgálat mutatta ki, hogy a nagybányai piacon Bíró két lengyellel találkozott, akiktől megkérdezte, hogy mit csinálnak. A lengyel erre azt felelte, hogy majd Trattner pesti kalendáriumából megtudja, hogy miben utaznak. Ebből következtetett Bíró a forradalomra. Ilyen haszontalanságokkal foglalkoztatták akkor a hatóságokat, s az efféle ügyek megjárták a legfelsőbb fórumokat, az államtanácsot is és izgalomban tartották Ferenc császárt.²⁵ Még ugyanabban a hónapban egy a szatmárnémeti városbíróhoz intézett fölhívás, hogy hivatalos hatalmával mozdítsa elő a francia alkotmány bevezetését,²⁶ majd augusztus közepén egy másik följelentés, hogy valami Neuherr József az uralkodó életére tör,²⁷ kerültek a császár elé.

²⁴ Zinzendorf naplója 1795. szept. 5.

²⁵ Az ügyre vonatkozólag v. ö. Vertr. A. fa.se. 41. no. 3—G., 12.; St. K. 1795: 2584., 2592., 3080. és 3633.

²⁶ St. It. 1795: 2682., 2902. és 3080.

²⁷ Vertr. A. fasc. 41. no. 1).

A személyi változások igen nagy megütközést keltettek az országban,²⁶ annál is inkább, mert az 1791-i törvényekbe ütköztek. Az emberek sejtették, hogy ezek rendszerváltozást jelentenek, de még a patrióták is aligha mertek olyasmire gondolni, amit a titkos instrukció tartalmazott. Azok az urak, akik Pest megye képviselőiben Bécsben jártak a királyi helytartó üdvözlésére, a legjobb benyomásokkal tértek vissza. Az ismét élére állított helyzetben mindenki a főherceg egyéniségétől várta aggodalmainak lecsillapítását. Főudvarmesterét, Szapáry János grófot minden oldalról ostromolták a főhercegre vonatkozó kérdésekkel. Szapáry mindent meg is tett, hogy jó hangulatot keltsen, de maga is félt attól, hogy Sándor Lipót népszerűsége után nehéz lesz hasonló közkedveltségre szert tennie. Alaposabban ismervén meg volt urának öccsét, tisztelete vele szemben gyorsan növekedett. Olvasmányait komolyabbaknak látta, mint Sándor Lipótéit. Annak is örült, hogy a társaséletre több hajlandóságot mutatott, mint bátyja. Október közepén már nyíltan ki merte mondani, hogy tehetségesebb, és hogy szélesebbkörű ismeretekkel rendelkezik, mint az elhalt nádor.²⁷ Bizalma a főherceg sikerében azonban csak a bevonulás és beiktatás ünnepségei után erősödött meg.

Ezek az ünnepségek sok alkalmat adtak arra, hogy a község megismerkedhessek a főherceggel. A hivatalos zöld asztal, a báltermek és az utcai kocsizások a legkülönbözőbb rétegeknek tették lehetővé, hogy közelébe férközhessenek. Az őszi vadászatok, majd a farsang báljai,²⁸ különösen a főúri körökkel élénkebb érintkezést fejlesztettek s a főherceg szelíd, egyenes lénye valósággal lebilincselte az embereket.

²⁶ Zinzendorf naplója jón. 26. „Le chevalier de Landriani dit, que les changements en Hongrie frappent beaucoup et que c'est Izdenczy, qui en est la cause.“

²⁷ „Je mehr ich dicsen Herren könne, desto mehr bin ieh überwiegen (sic!), dasa Er mehr Kenntnisse, mehr Talenten hat, als mein voriger unvergesslicher Herr...“ Sammelb. 142. az 1795. okt. 11-ikéről kelt levélben.

²⁸ 1796. jan. 17-én írja pl. Szapáry, hogy kedden a tárnokmesternél, szerdán a primásnál lesz bál, szombaton meg a főhercegnél, valamennyi vacsorával, s hogy a főherceg jól érzi magát ezeken a multságokon a sok tánc közben, amelyek este 8-tól reggeli 5 óráig tartanak. Sammelb. 142.

Nehezebb volt természetesen elhelyezkedése a hivatalos életben. A császár szerint az újonnan kinevezett urakra kellett hallgatnia; a sok, még bevonulása előtt megindított vizsgálati ügyben a korlátolt, elfogult jogügyi igazgató, Németh János volt hivatva öt tájékoztatni, ő a gyanús tanárok ügyében szerkesztett fölterjesztésével a fölvilágosult bécsi urakat is megbotránkoztatta,²⁹ s e ponton összeütközésbe is került az államtanáccsal, amelynek tagjairól úgy nyilatkozott, hogy a király a főherceggel rendreutasította.³⁰ A rendreutasítás azonban csak az államtanács megsértőjének szólt, különben Ferenc császár még Némethet is lanyhának tekintette, és unszolta, öccsét, hogy sürgesse, szorítsa a vizsgálatok ügyében a jogügyi igazgatót.³¹ Ellensúlyképen csak Szapáry gróf, a főherceg főudvarmestere szerepelhetett volna, a volt szabadkőműves és illuminátus, a nemzeti irányzat egyik előkelősége. Ő azonban tartózkodóan viselkedett, önállóságra és tapasztalatgyűjtésre akarta szoktatni urát és információival iparkodott a háttérben maradni.³²

Az első hónapokban tehát nyilvánvalóan maga a császár vezette öccsét, amint ennek az óhajtatásának már utasításában is kifejezést adott. Elég sűrűn Írogatta ezidőben leveleit Budára, átlag havonként négyszer. E levelek csupa utasítást tartalmaztak és aprólékos részletekre vonatkoztak, főképp, hogy a folyamatban levő vizsgálatok tárgyában mik a kívánságai.³³ Mi sem volt tehát természetesebb, mint hogy a bátyjánál nyolc évvel fiatalabb főherceg, aki még alig tudott tájékozódni, engedelmesen kövesse bátyja utasításait. A kép, amelyet közvetlen tanácsadói az országról eléje tártak, elég sötét volt, ámbár erősebb izgalmat és megfontolatlan heveskedést csak a felső Tisza vidékén és Zalában lehetett megállapítani, ahol a folyamatba tett perek szélsőséges gondolkodású urak sok hányaveti éretlenségét hozták fölszínre.

²⁹ Zinzendorf írja naplójában 1795. szept. 2., hogy Németh e fölterjesztése megrontotta ebédjét.

³⁰ *Iratok*, I. 16—18. és 75. 1.

³¹ *Iratok*, I. 56. 1.

³² *Iratok*, I. 32. 1.

³³ összegyűjtve K. Fr. A. fasc. 218.

A bandériumok fölállítására, a nemesek esküje, a szabolcsi izgatás után a felső Tisza vidékén még sok gyűlékony anyag maradt vissza. Ott a lengyelek szabadságharca is izgatta a kedélyeket. Kosciuszko népszerűsége nagy volt. Szentmarjay Ferenc megcsókolta egy lengyel gróf aláírását, mert Kosciuszko miniszterének tartotta.³⁴ Török Lajos gróf, a kassai főigazgató, Sennyei János gróf házában nagy társaság jelenlétében emelte reá poharát.³⁵ Mások meg Dumouriez diadalain lelkesedtek. A bihari Rhédey Lajos Rákócson Szulyovszky házában Szirmay Pállal, Szirmay Andrással és Szemere Lászlóval az ő egészségére ittak.³⁶ Ugyanezt megtette Kreil és Koppi a pesti egyetem filozófiai, illetve történet tanára is.³⁷ Szirmay Ádám még 1794-ben is a franciák és a lengyelek győzelméért fohászzkodott, hogy a magyarság lerázhassa a német igát.³⁸ Sztáray Mihály, Szulyovszky, Rhédey mások előtt is titokban sokszor beszéltek francia írásokról.³⁹ Rhédey még le is hordta az asztalnál Szirmay Péternél, amikor ez a franciáktól való félelmének adott kifejezést.⁴⁰ Orczy József báró zempléni főispán levélben vigasztalta Szulyovszkyt, mikor az újságok a franciák vereségéről adtak hírt, hogy ne higgyen nekik.⁴¹ Alispánja, Hernádi Ferenc is örült a francia sikereknek és a köztársaságot dicsérgette.⁴²

A monarchikus hangulat akkor Zemplénben nem volt erős. Szirmay Ádám úgy nyilatkozott, hogy nincs közboldogság, amíg uralkodók vannak.⁴³ Sennyei József báró olyanokat mondott még 1793-ban is, hogy jobb, ha az ország maga kormányozza magát, mint, hogy egy ember kormányozzon milliókat, majd azzal biztatta az embereket, hogy nemsokára már csak kártyakirályok lesznek.⁴⁴ Szirmay Pál affélet fecsegett, hogy a királyok csak

³⁴ *Iratok*, I. 139. 1.

³⁵ *Iratok*, I. 157. 1.

³⁶ *Iratok*, I. 136. 1.

³⁷ *Iratok*, I. 166. 1.

³⁸ *Iratok*, I. 157. 1.

³⁹ *Iratok*, I. 135—136. 1.

⁴⁰ *Iratok*, I. 135. 1.

⁴¹ *Iratok*, I. 150. 1.

⁴² *Iratok*, I. 158. 1.

⁴³ *Iratok*, I. 141. 1.

⁴⁴ *Iratok*, I. 159. 1.

sok gyermeket nemzenek és haszontalanságokra költik az ország pénzét.⁴⁵ Sztáray Kristóf gróf szidta Ferencet és a császárnét, és azt hangoztatta, hogy a király mitsem ér, mert nem tart olyan kihallgatásokat, mint amilyeneket II. József tartott.⁴⁶ Bernáth László főjegyző a megyei közgyűlésen, amikor a királyhoz tervezett fölirat szövegét fölolvasták, azt javasolta, hagyják ki a „humillimi, perpetuoque fideles subditi“ szavakat. Rhódey Lajos, amikor katonaságot akartak szállásolni a megyébe, el akarta tiltani bevonulásukat, majd azt vetette föl, hogy hozza minden paraszt a nála elszállásolt katona fejét a megyeházára.⁴⁸ Boronkoy Zsiginond szolgabíró és Szentmarjay Imre meg akarták akadályozni a toborzókat munkájukban,⁴⁹ Szemere Albert pedig 1795-ben a szubszidium kivetésekor infámisnak nevezett mindenkiket, aki országgyűlés nélkül ad szubszídiumot, de azt is, aki azt követeli.⁵⁰

E jelenségek érthetők voltak Zemplénben, mert hiszen a megye vezetői is ilyen nézeteket vallottak. Orczy József báró főispán Szirmoy László alispánt, mert ez a megyei „jakobinusokat“ följelentette, a következő restauráción kibuktatta tisztéből.⁵¹ Bernáth alispán, amikor 1790-ben az esküről volt szó, Füzessér Mihályt ki akarta dobni az ablakon, mert megtagadta az esküszöveg aláírását.⁵² Amikor pedig 1794-ben a megye állást foglalt Martinovicsék elfogatása ellen, a közgyűlésen Sztáray Kristóf gróf mondott izgató beszédet.⁵³

Mindez a burjánzó heveskedés még az 1790-i nemzeti mozgalom kihangzása volt. Csak Szirmay Pálról írjon diák olyat, hogy lázonyi parasztjait feltett kalappal, pipázva gyűjtötte maga köré és úgy magyarázta nekik az egyenlőséget, aminek csattanója azonban szintén az volt, hogy nemesek és parasztok

⁴⁵ *Iratok*, I. 137. 1.

⁴⁶ *Iratok*. I. 160. 1.

⁴⁷ *Iratok*, I. 157. 1.

⁴⁸ *Iratok*, I. 133. 1.

⁴⁹ *Iratok*, I. 132. és 156. 1.

⁵⁰ *Iratok*, I. 78. 1.

⁵¹ *Iratok*, I. 151. 1.

⁵² *Iratok*. I. 152. 1.

⁵³ *Iratok*, I. 143. 1.

együtt vonuljanak a király ellen.⁵⁴ Vallástalansággal csak Szirmay Pált és Ádámot és Kazinczy Andrást vádolták,⁵⁵ kozmopolitizmusról pedig a francia eszmék erős elterjedése dacára sem esett szó.

Más volt a helyzet Zalában. Ott Spissich János alispán ügye foglalkoztatta a hatóságot, aki a zalaegerszegi szabadkőműves páholy székmestere volt. Őt már Sigray is azzal vádolta, hogy páholya reformterveken dolgozik. Minekutána 1794-ben Ferenc király a páholyok működését betiltotta, Vajda Antal vasi alispánnal lefoglaltatták iratait.⁵⁶ Találtak is nála mindenféle forradalmi költeményt, a marseillaise-t, a francia terroristák dalát: a „Qa ira“-t., szatírákat II. Lipótra és Sauer c. püspökre,⁵⁷ de a remélt szabadkőműves iratokat Spissich még idejében továbbadta, úgyhogy nem is akadtak rájuk. A vizsgálat azonban másokat is kompromittált, különösen Mlinarics Lajos másodalispánt. Ez utóbbi már helyet akart adni a parasztnak a megyei- és az országgyűlésen, azt hirdette, hogy a házassághoz nem kell pap, és hogy három óv múlva már nem lesz sem király, sem törvény,⁵⁸ de ugyanő szemére vetette Hajnóczynak, hogy egy fölterjesztést német nyelven szövegezett meg.⁵⁹ Azon a kozmopolitizmuson tehát, amelyért Szathmáry Király József szabolcsi alispán Spissichet dicsérte, mégis csak átütött a nemzeti szín.⁶⁰

Persze fordultak elő más esetek is. A békésmegyei Réz József szemorvost felségsértő beszédeiért halálra ítélték. Ítéletét ugyan a király börtönre változtatta át, de kiszabadulása után tizenöt év múlva a változott viszonyok közt ismét visszaesett bűnébe és újra börtönbe került.⁶¹ E meggondolatlan beszédek legtöbbször azonban éretlenségből és szájhösködésből fakadt. Szepesszombaton elfogtak egy műveletlen suhancot, aki egy fába

⁵⁴ *Iratok*, I. 136. 1.

⁵⁵ *Iratok*, I. 142. 1.

⁵⁶ *Iratok*, I. 96. 1.

⁵⁷ *Iratok*, I. 102. 1.

⁵⁸ *Iratok*, I. 108. 1.

⁵⁹ *Iratok*, I. 103. 1.

⁶⁰ *Iratok*, I. 103. 1.

⁶¹ *Iratok*, I. 53. 1.

beväste: „Auf, ihr Söhne des Vaterlandes, zu vertilgen Franz, den Tyrann!“⁶²

A sok följelentésben és vádaskodásban alig is lehetett eligazodni. Spissich a nála tartott házkutatás után fenyegető levelet írt Pálffy kancellárnak, hogy elrejtette azokat a leveleket, amelyeket a kancellár valamikor a varasdi páholyhoz írt s ezek fölmutatásával fogja őt kompromittálni. Izdenczy örült is ennek a fordulatnak, föl akarta használni azt a kancellár ellen, a király azonban Pálffy kívánságára elrendelte a vizsgálatot, hogy Pálffy az iratok bemutatásával igazolhassa magát.⁶³ E nobilis elhatározás korántsem jelentette azt, hogy az uralkodóban nem támadtak kételyek Pálffy megbízhatóságát illetőleg.⁶⁴ Az összeesküvők szimatolásának ebben az idejében azonban divatos lett, hogy a vádlottak vádlóként léptek föl, mert följelentéseikért jutalmat, vagy legalább is elnézést reméltek, fgy iparkodott szabadulni pl. Márffy Gáspár, aki személyes sérelmeit lázító iratban húsz megyének panaszolta föl, s ezért börtönbe kerülve, menlevelet kért, hogy a rajnai seregnél 1794-ben tapasztalt árulásokat leleplezhesse.⁶⁵ Rudics Máté bácsmegyei táblabíró is, aki 1795-ben a francia forradalmi példa követése érdekében izgatott, e célra pisztolyokat is szerzett be, akadályozta az újoncozást és szidalmazta a királyt, vádlója, Dienes József vasküti jegyző ellen tett följelentést, hogy a népet a papság ellen lázította és a francia forradalmat dicsőítette,⁶⁶ majd 1799-ben hasonló vádakot emelt az akkor a délvidéken utazó Podmaniczky Károly báró bányatanácsos ellen is.⁶⁷

Ezek a zavaros jelenségek könnyen támaszthattak bizalmatlanságot. Nagy élettapasztalat kellett annak fölismeréséhez, hogy az élet kavargása mindig vet fel ilyes ferdeségeket., amelyek azért, még nem alkalmasak arra, hogy rajtuk elindulva egy egész nemzetet megítéljenek. Az az ellentét azonban, amely a nemzet

⁶² *Iratok*, I. 96. 1.

⁶³ *Iratok*, I. 288. 1.

⁶⁴ *Iratok*, I. 71. 1.

⁶⁵ *Iratok*, I. 242. 1.

⁶⁶ N. titk. lt., Ad polit. 1795. 9., 40. és 46. sz.

⁶⁷ U. ott, Ad polit. 1799. 73. és 127. sz.

és a bécsi kormánysszellem közt mint átöröklött ellentét századok óta mérgezte meg kölcsönös viszonyukat, alkalmas volt arra, hogy Bécsben ismét ilyen irányba csapjon a mentalitás. A legfelsőbb magyar körökben is természetesen mélyen gyökerezett a nemzeti érzés és az önrendelkezés gondolata és különösen olyan feszültség idején, mint az akkori volt, az Izdenczyeknek nem volt nehéz elhithetnie, hogy az egész nemzet érzés- és gondolatvilága a legfelsőbb körökig meg van mérgezve.

Ferenc császár készpénznek vett minden rémítést, amely Budáról Mednyánszky báró tollából Izdenczy interpretálásán át szinte napról-napra érkezett. József főherceget tehát ilyen irányban vezette, ösztönözte őt a Magyarországon politikai vétségek miatt megindított pörök mielőbbi befejezésére. Ez volt az a politika, amelytől azt remélte, hogy sikerre fog vezetni, és majdan mindkettőjüket meglepéssel fogja eltölteni, hogy az országot boldoggá tették.⁶⁸

Mint kormánysszerv, a helytartótanács állott a fiatal főherceg mellett. Annak ő volt az elnöke. Ez a testület a megelőző években fontos szerepet töltött be és kitűnő vezetői is voltak Zichy gróf országbíró, Haller gróf komisszariátusi igazgató, Vay József, a közjogi ügyek referense, Podmaniczky József báró és a lelkes Darvas Ferenc. Közülök a két elsőt a rendszerváltás eltávolította. Majthényi László helytartótanácsost is főlészóltották, hogy kérje nyugdíjazását, mert Bars megye közgyűlésén a hevesi nemességgel ellenszegült Almásy Ignác adminisztrátor beiktatásának.⁶⁹ A helytartótanács erőinek ez a belső eltolódása Vayt is kényes helyzetbe hozta, a közjogi referátumot elvették tőle; családi indokokra hivatkozva kérte tehát áthelyezését a hétszemélyes táblához. A fiatal főhercegnek, aki valószínűleg tudta, hogy Vay valamikor bátyjára, Sándor Lipót nádorra nagy hatással volt, de azt is, hogy az új irány őt határozottan elítélte, az volt a véleménye, hogy az előzmények után ezt az áthelyezést csak kitüntetésszámba vennék, azt javasolta

⁶⁸ A titkos instrukció befejezésében: „wenn wir so wie die untergeordneten Stellen nach gleichen Grundsätzen bandain und Hungarn darnach gelenkt wird, so hoffe ich, werden wir weit kommen und beide mit der Zufriedenheit abtreten können, dieses Land glücklich gemacht zu haben.“ *Iratok*, I. 30. h

⁶⁹ *Iratok*, I. 08. 1.

tehát, hogy kérését ne teljesítsék, hanem nyugdíjazzák őt.⁷⁰ Így azután a helytartótanácsban az alkotmányos és a nemzeti szempontok meglehetősen elnémultak, s alig volt valaki, aki fölvilágosíthatta volna a főherceget. A reakció elé tehát mi sem gördített akadályt. Vay kérvénye inkább azt bizonyította, hogy a leghatározottabb patrióták sem láttak más lehetőséget, mint hogy elhagyják a küzdőteret. Így az új helytartó belesüllyedt a már megindított vizsgálatok ingoványába.

A homloktérben a gyanús tanárok ügye állott. Németh reakciós terveinek ez volt a sarkpontja. Martinovics, Sigray és Szolártsik ugyanis pörük tárgyalása közben egy csomó nevet ejtettek el, férfiakét, akiket úgy tüntettek föl, mint akikkel gyakrabban érintkeztek, akik hasonló elveket vallottak. Pozitívum kevés volt ezekben a vallomásokban. Eleinte nem is gondoltak arra, hogy a megnevezettek ellen föl kellene lépni. Csak amikor Martinovicsék fejei már lehullottak, amikor a többi elítélt már sötét börtönök mélyén sínylődött, Némethnek pedig sikerült befolyást szereznie Sándor Lipót nádorra, vették elő ismét a pör aktáit, hogy átvizsgálják, kik ellen lehetne még eljárást indítani. A volt nádornak az a gondolata, hogy a nevelésügy terén a megbízhatatlan embereket nem lehet meghagyni állásaikban, míg egyebütt a finansiális szempont miatt a személyzet kicserélését nem tartotta lehetségesnek, Némethet. arra ösztönözte, hogy gyűlöletét a gyanús tanárookra zúdítsa.

A gyanúsítottak előkelő emberek voltak: Kreil Antal, Koppi Károly, Barics Béla, Schedius Lajos és Halizky András pesti egyetemi tanárok, Török Lajos gróf kassai főigazgató, Tichy István kassai és Szaller György pozsonyi akadémiai tanárok és Pillér Celestin, a kőszegi piarista gimnázium igazgatója. Az ellenük emelt vádpontok közt alig volt valami határozottabb. Legtöbbjüknek az volt a bűne, hogy bejáratosak voltak Abaffy Ferenc nyitramegyei követ házához, ahol sok fölvilágosult és nyughatatlan ember fordult meg, akik rokonszenveztek a franciákkal és szidták az uralkodókat. Kreil ugyan Martinovics szerint lefordította a Marseillaise-t, Koppinak meg állítólag része volt a „Litterac ad imperatorem“ fordításában, de a többiek ellen még

⁷⁰ *Iratok*. I. 71. 1.

ennyire komoly vádat sem tudtak fölhozni. Pillérnél állítólag összejövetelek voltak, amelyeken a Rosty-testvérek is részt vettek, akiket pedig a Martinovics-pörben elítéltek. Schediusnak meg az volt a főbúne, hogy jó barátságban volt Őz Pállal, aki szerette volna neki védőbeszédét megmutatni.⁷¹

A legsúlyosabb vád a filozófus Kreil Antal ellen szólt. Ellene már 1790-ben is folyt, vizsgálat, mert panteista tanokat hirdetett. A kiküldött bizottság többsége azonban akkor nem látta indokoltnak a vádat, Makó Pál, a volt jezsuita provinciális is pártját fogta, s így elkerülte a büntetést. 1795-ben azonban ismét magára vonta a gyanút. Akkor egyik barátja, Delling János pécsi akadémiai tanár ellen folyt a vizsgálat, mert Kant tanait hirdette. Ezért el is bocsátották állásából. Kreil azonban védelmére kelt és Kant tanai mellett tört lándzsát.⁷² A piarista ivoppi viszont azzal vonta magára az ellenszenvet, hogy 1790-ben egy iratot adott ki a királyválasztás jogáról,⁷³ Tichv meg a cenzúra ellen írt.⁷⁴

Németh János már Sándor Lipót nádor halála után mind a nyolcuk elbocsátását hozta javaslatba. Végh országbíró azonban akkor behatóbb jelentést kért a jogügyi igazgatótól és azt tanácsolta, hogy az elhunyt nádor írásai közt is keressenek bizonyítékokat ellenük. Az államtanácsban csak Izdenczy volt Németh véleményén. A német tanácsosok közül Eger és Zinzendorf mindjárt fölismerte, hogy itt tulajdonképen sokkal fontosabb elvi jelentőségű kérdésről van szó: arról, hogy az állam alkalmazottai vizsgálat nélkül elbocsáthatók-e állásaikból? Zinzendorf a vádlottak ellen fölhozott bizonyítékok gyengeségére is rámutatott. Mindketten azt kívánták, hogy a tanárok ellen indítsanak vizsgálatot. Ha tényleg megrontják az ifjúságot, akkor ezt rájuk is lehet bizonyítani és elnyerik méltó büntetésüket, az ellen azonban tiltakoztak, hogy közalkalmazottakat pusztá vád alapján,

⁷¹ *Iratok*, I. 37—53. 1.

⁷² Szentpétery Imre: *A bölcsészettudományi kar története*. (Budapest, 1935.) 198-200. 1.

⁷³ *Ius electionis quondam ab Hungaris exercitum*. (Viennae, 1790.)

⁷⁴ *Philosophische tiemerkwigen über das Studicnwesen in Ungarn*. (Pest, Ofen u. Kaschau, 1792. c. munkájában.)

meghallgatásuk nélkül, megalázó módon el lehessen bocsátani hivatalukból.⁷⁵

Ferenc király tehát elrendelte a vizsgálatot. Németh azonban már előző fölterjesztésében kifejtette, hogy vizsgálatnál nem fognak célt, érni, mert, a terhelő tanúk már nem élnek, a vádak pedig nagy általánosságban mozognak. Tehát éppen a vizsgálat megindítását akarta mindenáron elkerülni. Mindjárt a vizsgálatot elrendelő leirat megérkezése után, szeptember utolsó napjaiban a főhercegnek is kifejtette véleményét és rávette őt, hogy e tárgyban intézzen fölterjesztést a királyhoz.⁷⁶ E terve keresztülvitelében Végh országbíró és Majláth gróf tárnokmester is segítette. Az előbbi már néhány nappal előbb sürgette az ügy elintézését,⁷⁷ s amikor a király elutasító határozatáról értesültek, Majláth is kifejtette nézetét.⁷⁸ A jogügyi igazgató írásán kívül tehát az ország két legelőkelőbb méltósága is a tanárok elbocsátása érdekében emelt szót. Mindkettejük okfejtésének sarkpontja ez volt, hogy ha a király az állami alkalmazottak elmozdíthatatlansága mellett döntene, ez fölkavarná az ugyancsak vizsgálat nélkül elbocsátott főméltóságok ügyét is, amelyet a következő országgyűlés kétségtelenül szóvátenne.⁷⁹ Az ifjúság nevelésének érdeke mellett tehát sikerült ebbe az ügybe is belekeverní a felségjogok kérdését.

Ily különböző oldalakról jövő nyomás hatása alatt szerkesztette meg a főherceg első fölterjesztését október 7-én.⁸⁰ Még három hete sem volt az országban, amikor már ilyen kényes kérdéshez kellett hozzászólnia. Bátortalanul cselekedett. Még nem volt önálló véleménye, sem tapasztalata. Elővette tehát a jogügyi igazgató hozzá intézett beadványát s azt némileg átalakította. A különbség a korábbi fölterjesztéssel szemben az volt, hogy kilenc tanár helyett már csak ötnék az elbocsátásáról volt szó. Ezt Majláth indítványozta és Németh is már ebben az érte-

⁷⁰ *Iratok*, I. 37—40. 1.

⁷¹ *Iratok*, I. 36. 1.

⁷² Szept, 23-án ír róla a főherceg. *Iratok*, I. 32—33. 1.

⁷³ *Iratok*, I. 41. 1.

⁷⁴ Végh véleményét, amely Majláthéval együtt feküdt a főherceg előtt. 1. *Iratok*, I. 42. 1.

⁸⁰ *Iratok*. I. 37—53. 1.

lemben készítette beadványát. Schediust, Baricsot, Halizkyt és Szallert kivették az elbocsátandók sorából. Izdenczy is patétikus szavakkal ajánlotta az államtanácsnak az ügyet elfogadásra.⁸¹ Ő is a felségjogokat emlegette és így kiáltott föl: „remélhetőleg hamarosan eljön az időpont, amikor a trón előtt el fognak pírulni némelyek, akik a rossz ügynek védelmére keltek és gúnyt űztek az erkölcsből“. Ezek az előzmények az államtanács tagjait is megdöbbsentették.⁸² Eger és Zinzendorf legalább nyugdíjazásukat szerették volna elérni, Reischach báró azonban, aki az előző alkalommal még velük tartott, Izdenczy mellé állt, s így a király hozzájárult Kreil, Koppi, Tichy, Török gróf és Pillér elbocsátásához.

1795-ben ezenkívül még egy fontos ügyben kellett a főhercegnek állást, foglalnia. 1790 óta sokat beszéltek az egyetem elhelyezéséről Pestről. A konzervatív közönség sokat panaszkodott akkor az ifjúság erkölcsi zülléséről, az okoknak a mélyére azonban nem láttak. Nem vették észre, hogy azok a korszellemben keresendők s hogy a hasonló panaszok Németországban is szélteben fölmerültek. A bajt a nagyvárosi életben keresték s azt hitték, hogy kisebb helyen, amelynek nincs kereskedelme, a nevelés érdekeit jobban lehetne megóvni. 1792-ben, amikor azt tervezték, hogy az országos kormányiszékeket Pestre helyezik át, ez a mozgalom még erősödött, mert szó volt arról, hogy az egyetem céljaira igénybevett épületeket a kormányiszékeknek fogják átadni. A király tehát, a rendek óhajának engedve, megígérte, hogy az egyetemet át fogja helyezni, de minthogy megnyeréséért Nagyszombat, Esztergom, Vác, sőt Eger is versengtek, még el kellett döntení, hogy melyik hely a legmegfelelőbb az elhelyezésre?⁸³ Az ügy már elalvófélben volt, amikor ezek a városok 1794-ben megmozgatták a megyéket, hogy az áthelyezést sür-gessék. Egymásután jöttek tehát a föliratok, amelyek sötét szí-

⁸¹ *Iratok*, I. 50—52. 1.

⁸² Zinzendorf 1795. okt. 15-én ezt írta naplójába: „Arcliiduc Joseph loeumtenens fait un rapport sur les professeurs en Hongrie accusés sans preuve, qui ne ressemble point aux opinions du feu palatin, il cule(?)-les voilee devant les préjugés populaires.“

⁸³ Pauler Tivadar: *A budapesti kir. m. tud. egyetem története*. (Budapest, 1880.) 194—199., 205-207. és 301—311. 1.

nekkel festették az ifjúság erkölcstelenségét és követelték, hogy az egyetemet helyezték kisebb, csendes városba és alkossanak új tanulmányi rendet.⁸⁴ E mozgolódás ellensúlyozására természetesen Pest városa is megtett mindent. Ellenérveit az áthelyezést sürgetőkkel szemben ki is nyomatta. Hiába hivatkozott azonban arra, hogy az egyetem elvitelével a város kereskedelme és ipara ismét, hanyatlásnak indulna, hogy az egyetemért a város és polgárai nagy áldozatokat, hoztak és áthelyezése a polgárság helyzetét megrendítené, hogy leves az az érv, hogy a legtöbb egyetem kis helyen működik, mert Németországban is csak azért van sok kis városnak is egyeteme, mert nagyobb város nem volt az illető fejedelemségben, hogy a művelődéshez szükséges millión csak a nagyobb városban van meg;⁸⁵ a közvélemény általában Pest ellen foglalt állást. Ezt az álláspontot képviselték a püspökök, a konzervatív rendek, a köznemesség többsége is.

Az ügyet 1795. október 23-án a főherceg elnöklete alatt tárgyalta a tanulmányi tanács. Ott Váza Gábor, az orvosi kar igazgatója terjesztette még elő karának azt a kérését, hogy a/, orvosi kart mindaddig ne helyeztessék át, míg Esztergomban a szükséges új intézeteket föl nem építik, mert kémiai és anatómiai intézet, botanikus kert ott nincs, sem olyan kórház, amelyben a hallgatók a negyedik évben az új tanulmányi rend szerint a szükséges gyakorlatot megszerezhetnék. A tanulmányi tanács azonban annyira a közhangulat hatása alatt állott, hogy elhatározta az egyetem Esztergomba helyezését, az új tanulmányi rend kidolgozását, a vallásos szellem erősítésére több oktatórend visszaállítását és kívánta a gyanús tanárok elmozdítását is.⁸⁶ Az áthelyezés ellen csak Podmaniczky József báró és Barkóczy Ferenc gróf helytartótanácsosok nyújtottak bo különvéleményt.⁸⁷

A főherceg ebben az ügyben is csak a közhangulat tolmácsa maradt. A fölterjesztést a tanulmányi tanács intézte a királyhoz. Az elnöklő királyi helytartó csak a határozatok pontjai! írta össze magának, amelyek alapján valószínűleg szóbeli elő-

⁸⁴ *Iratok*, I. 61—64. l.

⁸⁵ *Iratok*, I. 62. l.

⁸⁶ *Iratok*, I. 64. l.

⁸⁷ *Iratok*, I. 65. l.

terjesztést tett,⁸⁸ s — amint a gyanús tanárok ügyében is cselekedte,⁸⁹ leveleiben sürgette a királyt, hogy a kérdést a közóhajnak megfelelően intézze el.⁹⁰

A császár egyrésztől a francia forradalom és a francia köztársaság ellen szerencsétlenül folyó küzdelmek, másrésztől a bécsi reakció hatása alatt, mindenütt forradalmi jelenségeket és felségsértést gyanítva, leginkább rendőri természetű ügyekkel foglalkoztatta az államügyekben még egészen járatlan főherceget. Türelmetlenül várta a Spissich zalamegyei alispán ellen indított vizsgálat eredményét és méginkább Szentiványi Ferenc sárosi főispán jelentését, amely pedig bonyolult voltánál fogva, minthogy Zemplén megyén kívül több szomszédos megyében is el kellett járni, természetesen késett.⁹²

Ezokban a kérdésekben a felülről nyert utasítások miatt a főhercegnek nem volt módjában önálló véleményt alkotni. Érkezésének pillanatától fogva azonban a Szerém megyében kitört pestisjárvány is sok gondot okozott neki.⁹³ A védekezés érdekében tett intézkedések nem voltak következetesek, a különböző hatóságok rendelkezései keresztezték egymást s a kapkodás csak késleltette a baj leküzdését. Ez adott neki először alkalmat önálló vélemény kifejtésére s meggyőzésének meglepő erélyes hangoztatására az udvari haditanáccsal szemben. A fertőzött vidéket ugyanis kordonnal vették körül, amelyet katonai felügyelet alatt a kordonon kívül fekvő falvak felfegyverzett lakosságából alkottak. Két fertőzött falu lakossága azonban lol-lázadt, a vesztegzár alatt levőket kiszabadította és megkísérelte a kordon áttörését. A főherceg tehát puskákat, lőszert és újabb katonaságot kért. A magyarországi főparancsnokság útnak is indította a fegyverszállítmányt, amelyről azonban a haditanács szállítás közben másképp rendelkezett. A haditanács álláspontja általában az volt, hogy nem adhat fegyvert a polgári lakosság felfegyverzésére, mert ki tudja, mire fogja az használni, de kato-

⁸⁸ *Iratok*, I. 65. 1.

⁸⁹ *Iratok*, I. 33., 36., 54. és 55. 1.

⁹⁰ *Iratok*, I. 61. és 77. 1.

⁹¹ *Iratok*, I. 32., 33., 56. & 70. 1.

⁹² *Iratok*, I. 33., 54. és 56. 1.

⁹³ *Iratok*, I. 32. 1.

nát sem akart adni, azzal az indokolással, hogy így a baj a hadseregbe is könnyen áterjedhet. A főhercegnek tehát föl kellett vetnie a kérdést, micsoda veszedelem származhatnék abból, ha a katonai felügyelet alatt szervezett kordon tagjait puskákkal látják el? és hogy nem kisebb-e az a veszedelem, ha néhány katona esetleg megkapja a pestist, mint ha egy egész országrészt eláraszt a ragály?⁹⁴ De más tapasztalatokat is szerzett itt a főherceg, az ellentétes intézkedésekből és jelentésekből csakhamar rájött, hogy a kordonon belül és a kordonon kívül működő királyi biztosok ténykedése nincs összhangban, hogy az alispán is lanyhán jár el⁹⁵ és mellékcélok szolgálatába szegődik.⁹⁵

Még nem tudta minden esetben mindjárt megalkotni véleményét, de amit egyszer helyesnek ismert föl, a mellett következetesen síkra is szállt. Amikor a rozsnyói püspök az 1791-i 26. t.-c. ellenére nem ismerte el a világi törvényszék által elválasztott protestáns felek válásának érvényességét s ez az eset nagy port vert föl és a megyéknek is alkalmat adott arra, hogy feliratokkal forduljanak a királyhoz, a főherceg erélyes rendszabályokkal akarta az ellenszegülő püspököt engedelmességre kényszeríteni. Az ügy a helytartótanácsban egészen felekezeti élt kapott s a főherceg csak elnöki szavazatával döntött a türelmetlen püspök ellen, akit végre is javai lefoglalásával kényszerítették jogtalan intézkedéseinek visszavonására.⁹⁶ Ámbár egyáltalán nem pártolta a protestánsokat, a türelmetlenséget is elítélte s a kongregációk ellen nyilatkozott, amikor a kalocsai érsek visszaállításukat kérte.⁹⁸ Állásfoglalásában nem volt pártos és környezetének tagjait is megróttá, ha nem teljesítették kötelességüket teljes buzgalommal, így Majláth gróf tárnokmestert, amikor a Víziváros égésekor lanyhán vezette az oltási munkálatokat.⁹⁷ Minden kérdésben, amely eléje került, higgadt körültekintéssel mondott véleményt. Amikor például 1796-ban a nancyi püspök kérésére szóba került, nem lehetnek-e a menekült

⁹⁴ *Iratok*, I. 56—58. 1.

⁹⁵ *Iratok*, I. 69. 1.

⁹⁶ *Iratok*, I. 66. és 69. 1.

⁹⁷ *Iratok*, I. 73—76. és 81—83. 1.

⁹⁸ *Iratok*, I. 86-87. 1.

⁹⁹ *Iratok*. I. 90—92. 1.

francia papokat befogadni az országba, — ámbár teljes részvétellel volt e szerencsétlenek iránt és segíteni óhajtott rajtuk, — rámutatott arra, hogy nagyobb számban, a hazai nyelv ismeretének híján, csak terhére lennének az országnak, és tiltakozott az ellen, hogy magasabb fokokon alkalmazták őket, mert ez a hazai papság előmenetelének útját vágná el.¹⁰⁰ A Lengyelország felé irányuló borkivitel érdekében a sárosiak kérésére a királyhoz intézett meglehangú levele a bizonyosság, hogy a magyar gazdasági kérdések iránt is teljes megértéssel viseltetett.¹⁰¹

Künn az országban ugyan keveset tudtak ezekről az állásfoglalásokról, de a főherceg higgadt komolysága, pártokon fölül álló igazságossága és fiatal egyéniségének varázsa hamarosan népszerűvé tették.

¹⁰⁰ *Iratok*, I. 87—89. 1.

¹⁰¹ *Iratok*, I. 23. 1.

A NÁDORVÁLASZTÁS.

Csalódtak azok, akik azt hitték, hogy József főherceg helytartói kinevezésével el van hártva a nádorválasztás és ezzel együtt a nádorság felújításának vágya, csalódott Izdenczy is, aki azt hitte, ha a helytartó megkapja a birtokadományozás jogát, senki sem fogja már kívánni a nádori szék betöltését. Még csak a személyi változások voltak publikálva, a főherceg még Budán sem volt, amikor már széltében rebesgettek az elbocsátott Zichy Károly gróf országbírónak egy mondásáról, hogy örül elbocsátásának, mert különben az esetre, ha az udvar nem akarná egy éven belül nádorrá választatni a főherceget, neki kellett volna e miatt országgyűlést összehívni.¹

Az országban egy percig sem gondoltak arra, hogy a főherceg helytartói kinevezésével a kérdés végleg meg volna oldva. Ragaszkodtak az 1790-i törvényekhez s ezekkel együtt a nádorsághoz is. Úgy fogták föl a dolgot, hogy a király öccsének helytartói kinevezésével a kérdés személyi részében akart befejezett helyzetet teremteni. A főherceg úgyis megnyerte becsülésüket e a higgadtan gondolkodók már Sándor Lipót halála után sem gondoltak másra, mint hogy valamelyik főherceget ültessék a nádori székbe. A személyi kérdésben tehát nem volt véleményeltérés. A nehézség ott volt, hogy Bécsben nem akartak tudni országgyűlésről. Azt a gondolatot vetették tehát föl, hogy ez az országgyűlés kizárólag csak a nádor megválasztására hívasák össze.

Már 1796 elején Haller József gróf, a volt tartományi biztossági főigazgató találkozott a primással. Batthyány megkérdezte, hol tölti a nyarat. Haller azt válaszolta, hogy a birtokán. A primás azonban belevágott a szavába, hogy abból

¹ Zinzomtmf naplója míg. 2., Sauran 1795. júl. 31. jelentése. Sainmelli. 102.

semmi sem lesz, mert a király országgyűlést fog összehívni, amelynek egyedüli feladata József főherceg nádorrá választása lesz. Mednyánszky báró ezt a beszélgetést mindjárt jelentette a királynak és föl is vetette a kérdést: biztos-e az udvar abban, hogy a főherceg megválasztásával nem fog kudarcot vallani és hogy a rendek nem fognak mégis néhány illetlen követeléssel előállani?² Az Izdenczy körül csoportosuló reakcionáriusok tehát aggodalmaskodó figyelemmel kísérték a fejleményeket, hogy az alkotmányos törekvéseket, elfojthassák.

Éberségük azonban ez alkalommal hiábavaló volt. A külpolitikai események áthúzták minden számításukat. Párizsban a direktórium nagy nehézségekkel küzdött. A forradalom-teremtette gazdasági bajokon az új kormányzat sem tudott segíteni. A papírpénz elértéktelenedése és Párizs élelmezésének szörnyű bajai arra kényszerítették, hogy a sereget idegenben foglalkoztassa. A háborút tehát 1796-ban fokozott energiával folytatta és kísérletet tett Bonapartéval is, aki már rég ostromolta a kormányt memorandumaival s az itáliai harctér jelentőségét hangsúlyozta. Napóleon itáliai hadjárata pedig az addigi hadieseményeket messze fölülmúló sikereket hozott Franciaországnak. A lodi-i ütközet egész Észak-Itália uraivá tette a franciákat. Seregeik Mantova alatt már a híres várnégyszöget fenyegették. Az évek óta lanyhán folyó háborút, Ferenc császár sem folytathatta többé a megszokott kicsinyes eszközökkel. A napóleoni hadvezetés már a monarchiát veszélyeztette; a francia sereg a határokon állott. Az osztrák hadvezetés tehát szintén komolyabb lépésekre határozta el magát. A Rajnánál is nagyobb erőt összpontosítottak, egyelőre azonban a haditanács Lombardia magatartása érdekében főképp Mantova fölmentését tűzte ki közvetlen célul.

Ezek között a körülmények között Ferenc király 1796. július 30-án József főherceghez, mint királyi helytartóhoz leiratot intézett, amelyben a büszke franciák makacosságát és bűnös hajthatatlanságát, tette felelőssé, amiért nem sikerült elfogadható békét kötni, és bejelentette, hogy minden erejének megfeszítésével fogja elhárítani a veszedelmet azokról az országairól,

² 1796. febr. 3-iki jelentése. Privatbibl. fasc. 27.

amelyeket a háború eddig még nem érintett. Magyarországtól a magyar ezredek létszámontartását és pénzben avagy terményben beszolgáltatandó szubszídiumot kért, megígérve az újoncnak, hogy a háború befejeztével hazaküldi őket, a szubszídium körül tevékenykedőknek pedig kitüntetések helyezésére kilátásba. A hangulatkeltést szolgálta a franciákra vonatkozó kitétel, hogy ők nemcsak Istent tagadják meg és minden vallásnak és az egész nemességnek kiirtására törekszenek, amit részben keresztül is vittek, hanem azokon a vidékeken, ahova eljutnak és behatolhatnak, a lakosságot embertelenül gyilkolják és kirabolják.³

Akik Bécsben ezt a nemcsak a főhercegnek, hanem tulajdonképpen a nemzetnek szóló leiratot fogalmazták, különösen a zárjelbe tett hangulatkeltő résztől azt a hatást várták, hogy a maradi magyar nemesség fel fogja ismerni az őt fenyegető veszedelmet és az alkotmányos formások elejtésével meg fogja feszíteni minden erejét a léte ellen támadó baj elhárítására. Ez is bizonyosága annak, mennyire nem ismerték az ország gondolkodását. Ki gondolt itt még 1796-ban arra, hogy a franciák diadalmos előnyomulásukban Magyarorszáig is eljuthatnának? Ha a rémuralom óta a forradalom iránti szimpátiák nagyrészt elsodródtek is s az újságok hivatalos nyomásra a franciaországi fejleményeket elítélő beállításban tárgyalták is, a szélsőségesek, a vérmes gondolkodásúak az 1790-i módszerhez hajlottak vissza s a külső veszedelemtől várták alkotmányos óhajaik megvalósulását. De még a legmérsékeltebbek, a konzervatívok és a dinasztia hű támaszai is első pillanatban tisztában voltak azzal, hogy itt az alkalom a reakció visszaszorítására és a mellőzött alkotmányos formások kiküszöbölésére. Okulva az utolsó évek tanulságain, nem tűztek maguk elé erejüket meghaladó célt, megelégedtek azzal, hogy az országgyűlés összehívassék, hogy ez intézze el törvényesen a segély megajánlását és hogy kikényszerítsék a nádorválasztást.

A főherceg május vége óta Bécsben tartózkodott⁴ s a július 30-i leirat után, augusztus 5-én tért vissza Budára.⁵ Itt meg-

³ *Iratok*, I. 89-90. 1.

⁴ *Iratok*, I. 90. 1.

⁵ *Iratok*, I. 90—92. 1.

indította az újonc- és szubszídiummegajánlás munkáját s különösen a vallás- és tanulmányi-alap szubszídiummegajánlása dolgában tárgyalt az illetékes férfiakkal. Egy e tárgyban augusztus 13-án tartott szökebb bizottsági tárgyaláson Majláth József gróf tárnokmester, a primás és Almásy Pál tartománybizottsági főigazgató tették az első lépést az országgyűlés érdekében. A főherceg még aznap megírta császári bátyjának, hogy az ő véleményük szerint az adott viszonyok közt. a hathatós eszköz a konkurzus volna, mert amit itt határoznának, azt azután az egész országnak követnie kellene. Rámutatott azonban a főherceg arra is, hogy az 1715: 8. t.-c. és az 1741: 22. t.-c. a konkuzist arra az esetre írja elő, ha az ellenség Magyarországba hirtelen betör, vagy pedig az országgyűlés összehívását az országot közvetlenül fenyegető háborús veszedelem akadályozza meg. Azt a felhatalmazást kérte tehát a királytól, ha a konkurzust helyeselné, engedje meg neki, hogy előzetesen a legelőkelőbb és a leggazdagabb mágnásokkal és püspökökkel konferenciát tarthasson. Állásfoglalása ebben a kérdésben még meglehetősen bátortalan volt; úgy látszik, maga sem volt biztos a kérdés megítélésében. Ezt bizonyítja az a reménye, hogy a konferencián nagyobb megajánlásokat várt, mint az egyéni felszólításoktól, az esetre is, ha ez a konferencia nem nyilatkoznék a konkurzus mellett. Ez a tájékozatlansága indította arra, hogy kérje a királyt, hallgasson meg erről a kérdéstről másokat is! Időközben azonban a harctéren szerencsétlen események következtek be. Napóleon, aki Wurmser közeledtére kénytelen volt Mantova alól elvonulni, sőt ostromszereit is fölégetni, augusztus 5-én az osztrákokat ismét visszavonulásra kényszerítette és megújította a vár ostromát. A nyugati harctéren pedig épp ezekben a napokban keltek át a Rajnán Jourdan és Moreau seregei. Két nappal fentemlített levele után, augusztus 15-én a főherceg már határozottabban sürgette a konkurzus megtartását. A kedvezőtlen harctéri hírek után már törvényesnek is tartotta.⁷ Ámbár ő maga a legjobb eredményeket várta a már foganatosított intézkedésektől s bizalommal volt a nem-

⁶ *Iratok*, I. 93—94. 1.

⁷ *Iratok*, I. 94—96. 1.

JÓZSEF FŐHERCEG NÁDOR.
1796.

OROSHÁZI UZETTER S. RÉZMETSZETE WAGNER J. F. FESTMÉNVE UTÁN

zet áldozatkészsége iránt, a viszonyok tapasztaltabb megítélői nem látták ilyen rózsás színben a helyzetet. Szapáry gróf főudvarmester másnap azt írta Colloredo grófnak, hogy a társaságban nem bíznak az elrendelt intézkedések sikerében és célszerűbbnek tartanák az országgyűlés összehívását.“

Így bontakozott ki a bécsiek előtt a rendek törekvése. A reakciós körök természetesen mindent elkövettek, hogy a megnyilvánuló óhaj megvalósulását, megakadályozzák. Nemcsak a konkurzussal szemben aggodalmaskodtak, hanem a konferenciával szemben is, mert előre láthatták, hogy az is a konkurzust fogja követelni, ha ugyan nem az országgyűlést. A király is azt óhajtotta volna tehát, hogy a főherceg utazzék föl Bécsbe az ügy megbeszélésére. Augusztus 19-én Ferenc össze is hívta tanácsaiéit, hogy ebben a kérdésben nyilatkozzanak.⁹ A főherceg azonban most már határozottan a konkurzus mellett, foglalt állást és különösen augusztus 21-i levelében azt a meggyőződését fejezte ki, hogy „konkurzus esetén minden derék magyar ember és hű alattvaló vérét és életét fogja följánlani a királynak, sőt a kevésbbé jószelleműek is — minthogy vagyonuk és kiváltságaik forognak kockán minden erejüket meg fogják feszíteni.“ Bizott benne, hogy ilymódon szeptember végéig 40.000 embert tud talpraállítani s ezért kérte a királyt, járuljon hozzá még idejében a konkurzus meghirdetéséhez.¹⁰

Augusztus 26-ra a főherceg föl is utazott Laxenburgba, hogy az ügyet személyesen beszélje meg a királlyal. Vele szemben Izdenczy is sorompóba lépett. Azt fejtegette, hogy az 1715-i 8. t.-c., amelyet az 1792: 19. t.-c. is megerősített, nem kívánja meg ilyen esetben a konkurzust, mert hiszen nem kontribúció-fölemelésről van szó. Hogy az 1792: 19. t.-c. egyenesen megtiltotta a szubszídiumszedést az országgyűlés hozzájárulása nélkül, arra természetesen nem hivatkozott. Sőt mindjárt állást foglalt az országgyűlés ellen is, mert a követek napidíjait a kontribuensöktől húzzák, akik úgyis 2 millió forintnyi kontri-

⁸ 1790. aug. 16. levele Sammelb. 149.

⁹ *Iratok*, I. 280—282. 1.

¹⁰ *Iratok*, I. 113. 1.

bícióval vannak hátralékban.¹¹ Ez a harc azonban már hiábavaló volt. A király arra a hivatalos jegyzékre, amelyet a főherceg e tárgyban bizonyára szóbeli megegyezésük alapján még aznap beadott, hozzájárult a tanácsolt konferenciához és Izdenczynok még aznap el kellett készítenie a meghívó tervezetét és a meghívandók névlajstromát is.¹²

A főherceg Budára visszatérve, szeptember 12-re hívta össze a konferenciát. Az újoncozás, a szubszídium-megajánlás ettől függetlenül szépen haladt, a helytartó személyes rábeszéléssel iparkodott hatni a mágnásokra és szép eredményekről is tehetett jelentést.¹³ E megbeszélések közben azonban már kezdtek pengetni az országgyűlést is. Erről a főherceg szeptember 5-én írt levelében tett először említést a királynak.¹⁴ Akkor — úgy látszik — még maga sem tulajdonított nagyobb jelentőséget ezeknek a kívánságoknak. A konferencia napjának reggelén írt levelében azonban ez az óhajtás már egészen komolyan lép föl. A főherceg már előre is egyenként beszélt a meghívottakkal, s ekkor már azt jelentette, hogy a többség országgyűlést kíván. Engedélyt kért tehát arra, hogy ez esetben, ha szavatolnak érte, hogy az országgyűlés lefolyása csendes lesz, személyesen mehesse Bécsbe a király tájékoztatására.¹⁵ A 10 órakor megtartott értekezlet tényleg ebben az értelemben foglalt állást, elhatározva, hogy addig is siettetik a toborzást és a megajánlásokat. Az összegyűltek egyenesen fölkérték a főherceget, hogy menjen személyesen a király elé cs győzze meg őt arról, hogy ez a legcélravezetőbb megoldás, amelynek meg is lesz a jó eredménye.

¹¹ Privatbibl. fasc. 39., aug. 26-iki votum. Olyan rezolúcióttervet terjesztett elő, hogy a főherceg a szükséges összegeket magánemberektől szerezze meg. „Ich kann hierauf eine desto zuverträglichero Bechnung machen, als es allgemein bekannt ist, dass Sie durch Ihr leutseliges Betragen, die Liebe der respectablen hungarischen Nation in voller Mass grworben, zugleich aber auch nur die trostreiche Zusicherung gegeben haben, dass es boi Selber am besten Willen und wärmsten Eifer nicht gebreche, die grosse Gefahr, die diesem Königreich droht, aus allen Kräften und mit heldenmüthiger Entschlossenheit zu vernichten. Eine edelmüthige Handlung von dieser Gattung wird auch Mich gegen die so edel handlende, zur gefühlvollen Dankbarkeit und zu einer angemessenen Erkenntlichkeit gerechtest auffordern.“

¹² *Iratok*, I. 115. 1.

¹³ *Iratok*. I. 92—96., 111-113. és 117. 1.

¹⁴ *Iratok*, I. 117. 1.

¹⁵ *Iratok*, I. 119. 1.

A konferencia állásfoglalása az országgyűlés összehívása érdekében egyhangú volt. Lefolyásából a királyi helytartó a legjobb reményeket merítette s ezek után szintén az országgyűlés buzgó szószólójává lett. A hangulatot nagyon jónak látta. „Az ország ég a vágytól — írta —, hogy az országgyűlésen megmutassa Felségednek, mire képes.“ Bizott benne, hogy a szubszídiumot illetőleg nemcsak az adott pillanatra határoznak, de ő is úgy gondolta, hogy az országgyűlés összehívása kifejezetten csak a szubszídium megajánlására történjék. Mentői előbb szerette volna tapasztalatairól tájékoztatni a királyt, hogy a törvényes 30 napi határidő betartásával október végére a diéta, összeülhessen.¹⁶ A király tehát szeptember 17-én értesítette, hogy várja őt.¹⁷

Ez a fordulat, amelyet az összes magyar kormányhatóságok, tehát a kancellária is, minden erejükkel támogattak, mély megörökönyödést keltett Izdenczyék körében. Ők épp ezekben a napokban az államtanácsot és a haditanácsot a magyar bandériumok ellen izgatták, mert fölmerült az a gondolat, hogy nem lehetne-e a bandériumok tulajdonosait banderialistáik egy részének kiállítására fölszólítani.¹⁸

A harcot az alkotmányos kormányzat ellen most elsősorban Hálássá Ferenc gróf, a volt horvát lián, indította meg. A király iratai közi több memorandum is maradt fenn, amelyekkel az országgyűlés ellen tüzelt. A főherceggel szemben a legrosszabb színben festette az ország hangulatát. Szerinte a hazafiság igen kicsiny a rendekben, az adó nagyon fogyatékosan folyik be, a szubszídiumot nem fogják megadni. Ne is higgye a király azt, hogy az országgyűlést csak erre a célra össze lehessen hívni. A rendek majd a regnikolorális deputációk munkálatait akarják elővenni, ezeknek tárgyalásait pedig úgy kell irányítani, hogy a király hatalmát állítsák helyre.¹⁹ Egy névtelen emlékiratban,²⁰ amely akkor kelt, amikor az országgyűlés összehívása már el volt határozva, s amely kétségtelenül szintén tőle

¹⁶ *Iratok*, I. 120—122. 1.

¹⁷ *Iratok*, I. 120. 1.

¹⁸ St. R. 3110/1796.

¹⁹ Privátbibli. fasc. 34. no. 1.

²⁰ Privatbibl. fasc. 10.

származik, megbotránkozott a budai konferencia kívánságán és figyelmeztette az uralkodót, hogy az országgyűlés külügyi szempontból is fontos. A külföldön az a hír járja, hogy azt kiereszszakolták a királytól! Szabjon tehát rövid terminust a tárgyalásoknak és ne engedjen mást tárgyalatni, mint a háborúval összefüggő ügyeket. Fölhívta a király figyelmét különösen két pontra, hogy az 1791: 13. t.-c. alapján kívánni fogják az országgyűlés összehívását háromévenként, és hogy a magyar katonaságból külön magyar sereget akarnak szervezni. Különösen azonban az inszurrekcióval szemben bizalmatlan.²¹ Azt ajánlotta tehát, hogy a magyar és a német katonaságot keverjék össze és hogy használják föl a szerbeket a felségjogok védelmére.²² Majd terveket terjesztett elő, hogy a rendeket hogyan lehetne megnyerni az udvari tervek támogatásának. A kamarai jószágok ügyeinek intézésére külön udvari dominium-kamarát akart fölláttatni s a visszaháramlott birtokok oladományozását erre akarta bízni. Ennek a föladata lett volna adományaival és bérleteivel a kellő hangulatot megteremteni.²³

Izdenczy még a kancelláriát is megvádolta, hogy a felségjogok támadóival egy gyékényen árul.²⁴ A főherceg személyes tanácskozása a királlyal azonban — a konferencia urai helyesen ítélték meg e tekintetben a helyzetet — megghiúsította a reakciósok alkotmányellenes terveit. A király hozzájárult országgyűlés tartásához, azzal a megszorítással, ahogy a főherceg javasolta s ahogy a magyar urak körében már háromnegyed évvel azelőtt tervezték.

Az országot azonban nem a szubszídium, hanem az alkotmányos jogfolytonosság és a nádorválasztás szempontjából érdekelte a diéta.

Alig mentek szét a királyi meghívólevelek, széliében a nádorválasztásról kezdtek beszélni. Az Izdenczy-féle közjogi

²¹ „ . . . nicht etwa die Hungarn eine Gelegenheit mittelst der sie sich die Waffen in ihre Hände bringen mögen, zu ergreifen, den Anlass bekommen.“

²³ „Insbesondere aber die Illyrische Nazion... in der Eigenschaft von Schutzmauern des König gegen alle wieder ihn versucht werden mögenden Machinationen erhalten werde.“

²³ Privatbibi. fase. 34. no. 2. és 3.

²⁴ *Iratok*, I. 122. 1.

fölfogásra ez újabb csapás volt. A szenvedélyes államtanácsos ugyan minden alkalmat megragadott, hogy a nádori méltóság fölöslegességét bizonyítsa, de a király hajlandó volt a közóhajaknak eleget tenni. Izdenczy az 1791-i törvényt figyelmen kívül hagyva, ismét azzal argumentált, hogy hosszú időszakon keresztül a nádori szék nem volt betöltve, ámbár ugyanakkor számos országgyűlést tartottak,²⁵ majd azt vitatta, hogy még a királyválasztáshoz sem kell nádor.²⁶

Amikor látta, hogy az előzőévi álláspontját fönn nem tarthatja és a nádorság visszaállítását meg nem akadályozhatja, legalább arra törekedett, hogy a formális választást megghiúítsa. A kancellária október 21-én tett előterjesztést az országgyűlés megnyitásáról és a nádorválasztásról, mellékelve az 1790-i nádorválasztás rendjét is. Izdenczyt ez valósággal felbőszítette. Olyan legfelsőbb elhatározást hozott tehát javaslatba, amelyben a király értésére adta a kancelláriának, ha a jövő országgyűlés betartaná a királynak tett ígéreteit és a rendek a főtárgy célravezető elintézése után illendően eléje terjesztenék azt az óhajukat, hogy a nádori méltóság a királyi helytartó ő királyi fenségére ruháztassék, nagyon kedvére és örömeire lesz, hogy ezt a kérésüket teljesítheti és ezzel mintegy ellenszolgálatot tehet nekik. Minthogy az államtanács többi tagjai is helyeselték ezt az elhatározást, a király november 1-én aláírta azt, a választási rendet pedig, minthogy fölöslegessé vált, visszaküldték a kancelláriának.²⁷

Szóval Izdenczy, aki a nádorságot alábbvalónak tartotta, mint a királyi helytartóságot, szerette volna, hogy a király a rendek kérésére ruházza azt a főhercegre, mintegy jutalomként, ha a diéta a király kívánságainak illő módon megfelelt. Ezzel szemben a rendek nem jutalmat, hanem alkotmányos joguk elismerését kérték és azt kívánták, hogy a főherceg az országgyűlés megnyitásától kezdve gyakorolja a nádor törvényes jogait.

Pozsony megye külön feliratban kérte tehát a királyt, hogy engedje meg József főherceg nádorrá választását. A kancellária

²⁵ St. R. 3740/1796.

²⁶ Privatbibl. fsc. 39. no. 18.

²⁷ St. R. 3621/1796. éa *Iratok*, I. 123. 1.

természetesen ezt is pótlólag terjesztette elő, amire Izdenczy ismét szenvedélyesen kelt ki ez ellen a hatóság ellen. Különös kegynek tekintette a király ígéretét, hogy a nádorságot a helytartóra ruházza. „Megfoghatatlan — így kiáltott föl —, hogy a magyar rendek azért, hogy néhány nappal előbb kapjanak nádort, kevésbé buzgón hordják szívükön és teljesítsék kötelességeiket Isten, királyuk, a haza, a vallás, valamint életük és vagyonuk biztonsága iránt, En legalább — folytatja — egy oly tiszteletreméltó nemzetnek, mint a magyar, nem mernék ilyet fölróni.“ Mégis ez az akta már egy lépéssel közelebb hozta a megoldást. Vogl államtanácsos és Zinzendorf Károly gróf államminiszter már úgy vélekedett, ha egyszer a király hozzájárult a nádorság betöltéséhez, akkor mellékes, hogy ez az országgyűlés elején vagy végén történik-e meg, sőt csak előnyösen hathat a hangulatra, ha a választást mindjárt a diéta elején ejtik meg, míg a halogatásból semmi haszon sem várható. Kolowrat Lipót gróf államminiszter is a mellett volt, ha több megye is kérné a választást, akkor a király járuljon hozzá.²⁸

A rendek november elején már Pozsonyban gyülekeztek, s a nádorválasztás ügyében az udvari álláspont még mindig éles ellentétben állott a nemzetével. A követek ugyanis majdnem minden megyéből azt az utasítást hozták magukkal, hogy József főherceget kandidálás nélkül kiáltsák ki nádorrá.

Izdenczy már néhány nappal a megnyitás előtt szintén Pozsonyban volt és iparkodott tájékozódni. A legjobb információkat a fecsegő Abaffy Ferencről kapta. Tőle értesült arról is, hogy a mielőbbi nádorválasztást a rendek egy alaki kérdés fölvetésével akarják kierőszakolni. A törvény értelmében a nádor távollétében a felső táblán az országbírónak kellett elnökölni. Minthogy a főherceg még nem volt nádorrá megválasztva, a rendek és a mágnások nem tartották lehetségesnek, hogy a felső tábla üléseit ő vezesse. Ezt a véleményt hangoztatta Izdenczy nagy megbotránkozására a primás is. Végh Péter országbíró viszont súlyos betegsége akadályozta a megjelenésben. A méltóságok sorrendjében tehát csak arról lehetett szó, hogy Erdődy János gróf horvát bán vagy Majláth József gróf tárnokmester

²⁸ St. R. 3740/1796.

foglalja el az elnöki széket. A mágnások nagyrésze a bán mellett volt, sokan azonban a bánt nem tartották képesnek az ülések vezetésére s szívesebben látták volna az elnökséget a tehetségesebb Majláth kezében.²⁹

Az udvarban természetesen hallani sem akartak róla, hogy a felsőtáblán ne a főherceg elnököljön. A bánt — úgy látszik — ott sem tartották alkalmasnak az ügyek vezetésére, a tárnokmester elnöklésétől meg általában idegenkedtek. Viszont a rendek mindinkább megerősödtek abban a véleményükben, hogy a főherceg, mint helytartó, nem elnökölhet. A felső tábla tanácskozásainak alkotmányos rendje függött tehát attól az elhatározástól, hogy a nádorválasztás mikor lesz? Izdenczy az országgyűlés megnyitását november 11-ére tervezte, a nádor kinevezését — e szerint — a rendek csak 17-én kérhették volna, eskütétele meg éppen csak 22-én történt volna meg.³⁰ Bécsben akkor még úgy remélték, hogy az országgyűlés erre az időre körülbelül be is fejezi munkálatait.

A követek utasításai azonban majdnem mind a nádor megválasztását írták elő első teendőnek. Pozsonyban azt rebesgették, hogy küldöttséggel fogják fölkérni a főherceget, hogy amíg meg nem választották nádorrá, ne foglalja el az elnöki ezéket. Majd abban bizakodtak, ha 11-én a király elé küldendő követséget megválasztják, a helytartó meg sem fog jelenni, vagy ha mégis megjelenék, a kandidáló levelet lezárva maga elé fogja helyezni s ők a választást mindjárt megejthetik.³¹ November 9-én a követek nagyrésze föl is kereste a főherceget és figyelmeztette az elnöklése és a nádorválasztás kérdésében várható nehézségekre. Különösen Balogh Péter szeptemvir, az 1790-i országgyűlésen a szélső ellenzék egyik vezére, aki azonban azóta lényegesen megváltoztatta taktikáját, mutatott rá az esetleges kellemetlenségekre, ha ezt a kívánságukat nem teljesítenék.³² Hasonló értelemben szólott több mágnás, maga a tárnokmester és a főherceg több bizalmasa is.³²

²⁹ Nachlass Izdenczy, fasc. 3., v. ö. *Iratok*, I. 124. 1.

³⁰ Privatbibl. fasc. 39., v. ö. *Iratok*, I. 123. 1.

³¹ Izdenczy jelentése. *Iratok*, I. 124. 1.

³¹ A főherceg 1790. nov. 7-iki levele szerint. *Iratok*, I. 125. 1.

³² *Iratok*, I. 126—127. 1.

Bármily kellemetlen volt is tehát József főhercegre nézve az, hogy megválasztatásának siettetése érdekében a királynál szót emeljen, kénytelen volt vele. Közölnie kellett t. Ferenc császárral, hogy a Schlosshofba eléje járuló követéség esetleg szóvátethefnő a választást, a rendek esetleg még föl is írnanak, ami pedig a legfontosabb volt, hogy mindenkinek egybehangzó véleménye szerint a halogatás nagyon ártana a szubszídium ügynek. November 7-én és 8-án két egymásután elküldött levélben kérte tehát a királyt, változtassa meg a tárgyalások rendjét és tűzze ki a nádorválasztást mindjárt a királyi prepozíciók fölolvásását követő pontnak.³⁴ Levelei meg is győzték az uralkodót, úgyhogy az még november 8-án Neuberggel, a kabinetiroda igazgatójával küldte le Pozsonyba a megváltoztatott munkarendet, amelyben a nádorválasztás mindjárt a prepozíciók fölolvásása után szerepelt.³⁵ Ferenc császár akkor már belátta, hogy a hangulat érdekében el kell titkolni azt, hogy nem elejétől fogva tervezték így a dolgot.

Ugyancsak 8-án Balogh Péter a tiszai, Almásy Ignác a dunai megyék nevében biztosította a főherceget, hogy a megelőző pusztán formális üléseken nem fognak kifogást emelni elnöklése ellen. A főherceg személyes közbelépésének tehát sikerült a konfliktust a tizenkettedik órában elhárítania. Másnap, 9-én az országgyűlés már ülést tartott. A felső táblán a főherceg egyszerűen elfoglalta az elnöki széket, megosztva azt a primással. Ez ellen csak az alsó táblán történt néhány rövid fölszólalás, érdemileg azonban az alsó tábla sem foglalkozott ezzel az üggyel. Csak hangoztatták óhajtásukat, hogy a főherceget nádorrá választhassák, és megköszönték közbenjárását, hogy megszerezte ehhez a király hozzájárulását. A november 9-i ülések föladata különben is csak a király elé küldendő követek megválasztása volt.³⁶

Az első érdemleges ülést a legünnepélyesebb formában, november 12-én tartották. Ezen kellett a nádorválasztásnak is megtörténnie. Izdenczynek, aki ez alkalommal ismét vereséget

³⁴ *Iratok*, I. 122—127. 1.

³⁵ *Iratok*, I. 127. 1.

³⁶ U. ott és *Diarium 1790.*. 5—10. 1.

szenvedett, még 11-én meg kellett tennie előterjesztését a választáshoz kiküldendő királyi biztosokról. Colloredo grófot ajánlotta, aki mellé a király még Pálffy kancellárt küldte ki.³⁷

Reggel 9 órakor nyílt meg az ülés a pozsonyi primási palotában. A királyi pár bevonulása után a magyar főkancellár, Pálffy Károly gróf beszéde nyitotta meg az ülést. Azután a király mondott néhány megnyitó szót, majd a kancellártól átvéve a propozíciók szövegét, átadta azt a primásnak. A primás beszéde után, amelyben a legbuzgóbb segítséget ígerte a királynak az ellenség ellen, s amelyet a rendek közfelkiáltása kísért, a király ismét visszavonult.

Az érdemleges ülés tulajdonképpen csak ezek után következett. A primás mindjárt a propozíciók fölolvastatása után kifejtette, hogy azok hathatós végrehajtása érdekében nádorra van szükség s azt javasolta, hogy vonuljanak mindjárt a király elé és kérjék meg őt arra, hogy a főherceget a rendek közfelkiáltása alapján erősítse meg ebben a méltóságban. A rendek így a király elé járulván, kérésüket ott ismét a primás tolmácsolta. A király hozzájárulását elnyerve, a rendek a főherceghez vonultak át és fölkérték a nádori szék elfoglalására. Majd ismét megnyílt az ülés, amelyen a király a nádort megerősítette, a primás őt hosszabb beszéddel üdvözölte, s végre a főherceg a választást megköszönte és az esküt, amelynek szövegét Pálffy kancellár olvasta föl, letette.³⁸ Másnap a rendek még köszönetét mondtak a királynak³⁹ és 14-én megtörtént az új nádor ünnepélyes beiktatása.⁴⁰

A nádorválasztás illetően módja kompromisszum eredménye volt. A primás előre is hangoztatta beszédében a szubszídium megajánlását,⁴¹ a király viszont válaszában erre az ígéretre hivatkozva járult hozzá a választáshoz „nem kételkedvén arról — amint mondá —, hogy éppoly készséggel fogják azt végbevenni, mint amilyen megelégedésünkre ígérték”.⁴² A választásnak tehát — ámbár lényegesen enyhítve — mégis az a színezete volt,

³⁷ *Iratok*, I. 127. 1.

³⁸ *Diarium 1796.*, 13—24. I.

³⁹ *Diarium 1796.*, 24—20. 1.

⁴⁰ *Diarium 1796.*, 26—33. 1.

⁴¹ *Diarium 1796.*, 17. 1.

⁴² *Diarium 1796.*, 20. 1.

amelyet Izdenczy akart adatni neki, hogy t. i. az a rendek szubszidium-megajánlásának elismeréseként történt. És még egy ponton volt érezhető Izdenczy fölfogásának hatása, hogy a választás formáját illetőleg mindkét részről hangoztatták, hogy az nem érintheti sem a király kandidáló, sem a rendek szabadválasztási jogát.⁴⁸ Eltekintve azonban ezektől, Izdenczyék álláspontja a nádorság kérdésében lomtárba került. Grossing érvei csakhamar feledésbe merültek és már senki sem akadt, aki azt hirdette volna, hogy a helytartóság fölötte áll a nádorságnak. A helytartóság felelevenítésére tett kísérlet egyrészt a rendek bölcs mérsékletén, amellyel vele szemben fölléptek, másrészt pedig és főképp a főherceg közbenjárására egy évi átmeneti idő után tökéletes kudarcot vallott.

Izdenczyék azonban tovább folytatták a harcot legalább az országgyűlés, mint az alkotmányos kormányzat szerve ellen. Ha már azok a jóslásaik, hogy a nádorválasztás esetleg nem fog simán lefolyni, nem váltak be, megkísérelték legalább az országgyűlési tárgyalás formájával szemben ellenszenvet kelteni a királyban. Mindig azt hajtogatták, hogy a diéta nem fog megmaradni a kitűzött mederben, hanem más kívánságokkal és sérelmekkel is elő fog hozakodni.

Az ellenzék egy része nem is tudott belenyugodni abba, hogy a diéta rendkívülinek tekintessék s a szubszidiumon kívül más ügyeket ne tárgyalhasson. Trencsén megye, amelynek főispánja Illésházy István gróf volt, még az országgyűlés összeülése előtt kérte, hogy a diéta más országos kívánságokat is megvitathasson,⁴⁴ majd a tárgyalások elején fölíratban szólalt föl a franciákkal kötendő béke érdekében.⁴⁵ Ezek az okvetetlenkedések nem voltak szerencsések. Pálffy kancellár, aki pedig az országgyűlés és a nádorválasztás érdekében kemény harcot vívott, helytelenítette e lépéseket s a trencsényi fölíratokkal szemben maga is elutasító álláspontot foglalt el. Az 1790/91-i országgyűlés óta szerzett tapasztalatok a hazafiakat meggyőzték arról, hogy minden éles állásfoglalás csak akadályozza a

⁴³ *Diarium 1796.*, 18., 19., 20. és 22. 1.

⁴⁴ St. R. 3730/1796.

⁴⁵ St. R. 4071/1796.

kitűzött célok elérését. Az akkori vezérek közül Balogh Péter éa Almásy Ignác az udvar álláspontjához közeledtek. Vay József nem is volt jelen a diétán. Az adott pillanatban a reakcióval szemben nem az erőszakos fellépést és a szélsőséges állásfoglalást tartották célravezetőnek, hanem elsősorban az alkotmányos formák fönntartásán fáradoztak, hogy ezek közt fokozatosan kiépíthessék nemzeti programjukat.

Az országgyűlés tárgyalásai tehát csendesen folytak. A kerületi táblák tanácskozásai a megajánlás dolgában ugyan egy teljes hétig húzódtak el, de annál gyorsabban egyezett meg az alsó és a felső tábla a fölirat dolgában, úgyhogy az — 22-én indulván meg ismét az országos ülések — harmadnapra már fel is küldetett a királynak.⁴⁶ A tárgyalás középpontjában különben sem a megajánlás mértéke, hanem fölosztásának módja állott.

A november 25-én leérkezett, a föliraatra adott királyi válasz azonban némi megütközést keltett. A király elfogadta a megajánlást, de módozataival szemben kifogásai voltak. A rendek 50.000 újoncot ajánlottak. A király ehhez megjegyezte, hogy kiállításuk alatt is folytatni akarja a toborzást. A megajánlott 2.400.000 mérő gabonát, 3,760.000 mérő zabot, 20.000 ökröt és 10.000 lovat illetőleg pedig, amelyeknek pénzmegváltási kulcsát is meghatározták, az volt a kívánsága, hogy 1,500.000 mérőnyi gabona és 2,000.000 mérőnyi zab okvetlenül természetben szolgáltatassák be a magtárakba, és hogy a lovakat is természetben adják.⁴⁷ Ezek a kikötések főképp azoknak a megyéknek a követeit izgatták, amelyek terméketlenségük miatt a megváltásra törekedtek, minthogy gabonaneműeknek és lónak ügyis szűkében voltak és így ezeknek ára is náluk rendesen jóval magasabb volt.

A királyi leirat e pontjai bizonyos nyugtalanságot keltettek, amely a november 28-a utáni üléseken határozottan fölismerhető volt. Nem remonstráltak ugyan ezek ellen a kívánságok ellen, de a kedvezőtlenebb termésű megyék érdekében azt kívánták, hogy a fölosztást maga az országgyűlés határozhassa meg. Ennek érdekében új föliratot intéztek az uralkodóhoz.⁴⁸ Kíván-

⁴⁶ *Diarium 1796.*, 34—43. 1.

⁴⁷ *Acta 1796.*, 19—20. 1.

⁴⁸ Az erre vonatkozó iratok. *Acta 1796.*, 20—25. 1.

ságaik nem voltak olyanok, hogy el lehetett volna őket utasítani, de az újabb fölírás Bécsben mégis okvetetlenkedésnek látszott. És még nagyobb megütközést keltett az udvarnál, hogy ugyancsak november 28-án a dunai és a tiszai kerületek az ország kereskedelmének fölkarolása érdekében rövid törvénytervezetet terjesztettek elő azzal az indokolással, hogy az is a haza oltalmát szolgálja és így a szubszídiummal összefügg.⁴⁹

A november 28-i ülés ilyen módon a gravaminális politikát újította föl. A kereskedelem ügye mellett, mások ugyanolyan fontosnak tartották az ifjúság jobb nevelése, az igazságszolgáltatás gyorsítása s az elharapódzott bűntények miatt a gonosztevők szigorú büntetése érdekében teendő intézkedéseket. A kereskedelemre vonatkozó törvénycikk hívei ugyan attól remélték tervük megmentését, hogy e kérdést nem mint sérelmet akarták előterjeszteni, hanem mint országos kívánságot, a többség azonban a sérelmi útra tért.⁵⁰ November 29-én kiküldték a gravaminális deputációt,⁵¹ amelyet másnap némileg átalakítottak⁵² és december 5-én már országos ülésben tárgyalták a sérelmeket.⁵³

A rendek a sérelmek közt 13 kérést akartak a király elé terjeszteni, köztük a hadiadónak s az úrbéri rendezés 1791: 35. és az 1792: 12. törvénycikkben körülírt módjának megújítását, is a jövő országgyűlésig.⁵⁴ Bécsben csak akkor veti ék észre, hogy e két kérdésben az országgyűlésnek okvetlenül intézkednie is kell, ha működését még annyira is a háborús megajánlásra akarják korlátozni, ezért tehát, hogy ezeket a kérdéseket a sérelmektől elválasszák, még december 2-án e tárgyban külön királyi leiratot küldtek az országgyűlésnek.⁵⁵ A rendek mindazonáltal a december 5-i ülésről fölterjesztették sérelmi föliratukat is,⁵⁶ amelyet azonban a király azzal utasított el, hogy uralkodása elejétől fogva mindig azon volt, hogy az ország javát előmozdítsa s az

⁴⁹ *Diarium 1796.*, 47. 1.

⁵⁰ *Diarium 1796.*, 45—50. 1.

⁵¹ *Diarium 1796.*, 51. 1.

⁵² *Diarium 1796.*, 54. 1.

⁵³ *Diarium 1796.*, 55—60. 1.

⁵⁴ *Acta 1796.*, 28—34. 1.

⁵⁵ *Acta 1796.*, 26. 1.

⁵⁶ *Acta 1796.*, 34—37. 1.

eléje terjesztettekről az országgyűlés után fog dikaszteriális úton gondoskodni.⁵⁷ Ez megint Izdenczy javaslatára történt, aki a kancellár ellen irányuló csípős éllel írt vőt urnában az egyes tárgyakon végighaladva, kijelentette, hogy a kereskedelemre vonatkozó kívánság nem időszerű és nem intézhető el a német hatóságok megkérdezése nélkül, az ifjúság nevelésére vonatkozó nem tartozik az országgyűlésre, mert felségjogot érint, a többi pedig nem lehet a mai rendkívüli országgyűlés tárgya. Annál határozottabban szólította föl a királyt, hogy eredeti elhatározása mellett maradjon meg, mert — úgy mondta — a kancellár azt hiszi, hogy a királynak az ő javaslataihoz kell alkalmazkodnia.⁵⁸

A december 8-án kelt leirat minden kétséget kizáróan bizonyította, hogy az udvar szigorúan ragaszkodik eredeti elhatározásához, hogy a szubszídium ügyén kívül mást nem enged tárgyaltaim, hiszen a király még a Teleki József gróf halálával megürült koronaöri méltóság betöltésére se adott engedelmet s azt is a jövő országgyűlésre halasztotta. Mély csend feküdt a diétán,⁵⁹ amikor e leiratot fölolvasták. Egyesek még megkísérelték azzal érvelni, hogy a sérelmi pontok nem olyan természetűek, hogy dikaszteriális intézkedéssel megoldhatók volnának, s újabb felirattal akarták az uralkodót jobban informálni, de a többség látta, hogy semmi reménye sincs a sikerre.⁶⁰ Hamar befejezték tehát a cikkelyek megszövegezését és december 11-én, éppen egy havi tanácskozás után a király már bezárhatta az országgyűlést,⁶¹ amely csak három törvénycikkelyt alkothatott.

Az emelkedett hangulatban megindult országgyűlésről tehát nyomott érzésekkel távozott a nemesség. Mélyen fájlalták, hogy az uralkodó a magyar kereskedelem érdekében nem volt hajlandó semmiféle lépésre, pedig elég súlyos érvekkel mutattak rá, hogy a kivített, különösen az északi borkereskedelmet, fenyegetik. Az alkotmányos formák érvényesítésére a kilátások ismét kedvezőtlenre fordultak s a hazatérő rendek egyedüli reménye

⁵⁷ *Acta 1796.*, 47. 1.

⁵⁸ Privatbibl. fasc. 39.

⁵⁹ „ . . . az ország rendéi mélyen elhallgattak.“ *Diarium 1796.*, 62. 1.

⁶⁰ *Diarium 1796.*, 62—66. 1.

⁶¹ *Diarium 1796.* 71—74. !.

az volt, hogy az új nádor közbenjárásával alkalmasabb időpontban mégis csak elérik azt, amit ez alkalommal nem sikerült megvalósítaniok.

Bécsben a reakciósooknak csakugyan sikerült még ezt az igen szelíd formák közt lezajlott, engedelmes országgyűlést is sötét színekben feltüntetni. Izdenczy minden alkalmat megragadott, hogy a királyban ellenszenvet keltsen a diétával s általában az alkotmányos tárgyalás formáival szemben. Sikerült is elérnie, hogy a király egy nappal az országgyűlés berekesztése előtt hivatalos leiratban szólította föl a nádort, siettesse az országgyűlés befejezését, amely neki egynémely kellemetlenséget okozott.⁶² Fáradozásai ellenére az 1796-i országgyűlés — bármilyen jelentéktelennek lássék is — Sándor Lipót 1795. április 16-i memoranduma és a József főherceg küldetése kapcsán történt rendszerváltozás után mégis csak jelentékeny fordulatot hozott. Megmutatta legalább is azt, hogy az alkotmányosságot nem lehet egyszerűen félretolni, hogy az új rendszer urai, különösen Majláth tárnokmester és Almásy Pál tartománybiztosági főigazgató nem hajlandó a nádorság és az országgyűlés ellen állást foglalni, hogy ezekben a kérdésekben — a bécsi reakcionáriusoktól és budai exponenseiktől eltekintve — egységes a felfogás és ezért a felfogásért Batthyány primás is hajlandó kiállani. Ha tehát a rendek az utolsó napok eseményeinek hatása alatt kissé lehangoltan távoztak is az országgyűlésről — az első lépés mégis megtörtént, hogy az 1790/91-i eredmények után óvatosan továbbhaladjanak nemzeti programjuk megvalósításában.

A nádorság jelentőségéről a választás után rózsakeresztes modorban egy szimbolikus kép készült, amely az ország hatalmát hármasságban ábrázolja⁶³: király, közbenjáró palatinus

⁶² „Lieber Herr Bruder! Aus dem angeschlossenen Vortrag der Hungarischen Hofkanzlei und dem Voto des darüber vernommenen Sfaatsrat Izdenczy werden Sie ersehen, um was es sich handelt, worüber Ich Ihre Aus-erung ehestens gewärtige, um einstens den gegenwärtigen Landtag, der Mir wirklich manche Unannehmlichkeiten verursacht, seinem Ende zuzuführen. Pressburg den 9-ten Dezember 1796. Franz m. p. (N. titk. lt., Diétét. 179G. 30. sz.)

⁶³ Káts István: *Ártatlan mulatságok próbái, 24-ik éles ejtés*. Invenit Stephanus Kata. sculp. Franc. Karacs Pestini 1797. Nemzeti Múzeum metszetyűjteménye.

és nép. A középpontban így a nádor áll nyolcágú csillag képében. A csillagban könyv jelképezi az igazságszolgáltató hatalmat, a hétszemélyes tábla elnökségét, lezárt levél a polgári igazgatást, a helytartótanácsi elnökséget és kard a fegyveres erő fölötti főhatalmat. Alatta kerek pajzsban a kis magyar címer a népet jelenti, fölötte glóriában a korona a királyt. A nádor és a nép jelképének háttérében az ország térképe látható. Ez alatt a kép legaljában az ég csillagai közt áll a hold, benne egy kéz könyvbe írja e szót: „bölcse ség“, jelképezve, hogy a bölcse ség elúzi az elme sötétségét, amint a hold elúzi az éjszakáét. A képhez készült magyarázat⁶⁴ szerint: „a társasági kormány akkor örökösíti fennállását, midőn a szíveken győzedelmeskedik. A szívek meghódoltatnak az igazi oktatás által, amint az Isten lelke Bölcse ség könyvének 6-ik részében int: ‚Jobb a bölcse ség, mint az erő; és az okos férfiú, mint az erős.‘ Tehát az írók, kikben igaz nevű tudomány lakik, nevelői a népnek.* Az éj sötétségével ellentétben a kép legtetetejében felhők közül előtörő fénycsóvák közepén a háromszögben foglalt istenszem látható. Így foglalta össze a rajz készítője, Káts István kissé túltömött szimbólumban mindazt, ami akkor a magyarnak széni volt: vallást és felvilágosodást, a hármasszöveget és ennek hatalmát, amelynek letéteményesei: a király és a nép és kettejük közt a közbenjáró nádor, a főhatalom három ágának tényleges gyakorlója. ‚Sub rege triuno, unius im medio, regna triuna stabunt, unaque gens unusque regens‘, mondja a kép körirata. Mindez azonban az 1791-ben megjelent ‚Ártatlan mulatságok próbái‘-nak egy versét szemlélteti, amely a kép alá került:

„Törvény király nélkül: mint világ nap nélkül.

Király törvény nélkül: mint nap fénye nélkül.

Nép előbb tesz királyt: s király néppel törvényt,

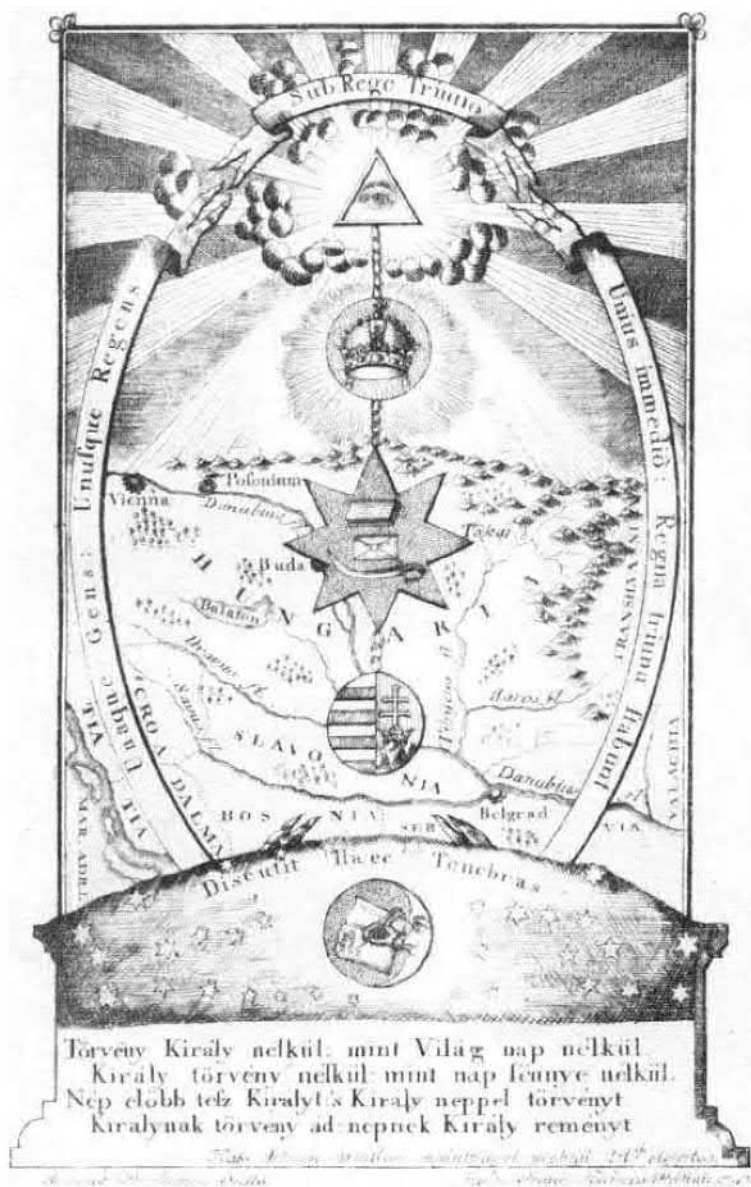
Királynak törvény ad: népnek király reményt. “

Ilyen gondolatok töltötték el a lelkeket a nádorválasztás után.

⁶¹ „Ő királyi főhertzegeének Magyar Ország palatínusának tiszteletére ajánlatott versezeteknek foglalattya: mely a magyar főköz-törványnek öszszeállítását, adja elő.“ Ugyanott.

VILÁGPOLITIKA ÉS CSALÁDALAPÍTÁS.

József főherceget magyarországi küldetése kivetette a világpolitikából, amellyel 1794-ben a belgiumi események kapcsán ismerkedett meg. Azok után a szerény keretek közt lefolyt hadműveletek után, amelyekben ott résztvett, elég váratlanul és hirtelen lényeges fordulat következett be. Hat héttel távozása után Belgiumból Jourdan és Pichegru forradalmi seregei Bruxellesben egyesültek. Ez sokkal többet jelentett, mint Belgium elvesztése. Eddig a forradalmi Franciaország az emigránsokat támogató udvarok ellen hadakozott, de az eredmény, amelyet ebben az évben ért, hogy seregei a Rajnáig nyomultak előre és télen Hollandiát is megszállták, sokkal vakmerőbb terveket ébresztett a párizsi kormányban. Most már a forradalom vívmányait és szellemét akarták átültetni Európa többi országaiba: a népeket forradalmasítani, ami hódító törekvéseknek adott tápot. Röviddel a belgiumi roham megindulása után Robespierre is megbukott s a direktórium méltán hivatkozhatott arra, hogy a sansculotto hatalmát megtörte, hogy tehát a forradalom nem akarja a csöcselék uralmát rendszeresíteni. Hogy azonban a direktórium expanzió tekintetében veszedelmesebb, mint a terror urai voltak, csak az 1796-ban a fiatal Bonaperte vezetésével Itáliában megindított hadjárat mutatta meg. József főherceg nádorrá választása idején a császári sereg nem sok szerencsével, de még mindig jó reménnyel folytatta a harcot Lombardiáért, csak 1797 elején fordult a helyzet veszedelmesre, amikor Napóleon seregei Itáliából Bécs felé meneteltek. A campoformiói béke csak pillanatnyilag oldotta föl az ellentéteket, de a francia vezetés alatt fölbujánzó köztársaságok Európaszerte nagy mozgólódást keltettek és elsősorban a Habsburg-monarchiát kényszerítették veszedelembe jutott létérdekei védelmére.

SZIMBOLIKUS KÉP A NÁDORSÁGRÓL 1797-BŐL.
 KÁROLY FERENC RÉZMETSZETE KOVÁCS ISTVÁN RAJZA UTÁN.

1798. augusztus 23-án Ferenc császár Badenből sürgősen magához szólította a nádort.¹ A közlés, amelyet tenni szándékozott, nagyon kényes természetű volt, nem kívánta a tolira bízni. Arról volt szó, hogy a főherceget, aki immár elmúlt 22 éves, meg akarták házasítani.

Ausztria veszedelmes külpolitikai krízisben vergődött. II. József uralkodásának utolsó évei óta elvesztette azokat a hagyományos alapokat, amelyeken azelőtt mozgott. A forradalmár császár utódai ellentétbe kerültek Mária Antoinette királyné gyilkosaival és életük céljának tekintették a küzdelmet a forradalom és a köztársasági Franciaország ellen. 1793 márciusa óta ennek a viaskodásnak lelke Thugut báró volt, aki az angolokkal és az oroszokkal szövetségben óhajtotta leküzdeni a legitimitás ellenségeit. Az az öt év azonban, amióta az ügyeket vezette, a csapások és a vereségek szakadatlan sora volt. Franciaország nem hogy megcsönkült volna, ellenkezőleg megnövekedett területen üzte forradalmi propagandáját, a régi versenytárs pedig, Poroszország, a baseli békével és Lengyelország újabb felosztásával aránytalanul szétterpeszkedett. Ausztria viszont, amely Kaunitz hagyományai szerint mindig arra törekedett, hogy a porossal az egyensúlyt fönntartsa és annak minden terjeszkedése esetén a maga részére is hatalmának megfelelő' növelését követelte, Campoformióban kénytelen volt lemondani Belgiumról és legszebb itáliai birtokairól. Ehhez az utolsó évék küzdelmei közben Ausztriát a legérzékenyebb kudarcok érték régi szövetségese, Oroszország részéről, amely Lengyelország harmadik felosztása óta elhidegedett tőle és Franciaország ellen nem segítette.

Thugut következetessége és szívóssága hiábavaló volt, a viszonyokkal nem tudott megküzdeni. Indokolt bizalmatlansága Poroszországgal szemben és a lengyelek iránt mutatott némi rokonszenve hosszú időre megbénította őt terveinek keresztülvételében és bőséges alkalmat adott ellenfeleinek az áskálódásra. Az udvarban különben is többnyire csak a hadi fizetőmester fiát és a falusi tanító unokáját látták benne s bizalmatlanok voltak iránta. Legnagyobb ellensége maga Mária Terézia csá-

¹ K. Fr. A. fase. 218..no. 62.

szárnő volt, I. Ferdinánd nápolyi királynak és Mária Terézia leányának, Mária Karolina királynénak gyermeke. A császárné aufklárista környezetben nevelkedve — anyja, Karolina királyné érintkezést tartott fenn a bécsi szabadkőművesekkel² —, ellen-szenvvel kísérte Thugut működését, akit azzal vádolt, hogy évek óta bolondítja a császárt az orosz beavatkozással, a nélkül, hogy e téren valamit is elért volna.³ 1798 áprilisában bukását már befejezettnek is tekintették.⁴ De épp ebben a pillanatban az európai helyzet ismét fölborult és Thugutot újból előtérbe tolt.

A direktórium Itáliában újabb terjeszkedésre törekedett. Rómából elűzték a pápát s az egyházi államot köztársasággá alakították. A republikánus propaganda Nápoly szomszédságába érkezett és Karolina királynő is háborút sürgetett Franciaország ellen. Érzelmeinek Bécsben Mária Terézia császárné adott visszhangot. Thugut politikájának javára vált ez a fordulat. Ausztria az újabb francia hódítások ellensúlyozására megfelelő kárpótlásokat követelt, melyeket azonban nem tudott, elérni. Ebben a túlfűtött hangulatban a bécsi francia követ, Bernadotte, megsértette a főváros népének ünnepelő hangulatát, ami a követ-ség előtt összeütközésre és súlyos diplomáciai konfliktusra adott alkalmat. A nép letépte a követségről a francia zászlót és diadalmenetben vitte azt a Burgba, amit maga a császár is — amint a nádornak írta — a szeretet és a hűség megnyilatkozásának tekintett.⁵ Az esetet nagy izgalommal fogadták és Magyarországon már akkor háborús hírek és kedv terjedtek el.⁶

Ezzel eltűnt a remény, hogy a Thugut utódjául kiszemelt Cobenzl Lajos gróf, Ausztriának akkor egyik legtehetségesebb és legügyesebb diplomatája, Franciaországgal közeledést hozzon létre. Jelöltségéről, hogy a külügyek vezetését átvegye, már nem lehetett szó. Ámbár Thugut sem volt barátja az újabb háborús

² A bécsi páholyok ismételten fordultak hozzá pártfogását kérve. *Vertr. A.* t. asc. 103.

³ H. Freih. Langwerth von Simmern: *Oesterreich und das Reich im Kampfe mit der französischen Revolution*, II. 495. 1.

⁴ Saját fogalmazványai elbocsátásáról cs Cobenzl Lajos gróf kinevezéséről: *Yivenot: Vertrauliche Britje des Freiherrn v. Thugut*, II. 97—98. 1.

⁵ K. Fr. A. fasc. 218. no. 57.

⁶ A nádor ápr. 18. és 30. levelei a császárhoz. *Sammelb.* 205.

bonyodalomnak, arra mégis föl kellett készülnie s így vissza kellett térnie az angol és orosz szövetség gondolatára.

Anglia franciaellenes magatartásában nem lehetett kételkedni. A megoldás súlypontja tehát — ha Ausztria nem akart, ismét elhagyatva a küzdelembé bocsátkozni — Oroszországban volt. Ott tulajdonképen I. Pál cár szeszélyeit kellett, legyőzni.

Pál cár különös egyéniség volt, Tiberius császárra emlékeztető vonásokkal. Alapjában véve nagy műveltségű és jóakaratói férfiú; lelki egyensúlyát — éppúgy, mint Augustus mostoha-fia — a fiatal korában elszenvedett mellőztetések és üldözések keserőségei közt teljesen elvesztette. Anyja, II. Katalin az állami ügyektől és az udvartól távoltartotta és még gyermekeinek nevelését is elvonta tőle. III. Péter cár meggyilkolása után 34 éven át ő állotta el fia érvényesülésének útját s ha halála nem következik be váratlanul, az utódlásban is mellőzte volna Pált., aki helyett, Pál legidősebb fiát, Sándort óhajtotta a trónra ültetni. Érthető tehát az az elkeseredés, amellyel — 1796-ban végre trónra kerülve — mindenben a visszáját csinálta annak, amit anyja tett. II. Katalin osztrákbarátsága Pál cárból különösebb hajlandóságot váltott ki Poroszország iránt, aminek azzal is tanújelét adta, hogy az orosz katonaság formaruháit porosz mintára szabatta. Ez a tüntető szakítás anyja elveivel és tanácsadóival szemben ferdességgé torzult. Állandóan attól remegve, hogy ő is III. Péter sorsára jut, mindenki iránt bizalmatlanná, zsarnokká és veszélyesen kapkodóvá lett. Meg volt győződve, ha valakivel államügyekről beszélt, hogy félre akarják vezetni s ezért minden határozottabban megnyilatkozó rábeszélésnek ösztönszerűleg ellenszegült, és gyanakvása miatt elhatározásait is folyton változtatta. Az ilyen uralkodóval diplomáciai tárgyalásokat folytatni a legkellemetlenebb föladat, nemzetközi vonatkozások megoldásait reáépíteni vakmerő vállalkozás volt.

Ha az osztrák diplomácia addig nem tudott nála sikert elérni, ezért nem volt hibáztatható. A cár kegyencei révén nem igen volt megközelíthető, mert ezek jobb meggyőződésük ellenére is többnyire a cár pillanatnyi hangulatainak visszhangjai voltak s neki ellentmondani, őt rábeszélni nem merték. Pedig volt egy pont, amelyet a bécsi udvar megragadhatott volna, hogy I. Pált magához láncolja: határtalan gyűlölete a francia forradalmi

eszmék ellen. Mint Pálnál minden, ez is szertelenségekben jutott kifejezésre. A kerek kalapokat az utcán vétette le katonáival a járókelők fejről, mert forradalmi divatot látott bennök, s az uralkodói tekintély fönntartására elrendelte, hogy mindenki, aki útközben találkozik föl Kent személyével, a hódolatát térdreesve juttassa kifejezésre.

1798-ban — éppen amikor Itáliában és Bécsben a hangulat a franciák ellen ismét kiélesedett, Pál cár a szenvedély egyoldalúságával annak a rögeszmének élt, hogy a máltai lovagrend élére áll, s engesztelhetetlen gyűlöletet táplált Napóleon ellen, amiért egyiptomi útja alkalmával a lovagokat oly váratlanul megrohanta. Sógóranak, Ferdinánd württembergi hercegnek, akii e célra Pétervárra küldtek, e kedvező pillanatban, amikor a cár Poroszországgal is meghasonlott, sikerült őt végre az Ausztriával való együttműködés gondolatának megnyerni.

1797 tavaszán Ferenc császár még hiába könyörgött a cártól megalázkodó hangú levélben segítséget.⁷ Csak egy év múlva mutatkoztak a hangulatváltozás némi jelei.⁸ Thugut akkor éppen válófélben volt minisztériumától,⁸ de a hirtelen összebogozódott helyzet következtében ura maradt pozíciójának. Két hónappal később Napóleon elfoglalta Máltát,⁹ és július 7-én Thugut már arra ösztönözte pétervári követét, Dietrichstein grófot, hogy az orosz udvartól csikarjon ki határozott nyilatkozatot. Tisztában akart lenni vele, vajjon szakíthatnak-e a franciákkal, akikkel a tárgyalások holtpontra jutottak, és egy 16.000 főnyi orosz segédcsapatot kért, amelynek vezetését más csapattestekkel együtt, hogy a cárnak kedvében járjon, hajlandó volt Ferdinánd württembergi hercegre bízni.¹¹ Augusztus 8-án jelentette végre az orosz követ a tárgyalások sikerét¹² s másnap megérkezett Dietrichstein futára is az örömhírel.¹³

Az új, kítőő örömmel fogadott kapcsolatnak azonban volt egy nagy szépséghibája: Pál cárnak ingatag jelleme, kiszámít-

⁷ Vivenot: *Vertrauliche Briefe d. Frhu. v. Thugut*, II. 28. 1.

⁸ U. ott, II. 91. 1.

⁹ 1798. ápr. 29-én mentették föl állásától. U. ott, II. 97. 1.

¹⁰ Thugut ezt az eseményt jún. 30-án jelenti. U. ott, II. 106. 1.

¹¹ U. ott, II. 109. 1.

¹² U. ott, II. 113. 1.

¹³ U. ott, II. 114. 1.

hatatlan szeszélye.¹⁴ Ezt a megbízhatatlanságot Bécsben csak a családi kapcsolat kötelékeivel vélték egyensúlyozhatónak. Egy évvel korábban, amikor orosz részről vetették föl a tárgyalások folyamán hasonló tervet, Thugut még visszariadt tőle és félt a bonyodalmaktól, amelyet ily irányú megbeszélések előidézhetnének.¹⁵ Ferdinánd herceg sikere után azonban a családi kapcsolat annál kívánatosabbnak látszott, mert a cárral nagyon bizalmatlan volt az osztrák követekkel szemben. Szinte parancsoló szükség volt tehát, hogy a személyes tárgyalások az új, éppen nem megvetendő szövetséges uralkodóval a két császári ház közt kötendő házassággal támasztassanak alá.

A württembergi herceg és Dietrichstein pétérvári sikere után a cárral Reppin marsallt küldte Bécsbe tájékozódásra és az új viszony kiépítésére. Augusztus közepén a császárvárosban már nagy várakozással néztek a marsall bécsi látogatása elé s azon voltak, hogy minden esetleg kedvezőtlen momentumot elhárítsanak útjából. Már akkor, augusztus 15-én fölvetette Thugut Colloredónak az eszmét, hogy a nádort valami ürügy alatt Bécsbe kell szólítani. A családi kapcsolat megteremtésére ugyanis Károly és József főherceg látszottak legalkalmasabbaknak. Thugut tehát azt óhajtotta, hogy az előbbi Reppin még Prágában látogassa meg, a nádor előtt pedig Bécsben tisztelegjen.“*

¹⁴ „Il est vrai qu'avec un prince de son caractère l'on ne peut jamais être entièrement hors d'inquiétude. ...“ Thugut Colloredóhoz 1798. aug. 9. U. ott, IL 114. 1. — „Cependant rien n'est sûr avec un caractère comme celui de Paul I.“ Cobenzl Thugutnak 1799. febr. 17. Bussl. R. ci. faec. 1799. 1.

¹⁵ Thugut Colloredónak 1797. aug. 2. „... La proposition aurait eu un côté assez tentant sous le feu de l'impératrice, mais sous un règne aussi pitoyable que celui actuel de Russie la chose est bien différente; les inconvénients sont beaucoup plus grands et l'utilité bien moindre. Quand on considère, combien S. M. est déjà tourmenté; à l'occasion de la maison de Wurtemberg, l'on tremble en pensant ce que ce serait, si une fille de Russie entrait dans la famille impériale. Au surplus, comme l'empereur Paul est très vindicatif, bouffi d'orgueil, et que la proposition est venue de Pétersbourg, il est sur que Paul I deviendrait l'ennemi implacable de l'Autriche, si le secret transpirerait et que le projet cependant, comme il est probable, ne peut pas se réaliser.“ Vivenot id. mű, II. 44. 1.

¹⁶ „S. M. jugera dans sa sagesse s'il ne serait pas à propos peut-être de faire venir sous quelque prétexte S. A. R. l'archiduc palatin à Vienne, pour que le maréchal Reppin puisse lui faire sa cour, comme il fera à Prague à l'égard de S. A. R. l'archiduc. Charles, attendu la commission dont Cobenzl dit, que Reppin est chargé.“ Vivenot id. mű, II. 115. 1.

Egy héttel később írta a császár fõnt említett levelét a nádornak.¹⁷ Még ugyanaznap este Thugut értesítette Colloredót, hogy az orosz követõl, Razumovszkytól vett hír szerint Repnin megérkezett.¹⁸ A nádor csak néhány nappal utóbb ért Bécsbe és a schönbrunni kastélyban augusztus 31-én, majd szeptember 5-én fogadta a marsallt.¹⁴

Úgy látszik, már itt eldõlt a tervezett házasság kérdése, ámbár a diplomáciai kar még egy ideig tájékozatlan maradt; a legilletékesebb ember, Cobenzl Lajos gróf pétervári követ még szeptember közepéig úgy hitte, hogy Bécsben Károly fõherceggel óhajtanák megoldani a tervezett házasságot.²⁴ A császár azonban, aki Campofornio óta bizonyos ridegséggel tartotta magától távol hadvezér öccsét, vagy talán még inkább Thugut, akit bosszantott, az utolsó hadjárat kudarca, s aki a fõherceg-hadvezér elõtt politikai terveit nem akarta fölfedni, sõt exiliumszerû prágai kiküldetésének értelmi szerzõje lehetett, elejétõl fogva a nádort tolták elõtérbe.²¹ A császár augusztus 23-i levele elárulja, hogy Ferenc mindjárt megérkezése után megmondta József fõhercegnek Bécsbe hivatása célját, míg arra nézve nincs adat, hogy Károly fõherceg tudta volna, miért látogatták meg õt Repnin marsall és Cobenzl.²²

Hogy ebben az elhatározásában mi volt az irányadó, a Károly fõherceggel szemben megnyilatkozó pillanatnyi ellenszenv-e, avagy a két testvér egyéniségének mérlegelése, nem dönthetõ el. A nádor azonban egyénileg mindenesetre alkalmasabb volt a kitûzött föladat megoldására. Az õ nyílt, õszinte jelleme, gyengédsége és tapintata alkalmasabb volt I. Pál cár

¹⁷ K. Fr. A. fasc. 218. no. 62.

¹⁸ Vivenot id. mû, II. 117. .1.

¹⁹ U. ott, II. 118. 1.

²⁰ „J'ad remarqué dans une des dépêches de Cobenzl, que d'après ce que S. M. avait digné lui dire de bouche, il avait cru qu'elle désirait que le choix pour le mariage tombât de préférence sur S. A. R. l'archiduc Charles, et qu'il travaillait en conséquence. Or, j'ai cru, et il me semble V. E. a cru comme moi, que l'intention do S. M. était, que ce fût plutôt l'archiduc palatin. L'ambassadeur de Russie prétend que S. M. lui ait parlé dans ce sens, et nous en avons tous agi conformément à cette opinion vis-à-vis du prince Repnin.“ Thugut Colloredóhoz 1798. szept. 24. Vivenot id. mû, II. 123. 1.

²¹ Criste: Erzherzog Oarl von Osterreich. II. 8. 1.

²² Ld. ott. II. 25. 1.

gyanújának eloszlására, az esetleg fölmerülő súrlódások elsimítására, mint Károly főherceg zárkózott, pesszimizmusra hajló, kevésbé hajlékony természete. A még csak 15 éves menyasszonyhoz a nádor korban is jobban illett, mint a nálánál 13 évvel idősebb Károly főherceg.

Ámbár csak decemberben gondoltak arra, hogy a nádor képét jövődöbéli mennyasszonya részére lefestessék,²³ a nagyhercegnő bizonyára ismerte már a nádor valamelyik képét,²⁴ és úgy látszik, Pctervárott is feléje vonzódtak. December elején tehát a császár úgy határozott, hogy öccsét Pétervárra küldi.²⁶

1799 januárjában indult útnak a nádor. A hó kétszer is befújta előtte az utat. Úgy kellett kilapátolni. A cár mindenütt a legnagyobb előzékenységgel fogadta, a határon Therespolban egy törzstiszt, Korzakow, Itozennában Tolstoi gróf, a cár főszárnysegéde üdvözölte és vette át a további úti diszpozíciókat.²⁵

Február 20-án érkezett meg az inkognitóban utazó fejedelmi vendég Pétervárra. A cár, aki időközben ismét az elkodvetlenedés jeleit adta Ausztriával szemben, bizalmatlanságát és ferdeségeit levetkőzve, egészen fölolvadt a főherceg fogadtatásában. A nádor, mint utóbb császári bátyjának bevallotta, szorongó szívvel járult a szörnyű híri uralkodó elé, de a cár szívélyessége, beszédessége s a meleg érdeklődés, mellyel Ferenc császárról tudakozódott, elfogultságát hamar eloszlatták.²⁷

Már az első bemutatkozás a legmelegebb formák közt történt. Pál cár megölelte vendégét és bemutatta jelenlévő fiainak, majd mindjárt a politikára terelte a szót. A cár dolgozószobájából azután átmentek a cárné lakosztályába, ahol együtt voltak a nagyhercegnők. Az ő kedves környezetükben a nádor még jobban érezte magát. Az ebéd, a délutáni látogatások a cári család

²³ Vivenot id. mű, II. 137. 1.

²⁴ Talán Ádám metszetét Müller festményéről vagy Orosházai Tzetter Samuét Wagner képéről.

²⁵ Ferenc császár levele a nádorhoz, 1798. dec. 5. Kr. Fr. A. fasc. 218. no. 64.

²⁶ Sammelb. 215. A nádor 1799. jan. 28. és febr. 3. levelei.

²⁷ *Iratok*, I. 270. 1. Elfogultságát Cobenzl említi febr. 23-án Collore-dóhoz írt levelében. Vivenot id. mű. II. 148. 1.

egyres tagjainál, az esti táncmulatság és a vacsora a legcsaládiasabb hangulatban folytak le.²⁸

Ami azonban a főherceg lelkét legjobban megragadta, kiszemelt menyasszonyának, Alexandra nagyhercegnőnek szelíd bája volt. Alexandra Pavlovna nagyhercegnő a cár legidősebb lánya volt, szüleinek féltve őrzött, legkedvesebb kincse. Magas, nyúlánk növésű, szőke szépség, akinek hamvas ifjú lényé, tartózkodó szerénysége, találkozásuk első pillanatától valósággal megigézte a nádornak még lányos ártatlanságai kedélyét.²⁹ A diplomaták nem győzték dicsérni a főherceg engedelmisségét a császár iránt.³⁰ Ők csak engedelmisséget láttak abban a tőlük is sürgetett sietségben, amellyel a fejedelmi kérő érzelmeit megnyilvánította. Világpolitikai terveik szövögetésében nem láttak a lelkek mélyére s örömeikben, hogy politikai konstrukciójuk épülete nem dőlt romba, talán nem is törődtek ezzel. A főherceg azonban bizalmas levélben kitörő boldogsággal mondott köszönetét Ferenc császárnak, hogy őt szemelte ki Alexandra nagyhercegnő férjéül, bizakodó reménnyel nézett jövő családi boldogsága elé, amely egy szép, művelt és kedves hitves szeretetétő lesz alapítva.³¹

De nem kevésbé szította föl a nádor sem a, cári család legmélyebb érzelmeit A harmónia, amely az ifjú lelkek közt fonódott, annál mélyebb hatással volt a cári párra, mert Alexandra nagyhercegnőt mindketten különösképen szerették.³² A nagyhercegnőt zsenge gyermekora óta a svéd király hitvesének nevelték. Még II. Katalinnak volt kedvenc gondolata, hogy ezzel a házassággal nyeri meg a még kiskorú IV. Gusztávot az orosz politikának és hajtja Svédországot a cári politika szolgálatába.

1796-bon szinte kierőszakolta a gyermekkirály látogatását Pétervárott. Ki is volt már tűzve az eljegyzés,³³ az udvar föl is vonult, amikor az önérzetes IV. Gusztáv a kezét megkötő poli-

²⁸ *Iratok*, I. 269. 1.

²⁹ *Iratok*, I. 271. és 274.1. Cobenzl is ír Colloredónak febr. 23. „L'arehiduc est enchanté de sa promiso, et il a raison, car elle est eharmente; on est anssi fort content de lui.“ Vivenot id. mű, II. 148. 1.

³⁰ Vivenot id. mű, II. 148. és 159. I.

³¹ *Iratok*, I. 271. és 274. 1.

³² *Iratok*, I. 271. és 274. 1.

³³ 1796. szept. 21-re.

ALEXANDRA PAVLOVNA FŐHERCEGNŐ.
WEISS D. RÉZMETSZETE KURG FESTMÉNYE UTÁN.

तिकai föltételek miatt, amelyeket házassági szerződésébe foglaltak, visszalépett.³⁴ A kínos helyzet, melyben II. Katalin erőszakossága a gyermek nagyhercegnőt juttatta, még fokozta szüleinek szeret étét iránta. Minthogy a sors egyiküket sem kényeztette el, talán annál inkább örültek most leányuk őszinte boldogságának.

Cobenzl Lajos gróf, Ausztria pétervári követe, aki sokat várt a nádor megjelenésétől, a kedvező fogadtatás után és értesülve róla, hogy Alexandra nagyhercegnő mennyire megtetszett a leánynéző főhercegnek, már másnap, február 21-én rábeszélte a nádort, hogy tegye meg mielőbb a döntő lépést. Minthogy a nádor erre fölhatalmazta, még aznap szolt Bezborodko gróf kancellárnak és Rosztopcsinnak. 22-én tehát a cár a katonai parádéről hazatérve, melyet együtt néztek meg, magával vitte József főherceget a cárnéhoz és Alexandra nagyhercegnő jelenlétében megkérdezte, vájjon Cobenzl az ő utasítására cselekedt-e? A nádor erre formálisan megkérte a nagyhercegnőt és megnyerte kötéendő frigyükhöz a szülők áldását.

Ha talán a nagy sietség gyanút kelthetett volna, eloszlatta azt a nádor polástatlan meghatottsága és pillanatnyi elérékenyülése, amely a cárt meggyőzte, hogy itt nem politikai játékról és ál tatásról van szó, az anyát pedig megnyugtatta leánya jövődő boldogságáról. A nádor e pillanattól a pétervári udvar szeretettel övezett tagja volt, aki ezeket az érzelmeket, amelyeket oly hamar sikerült fölkeltenie, mindig meg is tudta tartani. A cár néhány nap múlva egy katonai parádé alkalmából szokatlan közlékenységgel már a népnek is úgy mutatta be az inkognitóban ott tartózkodó főherceget, mint jövődőbeli vejét.¹⁵

A legboldogabb azonban a cárné volt. A menyasszonyon kívül senki sem szerette meg annyira a nádort, mint ő. II. Katalin zsarnoki természete őt is félretolta. Férje szerencsétlen ferdeségeivel több bánatot és gyötrelmet okozott neki, mint örömet. A cár olyan megjegyzésekkel gyötörte, mintha tartana tőle, hogy

³⁴ *Chronique scandaleuse des Petersburger Hofes*. Aus dem Nachlasse eines alten Staatsmannes. (Fürth, 1832.) II. 63—69. 1.

³⁵ *Iratok*. I. 274. 1.

Katalin módjára ő is láb alól akarja tétetni férjét. Hogy tehát a bizalmatlanságot eloszlassa, a legnagyobb megaláztatásokat tűrte el. Elnézte a cár szerelmi történeteit, sőt környezetébe fogadta maitresseit.³⁶ Ebben az időben Lapouchin kisasszony volt a kedvenc, aki ugyan megkímélte a cárnét a személyes érintkezéstől, de olyan nagy gráciában állott, hogy I. Pál az egész hadsereget az ő kedvelt színébe öltöztette.³⁷ Amióta a cárnőt anyja Württembergből II. Katalin kívánságára Oroszországba hozta és Pál felesége lett, a lemondás keserves iskoláján ment át. Rideg környezetben, nyers erők között, szellemének fölényével és lelkének finomságával azon fáradozott, hogy a visszasságokat elsimítsa, a durvaságot kiküszöbölje és legalább kifelé elleplezze az udvarban uralkodó diszharmóniát. A nélkül, hogy ezt érezte volna, pozíciót teremtett magának a politikában és általános tiszteletet vívott ki felkent személye iránt. Egy azonban hiányzott életében, a szeretet, mely finom női lelkének érzékeny húrjait mozgásba hozta volna. Ezt a szeretetet eddig csak leányai körében élvezte. Fiait II. Katalin „gondos” nevelése nagyrészt elidegenítette tőle, úgyhogy közöttük benső megértés és lelki kapcsolat alig fejlődhetett. A nádor volt az egyetlen, aki gyorsan fakadt szerelmének meghatottságában őszinte fiúi ragaszkodással vonzódott feléje.

A főherceg pétervári tartózkodása így derült, napsugárral vonta be az egész udvart. A szülőkön kívül a testvérek is megszerették jövendő sógorukat és szívesen töltötték vele szabad idejüket. Mindez a Pétervárott ritka és szokatlan derű és melegség a jegyesek mindinkább fokozódó szerelméből fakadt és terjedt át környezetükre. A nádor, aki Pétervár felé utazva, még visszahívó levelet kért császári bátyjától,³¹ hogy a cár esetleges tartózkodása elől kitérhessen, majd március 10-re, legkésőbb 15-re tervezte indulását,³⁹ utóbb alig tudott elszakadni a meg-hitt. családi körből és útját halogatva, csak március 20-án indult

³⁶ *Chronique scandaleuse*, II. Pl—94. 1.

³⁷ Ezekről Cobenzl is ír hivatalos jelentései hm.

³⁸ *Iratok*, I. 268. 1.

³⁹ *Iratok*. I. 276. 1.

nehéz szívvel, úgyhogy Cobenzl szükségesnek tartotta halogatását a császár előtt mentegezni.⁴⁰

Ez az idill azonban csak néhány ember kiváltsága volt; a világ szempontjából egy nagy drámai összeütközés előkészítését jelentette a színpalak mögött. Mert az orosz szövetséget csak ez szilárdította meg. Bármily bizalommal is nézett Cobenzl a főherceg érkezése elé, bármennyi tanújelét adta a cár, hogy a nádort tárt karokkal várja, a körültekintő diplomata Pál cár jelleme mellett nem mert hinni a sikerben, míg az nincs megpecsételve.⁴¹ Közben ugyanis újabb bonyodalmak jelei mutatkoztak: a bécsi udvar idegenkedett attól, hogy a cárt a máltai rend visszahelyezésében támogassa, és I. Pált a sok kitérő válasz annál inkább elidegenítette, mert viszont nem látott semmi erélyt a bécsi politika vezető eszméjének, a franciaellenes politikának érdekében sem, amelyre tőle katonai segítséget kértek. Különösen azt kifogásolta, hogy az elűzött nápolyi királyi család megsegítésére nem indították még meg a háborút, ámbar a szerencsétlenséget a nápolyiak osztrák biztatásra és osztrák generális⁴² vezetésével történt támadása idézte föl. A nápolyi és a máltai ügyön — úgy látszott már — hajótörést szenvedhet az egész szövetség.⁴² Ez magyarázza meg azt a türelmetlen

⁴⁰ Cobenzl márc. 12. jelentésében: „Je ne puis encore rien annoncer à Votre Excellence de positif sur le départ de son Altesse Royal qui éprouve autant de peine de l'idée de se séparer de l'Empereur, de l'Impératrice et de la grandeduohesse, que d'ailleurs il est convaincu de la nécessité dont sa présence et à Vienne.“ Russl. Rel. 1799. I.

⁴¹ Cobenzl febr. 17. jelentésében: „je me croirai trop heureux si mes faibles avis dictés par le zélé le plus ardent pour le service de notre auguste maître peuvent être de quelque utilité à l'auguste voyageur, qui vient sous les auspices les plus heureuses, auxquelles se joint encoure sa nouvelle destination aussi glorieuse qu'importante, il n'est, pas douteux d'après cela que sa présence ici peut avoir les effets les plus salutaires. Cependant rien n'est sûr avec un caractère comme celui de Paul I. et ce ne sera qu'au départ de Monseigneur l'Archiduc que j'oserai prononcer sur ta réussite de son voyage.“ Russl. Rel. 1799. I.

⁴² Mack.

⁴³ E kérdésekre Cobenzl jelentéseiben Thuguthoz mindig visszatér. Hasonlókép jan. 4. Colloredóhoz írt levelében: „Pour tirer parti de l'Empereur de Russie dans ce moment-ci et même je crois pouvoir dire, pour ne pas se brouiller avec lui, il faut deux choses essentielles: satisfaire à sa marotte pour l'ordre de Malte et, s'il faut faire la guerre aux Français, ne pas différer à la déclarer.“ Vivenot id. mfi, II. 142. I. V. ö. még u.-ott, II. 157. I.

mohóságot, amellyel Cobenzl az első találkozás gyümölcseit mindjárt le akarta aratni.

A diplomácia meg lehetett elégedve. A nádor kitűnően eltalálta a kellő hangot, ő Pétervárott elsősorban a kérő volt, aki az államügyeket a diplomátákra bízta s a politikát csak kivételesen tette szóvá — ha t. i. valamire a császártól külön megbízást kapott —, ha azonban a cár tért erre a tárgyra, világosan és határozottan képviselte a bécsi udvar álláspontját, kellemésnek némi bátortalansága, amely különösen az első napokban volt észrevehető, a gyanakvó uralkodó minden aggodalmát eloszlatta. Vele szemben nem érezte a félelmet, hogy félre akarják vezetni, vagy hogy intrikussal áll szemben. Cobenzl is, ám bár korábban nyíltan kifejezést adott annak a nézetének, hogy szívesebben látta volna Károly főherceget Alexandra Pavlovna férjével,⁴⁴ a nádor pétervári tartózkodásának már első napjai után kénytelen volt bevallani, hogy tökéletes sikert aratott, amely a legszebb reményekre jogosít.⁴⁵ Majd úgy nyilatkozott, hogy ez az egyetlen esemény I. Pál uralma alatt, amelynek derűjét a legcsekélyebb felhő sem zavarta meg.⁴⁶

E jó hangulat hatása alatt a cár szokatlan előzékenységgel karolta föl a nehezen megszületett orosz szövetséget. Hol ezt, hol azt a csapatparancsnokot utasította, hogy készüljön föl. A nádornak jelentéseket tétetett a mozgósítás menetéről. Bécsbe külön futárok vitték meg az örvendetes fordulat egyes mozzanatainak híret s a nyújtandó segítség számarányai mindinkább növekedni látszottak. A főherceg szinte játszva vitte sikerre különleges megbízatásait is. Ferenc császár ugyanis az Itáliába irányítandó csapatok vezéréül Szuvarovot óhajtotta, akít a törökök és lengyelek fölött aratott számos nagy győzelme sokszoros diadalok dicsfényével vett körül. A cár ugyan mást szán-

⁴⁴ Colloredóhoz 1793. nov. 14. írt levelében. Vivenot id. mű, II. 130. 1.

⁴⁵ Colloredóhoz 1799. márc. 4. u. ott, II. 149. 1. „Je ne dis rien de trop en assurant V. B., que S. A. R. a eu ici le succès le plus complet, que l'Empereur et l'Impératrice sont enchantés de lui et l'aiment avec la plus vive tendresse et que nous pouvons espérer les plus heureux effets de cette union.“

⁴⁶ Colloredóhoz ápr. 7.: „Sans doute que le voyage de l'archiduc a eu ici tout le succès possible; c'est la seule chose qui se soit encore passé sous le règne de Paul I. sans avoir été troublé par la plus petite nuage.“ Id. mű, II. 156. 1.

dékozott küldeni és nem lelkesedett e különöc tábornokért, de a nádor sürgetésére a császárnak ezt a kérését is teljesítette. Még nagyobb sikere volt azonban a főhercegnek egy más ügyben. Még Pétervár felé utaztában értesült arról, hogy Pál vissza akarja hívni bécsi követét, Razumovszky tábornokot. Vendégeskedése első napjaiban jelen is volt a helyébe kinevezendő Kalicsev esküvőjén.⁴⁷ De mert Ferenc azt óhajtotta, hogy a neki rokon-szenves Razumovszky maradjon meg állásában, ezt is keresztülvitte a cárnál.⁴⁸ Szóval egyszerre minden simán ment, úgy, ahogy Bécsben óhajtották. Pál cár még ifjabb fiát, Konstantin nagyherceget is itáliai seregéhez küldte önkéntesnek.⁴¹¹

Szinte tanácsosnak látszott volna az osztrák diplomácia útjainak egyengetésére a főherceget továbbra is Pétervárot hagyni. E részben azonban még a nádor pétervári útja előtt más tervek szövődtek. Bécsben az utolsó hadjárat óta egy hatalmas csoport Károly főherceg háttérbe szorításán mesterkedett. Bár ő maga már Repnin látogatása alkalmával égett a harci kedvtől,⁵⁰ egészségi állapotát hánytorgatták fel s aggályosnak találták, hogy valamelyik sereg parancsnokságát átvegye. Hogy tehát a cárnak kedveskedjenek, fölmerült a terv, hogy a nádor vegye át az egyik sereg vezetését. József főherceg így Pétervárot, mint a megindítandó hadjárat egyik kiszemelt vezére lépett föl.⁵¹ Ezért szabták ottani tartózkodását rövidre és ezért akarták az esküvőt a háború befejezése utáni időre halasztani. Időközben ugyanis Cobenzl Pétervárot a nádor helyetteseként görög ritus szerint oltárhoz vezette volna a nagyhercegnőt, a római katolikus szertartás azonban csak utóbb, Bécsben folyt volna le.⁵² A főhercegnek tehát válnia kellett, ámbár időközben parancsnoksága körül is bonyodalmak támadtak. Március 20-án tehát érzékeny búcsú után — a cárné és menyasszonya Sztrelnaíg kísérték el — útra kelt Bécs felé, de Ferenc császárnak meg-

⁴⁷ *Iratok*, I. 271. 1.

⁴⁸ *Iratok*, I. 277. 1.

⁴⁹ *Iratok*, I. 278. 1.

⁵⁰ *Criste: Erzsh. Carl.* 11. 25. 1.

⁵¹ Vivenot ki. mű, 11. 148. 1. és Cobenzl márc. 4-i jelentése. *Russl. Rel.* 1799. II.

⁵² *Iratok*, I. 271. 1.

vallotta, hogy a válás nagyon nehezére esett s hogy csak a körülmények és Ferenc határozott parancsa tartották vissza attól, hogy tovább is ne maradjon.⁵³

Alig érkezett, a nádor április elején Mécsbe, megindultak az intrikák parancsnoksága körül, ő maga már előbb is kifejezést adott, idegenkedésének azzal a tervvel szemben, hogy Károly főherceg parancsnokságát, vegye át.⁵⁴ Tudta jól, hogy bátyja nagyon népszerű a seregben, hogy mellőzése rossz vért szülne és megnehezítené az utód helyzetét. Idegenkedett ettől az odíózus megbízástól. Thugut azonban mindent, megmozgatott Károly főherceg ellen. Katonai tanácsadójával, Bellegarde altábornaggyal együtt minden áron meg akarták hiúsítani a főherceg haditervét. Ennek alapgondolata az egységes vezetés volt az összes harctereken. A főhadszínterek közül döntőnek a Rajna mentét tekintette, ahol is Svájcban vagy a Duna forrásainál remélte a hadjáratot eldönteni. Elítélte tehát az erőknek minden fölösleges szétforgácsolását. Bellegardeék azonban a különböző hadszíntereken független hadseregeket óhajtottak és sarkpontul Tirol hegyvidékét tüntették föl, ahol maga Bellegarde vette át a vezérletet, s ahol a csapatok számát, Károly főherceg seregének rovására szertelenül megszaportították. A főherceget ez már február közepén arra indította, hogy fölmentését, kérje. E kérését csak a császár kíméletlenül szemrehányó válasza után vonta vissza.⁵⁵ Az ellentét azonban a főherceg ostrachi és stockachi diadala után újra kiélesedett, mert Ferenc császár akkor szemére vetette, hogy túlságosan messze megy előre s a fontos Tirossal nem törődik.⁵⁶ Utóbb meg a császár határozottan állást foglalt öcse Svájcba tervezett előnyomulása ellen, ami a főherceget mélyen elkeserítette. Az izgalmak megviselték szervezetét, jelentést tett tehát a császárnak, hogy egészségi állapota miatt valószínűleg el kell hagynia a sereget.⁵⁷

⁵³ *Iratok*, I. 280. 1.

⁵⁴ *Iratok*, I. 282. 1.

⁵⁵ Criste: *Erzh. Carl*, II. 22—46. 1. és E. Wertheimer: *Erzh. Carl und die zweite Coalition*. (Archív f. österr. Gesch. 67. II Hälfte.) 203—206. 1.

⁵⁶ Criste id. mű, II. 63. 1.

⁵⁷ U. ott, II. 67. I.

Ez a fordulat Thugutnak éppen kapóra jött. Elérkezettnek látta az időpontot, hogy az „önfejű” Károly főherceget fölretolja. A nádor szelíd engedelmissége a császár akaratával szemben a győzelem biztos reményével kecsegtetett.⁵⁸ Annál inkább fölizgatta az, hogy József főherceg néhány nappal később úgy nyilatkozott Razumovszkynak, hogy küldetése még nincs eldöntve s ezért kocsit is megállította, bevárandó, vajjon a Rajnához vagy Tirolba indítsa-e el őket.⁵⁹ Ami nyugtalanította, az a főherceg vonakodása volt, hogy a rajnai sereghez menjen. Április 28-án meg is kapta Colloredótól az utasítást, hogy szerkessze meg az iratot, amellyel a császár Károly főhercegnek tudomására hozza, hogy meghagyja a rajnai seregnél.⁶⁰ A főherceg rosszulléte ugyanis hamarosan elmúlt s már néhány nap múlva ismét átvette a vezetést.⁶¹ Ferenc ilyen körülmények közt nem tudta magát elszánni a változtatásra, határozatlan-ságán tehát Thugut mesterkedései hajótörést szenvedtek.

Hogy ilyen körülmények közt mi történjék a nádorral, nem tudták. Colloredo eleinte arra gondolt, hogy Károly főherceg mellé osztják be, de ettől elálltak. A nádort — úgy látszik — meg is nyugtatta bátyjának megerősítése a rajnai sereg parancsnokságában, de viszont abba sem okait beleegyezni, hogy ne menjen a sereghez, és figyelmeztette a császárt, hogy a történetek után visszatartása kellemetlen hatással lehetne a cásra. Szívesen vállalkozott volna tehát akár bátyja, akár Szuvarov melletti beosztásra is, amire a császárnak az a gondolata támadt, hogy Lauer tábornokkal Svájcba lehetne küldeni, ahonnan, ha Károly főherceget betegsége összetörné, bármikor átmehetne a rajnai sereghez. Colloredo tehát ezeket, is közölte Thuguttal a fölszólítással, adna e tárgyban véleményt a császárnak.⁶²

Thugutnak azonban nem az volt a fontos, hogy a nádor a sereghez menjen, parancsnokságának gondolatával csak Károly főherceg félretolását akarta elérni s amikor ez nem sikerült, nem

⁵⁸ V. ö. Thugut 1799. ápr. 18. levelét Colloredóhoz. Vivenotól, II. 159. t.

⁵⁹ V. ö. o tárgyban két ápr. 25-én írt levelét Colloredóhoz, Vivenot, II. 105. l.

⁶⁰ U. ott, 11. 163. l.

⁶¹ Ápr. 17-én, Cristo: *Erzh. Carl.* II. 68. l.

⁶² 1799. ápr. 30. Vivenot ki. mű, II. 161. l.

is foglalkozott többet a nádor beosztásával. A főherceget visszaküldték Budára, ahol május 13-án ismét elfoglalta méltóságát. A császárnak utóbb írt levelében ugyan kifejezte sajnálkozását, hogy nem mehetett a harctérre, de biztosította, hogy Budán is ugyanazzal a buzgósággal fogja szolgálni Ferencet, akit csak arra kért, hogy értesítse e változásról a cárt.⁶⁴

A következő hónapokban tehát ismét az ország kormányzatának élén találjuk a nádort. Budáról intézi az orosz csapatok átvonulását,⁶⁴ az újoncozást,⁶⁵ foglalkozik a Sárvíz szabályozásával,⁶⁶ a Ferenc-csatorna építésével, amelynek munkálatait maga is megtekinti. Belgrád alatt, a franciaellenes belgrádi basával is tárgyal,⁶⁷ és adminisztrál, de az országos ügyek mellett házassága is foglalkoztatja, megkéri az uralkodót: engedje át neki a királyi palota lakását és építtessen neki istállót,⁶⁸ sürgeti, hogy nevezzen ki jövődő neje mellé főudvarmesternőt,⁶⁹ és tárgyal a nagyhercegnő kelengyéjének elhozatala iránt.

Bármily buzgalommal és lelkiismeretességgel végzi is azonban a kormányzás teendőit, bizonyos keserűség tölti el. Érzi, hogy harctéri szolgálatának meghíúsulása után nincs ok, amellyel az orosz udvarból való korai távozását és mind hosszabbra nyúló távolmaradását indokolni lehetne. Érzi, hogy ez a ferde helyzet ismét föl fogja kelteni a cárbán a régi bizalmatlanságot a császár politikájával szemben. Pedig közben a máltai ügyet is sikerült valahogy megoldani s a Magyarországon átvonuló orosz csapatok közt. menetelt a Málta megszállására kizemelt hadtest és De La Tourette commandeur néhány lováig kíséretében,⁷⁰ A nagy eredményeket apró figyelmetlenségekkel ismét kockára tenni vétkes könnyelműség volt. Csakhogy Ferenc csá-

⁶³ *Iratok*, I. 282. 1.

⁶⁴ *Iratok*, I. 284—285. 1.

⁶⁵ *Iratok*, I. 283. 1.

⁶⁶ *Iratok*, I. 293. 1.

⁶⁷ *Iratok*. I. 287. 1. Útinaplója erről az utazásról: *Journal d'un voyage de Bude au canal de Bacs et de la pour Petervardin, Sémlin, Esseg et Cinque Église á Bude entrepris á l'année 1799*. Alcsuth fhre. It. Descriptions itinerum A. 1792—1804.

⁶⁸ *Iratok*. I. 283. 1.

⁶⁹ *Iratok*, I. 286. 1.

⁷⁰ *Iratok*, I. 284. 1.

szárral ezt nagyon nehezen lehetett megértetni. Határozatlansága, irtózása a határozástól mindennél erősebb volt. Minthogy a nádor eleinte csak ideiglenesnek tekintette budai küldetését, a császár zavarában be is szüntette levelezését öccsével. Hiába figyelmeztette tehát ez június 6-án, amikor harctéri szolgálatának reményei már jórészt szertefoszlottak, hogy megígérte neki esküvőjének mielőbbi kitűzését; Ferenc csak nem felelt. Más ügyek is — mint a Sárvíz-szabályozás új kormánybiztosának kinevezése — elakadtak.

Végre tehát a nádor erősebb eszközhöz nyúlt. Augusztus 16-án levélben előadta Ferencnek, hogy Budára érkezése óta immár három hónap telt el, amely idő alatt több ügyben felterjesztést tett és utasításokat kért, de választ és határozatot nem kapott. Minthogy akarattal sohasem tett olyat, ami a császár neheztelését kihívhatta volna, nagyon bántja a gondolat, hogy esetleg mégis megsérthette. Igazságérzetére appellál: adja meg a kért utasításokat, avagy mondja meg elkedvetlenedésének okál, hogy szóval vagy írásban igazolhassa magát. Mindenekelőtt azonban esküvője időpontjának kitűzését kéri.⁷¹

Ez az erélyes föllépés hatott. Ferenc már 19-én válaszolt. Megnyugtatta a nádort, hogy nem bizalmatlan vele szemben és nincs semmi kifogása ügyvezetése ellen. Hallgatásának oka csak az volt, hogy sok a dolga és azért lusta volt írni.⁷² Az esküvő ügyében pedig az orosz udvartól várta a kezdeményezést.⁷³ Másnap külön levélben Bécsbe hívta a főherceget.⁷⁴ Itt tudta meg a nádor, hogy esküvője eredeti tervét megváltoztatták, hogy ismét ki akarják küldeni Pétervárra s a bécsi esküvő gondolatát el-ejtették.

Erélyes levelével egy időben ugyanis Pétervárról is rossz hírek érkeztek, amelyek a cár elkedvetlenedéséről szóltak. Már azt is rebesgették, hogy csapatait vissza akarná vonni.⁷⁵ Cobenzl is sürgette tehát az esküvőt, amelytől a feszültség enyhülését várta, s a bécsi kormányférfiak is ebbe kapaszkodtak bele.⁷⁶ A siker

⁷¹ *Íratok*. I. 292. 1.

⁷² zu träg war“ ...

⁷³ K. Fr. A. fasc. 218. *Íratok*, I. 293.

⁷⁴ K. Fr. A. fasc. 218.

⁷⁵ Colloredo júl. 21. levele Cobenzlnek. Vivenot, II. 177. 1.

⁷⁶ U. ott, II. 179.. 181., 183. 1.

biztosítására vetették föl a gondolatot, hogy a nádor maga menjen ki.

E tervre József főherceg írásban adta elő megjegyzéseit. Bizonyos székszissel nyilatkozott, arról, hogy módjában lesz-e Pétervárott a császárnak olyan szolgálatot tenni, amilyeneket tőle várnak. Aggodalommal mutatott rá, hogy az orosz udvart nem fogja kellemesen érinteni, ha minden intézkedését fölforgatják. Hiszen Alexandra nagyhercegnő indulása már október elejére volt tervbevéve, a kelengyét pedig már útnak is indították. A cárt az új tervekről mindenesetre meg kell előbb kérdezni, ez esetben azonban a futár be- és visszautazása és az ő fogadására szükséges előkészületek annyi időt vesznek igénybe, hogy október elseje előtt alig indulhat és október 20-a előtt aligha lesz Pétervárott. A rábízott politikai ügyek talán arra kényszerítenek, hogy november közepéig ott maradjon. Akkor azonban az utazás már nagyon fáradságos, nőre valósággal elviselhetetlen. Esetleg tehát tavaszig ott kellene maradnia. Kérdés azonban, hogy Pál cár jelleme mellett négy hónapon át megőrizheti-e kegyeit, s hogy ily hosszú idő alatt nem kerül-e dilemmába a rábízott föladat és a neje szülei iránti köteles tisztelet közt? Aggályait előadva biztosította a császárt, hogy nem akar kitérni a reábízott feladat elől, de ne vegye neki rossznéven, ha nem tud annak megfelelni.⁷⁷

A bécsi kormányra nézve azonban sokkal fontosabb volt József főherceg utazása, semhogy a megjegyzéseiben fölsorolt érveket figyelemre méltatták volna. A bajok, amelyek Szuzarov különtségéből és társadalmi és katonai ferdeségeiből előállhattak — amelyek veszedelmére a nádor mindjárt az első találkozások után rámutatott —, már bekövetkeztek és a legnagyobb veszedelemmel fenyegették az orosz szövetséget. Az osztrákkatonák megmosolyogták Szuzarov rigolyáit és megfélemltek nagy hadi sikereiről. A befolyásos Bellegarde még elvileg is ellenlábas volt. Mint aki a hegyvidék védelmi jelentőségét hangsúlyozta, lekicsinyelte a nyílt terephez szokott, offenzívákat és szuronyrohamokat kedvelő öreg tábornokot. Az oroszok fegyelmetlensége, ellátásuk szervezetlensége és fosztogatásaik viszont

⁷⁷ *Iratok*. I. 294-296. 1.

bő alkalmat, adtak osztrák részről a panaszra. Az ellentéteket nem sikerült letompítani. Sőt az udvari haditanács intézkedései és utasításai elkésécsítették és bizalmatlanná tették Szuvarovot. Panaszait a cár előtt is feltárta és visszahívását kérte.⁷⁸

A személyes ellentét mellett pedig egy mélyebb politikai is fejlődött. Az itáliai apró köztársaságok megszüntetése Szuvarov diadalának volt köszönhető, a cár és tábornoka tehát az elűzött fejedelmeket vissza akarták helyezni trónjukra. A bécsi kormány viszont késlekedett visszahelyezésükkel, mert a háború áldozataiért Itáliában keresett kárpótlást. Ezért óhajtottá volna Pál cár, hogy a nemzetközi tárgyalások székhelye Pétervárrá legyen,⁷⁹ a bécsi udvar azonban, e terveket megghiúsítandó, Szuvarovot — hogy Itáliában szabaduljon tőle — Svájcba rendelte. Ilyen körülmények közt a nádor nóm számíthatott arra, hogy észrevételeit méltányolják. Thugut azzal ütötte el őket, hogy egy negyedórái megbeszéléssel el lehetett volna oszlatni a főherceg minden aggodalmát, mert majdnem kizárólag téves föltevésekre vannak alapítva.⁸⁰

A nádornak tehát indulnia kellett, mégpedig előbb, mint óhajtottá volna. Már szeptember 22-én útrakelt. Pétervárról csak néhány nappal előbb értesültek utazásáról. Szeptember 19-én hozta a. hírt Razumovszky bécsi orosz követ egyik futára,⁸¹ a Thugut által ugyanezen ügyben elindított futár azonban csak szeptember 28-án érkezett Pétervárra.⁸² A gyorsabb utazás kedvéért a nádor inkognitó utazott. Ez meglehetősen zavarba is ejtette a cári udvart, mert hiszen inkognitóját az esküvő miatt nem tarthatta meg, sokkal természetesebbnek látszott tehát ünnepélyes fogadtatása. A cári család Gacsinában tartózkodott, lázas sietséggel indult meg a munka, hogy ott a nádor részére külön lakosztályt rendezzenek be.⁸⁴

⁷⁸ Cobenzl Colloredonak aug. 23-án. Vivenot, 11. Isi. 1.

⁷⁹ Cobenzl Collorodónak júl. 31. II. ott, 11. 179. 1.

⁸⁰ U. ott. II. 184. 1.

⁸¹ Ezt Cobenzl szept. 20-i jelentésében említi, Russl. Rel. 1799. II., de már egy nappal élöbbről keltezett, levelében Gelleredéhez is érinti a hírt. Vivenot, 11. 186. 1.

⁸² Cobenzl ezt okt. 4-én jelenti. Russl. Rel. 1799. II.

⁸³ Cobenzl szept. 23-i jelentése. Russl. Rel. 17119. II.

Közben azonban az orosz udvarban mindinkább megromlott a hangulat Béccsel szemben. Szuvarov személyes sérelmei után mindinkább kiélesedett a kárpótlás kérdése. A hadvezér kedvetlensége hamarosan átragadt az egész tisztikarra. Minden levél, amely az orosz csapatoktól érkezett, kiáltó vád volt az osztrákok ellen, akik lenézték, kritizálták, méltánytalanul félretolták őket, akiknek — szerintük — minden sikerüket köszönhették. És alig ment híre a cár elkedvetlenedésének, Ausztria ellenségei mindjárt megindították az aknamunkát, hogy elvonják őt szövetségesétől. Ebben az irányban dolgozott Poroszország és különösen Bajorország, amelyet francia szimpátiái miatt Ferenc szövetségeseivel a háború idejére megszállott. A harcterről érkező jelentések, a diplomáciai iratok és nem kis mértékben a bécsi udvar ügyetlen intézkedései is, — mind csak fokozták a gyanút és az elkeseledést.⁸⁴

Ezzel az áradattal szemben Cobenzl gróf tehetetlen volt. Ő volt az egyetlen az osztrák államférfiak között, aki belátta a Pécsben elkövetett hibákat. Ismételten figyelmeztette is kormányát, hogy Pál cár volt az egyedüli, aki minden érdekelttség nélkül segítségükre jött, hogy Oroszország nélkül nem lehet véglegesen megoldani a viszályt Franciaországgal. Nem kelt ugyan a cár különködő és megbízhatatlan egyéniségének pártjára, de hangoztatta, hogy mások, mint Anglia, milyen jól értik, hogy ingadozó jelleméből hasznot húzzanak. Meg volt győződve, hogy ha fölkarolják rögeszméjét a máltai lovagrend visszahelyezésére. ha Szuvarov hiúságát kitüntetésekkel, pl. Mária Terézia-renddel, kielégítik s a katonai körök nem lépnek föl olyan fölényesen az oroszokkal szemben, minden félreértésnek elejét lehetett volna venni.⁸⁵ Thugut azonban csak a célkitűzésben volt eszes és következetes. Nem nyugodott, míg Oroszország segítségét meg nem szerezte, megbecsülni azonban már nem tudta. Amikor megvolt, igazságtalanul lenézte, pusztá eszköznek akarta fölhasználni. Károly főherceget is elkedvetlenítette intézkedéseivel, azzal, hogy a hadműveletekre a parancsokat ő adta meg.⁸⁶ Mennyivel

⁸⁴ Cobenzl szept. "23. és akt. 4-i jelentései. Russl. Rel. 1790. II.

⁸⁵ Cobenzl Colloredónak aug. 23. Vivenot. II. ISI—183. 1.

⁸⁶ V. ö. Criste: *Erzh. Carl*, 11. 102—110. és 121—123. 1.

elkeserítőbb volt a bánásmód a szövetséges hadak fővezérére, a nagy sikerekben megöszült öreg tábornokra, akit Thugut avult stratégiai elveken alapuló utasításai mindig kikökkentettek terveiből.

Cobenzl azonban hiába iparkodott hatni Thugutra és Colloredóra. Thugut még föl is háborodott illetén kísérletein.⁷⁷ Pétervárton meg Cobenzl betegsége nehezítette meg a megértést. Legbuzgóbb segítőtársa, Dictrichstein gróf iránt a cár különös anti-pátiával viseltetett. Ez tehát elbocsátását kérte és már búcsúlátogatáson is volt, amikor a nádor újabb utazásának híre megérkezett.⁸⁰ Bécsben ekkor úgy intézkedtek, hogy az esküvői ünnepségek ürügye alatt térjen vissza, ami azonban ismét nem volt szerencsés gondolat és a cárt még inkább ingerelte. Ilyen körülmények közt Cobenzlnek sem voltak vérmes reményei, örült, hogy végre kitűzhették az esküvőt, még inkább, hogy a főherceget ismét Pétervárra küldték. Az ő jövetelét tartotta az egyedüli tényezőnek, amely fordíthat a dolgok menetén, de emellett azt sem hallgatta el, hogy a nádornak ez alkalommal hasonlíthatatlanul nehezebb helyzete lesz, mint első ott időzésekor.⁸¹

A cárt, némileg föl is villanyozta a hír, amelyet Razumovszky futára hozott, Valujev főszertartásmestert, mindjárt Gacsinába hívatta, hogy az előkészületeket mihamarább megtegyék. Megbeszélték a ceremóniákat s a cár maga intézkedett, hogy a nádor jól érezze magát Gacsinában. A főherceg inkognitója ezzel meghiúsult. Minthogy azt úgyis csak az esküvőig lehetett volna fönntartani, Cobenzl maga iparkodott, hogy a nádort a cár óhajainak teljesítésére rávegye. Ámbár úgy volt-hogy a fejedelmi vendég a követségen száll meg, futárt küldöt! a főherceg elé, hogy fölvilágosítsa őt a 8 mérföldes távolságról, amely így menyasszonyától elválasztaná, és újabb elhatározását kikérje. Majd újabb futár ment a nádor elé, értesíteni őt, hogy egyenesen Gacsinába várják.⁹⁰ Narváig maga Cobenzl is kiment,

⁷⁷ Thugut. Colloradónak okt. 19. Vivenot, II. 193. I.

⁷⁸ Cobenzl Colloradónak szept. 19. U. ott, II. 166. I.

⁷⁹ Vivenot, II. 184. és 189. I.

⁹⁰ Cobenzl okl. 4. jelentése. Russl. Kel. 1799. II.

hogy mindenről informálhassa. Az újságok, amiket mondhatott, nem voltak a legjobbak. A főhercegei röviddel megelőzve megérkezett a cárné testvére, Ferdinánd württembergi herceg, aki az előző évben is egyengette az osztrák politika útjait, de megjelenésével ő is újabb gyanút keltett.¹⁰¹ A cár most már attól tartott, hogy Ferdinánd herceg, Dietrichstein és Cobenzl a nádorral valóságos ostrom alá veszik.

Kipinában válik el az út Gacsina és Fétérvár felé. Ott kellett volna a cár küldötteinek várniok a nádort. Nagy meglepetésére azonban senki sem volt ott. Zavarában, minthogy nem volt semmi fölhatalmazása, amely alapján Oacsinába mehetett volna, a főherceg levelet írt a cárnak. A válasz este 6 és 7 óra között érkezett.⁹² Ez a nádorral szemben a legszívélyesebb meghívást tartalmazta, környezete tagjainak azonban, különösen azoknak, akikről föltehető volt, hogy diplomáciai szerepük van, hidegen értésére adták, hogy számukra nincs hely Gacsinában. A cár gyanúja különösen a württembergi herceg és Dietrichstein gróf ellen irányult.⁹³ A kiélezett helyzetben nem lehetett mást tenni, mint a főherceget szinte magányosan Gacsinába engedni és gondosan kerülni mindent, ami a duzzogó cárnak azt a látszatot kelthetné, hogy a nádor utazásának célja politikai. Cobenzl ugyan nagyon sajnálta, hogy a nádornak minden politikai tanács-

⁹² bienvenu. Russl. bel. 1799. TI. okt. 18.

⁹³ „C'est sur notre pauvre Dietrichstein que le premier orage a éclaté, la réception qu'on lui a faite est aussi cruelle pour lui, qu'outrageante pour nous“ írja okt. 18. Cobenzl Colloredónak. Vivenot, II. 192. 1. Colwnzi okt. 2(1. jelentésű szerint Dietrichstein Gacsinából történt eltávolítása után mindjárt el akart utazni. A főherceg erte szólt Roszloposéinak: „Si Klle avait jiu s'attendre que Mr. le comte Dietrichstein avoit le malheur de déplaire à Sa Majesté l'Empereur, il n'auro-it jamais entrepris ce voyage, dont, il n'nétoit que pour remplir auprès de l'Archiduc les fonctions de chambellan, seul emploi qu'il ait dans ce moment“ és kijelentette, hogy a cár kedvéért visszaküldi. Másnap erre Rosztopcsin a cár

adót nélkülöznie kellett, s különösen Dietrichstein szinte sértő elutasítása valósággal fölháborította, mégis belátta, hogy ez az egyedüli út, amelyen esetleg mégis célt érhetnek.⁹⁴

A főherceg családi fogadtatása különben szívélyes és meleg volt. A nádor egy a palota közelében lévő épületben szállt le kocsijáról. Onnan történt az ünnepélyes bevonulás. A családi fogadtatás melegét azonban bántóan zavarta az a hideg kimért-ség, amellyel a cár a nyilvánosság előtt, és a parádékon szinte tüntetett. Ilyen körülmények közt nagy önuralomra és tapintatra volt szükség. Ferdinánd herceg a cárné révén igyekezett a hangulat megváltoztatására, aki viszont férje bizalmas minisztereit puhíttatta. De e részben is voltak nehézségek. Cobenzl csak reggel tanácskozhatott a főherceggel, különben egész nap nem beszélhettek egymással.⁹⁵

S alig kezdett a cár valamelyest fölmelegedni, megérkezett október 21-én Korzakov zürichi vereségének híre. Oroszországban ezt is az osztrák hadvezetésnek rótták föl és tüntetőén dicsérték Korzakov ügyes visszavonulását.⁹⁶ Hogy Korzakov magáramaradásában Massenával szemben Szuvarovnak is része volt — aki ismételen halogatta átkelését a Szent Gotthardon — s hogy ez az átcsoportosítási terv eredetileg az angolok javaslata volt, azt egészen figyelmen kívül hagyták. Thugut folytonos szerencsétlen beavatkozásának a hadműveletekbe ez lett a végzetesen szomorú következménye.

Ha a nádor nem érezte volna magát olyan jól menyasszonya és a cári család, különösen a cárné társaságában, helyzete szinte tarthatatlanná vált volna. A cár napokon keresztül szóra sem méltatta. Az egyik nap reggelén ugyan úgy látszott, hogy haragja fölenged. Reggeli lovaglás közben a gacsinai erdőben

⁹⁴ „Il est évident que Paul I. a pris ombrage et de la promptitude avec laquelle on «'est déterminé; à faire venir ici l'Archevêque, et de ceux qui l'ont accompagné. Il a vu dans le Prince Ferdinand de Wurtemberg et dans M. le comte de Dietrichstein autant de négociateurs dont il alloit être assiégé, ce qui lui fit pour le tenir d'autant plus en garde contre eux et même contre son beau-fils.“ Cobenzl okt. 18. jelentésében. V. ö. ezt a többi részletre nézve is. Bussl. Rel. 1799. II.

⁹⁵ Cobenzl Colloradonak okt. 26. Vivenot. II. 194. 1.

⁹⁶ *Iratok*. I. 298. 1.

ismét föléledt régi gyengédsége a nádor iránt⁹⁷ — de ez csak múló derű volt.

A helyzetet a bécsi udvar tapintatlanságából származó újabb zavaró momentumok még inkább összekuszálták. Bécsből niég a nádor indulása előtt azt az utasítást küldték Cobenzl grófnak, hogy a görög rítusú esküvőt előzze meg a római katolikus szertartás. Pedig nagyon jól tudták, hogy éppen Alexandra nagyhercegnőnek a svéd királlyal tervezett házasságát milyen durva módon borította föl az orosz udvar makacssága a felekezeti kérdésben. De Bécsben még ennél is tovább mentek. Azt kívánták, hogy a római szertartás szerint a Habsburg-monarchia egy főpapja adja össze a jegyeseket. Erre a célra a lembergi érseket szemelték ki. Már szeptember 25-én meg is tették az intézkedéseket, hogy az érsek készüljön föl az útra,⁹⁸ de azután — úgy látszik — éppúgy késedelmeskedtek utazásával, mint azelőtt a nádoréval. Ámbár Pétervárott eredetileg előbb akarták megtartani Alexandrái nagyhercegnő esküvőjét, mint Heléna húgát, ““ a nádor jövetele miatt mégis fölcserélték a sorrendet. Heléna nagyhercegnőt október 16-ára tűzték ki, Alexandráét meg október 30-ra.¹⁰¹ Azonban a lembergi érsek csak nem jött és még csak hír sem érkezeit róla. Már-már az a veszedelem fenyegetett, hogy nem fog megérkezni a kellő időre. A cár azt a gondolatot vet ette föl, hogy ez esetben a mohilevi érsek helyettesítse őt, amit azonban a nádor és Cobenzl szigorú utasításuk miatt kénytelenek voltak elutasítani. Ezek az ellentétek valósággal kritikussá tették a helyzetet.

Az a bizalmas őszinteség, amellyel a nádor és a cárné egymás iránt viseltettek, végre arra indította a főherceget, hogy hat nappal az esküvő napja előtt megvallja a cárnénak, hogy utasítása értelmében a katolikus rítus szerint csak az örökös tartományok valamely főpapja adhatja őket össze. Ez a nyilatkozat

⁹⁷ „ . . . un seul jour a une promenade á chcvál l’Empereur ayant fait venir l’Archiduc á cote de Lui, reprit l’ancien ton d’amitié et de tendresse, mais bientot aprés la bonne humeur disparut de nouvoau.“ Cobenzl okt. 26. jelentésében. Russl. Itel. 1799. II.

Vivenot, II. 187. 1.

⁹⁸ Cobenzl júl. 31. jelentése. Russl. Rel. 1799. II.

⁹⁹ Cobenzl szept. 23. jelentése u. ott.

I. PÁL CÁR A NÁDORRAL ÉS FIAIVAL.

A GAOSINAI CÁRI PALOTA EGYKORÚ FESTMÉNYÉNEK MÁSOGLATA.

nagyon megdöbben főt te a cárnét. Félt, hogy ez a hír a cárt végleg kihozza sodrából. Megbeszélte tehát az ügyet fiával, Sándor nagyherceggel, majd magára vállalta, hogy beszél Rosztopcsin és Kontajzov miniszterekkel. Ez utóbbi azonban nyíltan kijelentette, hogy nem meri szóbahozni az ügyet a cár előtt. Fölvétel - ték tehát azt a közvetítő gondolatot, hogy a mohilevi érseknek asszisztáljon az osztrák követségi káplán, ezt azonban a nádor nem fogadta el. Hogy tehát a bajt elhárítsák, minden ólon futárokat indítótok a lengyel érsek elé, hogy megérkezési sietessék. Szerencsére az érsek még 26-án megérkezett s így legalább e részben enyhült a feszültség. A cár, aki nagyon rossz néven vette, hogy a főherceg is az esküvő elhalasztása mellett volt, ismét földvidult, de Cobenzl nem merte tovább erőltetni, hogy a katolikus rítusú esketést a görög elé tegyék. Bár Pánin révén megkísérelte, ez elv érvényesítését, kívánságával hammm visszavonult. A cár ezt családi ügynek tekintette és azzal érvelt, hogy a honi egyház rítusának meg kell előznie az idegent. Cobenzl tanácsára tehát a nádor is elfogadta az orosz udvar eceremóniatervét azzal a kikötéssel, hogy a cár kötelezvényt ad, amelyben elismeri e téren a viszonyosság elvét. Ehhez a cár hozzá is járult s az utolsó napok az esküvő előtt, aránylag szélcsendben teltek el.¹⁰¹

Sőt az esküvő előtti napon egy politikailag is jelentős lépés történt. A nádor ugyanis a cárné és Lieven gróf tanácsára előzetes bejelentés nélkül bement I. Pálhoz és kikérte áldását házasságukhoz. A cárt ez meghatotta. A beszélgetés csakhamar a politikára is áttérte, amire a nádor kijelentette, hogy mindjárt megérkezése után írt Ferenc császárnak, hogy a két udvar közti feszültséget csak a köztük fennforgó ügyek kölcsönös őszinte feltárása szüntethetné meg. Ez még mélyebb hatást tett a cárra, a nádor ragaszkodásának jelét látta benne, de kifejezte azt az aggodalmát is, hogy ezért a főhercegnek kellemetlenségei lehetnének. Még azt is elismerte, hogy Ausztria a hozott áldozatokért kárpótlást igényelhet, de nem más uralkodók rová-

¹⁰¹ *Iraok*, I. 301. 1. cs Cobenzl okt. 20. jelentése Russl. llet. 1799. II.

Az esketési szertartásra a viszonyosság elvét belevették a házassági szerződésbe (2. pont). V. ö. alcsubí fhr, Exhibita ad rem meam domesticarum spectantia. fasc. A. 1799—1804. 1799. 2.

sára. Hajlandó volt hitelt adni Ferenc császár jóhiszeműségének is, de élesen elítélte Thugut „káros terjeszkedési vágyát“. Kijelentette azonban, ha hadműveleteiben nem támogatják, kénytelen lenne seregeit visszavonni a német birodalomba, vagy még tovább. A nádor fölvilágosításai különben megnyugtatták. Még mentegetőző is viselkedése miatt, megvallotta, hogy fájtnak érzi magát, de a Svájcba érkezett rossz hírek hatása alatt nem tehetett másként. Ez a félórás beszélgetés kétségtelenül többet használt az osztrák politikának, mint az utolsó két hónap összes erőlködései. A nádor tehát sürgősen lelkére is kötötte császári bátyjának, hogy a szükséges kimagyarázzkodást haladéktalanul tegye meg.¹⁰²

Másnap, október 30-a volt a nász napja.

A pompás ünnepségek főlemelő fényes ceremóniái, a házasság családi jelentősége bizonyos melegséget sugároztak ki. A cár Szent-András renddel ékesítette föl a nádort, amelyei bevett szokás szerint a cári család minden tagja viselt, Párisban pedig tárgyalásokat kezdett Cobenzlrel a két ország politikai viszonyának megjavításáról.¹⁰³

De már november 1-én ismét lecsapott a villám. Egy futár Condé svájci hadteste vereségének hírért hozta.¹⁰⁴ Ez ugyan nem volt jelentős esemény, de Kozakov veresége után Pétervároton győzelmi híreket vártak s nagy reményekkel lesték Szuvarov fellépését, akiről tudták, hogy már Svájcba érkezett. Érthető tehát, hogy ez az újabb rossz hír a cárt nagyon lehangolta. Aznap már meg sem szólította Cobenzlnek, akinek helyzete valószínűleg tarthatatlanná és megalázóvá kezdett válni.¹⁰⁵

Pedig a keserű pohár még korántsem telt be. Alig tíz nappal utóbb ugyan jó hír jött a svájci harctérről: Szuvarov és Rosenberg egy — visszavonulásuk közben aratott — kisebb győzelméről számolt be Masséna francia seregei fölött.¹⁰⁶ Az osztrák diplomaták tehát a hangulat jobbrafordulását várták. E helyett

¹⁰² *Iratok*, I. 301—304. 1.

¹⁰³ Gobonzl nov. 1. jelentése, *Iratok*, I. 305—308. I. és levele Colloredo-hoz. Vivenot, II. 194. 1.

¹⁰⁴ Okt. 7-én Constanzánál. Clausewitz: *Die feldzüge von 1799*. II. 224. I.

¹⁰⁵ Cobenzl nov. 1. jelentése. *Iratok*, I. 305—308. 1.

¹⁰⁶ Muottánál okt. 1-én. Clausewitz, id. mű. II. 202—201. 1.

a cár aznap a parádénál tüntetőleg még a nádort sem szólította meg. Csak később tudták meg, hogy Thuguték egy tapintatlansága zúdította fejükre ezt az újabb vihart. Razumovszky bécsi orosz követ szabadságra ment. A bécsi kormány azt kívánta, hogy a cárnak erre az időre is legyen rendes követe Bécsben. Az e célra kirendelt Kalicsevtől azonban külön kredencionálist követellek.¹⁰⁷ Ez, a sok elkövetett baklövés után, kiáltó tapintatlanság volt azzal az uralkodóval szemben, aki kritikus helyzetben készséggel sietett a bécsi udvar megsegítésére, neki hatalmas szolgálatot is tett és az elért eredmények lilán magát Európa döntőbírójának tekintette.

A már úgysis végsőkéig feszített húr el pattant. A nádoi aznap tárgyalni óhajtott a cárral elutazásuk ürügye alatt, de a cár két nap egymásután nem fogadta. Elfoglaltságával kimentve magát, a tárgyalást Rosztopcsinra bízta. Ez pedig elrendelte Szuvarov visszahívását, ami szinte egyértelmű volt a szövetség felbontásával.¹⁰⁸

A nádornak és Cobenzlnek helyzete most vált csak igazán kínossá. A külszín kedvéért ugyan másnap még a legfényesebb ceremóniával ment végbe Ferenc császár üdvözlésének átadása a nász alkalmából. A császárt, ennél a ceremóniánál Cobenzl képviselte, akit a legkitüntetőbb formák közt fogadtak, a követségi palotáig elébe menve és a katonaságot és a gárdákat is föl-vonultatva.¹⁰⁹ Ez a fény azonban az új vőnek szólt. Körülötte is megszigorították a rendszabályokat. A cár ettől fogva nagyon hideg volt, hozzá s ez a kínos helyzet mindinkább kiéleződött.¹¹⁰

Flachsland porosz követ fogadtatásakor, november 27-én ez valósággal kritikussá vált, s a sértő mellőzést akkor csak a nádor határozott föllépése háritotta el. A főhercegnek ugyanis Narinszkij révén tudtára adták, hogy a fogadásnál nem lehet jelen, mert nincs máltai rendje. Majd azt üzente neki a cár, hogy

¹⁰⁷ Cobenzl nov. 10. jelentése, Russl. Rel. 1709. II.

¹⁰⁸ U. ott és *Iratok*. I. .109. I.

¹⁰⁹ Cobenzl nov. 11. jelentése Iliiül. Kel. 1799. ti.

¹¹⁰ V. ö. Cobenzl levelét. Colloredónak nov. 13-ról, Vivenot, 11. 197. I. és dec. 16-ról. Mas de voirs un archiduc, in frere de mon maitre dans la position ou il etait ici, cest quoi je n'ai jamais pu m'acoutumer et qui me recoltait, a chaque instant du jour." U. ott. 201. I.

mivel a fogadáson nem volt jelen, fölteszi, hogy beteg, és fölmenti attól, hogy az ebédhez jöjjön. A nádor azonban visszaüzent, hogy csak Narinszkij fölvilágosítására maradt távol, amit a cárnak személyesen is megismételt, mikor az erre az üzenetre az ebédhez kérette.¹¹¹

József főhercegnek a cár okkor ismét kijelentette, hogy nem haragszik rá. Annál inkább érezte azonban haragját Cobenzllal. A grófot még attól is eltiltották, hogy Ferdinánd württembergi herceget, aki az osztrák érdekek szószólója volt, fölkereshesse. Ha találkozni akartak, a nádornál kellett összejönniök.¹¹² A cár oly sértően bánt a követtel, hogy az udvar is megsajnálta. A cárné, aki sok megaláztatást tűrt már el I. Pál mellett és beletörődött ezekbe, hogy véget vessen férje méltatlan bánásmódjának a gróffal szemben, azt tanácsolta a nádornak, szólítaná meg Lapouchin kisasszonyt, a cár kegyencnőjét, és táncoljon vele. Erre azonban a nádor nem volt hajlandó.¹¹³

Ilyen hangulatban érkezett el az ifjú pár elutazásának napja, december 2-a. A nádorra megváltás volt távozásuk. Megelőzőleg azonban a württembergi herceggel együtt még egy kísérletet tettek Pál cárnál, hogy hangulatát Ausztriával szemben megváltoztassák. A sok gyanú és keserűség miatt, amely a cárt hatalmában tartotta, ez nem járt sikerrel. I. Pál ellenkezőleg most már nyíltan kifejtette előttük minden neheztlését. Élete, lefekvés előtt a cárné is tett egy kísérletet, szemére vetve férjének a hibát, amit seregei visszahívásával elkövet. A cár ez elől is kitért azzal a kijelentéssel, hogy egy ilyen fontos kérdés megbeszélése lefekvéskor egész éjszakára elúzná álmát. De az utolsó percben mégis sikerült némi fordulatot elérni. A cárné Kontajzovot is megnyerte céljának. Ezt a minisztert különben elismerő szavaival a nádor is egészen megvesztegette. A komornyikból lett kegyencet az elismerés, a bizalom tökéletesen megnyerte. Reggel 5 ismételte meg a cárnál a rohamot. A cárné még fel sem kelt, amikor férje már megjelent, hálószobájában Kontajzowai, hogy a miniszter tanúságot tegyen az elrendelt intézkedésekről,

¹¹¹ Cobenzl nov. 27. jelenítse. Russl. Rel. 1799. II.

¹¹² Cobenzl nov. 23. jelentése n. ott.

¹¹³ U. ott.

amelyek Szuvarovnak azt az utasítást adták: tartsa állásait a tavaszig.

A búcsú a hosszú útra készülő fiatal pártól a legérzékenyebb jelenetek közt folyt le. Reggel az egész cári család a templomba vonult, hogy az utasokért imádkozzanak. A ceremónia oly megható volt, hogy mindenki sírt, aki a kápolnában tartózkodott, még a funkciót végző papok is. A cár a kocsiiig mont el, ahol leányát valósággal ki kellett ragadni karjai közül. Mintha érezte volna, hogy ez az utolsó találkozásuk! A cárnő, Heléna nagyhercegnő és férje, a mecklenburgi herceg, Mária és Anna nagyhercegnők még Ropzáig elkísérték a főherceget és az új főhercegnőt.¹¹¹ Hosszú és fáradságos út után 1800. január 2-án érkeztek Bécsbe, ahol Alexandra Pavlovnát kitüntető szívesseggel fogadták. Innen február 11-én tértek meg Budára, a királyi palotában részükre átalakított lakosztályba. Itt élte a szinte gyermeki ártatlanságái ifjú házaspár rövid családi boldogságának örömteli napjait.

Oroszországgal azonban a viszony csakhamar ismét megromlott. November 13-án az osztrákok megadásra kényszerítették az Anconát védő franciákat. Az ostromot a tenger felől Usakov admirális alatt török hajók is támogatták s a mólón a port rászálló törökök ki is tűztek az orosz zászlót. Knezevils tábornok azonban túlbuzgóságában az orosz zászlót bevétette és a császári zászlóval helyettesítette. Az ügy nagy port vert föl. A cár, minthogy az Ancona ostromát vezető Fischcr tábornokra. más okból is méltán haragudott, zászlósértésnek tekintet fe azt és végleg visszarendelte csapatait a harcterről, sőt a diplomáciai érintkezést is jóformán megszakította.¹¹⁵

Oroszország 1800-ban már nem vett részt a hadműveletekben, de békére sem lépett Franciaországgal. Ferenc császár magukra maradt seregei szerencsétlenül küzdöttek. Itáliában Bonaparte marengoi diadala fordította a franciák javára az eseményeket, a birodalomban pedig Moreau nyomult előre győzelmesen. Az év végén az északi sereg már Bécsset fenyegette, a déli Itália keleti szögletébe szorította a parancsnokló osztrák tábornoko-

¹¹⁴ Coblenz dec. 4. jelentése.

¹¹⁵ Clausewitz: *Die Feldzüge von 1799*. II. 352—354. 1.

kat. A fegyverszünet ismételt megújításai után tehát megindultak a béketárgyalások. Ekkor azonban Oroszországból gyanús hírek érkeztek. A franciák ott is tárgyalásokat kezdtek.

Ez még egyszer előtérbe tolt a nádort. Budán akkor éppen családi örömeket vártak. Alexandra főhercegnő 1801. január közepén levelet kapott atyjától, amelyben az megnyugtatta, hogy ha a franciák be is törnének, ő azonban állapotára való tekintettel nem tudna eltávozni, maradjon nyugodtan Budán. A futár, aki a levelet hozta, még azt is mesélte, hogy a cár 60.000 emberi von össze az osztrák határon, hogy áprilisa offenzívát tervez Anglia ellen, és hogy Bonaparte Lajos útlevelet kapott Pétevárra. A nádor e gyanús híreket mindjárt továbbította a császárnak, hogy az esetleges francia-orosz különbékének olébevághasson.¹¹⁶

Ferenc a veszedelmes helyzetben ismét a nádor közvetítését kérte, aki az akkor várt családi eseményt Beckers gróf főhadsegédo írtján akarta ipja tudomására hozni.¹¹⁷ Két levelet küldöt! a főhercegnek, hogy az egyiket mindjárt, a másikat majd Beckersszel juttassa el a cárnak.¹¹⁸ A nádor azonban nem szívesen fogadta a megbízást. Megírta, hogy nem látja annak értelmét, mert a cár tudja, hogy ő távol áll a külügyektől. Beavatkozása tehát csak ferde helyzetbe hozhatná ipjával szemben, a nélkül, hogy az ügyön lendítene. Az első levelet ugyan még elküldte, de amikor a lunevillei béke pontozatait is vele akarták továbbíttatni, határozottan elutasította magától a megbízást.¹¹⁹ A nádor jól tudta, hogy Toszkána és Párma kicserélése, még inkább azonban a toszkánai nagyherceg kárpótlása bajor terüüitől, épp akkor, amikor egyik leányát a bajor trónörökössel jegyezte el, ki fogja hívni a cár haragját. Nem tartotta tehát szerencsésnek, hogy ezt időnek előtte tudtára adják. A közvetítést Ferenc minden kísérőlevele nélkül formailag is elhibázottnak tartotta.¹²⁰ De abbamaradt a második levél elküldése is, amelynek előfeltétele a főhercegnő szerencsés lebetegedése voll.

¹¹⁶ *Iratok*, I. 368. 1.

¹¹⁷ A nádor a császárnak 1801. febr. 2. Sammelb. 244. *Iratok*. I. 369 !.

¹¹⁸ 1801. febr. 15. Sammelb. 244. *Iratok*, I. 369. 1.

¹¹⁹ Ezt febr. 21-én küldte meg a császár. K. Fr. A. fasc. 218.

¹²⁰ *Iratok*. T. 375—376. 1.

A cártól épp a szülés előestéjén egy szinte sértő levél érkezett, amelyben visszautasította Beckers gróf küldetését.¹²¹ Kedvetlenségét bizonyára a franciáktól hallott béke hírek és az első levél esetlen pontozatai válhatták ki, amelyben Ferenc császár a barátságos érintkezés fonalának újabb fölvetését, a visszahívott követek helyeinek betöltését ajánlotta és utalt Thugut távozására a külügyek éléről.

A körülmények különben egészen másként, alakultak, mint ahogy Ferenc óhajtotta volna. Budán tragikus fordulat állott be. Március 8-án reggel 3 órakor hosszú vajúdas után napvilágot látott a kis Alexandra főhercegnő, aki azonban olyan gyenge volt, hogy még aznap meghalt.¹²² A fiatal anyát ez a csapás mélyen lesújtotta. Már két nappal korábban is lázas tünetei voltak. A következő napok alatt sem szűnt meg rosszulléte. 10-én konzíliumot tartottak,¹²² amely gasztrikus ideglázat állapított meg.¹²¹ A beteg állapota azonban a következő napok alatt rohamosan romlott, úgyhogy 12-től tífusz ellen kezelték. 14-től 15-re virradó éjszaka a főhercegnő deliriumba esett. Ez az állapot egész napon át tartott, mígnem 16-án reggel csöndesen ki lehelte lelkét.¹²⁵ Örömhír helyett gyász hírt ment Pélervárra. Nyolc napon belül kettő is. De leányának halál híre már nem találta életben a zsarnok apát. Március 22-ről 23-ra virradó éjszakán az önkénye ellen fellázadt magasrangú tisztek hálószobájában rövid küzdelem után megfojtották. Amikor Mária cárnőt a gyilkosságról értesíteni akarták, az, álmából fölriadva, azt hitte, hogy leánya halál híret hozták.¹²⁶ A szerencsétlen anya később ugyanegy levélben köszönte meg Ferenc császár részvétét férje és leánya halála fölött.¹²⁷

¹²¹ *Iratok*, I. 377. 1.

¹²² *Iratok*, I. 377. 1.

¹²³ A két házi orvoson, Eberllngen és Zollerén kívül még Denhoficr és Glosius Sámuel volt jelen.

¹²⁴ A diagnózis szerint a márc. 6-án kezdődött betegség reumás gasztrikus idegláz, mely a gyermekágyban szenvedett izgalom és aggodalom, néhány diéta-hiba, a kevés testmozgás és a szülés lassú lefolyása következtében állott be. Ehhez 10-én még tej-láz járult.

Az erre vonatkozó iratok alcstiti fasc. lt. Exhibita ad rom menni domeslieam speclania A. 1790—1804., 1801. nov. 1.

¹²⁹ *Chrolique scandaleuse des Petersburger Hofes.* (Fürth, 1832.) II. 138. I.

¹³⁰ Russl. Gorr. I. fasc. 137. a.

A nádort egészen megtörte fiatal felesége váratlan elhunyt. Hónapokon át nem tudott, gyászából fölcsoúdni, egészsége is veszedelemben forgott, annyira, hogy júliusban elküldték Velen-cébe és a tengerparti tartományokba,¹²⁸ hogy gondolatainak más irányt adjanak.

A pétervári kapcsolat így magánéletében fájó emlékek for-rása lett. A rokoni kötelék a cári családdal, különösen sógorá-val, I. Sándor cárral azonban még sokszor váltak javára a nádor-nak, valamint a monarchiának is. Második útja ugyan politikai-lag nem járt a kívánt sikerrel. A rossz érzés, amely már indu-lásakor elfogta, nem volt alaptalan. De a sikertelenségnek mélyreható tanulságai voltak. Első visszatérése óta finom tapin-tattal ráeszmélt a bécsi kormány hibáira. Második pétervári tar-tózkodása, amikor sokszor méltatlan bánásmódot kellett eltűrnie Thugutók tapintatlanságai miatt, még inkább fölnyitotta szemét. Visszatérve már nem volt az az engedelmes eszköz bátyja kezé-ben, mint azelőtt. Önállóan kezdte nézni az ügyeket. Nőin várt többé utasításokat.

*

Még egyszer küldték a nádort Pét emum, két évvel fájdal-mas gyásza után, 1803 tavaszán.

A viszony Oroszországgal akkor sem volt sokkal jobb, mint Pál cár idejében. Sándor cár ugyan, amikor trónra lépett, ezl külön követel jelentette be: Murajev gróffal, aki memorandu-mot adott át Ferenc császárnak a két birodalom szorosabb szö-vetségéről. A bécsi diplomácia azonban a kínálkozó alkalmat nem tudta kellőképen megragadni. Egészen lekötötte az országát vesz-tett Ferdinánd toszkánai nagyhercegnek, Ferenc, legidősebb öcs-csénok kárpótlása és általában a kárpótlások kérdése. E részben ugyan Ausztria hasonló állásponton állott, mint Sándor cár, de a valóságban az orosz diplomácia csakhamar eltért, a fölajánlott pontokban körülírt elvekről. A rokon württembergi, badeni, bajor és hessen-darmstadtai dinasztiák érdekében olyan egyezséget kö-tött Franciaországgal, amely ezeknek veszteségeit meghaladó kárpótlást biztosított. A példát Poroszország is követte, amely

¹²⁸ Útinaplója: Reise nach Venedig 1801. A Alcsuti fasc. It. Descriptiones itinerum 1792—1804.

külön szerződésben veszteségeit négyszeresen fölülmúló új területeket szerzett kárpótlásul. Csupán a császár, a toszkánai nagyherceg és a modenai herceg nem tudtak maguknak annyit sem biztosítani, amennyi tényleges veszteségük volt. Ez volt a következménye Thugut és Dietrichstein politikájának, akik Szuvarov győzelmei után meggondolatlanul elidegenítették szövetségeseiket. Az orosz részről kilátásba helyezett támogatás úgyszólván egészen elmaradt.¹²⁹

A vezető orosz államférfiak gyanakvása, ellenszenve Ausztriával szemben Pál cár halála után is megmaradt és mindinkább elterjedt a közönség körében is. Az orosz birodalomban Ausztria állami és katonai erejének összeroppanásáról beszéltek. A hadsereg tekintélyét és jó hírét csak Konstantin nagyherceg védelmezte, akinek módjában volt egy újabb utazása alkalmával azt ismét megfigyelhetni. Az osztrák közeledési kísérleteket általában úgy tüntették föl, hogy a bécsi udvar ismét háborúba akarja bonyolítani Oroszországot. Ez a hangulat a békés szándékú, fölvilágosult Sándor cárt tartózkodóvá tette: még azt sem sikerült elérni, hogy a két uralkodó ismét rendes követtel képviseltesse magát egymásnál.

Érthető tehát, hogy amikor 1802. december közepén Ferenc a cárnétól levelet kapott, amelyben a nádort Pétervárra hívta, a császár örömmel ragadta meg az alkalmat és mindjárt kérdést is intézett a főherceghez, hogy mikor indulhatna egészségének veszélyeztetése nélkül.¹³⁰ Mert a nádort felesége halála óta attól féltették, hogy tüdővést kap. Így csak tavaszra lehetett szó elutazásról.

Mire elindult, már meghozták a Reichsdeputat ionshauptschlussot, amely az egyházi birtokok szekularizálását és a kárpótlásokat ezek rovására a birodalomban végleg rendezte. A politikai kérdések tehát — ha Ausztriára sérelmesek is — nyugvópontra jutottak. Közelebbi politikai célt nem kellett kitűzni. A nádor meghívása, rokoni kapcsolatai a legjobb alkalomnak látszottak, hogy útjával minden feltűnés nélkül szolgálhassa a

¹²⁹ Langwerlli v. Simmern: *Österreich und das Reich*, II. 522— 525. 1. — V. ö. Cobenzl utasítását a nádor részére 1803-ból. *Iratok*, I. 573—586. 1.

¹³⁰ A császár levele a nádorhoz 1802. dec. 16-ról. K. Fr. A. fasc. 218.

kölcsönös megértést, esetleg a két udvarnak az európai béke érdekében oly kívánatos közelebbi kapcsolatát.

Mindazonáltal a külügyek akkori vezetője, ugyanaz a Cobenzl Lajos gróf, aki a nádor előző pétervári utazásai alkalmával pétervári követ volt, egy emlékiratot szerkesztett a nádornak, amelyben összegezte az azóta lefolyt eseményeket, a közeledési kísérleteket, a kárpótlások tárgyában felmerült ellentéteket, a változásokat a pétervári udvarban Sándor cár trónrajutása óta, az új orosz államférfiakat és törekvéseiket. Ámbár nem kívánták, hogy a nádor politikai ügyeket szóba hozzon, mégis megadták neki a direktívákat, hogy az osztrák álláspontot hogyan védelmezze, törekvéseiket miként jellemezze, ha a cár e kérdéseket szöbáhozná.¹³¹

Küldetésének ez a formája és Sándor cár szelíd egyénisége tehát ez alkalommal nyugodt több tartózkodást biztosítottak számára. A politikai kérdések háttérbeszömlása egy meghatározó idill kifejlődésére adott alkalmat, amely meg is nehezítette a nádornak az elválást az orosz udvartól.

Március elején indult. Lassan és kényelmesen utazott. Kíséretében legbizalmasabb emberei: főudvarmestere, Szapáry János gróf és főhadsegéde, Beckers gróf voltak mellette. Pétervárra március 30-án a késő esti órákban 10 és 11 közt érkezett. Már nem is várták orra a napra. A cár, aki kissé rosszul érezte magát, le is feküdt. A palotában csali az özvegy címé volt fenn, aki mikor érkezéséről értesült, mindjárt átsietett hozzá. Első találkozásuk fájó sebeket tépett föl és könnyekre indította őket. A kapocs, amely kettejüket az őszinte érzelem szoros kötelékével kötötte össze, a találkozás után még megerősödött, ami azonban nem volt éppen előnyére a háttérben lappangó politikai célnak.¹³²

Sándor cár nagy tisztelettel bánt az özvegy cárnéval, de nem volt meg köztük az a lelki harmónia, amely az uralkodót és édesanyját a kölcsönös szeretet melegével fűzte volna össze. Ez nagyrészt korábban is hiányzott, de Pál cár halála óta újabb

¹³¹ *Iratok*, I. 58:3—586. 1.

¹³² Szapáry jelentése ápr. 2. Sammelb. 61.

ékek lazították meg bizalmukat egymás iránt. Amikor Pál cár meggyilkolásakor a cárné a tett színhelyére rohant, heves jele- netekre került sor. A gárdisták szigorú parancsra hivatkozva, nem engedték be a cárnét a meggyilkolt cár hálósobájába. Amikor erőszakkal akart áttörni, a parancsnokló hadnagy emberei puskát szegeztek ellene. A cárné erre elájult. Mindjárt ezután fia magához kérte és fölszólította, ismerné el törvényes cárnak és tenné le a hűségi fogadalmat. Az izgalomtól megviselt cárné vonakodott ettől, amire őrizetet rendeltek ki melléje Ben- ningsen generális személyében.¹³³ Ha a félreértés csakhamar el- simult is, tövise visszamaradt a lelkekben.

A megértést pedig az özvegy és az uralkodó cárné: Erzsébet badeni nagyhercegnő ellentétei is akadályozták. Sándor cár a fölvilágosult abszolút uralkodók módjára egyszerű, visszavonult életmódra tért át, a ceremóniákat törölte vagy egyszerűsítette, ami az orosz arisztokráciában tekintélyének nem vált éppen javára. Neje természetesen követte férje példáját. Az özvegy cárné azonban megmaradt régi szokásainál. Nyílt házat vitt, fogadott, estélyeket adott, aminek következtében megtartotta híveinek tekintélyes csoportját és megőrizte a tiszteletet, amely azelőtt is környezte. Ez a két cárné közt bizalmatlanságra és sok súrlódásra adott alkalmat, amit ugyan leplezni törekedtek, de amiről mégis mindenki tudott. Sőt az özvegy cárné szerette volna politikai befolyását is megtartani, e törekvését pedig Sán- dor cár annál kevésbé szívesen látta, mert feleségének sem volt hasonló befolyása.¹³¹

Az udvarban így három csoport került egymással szembe: a cár, a cárné és az özvegy cárné körül. S ha a cárné csoportjának nem is volt jelentősebb szerepe, állandó féltékenységgel ébren tartotta a bizalmatlanságot az anyacárné és környezete ellen. Erre a meghasonlásra már Cobenzl is figyelmeztette a nádort. Az akkori pétervári osztrák ügyvivő, Hudelist is beszélt róla, mikor a fejedelmi vendég elé utazott. Amit azonban az érze- lem bensősége összeköt, azt nem lehetett jó tanácsokkal olyan

¹³³ *Chronique scandaleuse des Petersburger Hofes*, II. 139. 1.

¹³⁴ V. ö. a nádor 1803. ápr. 18. levelét. *Iratok*, I. 589. 1.

könnyen szétválasztani. A nádor érzelmeit követve, az özvegy cárnéhoz csatlakozott.¹³⁵

A fogadtatás különben Sándor cár részéről is a legszivélyesebb volt. Másnap reggel maga ment a nádor üdvözlésére, aki azután a napot a cári család tagjainál tett látogatásokkal töltötte. A barátság, amellyel mindenütt találkozott, már első nap arra a kijelentésre ragadtatta, hogy úgy érzi magát Pétervárott, mint a saját családja körében, és boldog, hogy ezt az utazási megtehetette.¹³⁸

Meghívásának — úgy látszik — volt valamelyes háttere. Mindenki tudta, hogy első házasságának tragikus vége óta nem tud beletörödni az egyedüllétbe. Erzsébet cárné tehát szerette volna összeházasítani nővérével, Amália badeni hercegnővel. Már amikor Oroszországba érkezett, szótében beszélték róla, hogy utazásának ez a célja, s a híresztelést környezetének tagjaihoz is eljuttatták. Amália hercegnő azonban nem tetszett a nádornak: a különben kedves, szívjósága miatt nagyon dicsért hercegnő nem volt szépnek mondható és a főherceg egyéniségével sem rokonszenvezett. Udvarmesterének, Szapáry grófnak, aki betegen érkezett meg Pétervárra és eleinte nem jelenhetett meg a társaságban, ezt nyíltan meg is vallotta. Várta ugyan, hogy az udvar részéről ez irányban tapogatózni fognak, de kijelentette, hogy visszautasításban lesz részük.¹⁸⁷

Egész más hatással volt rá sógornője, Katalin nagyhercegnő. Katalin a bajor trónörökössel volt eljegyezve, akinek két év múlva kellett volna őt oltárhoz vezetnie. Bajorországgal azonban csak szóbeli megegyezés történt e tárgyban, szerződést nem kötöttek, ami bizonyos fokig aggasztotta az özvegy cárnét. A nádor már az első napokban sokat foglalkozott a nagyhercegnővel, akit mindig kitüntetett, ami viszont az osztrákbárátok körében adott alkalmat szóbeszédre, akik szívesen látták volna ezt a házas-

¹³⁷ Szapáry ápr. 2. jelentése. Samme' b. 61.

¹³⁶ *Iratok*, I. 586. 1.

¹³⁷ *Iratok*, I. 587. 1. Szapáry ápr. 2. jelentésében Hudelist és mások, akik meglátogatják, említik: „dass hier a!les in Erwartung dass Seine Konigl. Hoheit die Schwester jetzt regierender Frau nehmen wird, nemlich die Herzogin von Baden.“ Sammelb. 61. Katalin Amália Krisztina Lujza nagyhercegnő, a cárné legidősebb néneje 1776. júl. 3. született; 1823. okt. 26. hajadonon halt meg.

ságot, amely az osztrák szövetség állandó bázisát teremthette volna meg. Szapárynak az tűnt, föl leginkább, hogy a főherceg, aki őszinte volt vele szemben, Katalin nagyhercegnőről mindent eltitkolt előtte.¹³⁸

Éppen ez a titkolózás volt a nádor érzelmeinek legbiztosabb árulója. Do — úgy látszik — a főherceg elejétől fogva nem bízott benne, hogy nőül vehesse elhalt felesége hűgát. Bizonyára ismerte az egyházjogi akadályokat, amelyeket a görög egyház különös szigorúsággal gödített eléje.¹³⁹ Nem mert tehát előhozakodni érzelmeivel, de elnémítani sem tudta azokat s legalább élvezni akarta a helyzet ártatlan örömeit, amíg lehet. Szokatlan titkolózásának is ez lehetett az oka: félt, hogy álmovilágának gyengéd szövedékét durva kezek széjjeltéphetnék. E részben két oldalról is fenyegette veszély, az ifjú cári pár részéről, amely az Amália hercegnővel kötendő házasságot óhajtotta, és a diplomácia részéről.

Osztrák részről már elejétől fogva bizonyos félelemmel látták, hogy a nádor inkább az anyacárnéhoz és környezetéhez vonzódik. Hiába iparkodott a főherceg meghatározott napi életrenddel egyensúlyban tartani magát az ellentétes orosz udvari csoportok közt, minthogy mindenki figyelte, a tényállást hamar észrevették. A dél a cárnak volt szentelve. Az ő asztalánál ebédelt a főherceg. Az első napokban, az uralkodó gyengélkedése idején, amikor a cár nem jelent meg az asztalnál, ebéd után szobájában kereste őt fel, tudakozódva állapotáról. Ilyenkor zavartalanul, négy szemközt beszélgethetett vele. A cár teljes nyíltsággal beszélt politikai ügyekről is,¹⁴⁰ úgyhogy a nádor elég kimerítő jelentéseket küldhetett a kérdésekről, amelyek a cárt foglalkoztatták, és politikai nézeteiről.¹⁴¹ Az este viszont az özvegy cárnénak volt főntartva, sőt egyes esetekben ott is ebé-

¹³⁸ Szapáry idézett ápr. 2. és ápr. 26. jelentése. Sammelb. 61.

¹³⁹ Szapáry ápr. 2. jelentése.

¹⁴⁰ Hudelist ápr. 5. jelentése, Russl. Rel. 1803. 1. szerint: „Son Altesse Royale ayant choisi le moment après le dîner pour venir s'informer -de l'état de sa santé, il en est résulté un tête-à-tête presque journalier qui commence à devenir un habitude et qui ne laisse que de donner déjà un peu de jalousie!”

¹⁴¹ *Iratok*. I. 588—591. 1.

delt. Ott érezte magát igazán jól a két nagyhercegnő: Katalin és Mária, a weimari herceg mátkája társaságában.

Ez a sűrű érintkezés az özvegy cárnéval, a nádor vonzalma hozzá, már az első napokban megütközést keltett a cár környezetében. A cárnak a nádor mellé beosztott főhadsegéde célozgatott is, hogy I. Sándor május közepe táján birodalma egy részének beutazására készül. A főherceg erre azt felelte, hogy semmiképpen sem akarja az uralkodót útjában gátolni, ő az alatt az udvarban szándékozik maradni. Ez kellemetlen hatást kelthetett, mert csakhamar azt kezdték hangoztatni, hogy a cár addig nem utazhat el, amíg vendége Pétervárott van.¹⁴²

Még veszedelmesebb hatása volt azonban annak, hogy a főherceg a badeni hercegnővel nem foglalkozott. A fáma hamarosan elejtette ezt a házasságtervet, ami annál több fejtörésre adott alkalmat a diplomáciai karban, hogy akkor tulajdonképpen mi is a célja a nádor utazásának? Előző útjainak kifejezetten politikai jellegére visszaemlékezve, most is hasonlókat szimatoltak. Ezt a véleményt még inkább megerősítette, hogy Ausztriának akkor nem volt rendes követe Pétervárott. A francia és a porosz követ tehát fölreverte a harangot, új szövetkezéssel és háborús hírekkel nyugtalanították a lakosságot. A Pétervárott élő sok francia mesterembert, művészt és nyelvemestert a köztársaság követe kitűnően fölhasználta a lárma terjesztésére. Az angol követ viszont mindent megtett, hogy a szövetségi tárgyalások hírét megérő a-sítse. Ez az orosz államférfiakat is megrémítette. Rossz szemmel nézték a bizalmas beszélgetéseket, amelyek a cár gyengélkedése

¹⁴² Szapáry ápr. 2. jelentésében: „dass dió grosso Zutraulichkeit Seiner Königlichen Hoheit gegen Ihre Majestät, der Witwe einige Aufmerksamkeit bei Seiner Majestät den Kay ser schon erregt, scheint weilen Seiner Majestät Generail-Adjutant, der bei Seiner König. Hoheit angestellt ist, heute um sein Aufenthalt befraget, zugleich gesicherte, dass Seine Majestät der Kayser im Helfte Mai nach unseren Stil im willens sev im Inland herumzureisen: auf welches Seine König. Hoheit sich äussern hätten sollen: Er wäre nicht da, um Seine Majestät in mindesten von seinen Reisen zu hindern und wenn auch allerhöchst Dieselbe reisen wollten, er wolle unterdessen allhier verbleiben. Der General-Adjutant solle darüber gestutz haben und mehrmahlen dieses Gespräch erneuert auch versichert haben, dass so lange Seine König. Hoheit hier verbleiben würden, Seine Majestät nicht abgehen werden.“ V. ö. Hudelist ápr. 5. jelentését is.

idején olyan bensőségesekké váltak.¹⁴³ Azontúl megzavarták együttlétüket, nem hagyták őket magukra, a cár esetleges politikai tárgyú megjegyzéseit elhomályosító magyarázatokkal kísérték.¹⁴⁴ A cár bizalmát ugyan már nem lehetett megingatni, a nádor több félreértést is eloszlatozott,¹⁴⁵ de a sok lárma neki sem volt kellemes és a kíséret tagjai kezdték észrevenni, hogy a cásra feszélyezővé válik a nádor hosszú oroszországi időzése. Különösen idegesítette a főherceg jelenléte az államférfiakat, miután Anglia megüzente a háborút Franciaországnak.

A nádor, akit mindennekfölött Katalin nagyhercegnő kötött le, nem vette ezt észre, de környezete megérezte. Szapáry már április 2-án írt is a császárnak, ha a Katalinhoz való vonzalom nem tetszenék neki, vagy ha a cár utazása miatt célszerűnek tartaná, hívja vissza bármi ürügy alatt a nádort. Április 26-án már meglehetősen kiélezett helyzetben megújította ezt az előterjesztést. Akkor már nemcsak attól félt, hogy a főherceg egészségére káros lehetne, ha szerelme megerősödik és végre az orosz egyház mégis meghíúsítja a házassági tervet, hanem attól is, hogy az anyacárné iránti ragaszkodása rossz hatással lesz az osztrák-orosz barátság fejlődésére.

Szapáry igyekezett a főherceget is rábeszélni, szólna a cárnak elutazásáról, de a nádor hallani sem akart róla, hogy a cár és Konstantin nagyherceg utazása miatt április végén ők is elutazzanak. Kijelentette, hogy a kellemetlen, hosszú utat ilyen rövid időért nem is tette volna meg. Júliusig szándékozott ott maradni és ezt közölte is az özvegy cárnéval, aki azonban arra szerette volna rávenni, hogy maradjon szeptemberig, nevenapja ünnepéig. Szapárynak meg azt hajtogatta: nem érti, miért nem szól a cár neki személyesen, ha kellemetlen a jelenléte. Majd azzal hozakodott elő, hogy az előző évben egy angol herceg négy hónapot töltött Pétervárott és senki sem ütközött meg rajta, neki

¹⁴³Hudelist ápr. 27. jelentőm?. Kussl. Kel. 1803. 1.

¹⁴⁴ *Iratok*, I. 595. 1.

¹⁴⁵ Hudelist ápr. 27. jelentésében: „Monseigneur a dissipé, depuis qu'il est ici plusieurs prétentions fâcheuses, et paroît avoir préparé l'esprit de l'Empereur pour en profiter dans une conjoncture plus favorable: mais sans quelque accident heureux, hors de calculs ordinaire, il ne paroît guère que pour le moment il pourra hasarder d'aller plus loin.“

pedig annál több joga van az ott tartózkodásra, mert a család tagja. Csakhogy ez az angol herceg olyan fiatal volt, hogy diplomáciai megbízása nem lehetett, azonkívül kíséret nélkül volt és hotelben lakott. Amikor elhatározta magát, hogy beszél a cárral, akkor is egyszerűen megmondta, hogy Péter Pálig szándékoznék maradni. A nádor szerint a cár ebbe beleegyezett, Szapáry szerint azt felelte: „Bleiben Sie meinewegen drei Jahre.“

Szapáryt általában aggasztották a következő napok megfigyelései. A cár e megbeszélés napján este későn jött az özvegy cárné báljára, kedvetlen volt és a nádorral keveset beszélt. Másnap a cár ebédjén is hideg volt a hangulat; a társalgás vontatottan, jelentéktelen, közömbös dolgokról folyt. Erre Beckers gróf főhadsegéd is figyelmeztette a nádort, aki azután este elpanaszolta az esetet Lieven grófnőnek, a nagyhercegnők udvarmesternőjének. A grófnő azzal nyugtatta meg, hogy legfeljebb a miniszterek szuggerálhattak gyanút a cárnak, azonban tovább adta az ügyet, amire másnap a cár tüntetően szíves volt a nádorhoz és sokat beszélt vele, Beckeret azonban hidegen végigmérte és a példát adjutánsai is követték, akik egyszerűen elnézték Beckers fölött.¹⁴⁰ A kíséretre néhány kínos nap következett, ami Szapáryt arra indította, hogy egymásután több levélben kérte Ferenc császártól urának visszahívását.¹⁴⁷

E diszharmonikussá váló hangulatban egyszerre újra fölmerült a badeni házassági terv és ezzel egyidejűleg elsimultak a kellemetlenségek. Erzsébet cárnő nagyon óhajtotta volna ezt a frigyet. Látva az anyacárnő nagy befolyását József főherceg elhatározásaira, őt kérte meg, az ügy közvetítésére. Ámbár szemellátható volt, hogy az özvegy cárnő szívesen látja leánya és a főherceg szépen fakadó szerelmét, megtette, amit kívántak tőle. Május 6-án szólt a nádornak, aki zavartan vallási akadályokról beszélt és meggondolási időt kért. Ugyanakkor Lieven grófné szóba hozta az ügyet Szapárynak, aki mindjárt fölvetette a kérdést, hogy ha ez a szándékuk, miért hagyják a nádort oly szabadon társalogni Katalin nagyhercegnővel? A fő udvarmesternő biztosította Szapáryt, hogy a tett lépésről a cárnak és nejének

¹⁴⁶ Szapáry ápr. 26. jelentése, Sammelb. 61.

¹⁴⁷ Szapáry ápr. 2., 26. és máj. 1. jelentése, n. ott.

nincs tudomása. Mária cárnő azonban a következő napokban még kétszer hozta elő az ügyet, úgyhogy a nádor az ostrom alól azzal bújt ki, hogy előbb kérdést kell intéznie Ferenc császárhoz.¹⁴⁸

Ezzel is bizonyára időt akart nyerni, hogy a visszautasítást, mentői inkább elhalássza s a közbeeső időben Katalin nagy - hercegnő társaságát még kiélvezhesse. A császárnak is csak napok múlva, május 17-én írt. Objektíve kifejtette az érveket, amelyek a házasság mellett és ellen szólnak. De minden objektivitás mellett az érvelés mégis Amália hercegnő ellen volt kiélezve s a konklúzió is az, hogy csak az anyacárnő határozott kívánsága vagy az állam érdeke bírná rá erre a nászra, mert nem hiszi, hogy éppen nem egyező természetük mellett a házasság valaha is boldog lehetne.¹⁴⁹

Vele egyidőben Szapáry is írt a császárnak, ő határozottabban állította be a helyzetképet. Láttá, hogy a nádor nem akar tudni erről a frigyről, de ha nem kapna határozott választ, az özvegy cárné iránti mély tiszteletből mégsem fogna nemet mondani. A nádor megházasítását, egyenesen kötelességnek fogta föl. De ha a badeni ajánlatot politikai okok nem parancsolják, szabad kezét kért a nádor részére és módot proponált, hogy a császár esetleg megkérje számára a cártól Katalin nagyhercegnő kezét.¹⁵⁰

Az új fordulat után különben a helyzet lényegesen megváltozott. Május közepén a nádor az özvegy cárnővel Pavlovszkba költözött. Csak csütörtökönként járt be a cárhoz ebédre.¹⁵¹ A politikai kombináció és gyanú tehát elült, a hírek elcsendesedtek, a feszültség felengedett. A nádor most már inkább csak az özvegy cárnő vendége volt. A politika kikapcsolódott, a látogatás tisztán érzelmi jelleget öltött. Ámbár a nádort bizonyos rezignáció kerítette hatalmába, nem volt ereje, hogy kiragadjja magát az őt teljesen lekötő társaságból.

¹⁴⁸ Szapáry máj. 17. jelentése. Samnelb. 61.

¹⁴⁹ *Iratok*, I. 595. és 604—605. 1.

¹⁵⁰ Szapáry máj. 17. jelentése.

¹⁵¹ Hudlist máj. 8. és 19. jelentése. Russl. Hol. 1803. 1.

Határozott föllépéssel korábban talán elérhette volna vágyát. Szapáry még a badeni ajánlat után is úgy vélte, hogy sem az özvegy cárné, sem a cár nem gördíténének akadályt a nádor és Katalin násza elé. A főherceg azonban másként látta az ügyet. Már április 26-i levelében írt róla Ferenc császárnak. Kétségbe vonta ugyan, hogy Katalin nagyhercegnő hajlandóságot mutatna iránta, de bevallotta, hogy a két nagyhercegnő közül bármelyik boldoggá tenné. Bevallotta azt is, hogy az özvegy cárné ismételen említette előtte, mennyire sajnálja, hogy egyházi akadályok és adott szava miatt nem boldogíthatja őt ismét valamelyik lánya kezével. Ezek a szavak s a nagy tisztelet, amellyel a főherceg Mária cárnő iránt viseltetett, tartották vissza attól, hogy nyilatkozzék.¹⁵² Szapáryt azonban orosz urak még tartózkodásuk elején úgy informálták, hogy az egyházi akadály alól, amely a görög rítus szerint tiltotta a második házasságot, lehetett volna diszpenzációt szerezni.¹⁵¹ A badeni ajánlat után erre már nem volt remény.

Június közepéig tehát a nádor élvezte a pavlovszki intim társaságot. 13-án érkezett Ferenc válasza, amelyben meghagyta a nádornak, hogy csak szíve vágyára hallgasson. Minthogy az özvegy cárnő ez időben ismételen érdeklődött u válasz iránt, a nádornak még voltak lelki küzdelmei. Végre mégis megmutatta Ferenc levelét és őszintén elmondta érzelmeit is, amit a cárné megnyugvással fogadott.¹⁵⁴

A hátralévő idő már az úti készülődésnek szólt. Június 25-én a nádor Kamenoj-Osztrogban volt a cártól búcsúzni, 27-én indult Moszkván, Kieven, Lembergen át vissza.¹⁵⁵ Búcsúja ez

¹⁵² *Iratok*, I. 597. I.

¹⁵³ Szapáry ápr. 2. jelentésében. Hudelist azonktn már ápr. 27-én jelentette, Russl. Rel. 1803. I.: „Son Altesse Royale paroît avoir appris avec quelque peine que l'affaire du mariage des deux Grande Duchesses, surtout celui de la Grande Duchesse Chaterine destiné au prince héréditaire Palatin, soit déjà si fort avancée qu'on ne peut guère espérer d'y apporter un changement.“ — Szapáry csak jún. 9.-ről értesítette Colloredót. a házassági terv szétfoglalásáról. Sammeib. 61.

¹⁵⁴ *Iratok*, I. 609. I. és Szapáry jún. 27. levele Colloredóhoz, Samnelb. 61.

¹⁵⁵ Hudelist jún. 29. jelentése. Russl. Rel. 1803. I.

alkalommal egy szép idill kényszerű megszakítása volt s az úrt, amely távozásával támadt, ott is sokáig érezték.¹⁵⁶

Szép álmai meghiúsulása után a nádor minden áron házasodni kívánt. Elutazása idején Pavlovskból arra gondolt, hogy Katalin Sarolta szász-hildburghauseni hercegnőt kéri meg, kinek eljegyzése Konstantin nagyherceggel éppen akkor bomlott föl.¹⁵⁷ Novemberben azután még egyszer fölújult a remény, hogy Katalin nagyhercegnőt mégis hozzáadják. Budán ugyanis úgy értesültek, hogy ebben a kérdésben Mária cárnénak és Sándor cárnak differenciái voltak, és hogy a cár a tervet csak azért ellenezte, mert bizalmatlanságot látott maga iránt a nádor viselkedésében.¹⁶⁴ Ijabb kérdés ment tehát az özvegy cárnéhoz, akitől azonban még november végére megjött a válasz, hogy az egyházi akadály miatt a terv megvalósíthatatlan.¹⁵⁹

A következő évben azután Bajorországban történtek puhatolódzások. de ott a franciák miatt nem merték magukat elhatározni.¹⁰⁰

1809 tavaszán Katalin nagyhercegnő Magyarországon utazott át új hazájába, Odenburgba, ahol Péter Frigyes György herceg felesége lett.¹⁰¹ A régi vonzalom csendes rezignációval akkor még egyszer fölillant. A nádor eléje utazott és az ország határáig ő szolgáltatta neki a lovagi kíséretet. Azután még egyszer kerültek sűrűbb kapcsolatba. Tizenkét évvel a nádor emlékezetes harmadik oroszországi útja után Bécsben, a bécsi kongresszus ünnepségein találkoztak. Akkor a bécsiek tudni vélték, hogy az özvegy hercegnő és a nádor közt fölújulnak a régi tervek,¹⁶² de a hercegnő a württembergi királlyal lépett házasságra.

¹⁵⁶ A legnagyobb meghatottsággal ír róla az özvegy cárné is (jún. 27., ónaptár szerint 15.). Russl. Corr. fasc. 137. a.

¹⁵⁷ Szapáry levelei jún. 27. és júl. 31.-ről Colloredónak. Sammelb. 61. Katalin Sarolta Frigyes szász-hildburghauseni herceg legidősebb, 1787-ben született leánya volt.

¹⁵⁸ Szapáry Colloredónak nov. 3. u. ott.

¹⁵⁹ Szapáry Colloredónak nov. 27. n. ott.

¹⁶⁰ Szapáry Colloredónak 1804. jan. 26., márc. 29. és ápr. 25. levelei u. ott.

¹⁶¹ A herceg 1812. dec. 27.-én meghalt, Katalin nagyhercegnő utóbb. 1816. aug. 24. másodszer is férjhez ment I. Vilmos württembergi királyhoz, de 1819. jan. 9.-ón újra özvegyiségre jutott.

¹⁶² Fournier, August: *Die Geheimpolizei auf dem Wiener Kongress.* (Wien—Leipzig, 1913.) 306. és 405. l.

Ezek után az orosz kapcsolat elhalványult, ám bár az özvegy cárnéval a nádort továbbra is őszinte érzelmi kötelékek fűzték össze. Teljesen kikapcsolódott azonban a főherceg a diplomáciai küldetésekből. Nem sikerültek házassági törekvései sem, bármennyire áhítozott is a meleg családi életre. Bizonyos, hogy a pétervári emlékek után nem politikai házasságra vágyott és 1803 óta nem titkolta, hogy nem hajlandó komoly érzelmi vonzódás nélkül házasságot kötni. Vágyainak megghiúsulása tehát annál nagyobb lelki odaadással fordította minden erejét a belpolitikai kérdésekre.

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG ÚTJÁN.

Az a kép, amelyben az 1796-i nádorválasztás után Káté István kifejezte a nemzet gondolkodását a nádorságról, a késő szemléltre talán naivitásként hat. Nem szabad azonban másfél-századdal későbbi szemmel néznünk, de főképp nem szabad elfelejtenuk azt a közel háromszázados küzdelmet, amely e méltóság lényege, hatalmi körének magyarázata körül folyt. Az új választás a nemzet diadala volt, álláspontjának legalább külső érvényesítése. A jövő titka volt, sikerül-e egyáltalán ennek a látszatnak belső tartalmat is adni. Ez a méltóság új viselőjének gondolat- és érzelmvilágától függött. Vérségi kapcsolat és családi hagyomány eleve kizárták azt, hogy József nádor császári bátyja ellen föllázadjon, vagy akárcsak hajlandó legyen őt félrevezetni a nemzeti törekvések támogatásában, ha azoknak jogosult voltát fölismerné. Ezt már egyenes jelleme sem engedte volna meg. Kétségtelen, hogy helytartói éve bizonyos reményeket keltett a nemzetben, bár ezeket közelebbről meghatározni és körülírni nem tudjuk. Valószínűleg azok a kortársak, a közéletnek azok a vezető férfiai, akik megérezték azt a bizonyos rezonanciát, amelyet csak óvatosan és tapogatózva előadott nézeteik és véleményeik a fiatal főhercegben keltettek, maguk sem tudtak volna erre a kérdésre felelni. Egyelőre csak bizonyos érzés fejlődött: bizalom és rokonszenv, amely igen erősen megvolt Sándor Lipót nádorban és vele szemben is. De nem csaphatott-e ez egyszerre az ellenkezőbe, amint Sándor Lipótnál megtörtént? És hogyan lőhetett azt remélni, hogy a fiatal nádor érzésben és gondolatban igazán megértse a nemzetet, amelyet annyi generáció és tulajdon bátyjai: a császár és nádorelődje som értettek meg igazán? Hogyan lehetett azt várni, hogy a nádor, aki sűrűn kapta a napi ügyekre vonatkozó utasításokat császári bátyjától — akinek szilárd elhatározással engedelmes-

kodni is akart —, a bécsi gondolkörrel tízemben nyílt szemmel a helyzet és az ügyek önálló megítéléséhez eljusson?

Hogy ez hogyan történt, azt kíséreljük meg az alábbi sorokban fölvezetni.

József főhercegben gyermekkora óta megvolt az új helyzetek megértéséhez szükséges alkalmazkodó képesség. Testvérei közül egyik sem alkalmazkodott oly könnyen és hamar idősebb bátyjai köréhez, mint éppen ő. Életbevágó pillanatokban, amikor például helytartói szókét elfoglalta, vagy amikor a hírhedten szeszélyes cár udvarában kellett föllépnie, az első pillanat megilletődése után mindjárt föltalálta magát, rokonszenvet keltett, de viszont még ahol érzelmileg kötve volt is, higgadton és részrehajlatlanul ítéletet is tudott alkotni. Elég e tekintetben azokra a levelekre utalnunk, amelyeket Budáról vagy Pétervárról érkezése után a császárnak írt.¹ Ahol komoly dolgokról volt szó, érzelmei nem vezették félre. Carl ipjával szemben is mindig hidegen ítélkezett és véleményét őszintén továbbította Ferenc császárnak.“

Nagy alkalmazkodóképessége és az új viszonyok gyors megértése mellett éppen higgadt ítélete volt jellemének legkiválóbb tulajdonsága. Korán kifejlett kritikai érzékét már belgiumi hadinaplója is elárulta. Helytartósága kezdetén azonban elfojtotta ezt a hajlamát, Ferenc császár leveleinek szellemében vállalt az uralkodónak a kormányzati ügyekről. Az az ügykör, amelybe őt a császár személyesen bevezette, rendőri természetű volt: a Spissich-ügy, a zempléni vizsgálat, a gyanús szellemű tanárok ellen indított eljárás és egy sereg mások: Hanslovics aradi minorita tanár, Delivuk Márk kamarai titkár, Réz József békésmegyei szemorvos stb. ellen beérkezett följelentés kivizsgálása.³ Már az első napokban rájött azonban helyzetének viszásságaira és — minthogy hírét a nemzet előtt elrontani nem akarta, megkérte a királyt, hogy fölterjesztéseit, ne küldje a kancelláriához, ahol nem tartanak titkot.⁴ Ez a fölterjesztése nem is volt a saját fogalmazása, hanem a jogügyi igazgató

¹ *Iratok*, I.;30. és 209. 1.

² *Iratok*, I. 368. 1.

³ *Iratok*, I. 32. 1.

⁴ *Iratok*, I. 36. 1.

javaslata, amelyen csak stiláris jellegű változtatásokat tett. E mellett a jogügyi igazgatón kívül még Végh országbíró és Majláth tárnokmester írásbeli véleményét is figyelembe vette. Végh óvatosan viselkedett. Augusztus végén még hangsúlyozta, hogy a följelentett tanárok ellen emelt vádak nem tényekre és cselekedetekre vonatkoznak, de hirtelen fordulattal mégis utalt arra, hogy a közvélemény a vádlottakat veszedelmes embereknek tartja, és hogy Martinovicsék védekezésükben arra hivatkoznak, hogy véleményük a nyilvánosan hirdetett tanokkal egyezik. Ezen az alapon foglalt állást annak az elvnek érdekében, hogy az uralkodó fontos állásokra tetszése szerint állíthasson megfelelő embereket, és ítélte el az 1791: 18. t.-c.-et, amely megkötötte a király kezét, hogy pusztá följelentésre, előzetes vizsgálat mellőzésével nem fog közhivatalnokokat állásukból nyugdíj nélkül elbocsátani.⁵ Majláth még határozottabban emelte ki, hogy a bizonyítékok elégtelenek, s az iskolák megtisztítását más eszközökkel vélte elérhetőnek, a vádlottak közül pedig csak kettőnél javasolta, nem elbocsátásukat, hanem nyugdíjazásukat. Minthogy a kérdés az 1791: 18. t.-c.-kel szorosan összefüggött s kapcsolatba volt hozható elődeik elbocsátásával is, sem az országbíró, sem a tárnokmester elvileg nem foglalhattak olyan állást, amely a felségjogok megszorítására látszott törekedni, de érvelésük jogi része mégis arra enged következtetni, hogy ha ebben az értelemben nyilatkoztak is, nem nagyon lelkesedtek a tanárok elbocsátásáért. A főherceg azonban három alapjában egybehangzó vélemény és a császár ismételt sürgetései után már a vallás, a jó erkölcs és a felségjogok érdekében is alig támaszthatott ebben az ügyben az övékén túlmenő kételyeket. A kérdés további lefolyása mégis más irányba terelődött. Az államtanácsban Izdenczy, mint referens, túlságosan a felségjogok irányában és az 1791: 18. t.-c. ellen élezte ki a problémát és kihívta maga ellen a felvilágosult Eger és Zinzendorf államtanácsosok éles bírálatát.⁷ S az év végén beérkezett egy másik ügy is, a jogügyi igazgatónak egy javaslata a reformmozgalom

¹ *Iratok*, I. 33. és 42. 1.

² *Iratok*, I. 41. és 42. 1.

³ *Iratok*. I. 51—53. 1.

elfojtásáról, amelyet az államtanács magára sértőnek, sőt alaptalanul rágalmozónak minősített, s az uralkodótól Németh János rendreutasítását kérte. Az uralkodó ezt a kérést csak annyiban módosította, hogy a jogügyi igazgatónak, aki „hivatali kötelességét az ő megalégedésére teljesíti”, tudtára adta, hogy elvesztené kegyét, ha a jövőben is hasonló modorban írna.⁸ Ez a helytelenítés néhány hónappal azután, hogy a császár elégedetlenségével szemben éppen ő vette védelmébe a vizsgálati ügyekkel túlságosan megterhelt, jogügyi igazgatót,⁹ bizonyára gondolkodóba ejtette a főherceget.

Amikor a zalamegyei vizsgálat eredményét Németh János eléje terjesztette, már szigorú kritikával kísérte az egész ügy lefolyását. A fővádolt Spissich János alispán volt, akinek főképp szabadkőműves kapcsolatai alapján fölforgató tevékenységet tulajdonítottak. A vizsgálat azonban ez esetben is csak gyanúkat állapított meg kellő bizonyítékok nélkül, és maga a jogügyi igazgató ezen az alapon csak Spissichnek és a többi fővádoltnak hivatalától való megfosztását hozta javaslatba. A főherceg ezt már nem hagyta szó nélkül és nyíltan rámutatott a vizsgálat hibáira. Spissich esetében iratainak kézrekerítése volt a főcél, de a jogügyi igazgató, amikor Spissich úgy nyilatkozott, hogy azokat megégették, nem kutatott tovább utánuk, ámbár tudta, hogy Spissich mások kezére adta őket. Kifogásolta azonban a főherceg azt is, hogy Németh a vádlottakat csak a fő vádpontokról hallgatta ki s — ámbár e vallomások egymásnak ellentmondalak —, a kihallgatottakat nem szembesítette egymással. Ezért azt ajánlotta, hogy küldjék le a megyébe királyi biztosul Somogyi János udvari tanácsost, a kancellária előadó tanácsosát, aki egyben a nyomozást tovább vezetné.¹⁰ Ezzel Németh János nimbusza szétfoslott. Bármily rettenhetetlennek tartották is a veszedelmes elveket vallók üldözésében, az alapos eljárásába vetett hitet a főherceg kritikája lerontotta, és kiemelkedő befolyása az igazgatás vezetésében, amely egyáltalán nem állt arányban tehetségeivel, megdőlt.

⁸ *Iratok*, I. 16—18. és 75. 1.

⁹ *Iratok*, I. 54. és 56. 1.

¹⁰ *Iratok*, I. 96—111.. különösen 109—110. 1.

Néhány nappal a jogügyi igazgatónak 1796 első napjaiban történt megintése után a főherceg egy új följelentésről számolt be a királynak, amely a zemplénmegyei főispántól érkezett be Szemere Albert ellen. Szemere a megyei nemesség egy összefogásán a királyi hatalomról és a szubszídium követeléséről olyan kijelentéseket tett, amelyek felségsértés számba mentek. A főherceg azonban óvatosságra figyelmeztette a királyt, meri Szemere a Martinovics-üggyel kapcsolatban jó szolgálatokat tett és a följelentés esetleg bosszú műve lehet; ezért azt tanácsolta, hogy a Zemplénben folyamatban lévő vizsgálat királyi biztosa, Szentivánvi Ferenc bízássák meg ennek a kérdésnek kivizsgálásával is. Ezért a „bölcös és méltányos tanácsért“ Ferenc akkor meg is dicsérte öccsét“ s a vizsgálat lezajlása után — egy évvel később — a nádor a jogügyi igazgató fölmentő előterjesztésének súlyosbításával azt javasolta, hogy Szemere kétértelmű és meggondolatlan szavaiért a királyi biztos útján mérsékletre intessék.¹² Ez volt az első lépés, amelyben a királyi helytartó a vizsgálati ügyekben önállóan lépett fel, és további fejlődésére kétségtelenül nagy hatással lehetett, hogy ezt a föllépését a további vizsgálat igazolta. Még be sem fejeződött ez az ügy, a királybiztató elismerése egymagában elég volt, hogy a rendőri jellegű ügyek, amelyekkel Ferenc császár olyan nagy előszeretettel foglalkozott, a helytartó működésében háttérbe szoruljanak.

1796 elején a főherceg levelezése hirtelen elkanyarodik azoktól a témáktól, amelyeket Németh jogügyi igazgatónak a reformok elfojtására vonatkozó javaslata tartalmaz. Már február elején fontos gazdasági kérdésre hívja föl a király figyelmét: a lengyelországi borkereskedelemre, hogy a hegyaljai szőlőtermelés lehanyaglott és a magyar bor Lengyelországban — annak két felosztása után — elvesztette piacát, amiért is az árak visszaesnek s egész megyék lakossága annyit veszít, hogy a kontribúciót, nem tudja megfizetni. Ez volt az első kezdeményezése magyar közügyben, amely természetesen beleütközött a hagyományos bécsi politikába. Kérése tehát, hogy a király segítse fel a magyar bortermelést, visszautasított, Ferenc az

¹¹ *Iratok*, I. 78. 1.

¹² *Iratok*, I. 171—175. 1.

Ausztria és Magyarország közötti feszült (gespannt) kereskedelmi viszonyra hivatkozott, amelyen nem lehet változtatni, mert fenn kell tartani az osztrák tartományok virágzását, mint-hogy azok sokkal jelentékenyebben járulnak a közterhekhez. Csak nagy titkon tette hozzá, hogy majd jobb időkben ezen a téren ia találnak valami megoldást.¹⁴

De a főherceg lelki kibontakozásához hatalmasan hozzájárult a külpolitika is. A franciák lassú előnyomulása a Rajnánál és Napóleon diadalai Lombardiában Ferencet nagy erőfeszítésre kényszerítették. Július 30-án a nádorhoz intézett legfelsőbb kéziratban bejelentette a háborút és a nemzet segítségét kérte: szubsídiumot és újoncokat.¹⁴ A nádor tevékenysége tehát erre a térre terelődött, ahol sok közéleti férfúval kellett érintkeznie, erősebben belekerült az élet forgatagába, közvetlenül értesült sokak véleményéről, bizonyára sok panaszról is. Olyan perspektíváknak kellett feltárulniok előtte, amelyekről az előző hónapokban még alig hallhatott valamit. Levelezéséből csak két esetről tudunk, amely a közvélemény tekintetében megdöbben-tette. Mindkettő a főméltóságok kicserélésével volt kapcsolatos. Üdvözlésük szokásszerűen futott be a megyékből. Már 1795. szeptember végén mutatta neki az új országbíró a pozsony-megyei alispán üdvözlő iratát, amelyben ez mentegetőzött, hogy nem küldtek hivatalos üdvözlést, mert féltek, hogy felsőbb helyről ezért üldözés vagy büntetés érhetné őket.¹⁵ Utóbb pedig Szepes megye közgyűléséről hallotta, hogy az ugyan elhatározta az üdvözléseket, de fenntartotta azt a jogot, hogy esetleges országgyűlésen Zichy Károly gróf országbíró és Ürmónyi József perszonális elbocsátását sérelemként hánytorgat-hassa föl.¹⁸

A háborús tervek fölvetésével természetesen szőnyegre került az alkotmányos kérdés is. A főherceg először közvetlen környezetével tárgyalt: a primással, a tárnokmesterrel és Almásy Pál tartományi biztossági főigazgatóval, akik konkurzus — a

¹⁵ *Iratok*, I. 80. l.

¹⁴ *Iratok*, I. 89. l.

¹⁵ *Iratok*, I. 35. l.

¹⁶ *Iratok*, I. 55. l.

főherceg hozzászólta: „(láss heisst ein kleiner Landtag“ — összehívását ajánlották.¹⁷ József főherceg mindjárt fölvetette a kérdést, hogy a konkurzus előtt a hatalmasabb mágnásokat és püspököket előzetes konferenciára hívná össze.¹⁸ Bécsben meghökkenetek ettől a kívánságtól, még a konkurzustól is fáztak, pedig a főherceg udvarmestere, Szapáry János gróf már akkor megírta Colloredónak, hogy a legcélravezetőbb az országgyűlés volna.¹⁹ A szubszídium nem volt népszerű, mindenki az alkotmányos jogok kijátszásának tekintette, ha nem az országgyűlés szavazta meg, s az alkotmányos érzésű főispánok legalább is megyei közgyűléssel akarták a kérdést elintézni, ami máris jelentékeny idővesztést jelentett. Feltűnő volt különösen Végh István helytartótanácsosnak, az országbíró fiának akadékoskodása a szubszídium ügyében.²⁰ Egy hét múlva a főherceg megsürgette az elhatározást a konkurzust illetően.²¹ Közben megérkezett a király levele, amely a helytartót Laxenburgba hívta.²² Ott is, visszajövetele után is egész működését, kitöltötte a hadi előkészületek irányítása.

Amilyen lelkesen dolgozol! a főherceg a szubszídiumok megajánlásán, a katonák és lovak állításán, olyan következetes határozottsággal alakult ki a rendekben az egyöntetű vélemény, hogy országgyűlést fognak kérni. A főherceg már szeptember ó-én megírta ezt a királynak.²² 12-én lefolyt a nádornál a főurak konferenciája. A megjelentek egyértelműleg odanyilatkoztak, hogy komoly eredményt csak országgyűléstől lehet várni. Az ott szerzett tapasztalatok alapján a főherceg jó reményekkel volt eltelve, biztosította az uralkodót, hogy a hangulat igen jó,²⁴ majd azt írta: „az egész ország ég a vágytól, hogy az országgyűlésen megmutassa Felsőgednek, mire képes.“²⁵

¹⁷ *Iratok*. I. 9J—95. 1.

¹⁸ *Iratok*, I. 94. 1.

¹⁹ *Iratok*, I. 95. 1.

²⁰ *Iratok*, I. 112. 1.

²¹ *Iratok*, I. 112. 1.

²² *Iratok*, I. 95. 1.

²³ *Iratok*, I. 117. 1.

²⁴ *Iratok*, I. 120. 1.

²⁵ *Iratok*. I. 121. 1.

Ez ismét nevezetes fordulat volt. Még egy éve sem múlt, hogy a gyanús tanárok ügyével kapcsolatban Németh János javaslatára azt írta császári bátyjának „dass ich leider öfters und besonders durch das obgedachte Praesidial-Schreiben beobachtet habe, wie man das glänzendste Vorrecht eines Monarchen, die ausübende Gewalt Euer Majestät aus den Händen reißen suche.“²⁶ A föltétlen engedelmes hit azonban, amellyel akkor még minden Bécsből érkező utasítás és információ s a neki onnan tanácsadókul ajánlott urak iránt viseltetett, azóta erősen meg-ingott. Ez utóbbiak közül Majláth tárnokmester volt leghasználhatóbb munkatársa, de ő is szerzett egy rossz pontot, a Vízi-városban 1796. augusztus 6-án kitört tüzvésznel, amikor az oltás irányításában nem mutatott elég erélyt.²⁷

Ezzel szemben tapasztalhatta, hogy a világnézeti torzsalakodások mögött gyakran önérdék, vetélkedés és gyűlölet húzódik meg. Láta azt is, hogy az állam különböző hatóságai mennyire függetlenítik magukat egymástól, hogy nincs meg közöttük a szükséges összeműködés. Elég a szerémi pestisre utalnom, amely-nél a haditanács minden lehetót elkövetett, hogy az (Egészség-ügyi kordon emberei ne kapjanak fegyvert és ezzel a vész leküzdését és lokalizálását akadályozta. Az ürügy az volt, hogy a polgári lakosság a fegyvereket más célokra használhatná. Maga figyelmeztette tehát a királyt, hogy ettől nem kell félni, mert a kordon katonai vezetés és ellenőrzés alatt áll.” Talán már ekkor felvillanhatott, benne az a gondolat is, hogy a magyar kérdések bécsi megítélése nem elfogulatlan. Mindenesetre jelentkeznie kellett azonban ennek a gondolatnak, amikor Ferenc császár kérését a magyar borkereskedelem fölsegítésére, — amelyet Szapáry János gróf főudvarmester vagy a tartományi főbiztos-sági igazgató, Almásy Pál gróf információi alapján terjeszthetett elő¹⁹ —, elutasította.

²⁶ *Iratok*, I. 49. 1.

²⁷ *Iratok*, I. 91. 1.

Iratok, I. 32., 56—58. 1.

²⁸ Szapáry 1784-ben megjelölt umukájában: *Der unthutige Reichthum Ungarns, wie zu gebrauchen?* sokat foglalkozik a borkereskedelemmel. Almásy viszont 1793-ban *Schnitzer Staatsanzeigen-jában* jelentetett meg egy értekezést *Considerationes super statu cmmmerciali Hungáriáé.*

A döntő ebben a fejlődésben mégis az országgyűlés lehetett. Addig az esetleges sejtések és érzelmek még nem erősödhettek meggyőződéssé. Hogy a konkurzus és az országgyűlés kérdésével kapcsolatban lényeges fordulat állott be a főherceg gondolkodásában, abban valószínűleg Batthyány József gróf bíboros hercegprímásnak lehetett nagy része. A főherceg már 1792-ben, Ferenc király koronázása idején úgyszólván mindennapi vendég volt az érseknél s nagy tisztelettel és bizalommal viseltetett iránta. Halála után is sajnálkozva emlegette, hogy a főpapi karnak nincs más hasonlóan nagytekintélyű tagja. Majláth és Almásy nem voltak elég tekintélyesek ahhoz, hogy a konkurzus gondolatának a főherceget megnyerjék. Az országgyűlést, minden előkészítés nélkül az adott politikai légkörben maga a primás sem merte megpendíteni. Az a készség azonban, amellyel ez a nagytekintélyű egyházfő 1790-ben is ismételten segített Zichy Károly grófnak és Ürményi Józsefnek az alkotmányos érdekek diadalravitelében, kétségtelenné teszi, hogy tüikor is hasonló mérséklettel szerepelt az 1796-i országgyűlés előkészítésében. Ezzel a föllépésével pedig bizonyára nagyon mély hatással volt a nádor elhatározására.³¹ Tévednénk, ha azt hinnők, hogy a főherceg hirtelen pálforduláson ment át, de azokat a gátlásokat, amelyek az alkotmányos és a nemzeti érdekek méltánylását akadályozták, ez a kérdés és az akkori tárgyalások hártották el az útból. Főképpen az szakította el megválasztása után a nádort az Izdenczy-féle szemlélettől és az ő politikai csoportjától, amely ebben a kérdésben is élesen szembehelyezkedett a megindult folyamattal. Izdenczy még a konkurzus gondolata ellen is fölvette a harcot, s amikor a király utasítására listákat szerkesztett, hogy kik legyenek a meghívandók, és a meghívókat fogalmazta, azt bizonygatta, hogy az ilyen kívánság az adott esetben nem jogos.³² Az Izdenczy—Mednyánszky—Balassa-csoport mindent megtett, hogy a királyban ellenszenvet keltsen az országgyűléssel szem-

³⁰ *Iratok*, I. .597. 1.

Mednyánszky János báró már félévvel a király háborús felhívása előtt, febr. 3.-án jelentette, hogy a primás az elbocsátott Haller grófnak úgy nyilatkozott, hogy a nyáron nem fog nyaralni, mert a király országgyűlést fog összehívni. Privatbibl. fasc. 27.

³¹ *Iratok*, I. 113. 1. Privatbibl. fasc. 39.

ben, s ha már az összehívást nem tudta megakadályozni, az alkotmányos tárgyalás dialektikáját használta ki a diéta és a nemzet befeketítésére. Itt a nádorválasztást nem sikerült megakadályozniok, legalább azt erőltették, hogy a hadiintézkedéseken: szubszídiumon és újoncmegajánlason kívül más tárgy ne kerülhessen a napirendre.³³ Amikor a királyt az országgyűlési megajánlás megváltoztatására bírták, ezzel sikerült olyan felhőrdülést kelteniük, amelynek hatása alatt a rendek elővették a gravameneket. Így elérték azt a további céljukat is, hogy az uralkodó megnehezelt az országgyűlésre és feddő szavakkal zárta be tárgyalásait. Ebben az esetben a nádor szemtanúja volt annak, hogyan rontották el a nemzet jó hangulatát és bizonyára látta azoknak az elkedvetlenedését is, akik ezt a jó hangulatot megteremtették. Különösképen fel kellett figyelnie arra a rideg hangra, amellyel a király Izdenczy fogalmazásában a rendeknek a kereskedelem felszabadítása érdekében előterjesztett kérelmét elutasította.³⁴ Lehetetlen, hogy akkor ne jutott légyen eszébe februári hasonló kísérlete a borkereskedelem ügyében, s hogy akkor a király — ámbár ugyanazzal az érveléssel tért ki — mégis megcsilllogtatta előtte a majdani segítség lehetőségét. El kellett tehát gondolkoznia, hogy amikor végzetesen fenyegető körülmények közt a nemzet fokozott áldozatkészségét veszik igénybe és azt meg is kapják, miért kell mégis ezt a méltányos kérelmet — amelynek teljesítése vagy elvetése erős befolyással volt az ország teherbíróképességére — ilyen nyersen elvetni?

A nádort azután az 1797. év elején is teljesen elfoglalta az inszurrokción és a hadi előkészület: a felszerelés, begyakorlás és ellátás sokféle ágazó teendői. Szó volt arról is, hogy őt magát is leküldik az itáliai harctérre, de ámbár ő maga is sürgette mielőbbi elindulását, kiküldetése folytán halasztódott és végül egészen meghiúsult.³⁶ Tevékenysége ebben az időben nagyon megfeszített volt, minthogy Ferenc a kedvezőtlenre fordult katonai események után családját is Budára küldte. Ezenközben az élet minden megnyilvánulása magára vonta figyelmét és bizony sok

³³ *Iratok*, I. 121—122. 1.

³⁴ *Privatbibl.* fasc. 39.

³⁵ *Iratok*, I. 177—180. és 183—184. 1.

irányban fedezett föl bajokat, amelyeket föltétlenül orvoslandóknak tartott. A császárral folytatott levelezésében tehát szerepük megváltozott; míg azelőtt a császár adott öccsének utasításokat s a helytartó tevékenysége jórészt ezek végrehajtására szorítkozott, most a nádor lett a kezdeményező, aki beszámolt a magyarországi előkészületekről és viszonyokról, rámutatott a hibákra és bajokra és intézkedéseket kért megszüntetésükre. Jelentéseiben sokszor hangoztatta a magyarországi jó hangulatot, a bizakodást és jóakaratot, de azt is látta, hogy sok minden alkalmas annak lerontására. Amikor 1797 januárjában Alvinczy tábornok vezetése alatt a negyedik kísérlet is meghiúsuli Mantova fölmentésére és Wurmser kénytelen volt föladni a várat, a hadszíntéren szerencsétlen fordulatot vettek az események és Napóleon Bécs felé vette útját. Károly főhercegnek, aki már régebben kérte itteni alkalmazását, akkor a Rajnától ide kellett sietnie, de az elveszett helyzetben érdemleges eredményt már nem érhetett el. A franciák előnyomulása osztrák területre nagy riadalmat keltett és különösen a papírpénz hitelének elvesztésében jutott kifejezésre. A nádor ekkor szükségesnek látta — ám-bár közvetlenül nem volt köze hozzá —, mert nyugtalanította, mégis föltárni a helyzetet a király előtt.³⁶ A közönség megrohanta a bankjegy-pénztárakat és bankóit vert pénzre kívánta beváltani. A pénztár csak az érték egyötödéért adott ércpénzt, a többit kisebb bankókban fizette ki, de így is két nap alatt 60.000 forint ércpénzt folyósítottak, úgyhogy a pénztárban már csak 15.000 forintnyi készlet maradt, ami annál veszedelmesebb volt, mert a kamara nem tudott segíteni a bankjegypénztáron. minthogy 600.000 forintnyi készletét röviddel előbb Bécsbe vitték s így csak a legszükségesebb tartalékkal rendelkezett. Ez annál nagyobb gonddal töltötte el, mert a császár lejövele esetére az udvari költségekre, másrésről a főparancsnokság részére nem volt elég fedezet. Szükség esetére tehát a Bécsben foganatosított intézkedéshez hasonló rendelkezést kért.³⁷ Sze-

³⁶ „ . . . die mich zwar directo nicht angelien, die ich mir aber zur Pflicht anreih, Euer Majestät zu berichten, da sie mich sehr beunruhigen“. *Iratok*, I. 175. 1.

³⁷ *Iratok*. I. 175. 1.

lencsére az ügy nem vert nagyobb hullámokat, mert Károly főherceg már egy héttel korábban (ápr. 7.) megkötötte Leobenben a fegyverszünetet Napóleonnal, a kedélyek tehát lecsillapodtak, a hatás csak az élelmiszerek drágulásában nyilvánult meg, amit azonban a háborún kívül a kedvezőtlen termés is előmozdított.

A béketárgyalások előkészítése közben felmerült az a gondolat, hogy Ferenc a magyar korona jogán megkapná Dalmáciát, József nádor tehát arra törekedett, hogy a megszállásnál használják fel az inszurrekciót,³⁸ amelyet úgyis a Dunántúlon összpontosítottak, és megkérte az uralkodót arra is, hogy sok fáradtságának eredményét, a Szombathelynél összevont fölkelő sereget egy szemle és hadgyakorlat alkalmával tekintse meg. Erre ígéretet is kapott, de amikor a kitűzött terminus közeledett, a császár, sok dolgára és fürdőkúrájára hivatkozva, mégis lemondta látogatását.³⁰ Ezt a nádor annál inkább fájtalta, mert a következő időkben a bécsi haditanács részéről olyan kijelentések hangzottak el az inszurrekcióról, amelyek ellen szükségesnek tartotta a leghatározottabban tiltakozni.⁴⁰ Az, amit az inszurrekció fölállítása és megszervezése körül tapasztalt — minthogy akkor teljes lélekkel minden erejét ennek a kérdésnek szolgálatába állította —, most már rendíthetetlen bizalommal töltötte el a nemzet hűsége iránt és ezzel kapcsolatban megértette a nemzet féltő ragaszkodását alkotmányához, hagyományaihoz és szokásaihoz is.

Pedig a francia sikerek s a szerencsétlen háborús események elég alkalmat adtak olyan jelenségekre is, amelyek alkalmasak lettek volna újabb bizalmatlanság keltésére. A nyitrai, majd később a baranyai inszurgensek közt zavargások törtek ki; a fölkelők elhagyták zászlóikat és csapataikat és erőszakoskodtak, de a nádor fölismerte e bajok okát, a fölkelő ezredek mellé kirendelt seregek nem igen tapintatos eljárásában, ami azt a hitet keltette a fölkelőkben, hogy a rendes katonaságnak akarják okot átadni.⁴¹ 1798 elején Pesten egy görög forradalmi felhívás

³⁸ *Iratok*, I. 180. 1.

³⁹ *Iratok*, I. 184—180. 1.

⁴⁰ *Iratok*, I. 255. 1.

⁴¹ *Iratok*, I. 186. és 194. 1.

nyomára jöttek rá,⁴² Nagyszombatban hét polgárhoz levél érkezett, amelyben felhívták őket, hogy miután a franciák elűzték a pápát Rómából, indítsák meg itt is a forradalmat, Vácott pedig a Szent Miklós templomra felhívást ragasztottak ki, hogy bosszulják meg Martinovicsék kivégzését.⁴³ A nádot azonban ezek a kevésbé komoly jelenségek nem ijesztették meg, tudta, hogy zavaros idők mindenütt sok meggondolatlanságot veinek föl és módot adnak nyughatatlan elemek fészkelődésére, a nélkül, hogy ennek jelentősége volna, vagy hogy ebből az ország és a nemzet hangulatára lehetne következtetni. Riasztó lövéseknek nevezte őket, mentegette magát, hogy ilyenekkel esetleg gondot okoz az uralkodónak,⁴⁴ ő maga nem is foglalkozott velük, továbbadta őket kivizsgálásra és csak néhány sorban tett jelentést Ferenc császárnak, többnyire csak levélben. A király teljesen meg is bízott eljárásában és kérte, haladjon továbbra is az addigi úton.⁴⁵

Mindez korántsem jelentette a nádor konzervatív beállítottságának megváltozását. Ha a pesti egyetem áthelyezését Esztergomba már nem is szorgalmazta, a forradalmi gondolkozásnak határozott ellensége volt és nem szerette, ha, meg nem felelő műveltségű emberek körében a felvilágosodás eszméi esetleg káros követelményeket ébreszthettek. Amikor a békekötés után a katonák a harcterekről visszatértek és a foglyok is hazajöttek a francia fogságból, fölívta az uralkodó figyelmét, hogy ezek veszedelmes tanokat terjesztenek, és ellenőrzésüket javasolta.⁴⁶ Más alkalommal egy pesti olvasókörrel tették neki jelentési, amelyben tiltott könyveket találtak. Ennek kapcsán kifejtette, hogy az ilyes vállalatok, a helyett, hogy az ízlés kifinomítására és természetes felvilágosításra nevelnének, az olvasókban inkább előttük addig ismeretlen szenvedélyeket keltenek és ezért legalább a szóbanforgó körnek, inkább azonban az összes ilyesfajta olvasóköröknek bezárását javasolta, amihez a király hozzá is

⁴² *Iratok*, I. 195. I.

⁴³ *Iratok*, I. 200. I.

⁴⁴ *Iratok*, I. 209. I.

⁴⁵ *Iratok*, I. 210. I.

⁴⁶ *Iratok*. I. 209. Cs 211. I.

járult.⁴⁷ Erkölcsei szigora som igen túrt meg bármi megalkuvást. Rhédey Lajost a zempléni vizsgálat alapján megfosztották hivatalképességétől. Amikor ezt végre kellett volna hajtani, éppen leszerelőben volt az insurrekció, amelynek bihari ezredében Rhédey ezredesként működött. A nádor intézkedett, hogy a hivatalvesztés büntetésének közzétételét halasszák későbbi időre,⁴⁸ amikor azonban Rhédey három évvel később hivatalképességének újabb engedélyezését és a kamarásságot kérte, egyidejűleg pedig 1000 forint szubszídiumot és 50 fölkelő kiállítását ajánlotta fel, megtagadta a kamarásság megadását, míg viselkedésével tanúságot nem tesz hűségéről.⁴⁹ Hasonlóképpen járt el az ugyancsak a zempléni vizsgálatok kapcsán elítélt Kazinczy Andrással szemben is, amikor 1800 őszén királyi tanácsossággérl folyamodott és ennek kapcsán 1000 forint szubszídiumot ajánlott meg, mert kitudódott, hogy a szubszídiumra csak az ügyet a kancelláriában intéző ágens beszélte rá. A király ezért a nádor javaslata szerint kinevezte ugyan Kazinczyt, érdemei elismerésül, királyi tanácsossá, a szubszídiumot azonban nem fogadta el tőle, mert nem látta ajánlatában az igazi patriotizmus megnyilvánulását, a közbenjáró ágenst pedig megfeddte utasításuk — ma azt mondanék: szervezeti szabályzatuk rendelkezéseinek átlépéséért.⁵⁰

Ennek az erkölcsi szigornak azonban semmi köze sem volt a korábbi rendőri beállítottsághoz. Épp ez az elfordulás ettől az ügykörtől toltta előtérbe a rendőrség fölállításának kérdését. Éne történt már kísérlet II. József idejében, de olyan visszahatást keltett, hogy a kalapos király halála után meg kellett szüntetni. 1798. március 10-én azonban a nádor — hivatkozva a helytartói kinevezés alkalmával kapott utasításra, — szövétt néhány aktuális kérdést, köztük a rendőrség szervezését is, tekintettel a „forradalmi szellemnek erős előnyomulására”.⁵¹ Figyelmeztette azonban a királyt, hogy a József-korabeli kísérlet miatt csak tit-

⁴⁷ *Iratok*, I. 222. 1.

⁴⁸ *Iratok*, I. 187. 1.

⁴⁹ *Iratok*, I. 324. 1.

⁵⁰ *Iratok*, I. 343. 1.

⁵¹ „ . . . wo der Revolutions-Geist so starke Fortschritte macht“. *Iratok*, I. 202. 1.

kos rendőrséget lehetne szervezni. Főkép a városok szeniintartását tartotta szükségesnek. Minthogy azonban ő maga nem volt tájékozva, hogy ezt kikkel lehetne végeztetni, Pergen gróf rendőrminisztertől várt javaslatot.⁶² Pergen egy hét múlva már előterjesztette elgondolását. Nem sok értelmét látta az olyan titkos rendőrségnek, amely nem áll szoros kapcsolatban a nyilvános bizfonsági szervekkel, mert a közbiztonság egész területét át kell tekintenie és teljes titoktartással vezetnie. Azt sem tartotta lehetségesnek, hogy ez a föladat országos kormány szervre bízassák s ezért az egésznek vezetését a nádorra kívánta bízni, aki néhány helytartótanácsosból „*commissio securitatis publicae*“-c szervezne maga mellé. A kommisszióknak minden megyében és városban lennének emberei, akik állandó jelentéseket küldenének.” A nádor azonban állást foglalt egy ilyen állandó bizottság ellen és az országbíró, a tárnokmester és a jogügyi igazgató részvételével Bécsben tanácskozást javasolt,⁶⁴ amelyen Saurau gróf kamaraelnök elnökölt. Ez a konferencia, — minthogy formális rendőrség fölállítását a magyar nemzet szellemével ellenkezik és hatástalan lenne, sőt visszatetszést is keltene, — csak magánjellegű titkos rendőrség fölállítását javasolta a nádor vezetése alatt.⁶⁵ Ennek rövidesen a szabályzata is elkészült, de tulajdonképpen csak hírszerző szervezet volt, tíz városi kirendeltséggel, amelyeknek föladatává tették a hangulat megfigyelését.⁶⁸ A továbbiakban sincs nyoma, hogy a nádor ilyes hírszerzésnek jelentőséget tulajdonított volna és ólt volna vele.

Ennél sokkal fontosabbnak tartotta az érzelmi kapcsolatok kimélyítését király és nemzet közt, a hiányzó kölcsönös bizalom helyreállítását. Amikor tehát 1797-ben az inszurrekció fölösztatására került a sor, kérte a királyt, fejezze ki köszönetét a megyéknek buzgalmukért, mert ez igen nagy örömet fog kelteni az országban, másrészt ugyanakkor azzal az óhajttal szemben, hogy az inszurgensek egy részét meg lehetne nyerni a sorkatonaságnak, figyelmeztette, ne nyúljon olyan eszközökhöz, amelyeket

⁶² *Iratok*, I. 203—205. 1.

⁶³ *Iratok*, I. 211—213. 1.

⁶⁴ *Iratok*, I. 213—214. 1.

⁶⁵ *Iratok*, I. 215-218. 1.

⁶⁶ *Iratok*, I. 280. 1.

törvényteleneknek lehetne tekinteni.⁵⁷ Néhány nappal később a zalamegyei vizsgálat tárgyában az eljáró bizottság javaslatával egybehangzóan a vádlottak letartóztatása ellen nyilatkozott és figyelmeztette bátyját, mennyire kompromittáló volna rá nézve, ha a vádlottakat letartóztatásuk után a bíróság fölmentené.⁵⁸ Majd a zempléni vizsgálatnál hangsúlyozta, hogy olyan korábbi vétkekért, amelyekre időközben amnesztiát adtak, vádat alapítani nem lehet. Maga a nádor akkor már kevésbé érdeklődött ezek iránt az ügyek iránt, de Szentiványi tárnokmester figyelmeztette őt erre a pontra, amire külön fölterjesztésben fejtette ki a királynak a veszedelmet, amely ebből támadhatna. Egyedül köteles hűsége és buzgalma indítja erre az okfejtésre — írta —, amelynek célja a királyi név és méltóság megőrzése.⁵⁹ Hónapok múlva a zalai ügyet még egyszer leküldték hozzá, de határozottan kijelentette, hogy korábbi véleményétől nem térhet el, az ott előadottakhoz továbbra is ragaszkodik,⁶⁰ ami Izdenczynok alkalmat adott, arra, hogy nem ugyan a nádort, de az elfogatások ellen megnyilatkozó bizottságot azzal vádolja meg, hogy a királyt kompromittálta.⁶¹ Hasonló volt a nádor állásfoglalása akkor is, amikor az 1796-i országgyűlés által megszavazott 50.000 újonc leszerelésére került volna a sor és azokat államérdekből mégis vissza akarták tartani. Erélyesen állást foglalt törvényben biztosított elbocsájtásuk mellett, s csak azokat kívánta további szolgálatra fogni, akiket a hatóságok büntetésből adtak át a katonaságnak.⁶²

De nemcsak olyan esetekben állt ki a helyi érdekek és a lakosság védelmében, amikor a tervezett intézkedések a király tekintélyére károsak lehettek, hanem szívesen felkarolt minden méltányos ügyet. A bécsi Bernadotte-incidens után ismét feszült lett a helyzet és ez különféle katonai intézkedéseket vont maga után. Többek közi két huszárezredet állítottak föl, és minthogy a feszültség különösen Itáliában volt nagy, az alakuló két ezre-

⁵⁷ *Iratok*, I. 189. 1.

⁵⁹ *Iratok*, I. 191. 1.

⁶⁰ *Iratok*, I. 197. 1.

⁶¹ *Iratok*, I. 207. 1.

⁶² *Iratok*, I. 209. (.).

⁶³ *Iratok*, I. 201. 1.

dél Horvátországban helyezték el. A haditanács azonban nem akarta vállalni ellátásukat a kincstári raktárak terhére és azt a vele kapcsolatos szállításokkal együtt regulamentáris árak mellett Horvátországra kívánta hárítani. Horvátországot azonban az 1741: 48. t.-c. a végső szükség esetétől eltekintve a beszállásolás, ellátás és szállítás terhei alól fölmentette. Az adott helyzetben a haditanács kívánsága annál nehezebben volt teljesíthető, mert az országban, épp e kiváltság miatt nem voltak raktárak az oltani szénát pedig jórészt az itáliai sereg céljaira már elszállították. A kancellária, hogy a katonaság kívánságának eleget tegyen, a két ezredet átvonulónak akarta minősíteni és ezen a címen kívánta a fenti terhek szolgáltatását. A nádor azonban kátségbevonta, hogy még meg sem szervezett ezredaket lehet-e egyáltalán átvonulónak tekinteni és kérte a két ezred máshova helyezését, avagy aerariális ellátásukat⁶³ Közben a haditanács és a kancellária elhatározta, hogy a horvátországi takarmányt a sereg részére Itáliába kell szállítani s ezzel beállt a „casus summáe urgentis necessitatis“⁶⁴ a nádor tehát szükségesnek tartotta, hogy korábbi érveit a haditanács és a kancellária ellenérveivel szemben újra kifejtse. Kézszelfogható bizonyítékokkal kimutatta, mennyire téves az az állítás, hogy a katonaság odahelyezésével a pénzsűkében szenvedő Horvátország jelentékeny jövedelemhez jut, mert az 1751. regulamentum szerint oly alacsony áron (30 kr.) kell adnia a zabot a katonaságnak, hogy 1 fi t.—1 fit. 20 kr. vesztesége van egy mérőn, vagyis az adózóknak a katona négyszer annyiba kerül, mint ami pénzt az országnak hoz.⁶⁵ A fölterjesztéssel a kiélezett háborús helyzetben persze nem ért el semmit, de az is nagy eredmény volt, hogy a haditanács és a kancellária könnyelműen odavetett helyvtnemálló öi veit ilyen világos bizonyítékkal cáfolta.

Nehezebb harca támadt a haditanács egy másik javaslata körül. Tekintette] az új háborús veszélyre, azt tervezték, hogy a gyalogezredeket egy negyedik, a lovasezredeket egy ötödik századdal bővítik ki, ami a létszámnak 30, illetve 25%-os emelését

⁶³ *Iratok*, I. 219—222. 1.

⁶⁴ *Iratok*, I. 222. 1.

⁶⁵ *Iratok*, I. 224—228. I.

jelentette. Ezt Magyarországon azon a címen szerették volna elfogadtatni, hogy az inszurrekciót pótolja. Ez ellen a terv ellen azonban a nádor nagyon határozottan állást foglalt. Rámutatott a nemzet katonás szellemére, amely mindig kész a király és alkotmánya védelmére, de egyenesen megmondta, hogy „olyan esetben, amikor a törvény megadja a módot a királynak céljai megvalósítására, végső szükség nélkül attól eltérni és ezzel rossz hangulatot kelteni nem tanácsos.”⁶⁶ Minthogy a király „végső szükség esetén” az inszurrekció behívását mégis fönntartotta magának, az új alakulatokat, nem is lehetne a nemesi fölkelés szurrogátumának tekinteni. Az új századok föllállítása és eltartása az ország részéről országgyűlési megajánlás nélkül nem lehetséges. A hagyománynak megfelelőbbnek tartotta volna új ezredek föllállítását, csakhogy ezeket a háború befejezése után ismét föl kellene oszlatni. Észszerűbbnek ítélte tehát, hogy az inszurrekció fogyatékoságait orvosolják, különösen, hogy idejében gondoskodjanak kiképzéséről és felszereléséről, megfelelő tiszttek, tüzérség és műszaki személyzet beosztásáról.⁶⁷

Ezen az alapon meg is kezdték az inszurrekció szabályozásának előmunkálatait. 1798 novemberében került a nádor elé a haditanács erre vonatkozó javaslata, amely azonban ki akart térni a szabályozás elől és inkább a szubszídiummal foglalkozott, de különösen sérelmes módon. A haditanács tervezetében kifejtette, hogy az osztrák tartományok már tizenegy év óta nagyon megvannak terhelve s az onnan származó pénz II. József török háborúja alatt Magyarországra, azóta pedig külföldre vándorolt, amiért is méltányos volna, ha ezt a pénzt az osztrák tartományok ismét visszanyerhetnék. Elejtette tehát az ezredek kibővítésének tervét, de azt kérte, vállalja el Magyarország az 1799 évre az egész hadsereg természetbeni ellátását, 2,940.586 mérő kenyérmagnak és 3,028.897 mérő zabnak a szolgáltatását és szállítását Sziszekig, Friedauig, Bécsig és Linzig, azonkívül 12—15.000 újonc, 6000 hátszló, 1500—2000 igásló és 10.000

⁶⁶ „ . . . bin ich der unmassgebigen Meynung, dass in Fällén, wo da« Gesetz dem Könige Mittel an die Hand giebt, seinen Zweck zu erfüllen, man von demselben nicht ohne äusserster Noth abweichen soll, da dadurch nur Missvergnügen verursacht wird“. *Iratok*, I. 230. 1.

⁶⁷ *Iratok*, I. 228—235. 1.

vágómarha állítását. Ezzel szemben Alvinczy táborszernagy továbbra is inkább az ezredek kibővítése mellett foglalt állást, ami körülbelül 25—50.000 embert jelentett volna, pénzben 1,002.307 forintot, terményekben pedig évi 2½ milliót a terményeknek Sziszekig, Friedauig és Pozsonyig számított szállításiával.⁶⁸

A nádor ezekkel a javaslatokkal szemben mindenekelőtt fölvetette azt a kérdést, hogy mit akarnak tulajdonképpen szubszídiumként kérni: az ezredek kibővítését és ellátását, vagy a haditanács javasolta termény szolgáltatást? Rámutatott, hogy az állandó jellegű megterhel tetőssel szemben hagyományos idegenkedésre kell számítani, hogy ilyen terhet csak országgyűléssel lehetne megszavaztatni, hogy mindazok a módozatok, amelyeket különösen Alvinczy vetett föl, e terheknek országgyűlés összehívása nélkül való megajánlására, maguk is csak országgyűlés kívánságának fölvetésére vezetnek, minden törekvés ennek megkerülésére csak elodázást jelentene és bizalmatlanságot keltene.⁶⁹ Figyelmeztetett arra is, hogy a szubszídiumot aligha lehetne a háború kitörése előtt kérni. Az insurrekciót illetőleg állást foglalt a haditanácsnak azzal az álláspontjával szemben, hogy amíg nem szabályozzák, az az országra felette káros, a királyra és a monarchiára nézve pedig haszon nélküli. Elismerte ugyan, hogy a meglévő állapotban költségesebb, de önérzetesen hivatkozott arra, hogy „az utolsó insurrekció minden pártatlan ítélkező elbírálása szerint éppen az ellenkezőt bizonyította”⁷⁰ és „hogy az a nemzetre bizonyára nem hozott volna szégyent”.⁷¹ Nyíltan kijelentette tehát, hogy az emelt vádak alaptalanok, hogy amit a kincstár a fölkelésnek muníció és tüzérségi javítások stb. terén nyújtott, az operációs pénztárból megfizettetett, aminthogy a megyék is megfizették a rendelkezésükre bocsátott puskákat, úgyhogy az egyetlen a kincstárt, terhelő kiadás az a többlet,

⁶⁸ *Iratok*, I. 245—257. 1.

⁶⁹ „Ein Landtag waro das sieherste und gceetzmas^igsto, wo nicht auch geschwindesto Mittel, den gewünschten Zwack zu erreichen.“ *Iratok*, I. 250. 1.

⁷⁰ „.. dió lotzto Insurrektion in dón Au gon oinos jeden unparthejischon Richters das Gegentheil bewiesen hat.“ *Iratok*, I. 255. 1.

⁷¹ „ . . . dass sie der hung. Nation gewiss keine Schande gomaecht habon wüirde.“ *Iratok*, I. 255. 1.

amelyet az inszurrekcióhoz átadott, tisztek, tüzérségi és pék-személyzet részére és némi szállításokra kifizettek. De megütközését fejezte ki a fölött is, hogy amikor a király a fölkelést a végső szükségben eredményes eszköznek tekinti, akkor olyankor, amikor a monarchia megmentése forog kockán, megtagadják tőle azokat a segédeszközöket, amelyek a korszerű hadviseléshez szükségesek. Kimondta tehát az ítéletet, hogy a haditanács téved, amikor az inszurrekciót. Kevésbé hasznos intézménynek és szabályozásának kérdését időszerűtlennek tekinti. Sürgette, hogy a háború esetén a katonai főparancsnokságokat, amennyiben az inszurrekcióval s az ország védelmével kapcsolatban állanak, rendeljék a nádor alá és hogy az inszurrekció részére szükséges fõlszerelés céljaira rendezzenek be Magyarországon raktárakat.⁷²

A nádornak ez a fölterjesztése — amelyhez hasonló az előző időben még nem írt, — bizonyítja, hogy a háborús időkben szerzett tapasztalatai révén mennyire önállósult, és határozottá lett. kritikája és meggyőződése mennyire megerősödött. Ezt az önállóságot még inkább kifejlesztette az oroszországi út, amikori a külügyi kormányzat és az udvar tétovázása legjobb sikereit gyakran lerontotta és őt egészen lehetetlen helyzetekbe sodorta. Visszatérése után Bécs még a házasságára vonatkozó intézkedésekben is tehetetlennek bizonyult és Ferenc császár határozatlansága és késedelmeskedő, halogató hajlama legbensőbb érzelmeit is érzékenyen sértette. A második oroszországi út keserű tapasztalatai ezt a felismerést még inkább alátámasztották. Az orosz utak után már erélyesen kezében tartja a kormányzat gyepelõit, véleményei kimondásában — ámbár a köteles illem és hűség kereteit mindig szigorúan betartja — nem feszélyezik a bécsi középponti kormányhatóságok tradíciói, ha érvelésüket az országra károsnak vagy méltánytalannak tartja, sőt ezen fölül a kezdeményezést, is sok dologban maga ragadja meg. Négy év alatt jóakarátú, engedelmes kezdőből erélyes és tevékeny, az ügyeket saját szemével néző államférfiú lett, aki teljes tudatában volt, hogy nádori méltósága király és nemzet közt mit jelent.

⁷² *Iratok*. I. 255—257. 1.

Második oroszországi útja és házassága következtében ugyan egy időre kizökkent abból a kormányzati tevékenységből, amely első útja előtt olyan erős vonásokkal kezdett kidomborodni. Amikor a következő év tavaszától az államügyek vitelében tevékenysége ismét fokozódik, megint egy gazdasági kérdés az, amely egyszeriben visszazökkenti az elhagyott kerékvágásba. 1798 augusztusában az itáliai seregek ellátására Lovász Zsigmond békési főispánt küldték ki zabvásárlásokra. Ő vetette föl azt a gondolatot, hogy míg a kincstári szükségleteket nem fedezik, a zabkivitel az országból egészen tiltsák el. Ezt az intézkedést a nádor enyhíteni kívánta és minthogy a kincstárnak csak zabra volt szüksége, a téli veteményekre azonban úgyszólván fönnállót! a kiviteli tilalom, újabb tilalom kibocsátását fölöslegesnek, sőt károsnak tartotta, mert a magyarországi nagy pénzinség enyhülését csakis a jótermésű év kenyérmag-, főképp búzakivitelétől lehetett remélni.⁷³ Novemberben Lovász arról panaszkodott, hogy kenyérmag- és zabszükségletét még nem sikerült fedeznie. A nádor tehát azt ajánlotta, hogy a megyék biztassák a termelőket önkéntes terményadományokra, és minthogy az 1796-iki szubszídiumnak egy tekintélyes része még nem folyt be, adjanak lehetőséget a hátraléknak terményboni törlesztésére.⁷⁴ Minthogy ennek dacára mégis az egész gabonakivitel betiltották, sőt a már kiadott kiviteli engedélyeket is érvénytelenítették, ez a főherceget újabb fölterjesztés benyújtására indította, amelyben ismét kifejtette, hogy a pénz ínségen csak a terménykivitel segíthetne s ezért kérte a kenyérmagvak, főképp a búza kivitelének engedélyezését.⁷⁵ Sikert azonban ekkor sem ért el. Minthogy az államtanács a nádor érvelését nem méltányolta, Ferenc király a kiviteli tilalom fenntartása mellett döntött.⁷⁶

A háborús évek hadseregellátási gondjai közben azonban ez a kérdés minduntalan újra kísértett. 1800. augusztus 15-én Izdenczy államtanácsos egy bécsi értekezleten azt javasolta, hogy a szükséges terményeket önkéntes megajánlás alakjában

⁷³ *Iratok*, I. 230—237. I.

⁷⁴ *Iratok*, I. 258. I.

⁷⁵ *Iratok*, I. 259. I.

⁷⁶ *Iratok*, I. 261. I.

Magyarországtól kérik. Még Kolowrat Lipót államminiszter is, aki pedig Magyarországgal szemben mindig igen túlhajtott kívánságokkal lépett föl, beismerte, hogy ez a magyar alkotmányba ütköznék, de azért a tervezetet véleményadásra mégis leküldték a nádornak, aki határozottan rámutatott alkotmányellenes voltára. Kifejtette, hogy Izdenczy arra a lehetőségre építette a javaslatát, hogy a kontribúciót az ország belsejében történő ellátásnál a kontribuens $\frac{2}{3}$ részben terményben szolgáltathatja be, de a fennforgó esetben nem a seregnak az ország belsejében történő ellátásáról van szó, hanem külföldre szállításról, amelynél Izdenczy $\frac{2}{3}$ részt a kontribuensektől, a harmadik harmadol a nemességtől kívánja megszerezni 4%-os kötelezvények ellenében. Ha ezt kontribúciónak tekintenék, az ajánlott mód beleütköznék az 1715: 8. és az 1791: 19. t.-c.-be, amelyek kontribúció országgyűlésen kívüli kiírását vagy fölemelését tiltják. Ettől eltekintve is illetéktelen ez a kívánság, mert ha az adózót arra kényszerítik, hogy termését kötelezvény ellenében szolgáltatssa be, ez megfosztja őt attól a lehetőségtől, hogy közterheinek eleget tehessen. Szemére is vetette Izdenczynek, hogy könnyű javaslatokat tenni annak, aki nem ismeri a végrehajtás lehetőségeit.” Néhány nap múlva azonban a hadsereg gabonaellátása egy névtelen javaslat alapján ismét a nádor elé került. A javaslattevő a spekuláció ellen fordult, azt okolta a beszerzésben állítólag mutatkozó nehézségekért. A nádor ismét határozottan állást foglalt tehát minden erőszakos intézkedés ellen és rámutatott, hogy a lefoglalásokkal a kereskedőknek csak kárt okoznak,, mert ha az ár, amelyen ő vásárolt, a kincstárnak magas, a lefoglalt mennyiségeket utóbb mégis visszaadják. Hivatkozott arra is, hogy a nagy gabonafölösleg következtében méltánytalan ár-ajánlat esetén a parasztnál a szükségletet alacsonyabb áron mindig megszerezhetik. De állást foglalt a szállítás terén uralkodó visszásságok ellen is, amelyek — az utóbbi időkben különösen Veszprém, Vas és Zala megyében nemcsak a paraszt állatállományában okoztak nagy károkat, hanem őt egyenesen koldusbotra juttatták, mert a haditanács nemcsak a hadsereg ellátását vette magára, hanem a megszállott területek élelmezését is a

⁷⁷ *Iratok*, I. 227—329. 1.

kereskedőket azonban ebből kiviteli tilalommal kizárta, ami a parasztságra elviselhetetlen terheket rótt. Ismét lándzsát tört tehát a szabad gabonakivitel mellett, legalább is a búza tekintetében követelve teljes szabadságot. Magyarországnak ez a főterménye, kereskedése azonban csak akkor virágozhatik föl, ha a gabonaneműeket szabadon viheti ki. Rámutatott a kárra, amelyet a minduntalan megújított kiviteli tilalmak okoznak. Ezek a termelőt akadályozzák terményeinek értékesítésében, vagy olyan helyzetbe hozza őt, hogy azok eladásakor a termelési költséget nem kapja meg. Ez a mezőgazdaság elhanyagolására vezet és rossz termés esetén éhínséget, idézhet föl. Ha a katonaság nincs az országban elhelyezve, minden pénz kimegy az országból és az adózó képtelen a kontribúciót megfizetni, a kereskedő pedig elveszti kereseti lehetőségét. Rámutatott, hogy a kiviteli tilalmakat azzal szokták indokolni, hogy a kivitt gabona ellenséges kézre kerülhet, ámbár bizonyos ellenőrző intézkedésekkel ezt tilalom nélkül is meg lehetne akadályozni. Nem hitt abban, hogy a tilalmak -az államnak hasznot hajtának, és kifejezte azt az aggodalmát, hogy a haditanács az alacsony áron a sereg céljaira fölvásárolt gabonamennyiség fölös részét a megszállott területeken magasabb áron elárúsítja. Abból, hogy az itáliai seregnél mindig hiányokról panaszkodtak és a helyszínen is rekviráltak, a nádor azt következtette, hogy az ellátás adminisztrációja körül bajoknak kell lenniök. Ezzel szemben tehát hangsúlyozta, hogy az a haszon, amely így esetleg magánérdeket szolgál, sőt a kincstár esetleges haszna is eltörpül a mellett a kár mellett, amely Magyarország főfoglalkozási ágának tönkretételéből az államra háramlik. Fölterjesztését azzal a kéréssel végezte, „gondoljon a király hű magyarországi alattvalóira és segítsen rajtuk”.⁷⁸ Három hónap múlva azonban megint síkra kellett szállania a haditanács és Kolowrat gróf újabb kívánásával szemben, hogy az országtól ingyen 500.000 mérő rozst és 4 millió mérő zabot szerezzen.⁷³

A Magyarországgal szemben minduntalan támasztott új követelések, amelyek nemcsak az alkotmányos intézkedések meg-

⁷⁸ *Iratok*, I. 330—341. I.

⁷⁹ *Iratok*, I. 353—355. I.

kerülésére törekedtek, de egyenesen sértették is az ország és lakossága legegységesebb érdekeit, a nádort fokként elkeserítették, véleményeinek elutasítása után hangja mind határozottabbá lett; okfejtésében mind élesebb világításban iparkodott a tervezett vagy élőt beléptetett intézkedések igazságtalanságát, a javaslatok indokolásának hiányait és „tévedéseit“, a tanácsadók hozzá nem értését kifejezni. Ennek a szó- és aktaharcnak nem lehetett más következménye, mint hogy a nádorban a Bécsből érkező kezdeményezésekkel szemben valamelyes bizalmatlanságnak kellett kifejlődni. Megfigyelései és gyanúi közelebb hozzák őt a magyar alkotmányosság védőjéhez. Tapasztalatból győződik meg, hogy ők objektívebben nézik a felmerülő ellentéteket, mint a bécsi kormányhatóságok és közös tanácskozásaik, amelyek a magyar érdekeket nem ismerik, de iem is akarják ismerni és beidegzett reflexszerű mentalitásukkal mindig csak — a lehetőségek határain is túlmenő követeléseket állítanak föl.

Feleségének, Alexandra Pavlovnának halála után családi életének keserősége kormányzati keserőségeit csak elmélyítette. Az insurrekció, a szubszídium és gabonakiviteli tilalmak körül felmerült ellentétek előtérbe tolták az országgyűlés kérdését, amely nélkül a fölvetett problémákat megoldani nem lehetett. Meggyőződésévé vált, amint az utolsó években mind sűrűbben hangoztatta, hogy az országgyűlés már nem halasztható. Zemplén megye — tekintettel a megye buzgó szolgálataira a háború alatt — a Szentiványi-féle vizsgálat folyamán elítélt nemesei részére 1801 elején amnesztiát kért. Ezt a nádor pártolóiak terjesztette föl. Rámutatott, hogy a bajok oka nem a rossz akarat volt, hanem a hibás vezetés, és elismeréssel szólt a zempléniak, különösen éppen a büntetettek buzgalmáról és azt ajánlotta az uralkodónak, adja át a teljes feledésnek azoknak az ügyét, akik akkor megfélemedtek magukról és kihívták haragját.⁸⁰ Ennek nyomán egyes családok: a Szulyovszkyak, Kazinczyak és Uzák is kérvényekkel fordultak a királyhoz elítélt tagjaik megkegyelmezéséért.⁸¹ A nádor akkor betekintetett a Martinovics-pör irataiba s ennek kapcsán 1801 június

⁸⁰ *Iratok*, I. 379. 1.

⁸¹ *Iratok*, I. 381. és 388. 1.

9-én előterjesztést tett a még fogságban sínylődők ügyében, egyelőre Kazinczy Ferenc, Szmetanovics Károly és Laczkovics László szabadonbocsátását hozva javaslatba, míg további hat foglyot illetőleg azt ajánlotta, tegyék függővé a megkegyelmezést a várparancsnokságtól félévenként érkező jelentéstől, amelyben viselkedésükről beszámol.⁸²

Hogy mi vezette a nádort e kegyelmi tények javaslatára, arra egy néhány nappal előbb, június 17-én a király elé terjesztett hosszú jelentése vet világosságot. Addigi tevékenységében szorosán tartotta magát azokhoz az utasításokhoz, amelyeket helytartói kiküldetése alkalmából Ferenc király a kezébe adott. Közülük kétségtelenül a Sándor Lipót jelentéseiből készült titkos utasításnak volt nagyobb jelentősége. Erre hivatkozott akkor is, amikor 1798. január 11-én több kérdésre, pl. a jobbágy-ság helyzetére és a rendőrség szervezésére hívta föl az uralkodó figyelmét. Most is ezt vette elő, de új emlékirata sokkal szorosabban kapcsolódik ehhez az utasításhoz, mint bármely korábbi fölterjesztése. Ez is formális hangulatjelentés és mint ilyen az ő akkori meggyőződését tárta föl Ferenc előtt az 1795-i helyzetképpel szemben. Nem tagadja, hogy elégtelenek is vannak, különösen az ifjúság soraiban: újításra hajló, vallástalan szabadgondolkodók. Ezzel szemben azonban azt hangsúlyozza, hogy a közszellem általában jó. A jövő országgyűlés gondolata foglalkoztatja. Meg van győződve, hogy azon a rendek mindent el fognak követni királyuk, az állam és alkotmányuk alapjainak (Grundverfassung) megvédésére.⁸²

A jelentés végighalad a társadalom minden rétegén. A főpapság e szerint sokat veszített a primás halálával. Kívüle még kilenc püspök halt meg. A főpapság általában derék, arravaló férfiakkból áll, csak kevesen vannak már köztük, akik nem élnek tisztükhöz méltó életet vagy rossz szelleműek. Baj azonban, hogy kevés az olyan főpap, aki járatos a közügyekben és jó szónok. Ezért azt ajánlja, hogy a püspök megválasztásánál ne

⁸² *Iratok*, I. 390—396. 1. A foglyok közül akkor már kiszabadult Szu-lyovszky Menyhért, nemsokára Szláv Jánost is szabadon bocsátották. Fogva maradtak még Uza Pál, Hirgeiszt Ferenc, Szén Antal. Landerer Mihály é-Tántsits Ignác.

⁸³ *Iratok*. I. 396—418. 1.

csak a lelki gondozás szempontjaira legyenek figyelemmel, meri a közéletben szükség van arra, hogy a főpapok irányító működést fejthessenek ki. Az országgyűlés összehívása előtt a primáei szék betöltését is szükségesnek tartaná.

A lelkészkedő alsópapság szellemével is meg van elégedve, kivéve a pesti szemináriumban nevelkedetteket, akikre püspökük nem ügyelhet föl. Ezeknél kifogásolja szabad szellemüket, olvasmányaikat és szabadabb érintkezésüket a női nemmel, amihez még hozzáfűzi, hogy az ifjúság már az iskolában rossz elveket szív magába és elfordul a papi pályától. Ennek a körülménynek rója föl a paphiányt és hogy kisebb műveltségű papokat is kénytelenek alkalmazni. Szívesebben látna inkább kevesebb plébániát megfelelő emberekkel az élükön. A szemináriumokat visszaadná a püspökök fönnhatósága alá és szükség esetén támogatást adna a vallásalapból fönntartásukra.

A szerzetesrendeknél nagy hiányt lát tudományos emberekben éppúgy, mint lelki gondozókban. Különösen a piaristáknál veszedelmes ez a hiány és csak fokozza azt a rendházak elégtelen ellátottsága. Ezért kénytelenek olyan tanárokat alkalmazni, akik még nem végeztek és nincsenek fegyelemhez szokva. Kívánja tehát megrendszabályozásukat és megsegítésüket a tanulmányi alapból.

A protestáns papságban elismeréssel szól az idősebb nemzedékről, az ifjabbak idegen egyetemeken veszedelmes tanokat sajátítottak el. Ezért szeretné eltiltani külföldi tanulmányaikat és kifogásolja, hogy sem Magyarországon, sem az örökös tartományokban nincsenek protestáns teológiai iskolák. A görög keleti papságot durvának és műveletlennek festi.

Ez a jellemzés sokkal inkább igyekszik a dolgok mélyére hatni, mint Sándor Lipóté, aki csak a nagy kilengéseket: a vakbuzgóságot és a hanyagságot látta meg, a papság tekintélyének lehanyatlását, a lenézést, amelyben része van, s a paphiány megszüntetésére sem tudott orvosságot ajánlani.⁸⁴

A nemességre térve, a nádor elégedetlenségét fejezte ki a mágnások nevelésével szemben, akik nem törekszenek ismeretekre és hasznos foglalkozásra. Csak kevesen lépnek közülük köz-

⁸⁴ *Iratok*. I. 397—402. 1. Mályusz: *Sándor Lipót nádor iratai*. 819. !.

szolgálatba és pl. a főispánok ezt a tisztet hanyagul látják el. Így nőm sokat használ általában jó szellemük, mert nem lehet őket alkalmazni és mert nem alkalmasak az alsóbb nemesség vezetésére. Ezért, a jövőben csak azoknak adna kamarasságot vagy titkos tanácsosságot, akik közhivatalokban érdemeket szereznek, ezeket általában mások előtt részesítené kitüntetésekben s a fiatal mágnásokat, akik magukat közhivatalban kitüntetik, másokkal szemben hamarább vinné előre.

Jóval nagyobb elismeréssel szól a köznemességről, dicséri jó szellemét, ragaszkodását az alkotmányhoz és kiváltságaihoz. Dicséri vezetőit, akik jó ügyet szolgálnak és gondolkodásukban romlatlanok. Kiemeli tehetségeiket is. Minthogy a legmagasabb méltóságok vezetői is nagyrészt közülük kerülnek ki és a megyei hivatalokat is ők töltik be, Magyarországon ezt az osztályt tartja a legfontosabbnak. Hozzáteszi azonban, hogy az utolsó évek egyes jelenségei, a hosszan elhúzódó háború, mellőzésük érdemtelennel szemben a kitüntetéseknel és főképp a gabonakiviteli korlátozások bizonyos elkedvetlenedést keltettek soraikban, amit ellensúlyozni kellene néhány elítélt politikai fogoly szabadonbocsátásával és néhány sérelmük megszüntetésével.

A mágnásokat nem festi annyira elfogultan és sötéten, mint »Sándor lépét, de eltérése elődje felfogásától különösen a köznemesség rajzában föltűnő. Sándor Lipót a köznemesség rajzához a parlagi legalsó réteget vette alapul. József nádor igen bölcsen azt a jómódú birtokos nemességet, amely akkor tényleg a vezető réteg volt, a nemzeti szellem letéteményese és hordozója.⁸⁵

A polgárság szellemével is meg volt elégedve a nádor, csak a kor aszcendentizmusában, hogy mindenki többnek akart látszani, mint ami, látott nagy veszedelmet erre az osztályra. Veszedelmesnek tartotta soraikban a sok ügyvédet és félbenmaradt diákot, akik boldogulást keresve alaptalan panaszokkal izgatják a parasztot. Arról a gyűlöletről, amely bennük Sándor Lipót jellemzése szerint a nemesség ellen ólt, nem tud, és fényűzésüket és lustaságukat sem állítja oly éles megvilágításba.⁸⁶

⁸⁵ *Iratok*, I. 102—404. I. Mályusz id. mű 817 -819. I.

⁸⁶ *Iratok*. I. 104. I. Mályusz id. mű. 820. I.

Jónak mondja nagyjában a paraszt hangulatát is, minthogy az úrbérrendezés a jobbágnak „nagyon jó megélhetést biztosított“. Hangulata tehát csak ott rossz, ahol a földesúr törvénytelenül nyomja és a községi jegyző és zugügyvéd izgatja. Minthogy azonban a földműves előadások és újságok révén sokat tanult és gondolkodóbbá lett, nagy fontosságot tulajdonított a falusi tanítók megválogatásának s a nép nyelvén megjelenő újságok cenzúrájának. Ámbár a parasztságtól Sándor Lipót főherceg sem tartott, József nádor róla is rokonszenvesebben emlékezett meg.⁸⁷

A legkedvezőtlenebb képet talán a hivatalnok osztályról festette, amelynél az ügybuzgalom és a szorgalom hiányát kifogásolta. Ezért a napidíjasok egész seregét kell alkalmazni, hogy helyettük a munkát elvégezzék. Szemükre vetette azt is, hogy nem titoktartók. Ebben csak a magyar bírói kar kivétel, amely szentül őrzi a titkot. Az utasítások korszerű átdolgozásával szeretett volna segíteni a bajon, hogy a tisztviselők megfelelő aktivitásra fogassanak.⁸⁷

A nagy ellentét Sándor Lipót és József nádor jelentésének második részében van. Sándor Lipót célja az volt, hogy az uralkodónak javaslatokat tegyen, hogyan lehetne a „rossz szellem“, amely az egész országot hatalmába kerítette, kiirtani; József nádoré, hogy a jó szellem fenntartására országgyűlést kell összehívni. Előre megmondta, hogy az országgyűlés különböző, többé vagy kevésbé indokolt kívánsággal és panasszal fog előállni, de nyíltan megmondta azt is, hogy ezt a jogot meg kell hagyni a rendeknek, amint minden eddigi országgyűlésen gyakorolták azt. Az országgyűlési tárgyalások meggyorsítása és megkönnyítése érdekében azonban azt ajánlotta a királynak, orvosoljon néhány panaszt még az országgyűlés megnyitása előtt. A négy legfontosabb óhajként Dalmáciának Magyarországhoz csatolását, a tanügy megjavítását, egy eltörölt rendnek oktatói minőségben való visszaállítását és a kereskedelem föllendítését meg a gabonakivitel szabaddátételét javasolta. Ezeket tekintette a rendek legfontosabb kívánságainak; telje-

⁸⁷ *Iratok*, I. 405. 1. Mályusz id. mű, 820. 1.

⁸⁸ *Iratok*, I. 405—406. 1.

sítésük esetére lehetségesnek tartotta az 1791-ben kiküldött regnikoláris deputációk munkálatainak elővételét és letárgyalását és a király kívánta hasznos berendezések elfogadását is.⁸⁹

Így áll egymással szemben Sándor Lipót nádor 1795-i és József nádor 1801-i jelentése az ország állapotáról és a kövendő politikáról. Nagy út volt az, amelyet a nádor az elsőnek utasítás formájában történt átvételétől a második programiakén! történő kidolgozásáig megfutott. Ezt az utat nem egészen hat év alatt tette meg az akkor huszonöt éves nádor. Ez a Program hitvallás volt az alkotmányosság mellett.

⁸⁹ *Iratok* I. 406-412. l.

AZ 1802. ÉVI ORSZÁGGYŰLÉS.

A Habsburg világpolitika első korszakalkotó nagy irányváltóztatása a spanyol örökösödési háború után következett be. Azóta el kellett ejtenie távol nyugati terveit, de a Pragmática Sanctióért folytatott küzdelmeiben az a terv is hajótörést szenvedett, hogy a nyugaton elvesztett hatalomér! Itáliában kárpótolja magát. Az új helyzetben politikájának irányvonalait Kaunitz herceg vonta meg, aki három császár uralma alatt, volt a bécsi politika irányítója. Az ő külpolitikájának legfőbb törekvése az volt, hogy a németrómai szent birodalomban biztosítsa az uralkodóház részére a vezetést és a főhatalmat. A vesztfáliai béko után földarabolt birodalomban ez is elég nehéz föladat volt. A legnagyobb gondot e részben Poroszország hatalmának növekedése okozta. Kaunitz herceg világosan fölismerte a Habsburgok és a Hohenzollernek közti rivalitást és'merész elkanyarodással a hagyományoktól az ősi ellenséggel, Franciaországgal kötött szerződésben keresett, ellensúlyt az újjal szemben. Ezt a politikai irányvonalat megtörte a francia forradalom és Mária Antoinette királynő kivégeztetése. Az európai uralkodók a forradalomban mindannyiukat egyaránt fenyegető veszedelmet, láttak és a koalíciós politika a forradalom ellen egy táborba terelte a két nagy vetélytársat, Ausztriát és Poroszországot. Vetelkedésüket azonban a forradalom réme elleni szövöttezés sem tudta megszüntetni. Ausztriát érzékeny csapás érte 1793-ban. Lengyelország második felosztása alkalmával, amelyből Oroszország és Poroszország kihagyta őt. Ez a fordulat juttatta uralomra Bécsben Thugutot, aki éppoly szenvedélyesen gyűlölte Poroszországot, mint Kaunitz herceg. Thugutnak sikerült 1795-ben visszaadni a kölcsönt, amikor Lengyelország harmadik fölosztása alkalmával Oroszországgal szövetséget, kötött. Ennek azonban az első koalíció fölbomlása lelt a következménye,

Poroszország kiválása a francia köztársaság elleni harcból, ami elindította a következő évek szerencsétlen hódí eseményeit. Amikor 1797. október 17-én Campoformióban megkötötték a szégyenletes békét, Thugut Ausztria közeli megszűnésének lidércnyomása alatt állott és rossz sejtelmek gyötörték az osztrák ház hatalmának leáldozásáról.¹ A campoformiói kötelezettségeket Franciaország még nem is teljesítette, máris új viharfelhők tornyosultak. Franciaország a befolyása alá került területekre átültette saját forradalmi és republikánus berendezéseit. A pápát is fogságba vetették. Ebben a kétségbeesett helyzetben — Bonaparte akkor Egyiptomban hadakozott — Ausztria elhatározta, hogy megelőzi Franciaországot és maga támad. Károly főherceg vezérletével a küzdelem szerencsésen is indult s Oroszország beavatkozása után szép reményekkel biztatott, de Thugut, illetve katonai tanácsadója, Bellegarde Henrik gróf tábornagy elhibázott intézkedései, a diplomaták túlságos beavatkozása a hadműveletekbe és végre 1800-ban Napoleon visszatérése, marengói győzelme (jún. 14.) megint a franciáknak juttatta a diadalt. Thugut megbukott és a helyét elfoglaló Cobenzl Lajos gróf arra alapozta reményeit, hogy személyesen kívánt találkozni Napóleonnal, aki akkor már mint első konzul állott a francia állam élén. Reményeiben azonban csalódott, Lunevilben, 1801 februárjában alapjában véve ismét a campoformiói föltételeket kellett elfogadnia. Ausztriára nézve még nagyobb csapás volt, hogy sok diplomáciai balfogásával és esztelen katonai intézkedéseivel Oroszország barátságát is elvesztette. Ezt a helyzetet pedig Napoleon nagy ügyességgel használta föl Ausztria gyöngítésére. A kárpótlás ügyében Oroszországgal és Poroszországgal egyezkedett, úgyhogy utóbb Ausztria ebben is alul maradt.

Elbizakodottság és fejtelten kapkodás, makacs önfejűség és halogató határozatlanság, a lényeg elhanyagolása részletkérdések kedvéért és a döntő helyzetváltozások föl nem ismerése juttatták ide néhány rövid év alatt Ferenc császár birodalmát.

¹ A. Ritter v. Vivenot: *Vertrauliche Briefe des Freiherrn v. Thugut*, II. 64. 1.

² Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a XIX. százai első tizedében*, I. 83—85. tc. 93-96. 1.

A lunevillei béke a megígért kárpótlások dacára is mély megalázást jelentett, s ez ráirányította a figyelmet a bajokra. Ráeszméltek, hogy a monarchiának nincs sem nyelvi, sem érzelmi egysége s így a nemzeti alakulatok egységes megnyilatkozásával szemben nagy hátrányban van, de ráeszméltek arra is, hogy a kormányzat szervezetében és módszereiben is nagy bajok harapóztak el. A különböző népeket egy nemzetté összegyúrni nem lehetett, a kormányzat hibáinak kiküszöbölése azonban még bőséges lehetőségeket nyithatott a regenerálódási folyamatoknak. Csakhogy a hatalmon lévő szóvivő politikusok közt nem volt olyan öleslátású férfiú, akitől akár a helyzet, akár annak orvószere világos fölismerését remélni lehetett volna. Thugut bukásával az egyetlen átfogó tekintetű ember is eltávozott a császár mellől, az egyetlen, akinek voltak gondolatai és aki azokat meggyőző rábeszélőképeséggel el tudta fogadtatni. A két Cobenzl — unokatestvérek — a külpolitikában jó gyakorlatú és iskolázottságú férfiú volt, de a gyökeresen fölfordult helyzetben egészen újszerű erőtenyezőkkal szemben nem tudtak tájékozódni és kudarccra kudarcot halmoztak. A legnagyobb hibás azonban a kabinetminiszter, Colloredo gróf volt, Ferenc császár egykori nevelője és trónralépése óta legbizalmasabb munkatársa, aki politikai iskolázottság és tehetség nélkül tartotta kezében a gyeplőt, de nem tudott az ölébeesett hatalommal mihez kezdeni. A szerencsétlen Ferenc császár, akiből Colloredo nevelése minden önálló kezdeményezést kiölt, aki csak kötelességei tudatának nyomasztó terhe alatt nőtt fel, bizonyos eltoimpultségben, igaz meggyőződés és tájékozódás nélkül, passzíve állt a rászakadó nyomasztó bajokkal szemben. II. József gondos előkészítéssel a saját képére akarta őt formálni, ami kétségbeesett kísérlet volt olyasvalakivel szemben, akinek akarátát és lendületét még gyermekéveiben elnyomták. De fejlődése sem volt töréstelen. Látnia kellett, hogy atyja trónfoglalása után szembehelyezkedett II. József rendszerének lényeges pontjaival. Az igazi megrendülést azonban a forradalmi szellem, Riedelék és Martinovicséit pórei idézték föl benne. Így kerekedett fölül II. Lipót rendőrállama kémrendszerével és bizalmatlanságával. Közben a kormányzat megmaradt a régi csapáson, amely sokkal egyszerűbb viszonyokhoz volt méretezve. Az államtanáctól

csupa részletkérdés, egyszerű személyi ügyek és minden ambiciózus tervekjavaslata, a rendőrminisztertől minden följelentése, minden titkon kiragasztott piszkolódo cédula a császár elé került. A jelentéktelenségek rengetegében el kellett vesznie az áttekintésnek, a fontos államügyek éppen olyan lényegtelen számokká süllyedtek, mint a legsemmitmondóbb névtelen följelentések.

Ezzel az állapottal Károly főherceg szállott szembe, a diadalmas fővezér, aki akkor már nagy népszerűségnek örvendett, akiben sokak bizalma összpontosult. Neki igen keserű tapasztalatai voltak. Jól megokolt terveit és javaslatait a kormány megíúsította, őt magát a megérdemelt vezetéstől ismételen elütötte és háttérbe szorította, de ha az akarata ellenére elrendelt hadműveletek kudarchoz vezettek, mégis csak őt rántották elő, hogy a végveszélyből mentse ki az államot. Éveken át sokat tapasztalt és kesergett, sok bajnak az okát látta meg és az elszenvedett kudarcok után föltárta gondolatait a császárnak. Ferenc császár nem tudott ellenállni öccse fejtegetéseinek, őt könnyen lehetett meggyőzni, csak az volt a kérdés, hogy meggyőződését mikor és ki hajlítja el más irányba. A Thugut távozása utáni tanácstalanságban Károly főherceg meghallgatásra talált, a császár szívesen vette fejtegetéseit — úgy látzik, érezte, hogy kifogásai a fennálló rendszer ellen indokol lak. Felszólítására Károly főherceg 1801. július 24-én benyújtott emlékiratában mondta el nézeteit a legfelsőbb kormányzatról.³ Emlékeztette bátyját, hogy amikor Kaunitz herceg az államtanácsot megszervezte, azt tűzte ki föladataul, hogy az ügyek összefüggéseiről tökéletesen tájékozódják, hogy áttekintést kapjon az egészről, kapcsolatairól a részekkel, hogy mindent éretten mérlegelhessen és gondoskodhassak a legkívánatosabb javításokról.⁴ E célkitűzéssel szemben a fennálló rendszer két nagy hibájára mutatott rá: hogy az államtanács ügköréből kimaradt a hadügy és a külügy, ami lehetetlenné teszi, hogy a kormány szakszervei áttekintéshez jussanak, egymáshoz alkalmazkodjanak és egymást elősegítsék. Írásbeli érintkezésre

³ *Ausgewählte Schriften des Erzherzogs Carl*, V. 444—466. 1.

⁴ U. ott, V. 446. 1.

szorítva, elnyújtják az ügyvitelt, túlságos függetlenségük pedig csak torzsalkodásokra ad alkalmat. A másik baj, hogy az államtanács a kormányhatóságok ellenőrző szervévé lett és tisztára véleményadásra szorítva, formalizmusba süllyedt. Különösen II. József túlhajtottan személyes uralkodása alatt teljesen el is veszítette a tájékozódást. A javulást a főherceg attól várta, hogy sikerüljön „az ügyek végtelen sokaságát, mint ideatómeget, ugyanazzal a szellemmel átfogni és éleslátással áttekinteni”.⁵ Ehhez azt tartotta szükségesnek, hogy az állam gépezetének minden része olyan tökéletesen illeszkedjék össze, hogy az előálló hiba azonnal észrevehető és orvosolható legyen. Az uralkodónak és közvetlen környezetének a föladata a felügyelet, tevékenységüknek egészen erre kell összpontosulnia. Nem szabad tehát egyes ügyek kicsinyes részleteivel foglalkozni; ez az alsó hatóságok föladata. Megmagyarázta, hogy a kicsinyes ellenőrzés lélekölő munkája céltalanul mennyire elvonja az uralkodó minden erejét tulajdonképeni fontos föladataitól. Az ügyek nagy tömegében, a kivonatos összefoglalások alapján, az iratokba való betekintés nélkül lehetetlen a megítélés s az ilyen eljárás a referensnek szolgáltatja ki az uralkodót. Ezt a bajt Károly főherceg tanácsi megbeszélésekkel és időnkénti összefoglaló jelentésekkel akarta kiküszöbölni, különösen pedig az igazgatást vezető hivatalfőnökök felelősségére alapítani. Ebben a rendszerben az uralkodó és államtanácsa irányít, a kormányzat szervei a nekik alárendelt alsóbb hatóságokkal szigorú felelősség terhe alatt végrehajtanak. A reformot pedig felülről lefelé haladva kívánta megvalósítani. Az ügyek elintézését tehát nem egy kabinetminiszter előterjesztése alapján javasolta, hanem háromtagú konferenciaminiszteriumot tervezett külön miniszterrel a külügy, a belügy és a hadügy részére. Ezek mindegyikének oldalán egy referens állott volna, csak a belügyminiszternek lett volna egy-egy külön referense a pénzügyre, az igazságügyre, a rendőrségi, a gazdasági és a nevelés- és vallásügyre. Ferenc császárt már korábban mások is arra akarták rábírni, hogy tartson konferenciákat. Ilyen irányban befolyásolta őt Saurau Ferenc gróf pénzügyminiszter, majd a belügyi kor-

⁵ II. Ott, V. 465. 1.

mányzat élén álló vezető államminiszter, Kolowrat Lipót gróf is.⁷ A császár tehát Károly főherceg elgondolása szerint 1801. augusztus 31-ikén föl is állította a Staats- und Konferenzministeriumot oly módon, hogy az ügyek eddigi vezetői lettek a miniszterek: Cobenzl Lajos gróf, Kolowrat Lipót gróf és Károly főherceg.⁸ Az új berendezés azonban nem tudott gyökeret verni. A császárt fárasztották és untatták a konferenciák megbaszélései és vitái. Kolowratot, aki addig az államtanács vezetője volt, sértette, hogy a had- és a külügy a konferencián a belüggyel egyenrangú elbánsásban részesült; panaszkodott túlterheltségéről, egy újabb, hatodik referenst is kért, majd még két minisztert neveztetett ki maga mellé s a konferenciaminisztérium mellett államtanácsi üléseket is tarthatott.³

Az új miniszteriális szervezet bomlása azonban csak 1802 őszén kezdődött és lassan haladt előre. Károly főherceg azalatt nagy tetterővel mutatott rá különböző bajokra a kormányzat egyes ágaiban, de mint katona, hadvezér és a hadügyek vezetője természetesen lelke egész hevével vetette magát bele a hadügyek és a hadsereg reformjába. Ott voll is elég tennivaló. A forradalom és Napóleon nemcsak a hadviselést, hanem a hadszervezetet is gyökeresen átalakították. Az 1793-iki alkotmány Franciaországban behozta az általános hadkötelezettséget, amely 1798 után is fönmaradt, habár a 20 és 25 év közöttiekre korlátozták. Ez nagy tömegeket adott a hadvezér kezére és Napóleon nemcsak kitűnően fölhasználta, hanem jól meg is szervezte őket. Károlynak e helyett a hadjáratok után a magánéletbe visszatérő tábornokokkal, élethossziglani szolgálatra besorozott, részben már fáradt és kedvetlen katonákkal, akiknek nagy részét hazánkban méltatlan toborzással fogdosták, avagy a hatóságok börtöneiből büntetésékp adták át a hadseregnek, kellett hadjáratait megvívnia, folyton remegve a fölszerelés és az ellátás hiányai miatt, mert a haditanács, Lacy reformjai óta, elvénhedt és pusztá hadbiztossági kezelősséggé alakult át, amely semmi tekintetben sem állta meg a helyét. Luneville óta nyil-

⁶ U. ott, Y. 164. 1.

⁷ Hoek: *Der österreichische Staatsrat*, (Wien, 1879.), 649—650. 1.

⁸ Hock id. mű, 651. 1.; Criste: *Erzh. Carl II.* 183. 1.

⁹ Hoek id. mű, 652—657. 1.

vánvalóvá lett, hogy az európai ellentétek még nem jutottak nyugvópontra. A monarchiának tehát, arra kellett törekednie, hogy jó hadszervezetei és ütőképes hadsereget teremtsen. Ezt senki más nem érezte át olyan teljesen, mint Károly főherceg, aki el is volt határozva rá, hogy a béke éveit a hadsereg újjászervezésére használja föl. Úgyszólván mindent újjá kellett teremteni, ami igen nehéz volt, mert a török és a francia háborúk alatt nemcsak a sereg romlott le, de az állam pénzügyei is kétségbeesítő helyzetbe jutottak. A főherceg maga is hosszú évekre terjedő reformokat tervezett. Legfontosabbnak a hadsereg szellemének kiépítését tartotta, a fegyelem és a kötelességteljesítés megszilárdítását. Új alapokra akarta fektetni a tiszti nevelést is. Tudta, hogy itt is csak felülről lefelé haladhat reformjaival. De a legénység jó szelleme érdekében a hadkiegészítés módját is meg kellett változtatni. Hogy tömegeket szerezhessen és pedig mentői előbb, ezen a téren volt legsürgősebb a cselekvés. Meggyőződése szerint az elavult élethossziglani szolgálattal le kellett, számolni. Ha nem is vette át a francia hadkiegészítési rendszert, álláspontja mégis az volt, hogy az egész egészséges fiatal férfilakosságot kötelezni kell, hogy sor alá álljon, és lehetővé tegye a legalkalmasabb elemek kiválogatását. A férfilakosság összeírását és sorozását tervezte tehát. Ennek sikere érdekében a szolgálati időt lehető rövidre kívánta korlátozni, de ebben a tekintetben a katonai körökkel került ellentétbe, amelyek a gyalogságnál tervezett 8, a lovasságnál 10 és a tüzérségnél és műszaki csapatoknál 12 éves szolgálatot rövidnek tartották.¹⁰

Újonc és pénz az a két kívánság, amelyet Magyarországon országgyűlés nélkül nem lehetett megszerezni, az országgyűléstől pedig Bécsben féltek, mert nem voltak hozzászokva a dietális megvitatáshoz és mert nagyon jól tudták, hogy az országgyűlésnek sok fölpanaszolnivalója von. József nádor

¹⁰ Kloyle, Joachim Ritter v.: *Reformén des österreichischen Kriegswesens durch Erzherzog Carl im Jahre 1801.* (Sitzungsberichte der Phil.-Hist. Classe der k. Akademie d. Wissenschaften. Wien, 1849. II.) 338—357. 1. — E. Wertheimer: *Erzherzog Carl als Praesident des Hofkriegsrates 1801—ISO5.* (Wien, 1884.) — Angell: *Erzherzog Carl als Feldherr und Heeresorganisator.* (Wien—Leipzig, 1897.) V. 141—151. 1. — Oriste: *Erzherzog Carl II.* 391—411. 1.

KÁROLY FŐHERCEG.

1802.

KOHL C RÉZMETSZETE LUXER L. FESTMÉNYE UTÁN.

azonban az utolsó évek fölterjesztéseiben és kétségtelenül szóbeli tárgyalásainál is, a felmerülő katonai kívánságokkal szőrűben olyan sűrűn emlegette, hogy sikeres megoldás csak országgyűlési elintézéssel lehetséges, hogy lassanként nemcsak az uralkodó, hanem az államtanács tagjai is hozzászórtak a gondolathoz, hogy ezzel az alkotmányos tényezővel számolniuk kell. 1801. június 17-ikén kelt az a nagy emlékiratszerű jelentése, amelyben az ország hangulatáról beszámolt és egy összehívandó országgyűlés előkészítésére javaslatokat tett.¹¹ Ezt kétségtelenül személyesen adta át a császárnak és Ferenc király ezzel kapcsolatban szólította föl, hogy az országgyűlés időpontjáról és helyéről, valamint az azon elintézendő tárgyakról tegyen előterjesztést. Ezt két nappal később, június 19-ikén nyújtotta be, a kellő előkészítés érdekében a következő év márciusára Budára kérve a diéta összehívását. A tanácskozás tárgyai közt a király kívánságaiként a magyar ezredek állandó kiegészítésének és az insurrekció szabályozásának kérdéseit javasolta fölvenni, a rendek óhajai közül — minthogy 1792 óta nem volt alkalmuk sérelmeikkel előhozakodni — az országos deputációk kidolgozta rendszeres munkálatok közül az országgyűlés és a megyék szabályozását, a porták kiigazítását, a kontribució fölosztását, a megyei házipénztárak ügyét, az úrbérrendezést, a bányaugyi bíraskodást és a perjogi eljárás megjavítását. Újra figyelmeztette azonban a királyt arra is, ahogy már két nappal korábbi beadványában kérte, hogy a rendeknek Dalmácia visszacsatolására, a tanügy reformjára, egy oktató szerzetesrend visszaállítására és a kereskedelem fellendítésére, különösen a szabad gabonakivitelre vonatkozó kívánságait még az országgyűlés összehívása előtt teljesítse.¹²

Ezekkel a lépésekkel az országgyűlés összehívásának akadályai le voltak küzdve. Az államtanácsban még Izdenczy sem merte a tervet ellenezni. Orohmann és Türkheim államtanácsosok helyeselték a javaslatot, Kolowrat, az államtanács vezetőtanácsosa s az osztrák belügyi kormányzat feje, elérke-

¹¹ *Iratok*, I. 396—418. 1.

¹³ *Iratok*, I. 419—421. 1.

zettnek tartotta az időt a diéta összehívására.¹³ Károly íőheroe, mint a haditanács elnöke, szintén egyetértett a nádorral és kimerítő munkálatban részletesen foglalkozott öccse elötérjesztésével.¹⁴ Ez természetesen nem jelentette azt, hogy mindenben egyetértének és egyes pontokra nézve igen lényeges véleményeltérések mutatkoztak. Az ok, amely a főkérdésben egy nevezőre hozta az osztrák államférfiakat, az állam nyomasztó helyzete volt. Az államtanács tagjait inkább a teljesen megromlott pénziák érdekelték, Károly főherceget a hadsereg talpraállításának kérdése, ámbár ő is sokat foglalkozott a nagy gazdasági leromlással.¹⁵ Semmi kétség sem lehetett benne, hogy ezekben a kérdésekben lényeges kívánsággal fognak föllépni a rendekkel szemben s a helyzet annyira aggasztó volt, hogy a nádor bízott benne: az országgyűlés is megérti az udvar kívánságait.

A hadsereg fejlesztése volt tehát az a tárgy, amely körül az országgyűlési tárgyalásoknak meg kellett fordulniuk. Amióta 1715-ben elvben megszavazták az állandó sereget, a megajánlás bizonyos létszámra vonatkozott, nem történt azonban gondoskodás a létszám fenntartásáról. A természetes elhalálozás és a háborús veszteségek nagy kieséseket okoztak. Minden háború után fölmerült a hiányok pótlásának kérdése és Bécsben rendszeren a nemesi fölkelés katonáit szerették volna a kiegészítésre fölhasználni, ámbár azok önként álltak fegyverbe s csak a háború tartamára kötelezték magukat. Többnyire sikerült is leszerelésük alkalmával egy részüket az állandó katonai szolgálatnak megnyerni. Most az „állandó kiegészítést“ akarták keresztülvinni, vagyis a létszámontartást. Ez azonban Károly főherceg elgondolása folytán annyiban súlyosbodott-hogy a békeidőben számított évenkénti 5%-os csökkenés helyett évenként 15%-kal kellett számolni a gyalogságnál 8 éves szolgálat mellett, a tüzérségnél is 12 éves szolgálat mellett 12%-kal. Magyarországon tehát nemcsak az új rendszer: az állandó pótlás ejtette gondolkodóba az embereket, hanem még

¹³ *Iratok*, I. 412—115. ós 421. 1.

¹⁴ *Iratok*, I. 415—418. 1

¹⁵ Erzherzog Carl: *Ausgewälthe Schriften*, V. 170—473., 498—703. és 540—604. 1.

inkább a pótlandóknak az életfogytiglani szolgálat megszüntetésével előálló magas száma. Az új rendszert nemcsak Magyarországon fogadták bizalmatlanul, félve a fiatal munkások megfogyatkozásától, hanem Ausztriában is sok ellenzője volt éppen a kormányzat, sőt a hadsereg vezető emberei közt is. Az előbbiektől félték, hogy a kapitulációs rendszer évenként nagyszámú java erejében lévő a munkától elszokott embert zúdít a társadalom nyakába, akik nagy teherterelt fognak jelenteni a társadalom belső rendjére, az utóbbiak pedig nem akarták elhinni azt, hogy az új, rövid szolgálat mellett a hadsereg eléggé tapasztalt és harcedzett lesz. Mire ezt a rendszert 1804-ben végleg életbeléptették, Károly főhercegnek is meg kellett alkudnia és a katonai szolgálatot az egyes fegyvernemeknél 2—2 évvel hosszabbra, tehát 10, 12 és 14 évben állapították meg.¹⁶

A besorozottra kétségtelenül nagy előny volt, hogy nem egész életére kötötte le magát. A hadsereget és az általános katonakötelezettséget nem is lehetett más alapon népszerűvé tenni, mint lehetőleg rövid szolgálati idő megállapításával. De a meggyökeresedett régi formákkal szemben nehéz volt az újítást elfogadtatni. Magyarországnak a kapcsolatai a hadsereggel különben is gyöngébbek voltak. Az állandó hadsereg elfogadása alkalmával alapvető hibák történtek. A magyarság a hadsereget — amint azt az 1790-iki országgyűlésen történtek is megmutatták — nem tekintette magyarnak, hivatalosan is mindig csak magyar ezredekéről beszéltek. A magyar seregnek különösen a szóvivő nemesség az inszurrekciót tekintette. Ezt a nádor föl is ismerte, amikor az uralkodót már 1798-ban arra iparkodott rávenni, hogy létszámemelés helyett foglalkozzék az inszurrekciónak olyan átalakításával, amely bajait, különösen hadbahívásának nehézségét és felszerelésének hiányait kiküszöbölne.¹⁷ Most is ezen a nézetten volt, de javaslatai nem találtak megértéssel. Bécsben az 1790-iki megyei bandériumok óta félték minden fegyveres nemzeti alakulattól, 1795-ben

¹⁶Angeli: *Erzherzog Carl als Feldherr mid Heeresorganisator*. V. 150-151. 1.

¹⁷*Iratok*, I. 228—235. 1.

a haditanács ezen a címen tagadta meg a puskákat a pestis miatt fölállított kordon embereitől is.¹⁸ A nádor 1798-iki javaslatára is azzal válaszoltak, hogy nem időszerű és ugyanerre az álláspontra helyezkedtek most is.¹⁹ Károly főherceg is az inszurrekció ellen nyilatkozott, ámbár nem volt alkalma vele megismerkedni s e tekintetben arra volt utalva, amit mások, főképp Alvinczy tábornagy — aki magyar kérdésekben informátora volt — mondtak.

Volt azonban a katonai kérdésnek ezenkívül még néhány kényes pontja, amelyek a hadi kormányzatot népszerűtlenné tették. Ilyen volt elsősorban a természetbeni ellátás és az elszállásolás kérdése. A rendek annakidején éppen a pénzügyi teher csökkentése kedvéért vállalták a Magyarországon állomásozó vagy átvonuló katonaság természetbeni ellátását. 1751-ben regulamentumot dolgoztak ki a hadsereg által átvett anyagok árának megállapítására. Azonban a hétéves, a török és a francia háborúk s az ezek következtében föllépett és állandóan növekvő pénzügyi válság miatt az árak rohamosan emelkedtek, a fizetett térítés a napi árral szemben jelentékenyen elmaradt, ebből pedig a lakosoknak éppúgy, mint az országnak tetemes kára támadt. A haditanácsot és a bécsi kormány szerveket viszont éppen az állam pénzügyi bajai indították arra, hogy ezt az eszközt mennél inkább kihasználják a maguk javára. Ebben a teherben, amit deperditáknak neveztek, bennfoglaltattak a kenyér-, a zab- és a szénaporciók értékkülönbsége békeidőben 32, az országban állomásozó ezred részére —, a faszolgáltatás és mindezeknek szállítása, valamint az ezzel összefüggő minden egyéb költség. Zinzendorf Károly gróf már 1773-ban — sokkal kisebb létszám mellett — évi 5 millió forintra becsülte ezt a terhet.²⁰ Az árak azonban azóta, különösen a föterményeket tekintve, háromszorosra, sőt négyszeresre emelkedtek, a

¹⁸ *Iratok*, I. 58. 1.

¹⁹ *Iratok*, I. 423. 1.

²⁰ *Erörterung der Frage, ob in denen zu der Krone Hungern gehörigen Provinzen der österreichischen Monarchie das nämliche Maut-System, wie in den österreichischen Erbländern und zwar ohne Schaden für diese letztem eingeführt werden könne.* Staatsarchiv, Nachlass Zinzendorf. Bd. 122., másolata: Nemz. Múzeum kéziratára Quart. Germ. 139. — Eckhart F.: *A bécsi udvar gazdasági politikája*, 266. 1.

szegény parasztra tehát igen nagy teherként nehezedett, hogy ilyen olcsó áron kellett számítani a hadsereg részére szolgáltatott élelmet.²¹ A napiárral szemben mutatkozó különbözetet megfizette ugyan neki a megyei házipénztár, de ez a jövedelem is az adózók, valamint a birtoktalan és egytelkes nemes filléreiből adódott össze. Az 1802/3. évben pl. a deperditák összege 3,953.470 forint 22½ krajcár volt.²² A mellett ez a teher igen egyenlőtlenül oszlott meg, mert az ellátás az állandóan elszállásolt és az átvonuló katonaság után azokat a helyeket terhelte, ahol a katonaság átvonult, vagy ahol szállásai voltak, s a deperditát is megyénként fizették, egyes a főútvonalaktól távol eső helyek tehát mentesültek, másokat szertelenül és szakadatlanul nyomott e teher. Ezzel kapcsolatosan a szállítást is a föld népe adta minden térítés nélkül, az e szállításokhoz állított lovak közül pedig rengeteg pusztult el. Elhullott állataiért a paraszt alig tudott kárpótláshoz jutni. Károly főherceg 1802-ben előadta, hogy II. Lipót elrendelte a károsultak kártalanítását kimustrált katonalovakkal vagy lovanként 3 arannyal. Ki is osztottak 5663 lovat, de az igénylés 32.300 lóról szólt. Tíz év múlva tehát 26.637 lóért a kárpótlás még nem történt meg, mert a haditanács fölülvizsgáltatta a kéréseket és 1795 óta, amikor a fölülvizsgált jegyzék beérkezett, nem volt ideje ezzel a kérdéssel foglalkozni és nem is volt hajlandó azt újra elővenni.²² A bécsi kormányhatóságoknak, különösen a haditanácsnak folyton megújuló törekvései, hogy a regül amentáris ellátás címén új követelésekkel lépjen föl és új terheket zúdítson az országra, különösen ha ez igényeket a törvényekbe ütköző formákban is támasztották, elkeseredést váltottak ki.

Nagyon indokoltak voltak tehát azok a javaslatok, amelyeket a nádor az országgyűlés előkészítésére tett. Az elintézés azonban halasztódott. Csak egy pontban történt intézkedés: a

²¹ 1 kenyérporcióért (= 2 font kenyér) 2 kr.-t, 1 zabporcióért (= 6 font) 4 kr.-t, 1 szénaporcióért (= 8 font) 2 kr.-t írt elő a rogulamentum.

²² N. titk. It., Extra-ser. Diáét. 1807. 6. és 7. szám. V. ö. *Iratok*, II. 689. 1.

²³ N. titk. It., Praep. Diáét. 1802. 28. sz. Gedrängte Übersicht der nicht auf Ungarn beziehenden militärischen Angelegenheiten als Vorbereitung zu dem künftigen Landtag. V. ö. *Iratok*, I. 503—4. 1.

Szent Benedek-, a cisztercita- és a premontrei rend visszaállítására, ami azonban más indokokból került megoldásra. Igaz, hogy a nádor közvetlenül június 17-iki és 19-iki fölterjesztései után a gyásza következtében megingott egészségi állapotának helyreállítására elutazott Itáliába, de szeptemberben már ismét Budán volt és — ámbár decemberben ismételten vért is hányt! — fáradhatatlanul dolgozott a diéta előkészítésén. Nem rajta múlt. tehát, hogy a konferencia, amelyet Ferenc király a két fölterjesztés megbeszélésére Bécsbe összehívott, csak december 1-én ült össze. Részt vettek rajta a király, a nádor, Károly főherceg, Kolowrat gróf és Trautmannsdorf gróf állam- és konferenciaminiszterek, Colloredo gróf konferencia- és kabinet-miniszter, Cobenzl gróf udvari és államkancellár, Nagy perszónális, Fechtig és Somogyi államtanácsosok. Az időközben beállott késedelem miatt az országgyűlés összehívását 1802 május elejére tolták át. Székhelyéül a nádor kívánságával szemben ismét Pozsonyt választották,²⁰ ami az országban elég nagy visszatetszést keltett.²¹

Ez a konferencia a nádornak az országgyűlés kedvező lefolyására irányuló szép reményeit erősen megnyirbálhatta. Elhatározták, hogy kérni fogják az ezredek állandó kiegészítését sorozással kapitulációs időre. Hogy a katona hány szolgálati óv után kapitulálhasson (szerelhessen le), arról egyelőre nem döntöttek. E mellett a másik fontos kívánság az volt, hogy a kontribúció emelésére és az államadósság törlesztésére a rendek hosszabb időn át szolgáltató szubszídiumot ajánljanak meg. Csak amikor a nádor a konferenciát fölvilágosította, hogy szubszídium címén hosszabb időn át rendszeresen fizetendő adót a rendek nem fognak elfogadni, módosították ezt a javaslatot oda, hogy a kontribúció összegének és a só árának fölemelését fogják kívánni. Ezzel kapcsolatban úgy határoztak, hogy a sorozás előkészítésére szükséges népösszeírást a politikai hatásáv útján kérik, hogy szabályozzák a portákat, vagyis az adófölosztás igazságtalanságait kiküszöbölik. Ez utóbbi ügyek a

²⁴ *Iratok*, I. 457—470. 1.

²⁵ *Iratok*. I. 418. 1.

²⁶ *Iratok*. I. 471—472. 1.

regnikoláris deputáció munkálatai alapján kerültek volna tárgyalásra. Kívülük azonban a deputacionális munkálatok közül csak néhány perjogi intézkedés kitűzéséhez járultak hozzá.²⁷

Még ridegbben bánt a konferencia a június 17-iki fölterjesztésnek azzal a részével, amelyben a nádor négy magyar kívánság előzetes teljesítését javasolta. A Szent Benedek-, cisztercita- és premontrei rendek időközben elrendelt- visszaállítása következtében ez a pont elesett. A tanügyi reformok szükségét is mindenki elismerte. Károly főherceg főleg a népoktatásért emelt szót, do egy második egyetemet is szükségesnek tartoti volna s a protestáns oktatás érdekében ennek protestáns jelleget óhajtott adni.²⁸ A király tehát megígérte, hogy még az országgyűlés megnyitása előtt a tanügyi kérdésekben a deputacionális munkálatok figyelembevételével intézkedni fog,²⁹ de a megoldás nem az alkotmányos formáknak megfelelően történt. Az oktatásügyet olyan ridegen és következetesen a felségjogok köröbo tartozónak vallották, hogy ezzel szemben nem igen lehetett sikert remélni. A kancelláriánál az ügyet Lányi tanácsos referálta, Izdenczy kedvence és felfogásának osztályosa. Az ő referátuma reakciós volt és nemzetietlen, nem is akkor készült, hanem még 1798-ban, de a nádor kezdeményezésére akkor kerüli a király elé.³⁰ Amikor a nádor véleményét kikérték, ő is az előterjesztés javaslatait tette magáévá. A nevelés kérdésében a magyar közönség részéről is többnyire túlzottan konzervatív elveket vallott, kormányzásának kezdetén éppen a gyanús tanárokkal kapcsolatban kapta Ferencről a legszigorúbb utasításokat; e ponton állott tehát még legközelebb utasításai szelleméhez és nem gondolt arra, hogy amikor állást foglal az ellen, hogy a grammatikai osztályokba csak olyanok vétessenek föl, akik magyarul tudnak, vagy ha korainak tartja tudományos akadémia és képzőművészeti főiskola fölállítását, ez esetleg a rendek soraiban visszatetszést kelthetne. Ezzel a javaslatával az erősen megnyilatkozó konzervatív kívánságokat akarta ki

²⁷ *Iratok*, I. 421—424. I.

²⁸ *Iratok*, I. 115—410. I.

²⁹ *Iratok*, I. 432. I.

³⁰ *Iratok*, I. 440—442. I.

elégíteni. Az ügy tehát legfelsőbb elhatározás alapján a helytartótanács elé került, amelynek főadatává lett a király részletes utasításai szerint átdolgozni a regnikoláris deputáció javaslatát, hogy az újítások rendeleti úton életbeléptethetők legyenek.³¹ A rendek tehát nem is emelhettek kifogást más ellen, mint hogy az oktatásügyet ily módon elvonják az ő törvényhozási joguk köréből.

Teljesen elutasító volt azonban a konferencia állásfoglalása abban a két pontban, amelyek a nemzeti érzés kielégítésére vagy legalább megnyugtatóra szolgáltak volna. Dalmácia visszacsatolása érdekében már az államtanácsban is csak az egyetlen Izdenczy foglalt állást.³² Kolowrat erre nem tartotta elérkezettnek az időt és fölhívta a figyelmet, hogy a kincstár nem mondhat le a dalmáciai jövedelmekről, Magyarországnak tehát a visszacsatolás esetében vállalnia kellene azok további beszolgáltatását. Inkább valamely határörvidéki kerülettel szerte volna kárpótolni Magyarországot.³³ Leghatározottabban azonban Károly főherceg foglalt állást a visszacsatolás ellen. Ő még azt is megvizsgálandónak tartotta, vajjon kötelezi-e a királyt a koronázási diploma a visszacsatolásra, és politikai, jogi és merkantil szempontból támasztott aggályokat.³⁴ Elhatározták tehát, hogy ezt a kérdést dilatorikusan kezelik és a nádor utasítást kapott, hogy ha a rendek a visszacsatolást szó v átennék, ne engedje azt tárgy altatni.³⁶

Még határozottabban visszautasították a nádor negyedik kérését a magyar kereskedelem fellendítése és a szabad gabonakivitel érdekében. Ezt is főképp Kolowrat és Károly főherceg ellenezte, akik a kérdés lényegével annyira nem voltak tisztában, hogy azt hozták fel föellenérvül, hogy a szabad kereskedelem — ha a vámokat megfizetik — fönnáll.³⁰ A hagyományos bécsi fölfogás olyan megértés nélkül állt szemben ezzel az

³¹ *Iratok*, I. 443—460. 1. — V. ö. Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei*, I. 261—273. 1.

³² *Iratok*, I. 413. 1.

³³ *Iratok*, I. 414. 1.

³⁴ *Iratok*, I. 417. 1.

³⁵ *Iratok*, I. 423. 1.

³⁶ *Iratok*, I. 414. és 417. 1.

igénnyel, hogy semmi eredményre sem volt kilátás. A konferencia határozatát úgy fogalmazta meg, hogy figyelemmel lesznek mindarra, ami Magyarországnak és egyszersmind az egész birodalomnak is javára válik.³⁷ A nádort különösen az keserithette el, hogy annyi fölterjesztés után a gabonaneműek vagy legalább a búzának szabad kivitele érdekében éppen a konferenciát megelőző napon újabb rendelkezést kapott, amely most már nemcsak a gabonaneműek, hanem a széna, szalma, vaj, zsír, szalonna, liszt, marha és disznó kivitelét is eltiltotta. A konferencia végén a nádor szóvá is tette ezt a rendeletet és kifejtette, hogy az az ország hangulatát nagyon megronthatja. A király azt válaszolta, hogy először magát az országot és az örökös tartományokat kell ellátni, csak azután kerülhet sor a fölösleg kivitelére. A nádor tehát további fölvilágosításul kifejtette, hogy a Bánságból a szállítási viszonyok miatt csak külföldön lehet a fölösleget értékesíteni, ha ezt eltiltják, az alattvalóknak lesz terményük, de nem lesz pénzük, tönkremennek és a kontribúció fizetése körül zavarok fognak föllépní. Így azután Ferenc császár beleegyezett, hogy rendelkezését egyelőre tartsák vissza és a nádor szerezze be a szükséges tájékoztatást a készletekről, hogy a helyi szükséglet és az előre nem látott eshetőségekre számított mennyiség után marad-e még fölösleg a kivitelre?³⁸

A nagy és újszerűségük miatt is szokatlan kívánságok ellenében így úgyszólván semmi sem történt a nemzet óhajainak kielégítésére. Egy puszta ígérettel az oktatásügy javítására és három szerzetesrend visszaállításával, ami Ausztriában is megtörtént, a II. József óta öntudatra ébredt nemzeti aspirációkat leszerelni nem lehetett. A nádornak az a törekvése tehát, amellyel el akarta háritani a nehézségeket az országgyűlési tárgyalások elől, nem sikerült.

Azzal a mentalitással szemben, amely az 1801. december 1-i konferencián diadalmaskodott, s amely mindig Magyarország nagy gazdagságát és azt emlegette, hogy — állítólag — oly

³⁷ *Iratok*, I. 421. I.

³⁸ *Iratok*, I. 422—423. I.

aránytalanul csekély mértékben vesz részt a monarchia tér hői-ben, s ezért mindig csak új kötelezettségeket akart ráháritani, benn az országban erősen kiélezett elégedetlenség voll tapasztalható. Azt vetették a bécsi kormányzat szemére, hogy egyenesen elzárja az ország és lakossága elől a megélhetési lehetőségeket, hogy folyton vádként emlegeti a nagy terménybőséget és a nemzetet okolja azzal, hogy azt használni és a monarchia érdekeinek szolgálatába állítani nem tudja, holott az erők kifejtését éppen a kormányzat akadályozza, amennyiben egyoldalúan fiskális szempontok szerint életbeléptetett, intézkedéseivel a fejlődés útját tökéletesen elzárja.

Sokat lehetett, ebben az időben hallani azt a vádat, hogy ez a mindenben bővelkedő nagy terület aránylag milyen ritka lakosságot táplál és hogy a nép a műveltségnek mily elmaradt fokán mennyire primitív gazdasági viszonyok közt tengődik. Károly főherceg éppen ebben az időben írta: „A magyar királyság a hozzátartozó tartományokkal Felséged monarchiájának olyan hatalmas integráns része, hogy jóléte és hozzájárulása a monarchia nagy államecéljaihoz mély megfontolást és érett mérlegelést tesznek szükségessé ... Jelenleg távolról sem az, omi kiterjedése, földjének termékenysége és helyzetének előnyei következtében lehetne. A földművelés és még inkább az iparosodás más ágai Magyarországon még most is el vannak hanyagolva. Ámbár a természet adományaival oly bőven halmozta el, mint földrészünknek talán egy más országát sem, enyhe éghajlatával, egyenletes szelíd időjárásával, olyan talajjal, amely Fölséged minden más tartományáét fölülmúlja, az ásványvilág bőséges kincseivel megáldva, a kis és nagy folyók sokaságától átszelve, a leggazdagabb növénytakaróval borítva, ez a nagyszerű ország bőségében nélkülöz.“³⁵ Fölhánytorgattá, hogy ilyen viszonyok közt négyszögmérföldenként csak 1848 lakost táplál, ámbár a német tartományokban ekkora területen 2041, Cseh- és Morvaországban, valamint, Sziléziában pedig 2990 lélek él, hogy 20 falusira csak 1 városlakó esik, holott Franciaország-

³⁹ 1801. r.ov. 28. emlékirata Ferenc császárhoz. Cristó: *Erzherzog Carl*: 494—495. I. Természetesen az ő következtetése is az, hogy nagyobb terhet kell kiróni.

lián az arány 1:4½, Poroszországban és Holsteinben 1: 3.⁴⁰

Csakhogy a lakosság sűrűsége erősen függ a megélhetési lehetőségektől és ami ezzel szoros kapcsolatban van, a foglalkozások differenciálódásától. Az ipari fejlődés azonban az osztrák örökös tartományokban is, amelyek nem szenvedtek át 150 éves török uralmat — csak Szilézia elveszte után indult meg és akkor a legmesszebbmenő állami támogatást élvezte. Skerlecz Miklós báró zágrábi főispán, a gazdasági regnikoláris deputáció előtt már 1791-ben rámutatott arra, hogy Magyarország akkor ugyanabban a helyzetben volt az örökös tartományokkal szemben, mint azok a XVII. század közepe előtt a nyugati országokkal szemben.⁴¹ Az erősebb differenciálódás és a népsűrűség rohamosabb emelkedése még a nyugati országokban is csak a harmincéves háború után indult meg és párhuzamosan haladt az állam fokozottabb beavatkozásával a gazdasági életbe. Ez pedig a merkantilizmus kibontakozásához fűződött, amelynek nevezetes fordulópontja Colbert. 1664-i francia vámszabályzata volt. Az osztrák örökös tartományokban ez az irányzat csak Mária Terézia korában, Szilézia elvesztésének hatása alatt vált következtessé, de még nagyon kezdetleges eszközökkel törekedett céljai elérésére. Itt nem fejlődtek ki az iparfejlesztésnek azok a finom eszközei, mint Franciaországban s a politika szenvedő felévé Magyarország lett.

A bécsi vezetőköröknek nem volt meg a kellő gazdasági látókörük. A kameranizmus Ausztriában az államjövendelmek szempontjából indult ki s ez szolgáltatta megítélését a kereskedelem irányításához is. Sonnenfels József azt tanította, hogy a belső és külső kereskedelem vezetésében az a döntő, hogy az előbbi esetben az eladó is és a vevő is ugyanazon uralkodó alattvalói, az utóbbiban két különböző uralkodó alá tartoznak. A belső forgalmat tehát szabályozhatja a fejedelem, a külsőben

⁴⁰ A századfordulón író magyarok szerint a népsűrűség nálunk négyzetmérföldenként 1777 lélek, Tirolban 1356, Ausztriában, Cseh- és Morvaországban 2641, 2357 és 2871. (Almásy Pál gróf. Schlözer Staats-Anzeigen 1733. 17. 1.); Berzeviczy Gergely: *De commercio et industria*. 2. 1. szerint: 1666. Ezek az adatok az 1787-i összeírás alapján.

⁴¹ N. Skerlecz: *Projectum legura mothatum in objecto oeconomiae publicae et commercii perferendam*. 51. §. Magyar fordításban kiadta Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*. (Budapest, 1914.) 197. 1.

azonban a vevő az irányadó s az uralkodó hatalmi szava csak negatív értelemben, tilalmakban érvényesül. A külkereskedelemben tehát az egyik kereskedő, illetve nemzet érdekei érvényesülnek a másikkal szemben. A kereskedő is, az állam is spekulál, hogy mit és honnan hozzon be a legkedvezőbb föltételek között. Kettejük között az állam szempontját tartotta fontosabbnak, mert nem az a döntő, hogy a kereskedő az eladásnál a vételárral szemben nyereséghez jut, ha esetleg az állam nyersárúnál elveszti a földolgozás értékét és a feldolgozó polgárok foglalkoztatását. Az uralkodótól azt várta ilyen esetben, hogy szorítsa meg a magánfél spekulációját, hogy rendelje érdekeiket az állam törekvései, a belső termelés növelésének szempontja alá. Az iskola tehát, amely akkor az ügyek vezetését kezében tartotta, az állami beavatkozást csak negatív intézkedésekben, tilalmi rendszerben látta.⁴² Ez érvényesült Mária Terézia és II. József korában. II. József, az abszolút akarat föltétien megtestesítője ebben a tekintetben anyja intézkedésein is messze túlmént.

Sokan azonban már akkor is elég élesen elítélték ezt a politikát. Raab Ferenc Antal lovag, a Handelkommission tagja, aki évekig Triestben élt, tagadta annak az érvnek helyességét, amelyet leginkább hangoztattak a tilalmi rendszer mellett, hogy a külföld alacsonyabb munkabére veszedelmes volna a megfelelő cikk belső termelésére. Különösen élesen foglalt állást a mezőgazdasági termények kiviteli tilalma ellen és még a bevételnek engedélyekkel való korlátozását is elítélte.⁴³ Hagelin alsó-ausztriai kormánytanácsos azt állította, hogy a tilalmakban Anglia rossz példával járt elől, de megengedhette magának ezt, mert az ebből következő káros visszahatást gyarmatainak gazdag fogyasztópiacaival ellensúlyozhatja.⁴⁴ Leghatározottabban Zinzendorf Károly gróf, a számvevőszók elnöke kelt ki a tilalmak ellen. Szerinte a kereskedelmi mérleg tana tiszta babona, az erre alapított intézkedések csak kárt és zavart okoznak, mert

⁴² Josepha von Sonnenfels: *ürundsütze der Folizei, Handlung und Vinanzmssensehaft*. II. (Wien, 1771.), 192—193. §. 264—267. 1.

⁴³ 1774 májusában. Beer: *Die österrtichische Handelspolitik unter Maria Teresia und Joseph II.* (Wien, 1898.) 113. 1.

⁴⁴ Beer id. mű, 115. 1.

minden nemzet csak annyit költhet, amennyi fizetési eszköze van. A kereskedelmet pedig nem szabad úgy felfogni, hogy az mindenek harca mindenek ellen, hanem ellenkezőleg, a népeket összekötő kapocsnak kell tekinteni.⁴⁵ Sinzendorf Fülöp gróf pedig, amikor II. József kikérte véleményét a kereskedelemről, állást foglalt az ellen a nézet ellen, hogy „az örökös tartományok nem volnának abban a helyzetben, hogy kiterjedt kivitelű üzhetnének, vagy hogy Ausztria nemzeteiben nem volna meg a kellő találékonyság és mint a majmok csak arra volnának alkalmasak, hogy másokat utánozzanak”. Ezzel szemben azt hirdette, hogy külkereskedelemre minden más népnél alkalmasabbak. A szabad kereskedelem érdekében pedig példaként hivatkozott Csehországra, ahol akkor virágzott igazán az ipar. amikor áruit az Elbán Hamburgig vihette s azok onnan szabadon juthattak el Spanyolországba, Portugáliába, Franciaországba és Angliába.⁴⁶

Hivatalos személyiségeknek irattárba jutott megnyilatkozásai mellett azonban közkézen forgó munkák írói a gyakorlati élet szavát is megszólaltatták. E részben különösen Woinbrenner József bécsi kereskedő 1781-ben megjelent munkája érdemel éppen magyar szempontból is figyelmet.⁴⁷ Weinbronner azt remélte, hogy irata, melyet az osztrák ipar és gyárak föllendítése érdekében tett közzé, meg fogja nyerni II. József tetszését, de ebben csalódva, II. József halála után még egyszer a nyilvánosság elé lépett. Alapgondolata az, hogy Ausztria nem a helyes eszközöket alkalmazta iparának és kereskedelmének föllendítésére — sőt, alapjában elhibázottnak bélyegezte az egész, akkor uralkodó politikai irányt. Kifogásolta, hogy nem találták meg azokat a forgalmi cikkeket, amelyekkel hasznot érhetek volna el. Bizonyítékul azt hozta föl, hogy a váltóárfolyam külföldi viszonylatban mindig rossz és ámbár a monarchia elegendő mennyiségű ércpénz fölött rendelkezik, ércpénzben mégis mindig

⁴⁵ Boer id. mű, 120. 1. Egy 1788. május 24. fölterjesztésben.

⁴⁶ Beer id. mű, 122. 1.

⁴⁷ Az 1792. átdolgozott kiadásra fogok hivatkozni: *Patriotische Gedanken und Vorschläge über den gehehmten Ausfuhr-Handel in den deutschen und ungarischen Provinzen des Erzhauses Österreich, über National-Industrie, Manufakturen und Fabriken vnd über die Mittel beiden anzuhelfen.* (Wien, 1792.)

hiány van.⁴⁸ Az Ausztriából kimenő pénzt évi 15—20 millióra becsülte,⁴⁹ amit azonban az állam csak részben tud terményekkel megfizetni, nagyrészt bányatermékekkel fizeti, amelyekből csak nemesfémekben egyedül Magyarország évi 3 milliót szállít.⁵⁰ „Milyen érdem volna — így kiáltott fel — ha a bányászat áldásait nem engednők ki egyszerűen úgy, ahogy befolynak, hanem itthon használnék föl, hogy bővebben termővé tegyük a földet, az ipart föllandítsuk és e célra nemcsak jó kereskedelmi utakat építsünk, hanem az arra alkalmas folyókat is hajózhatóvá tegyük és az állam belső erőit az életviszonyok folytonos javításával emeljük.⁵¹ Ilyes gondolatra szerinte a Kommerzienrat csak 1752-ben jött rá, amikor az ipar felkarolására szánta el magát.⁵² De ez sem volt megfelelő politika, mert a külföldi kereskedőt elriasztották s a gyárak válságba jutottak.⁵³ Az állam bajait nem gazdaságos erő kifejtéssel orvosolták, hanem kölcsönökkel, amelyek magukhoz vonták a magántőkét, tehát elvonták azt a magánhiteltől, amely nélkül pedig nincs vállalkozás és nem lehet gyárakat alapítani.⁵⁴ Nem gondoskodtak olcsó szállítási lehetőségekről, pl. egyetlen csatornatervet sem valósítottak meg. Az illetékes hatóságok sohasem törték fejüket azon, hogy mivel könnyít hetnék meg a termelési és a kereskedelmet, ellenkezőleg: intézkedéseikkel lerontották a legjobb lehetőségeket.⁵⁵ Erre a legszembetűnőbb példaként hozta föl Mária Terézia 1775. október 15-i rendeletét a magyar bor kiviteléről, amely egyértelmű volt a kivitel eltiltásával.⁵⁶

Az osztrák tiltó rendelkezések megtorló rendszabályokat eredményeztek. Ausztria kivitele nem alakult kedvezően s a

⁴⁸ Weinbrenner id. mű, 23. I.

⁴⁹ Weinbrenner, 18. I.

⁵⁰ Weinbrenner, lti—17. I.

⁵¹ Weinbrenner, 24. I.

⁵² Weinbrenner, 31. es 39. I.

⁵³ Weinbrenner, 40—50. I.

⁵⁴ Weinbrenner, 77—87. I.

⁵⁵ Weinbrenner, 131 — 160. I. „Ganz gewiss rührt es auch gerade aus dem nur zu grossem Mangel an diesen Kenntnissen her, dass in den Staaten des Hauses Österreich schon seit langen Zeiten oft ganz Unrechte, dem Zwecke völlig entgegenlaufende Mittel angewandt wurden, gewiss«' Zweige der Industrie und des Handels in Aufnahme zu bringen.“ Id. mű. 22. I.

⁵⁶ Weinbrenner, 145—149. I.

hivatalos körök a belső forgalom emelésének, az olcsóbban dolgozó ország áruinak elhárításának, a kedvezőtlen kereskedelmi mérleg elvének folytonos hangoztatásával a külforgalmat tényleg megbénították. Mesterségesen fellendített iparuknak nem tudtak kellő fogyasztóterületeket találni, kitalálták tehát azt a kor viszonyai közé éppen nem illő módszert, hogy az egyes országok közt tegyenek megkülönböztetést. Az aktív magyar kereskedelmi mérleg és a magyar nemesi adómentesség, valamint az olcsóbb magyar termelési lehetőség jelszavaival Magyarországon teremtettek az osztrák iparnak és kereskedelemnek fogyasztópiacot.

Az elnyomás ellen, amely a magyar városi életet és a magyarországi kereskedelmet valósággal tönkretette, de a magyarországi nyerstermelés legfőbb ágait: a szőlőgazdaságot, a marhaterenyésztést, de még a szem termelést is komoly veszedelemmel fenyegette, a hosszú országgyűlésnélküli korszak elfojtott némasága után az 1790-es országgyűlés előkészületei közt elemi erővel tört ki a visszahatás. Még II. József idejében, 1784-ben éppen a nádor főudvarmestere, Szapáry János gróf emelte föl szavát a magyar gazdasági élet föllendítése érdekében. Németül írt munkájában: „Der unthatige Reichthum Ungarns wie zu gebrauchen“, végigfutva az egész országon, a helyi adottságok természeti tényezőiből iparkodott levonni a tanulságot, hogy hol mit lehetne tenni az intenzívebb gazdálkodás érdekében. Legfontosabb javaslata azonban az volt, hogy a közlekedés és kereskedelem fölkarolására, minthogy a magyar állami életben erre Fedezet, nem volt, országos alapot létesítsenek a tourak, egyházak és városok adományaiából. Ez az alap nyújtotta volna a hitelt azokhoz a munkálatokhoz és berendezésekhez, amelyekkel az országot fokozatosan ki lehetett volna emelni gazdasági elmaradottságából. Közjogi vonatkozásokat nem érintett, valószínűleg, mert II. Józseftől remélte, hogy terveit méltányolni fogja. Ez a remény nem vált be s azok a gondolatok, amelyeket Szapáry még elég bátortalanul tett szavá, utóbb II. József rendszerének összeomlásakor már gátlás nélkül törtek utat maguknak.

A fölvilágosodással a gazdasági ismeretek is nagyot haladtak Magyarországon. A Szapáryhoz hasonló autodidakták és gyakorlati emberek mellett már olyanok tűnedeztek föl, akik

rendszeres elméleti kiképzéssel dicsekedhettek és ifjú éveiket külföldi utazásokra használták föl — idegen országok intézményeit és berendezéseit tanulmányozva —, mint Berzeviczy Gergely, vagy Podmaniczky József báró helytartótanácsos. A. korábbi hagyományokkal szemben a magyar nemesség II. József óta már nem is nézte ezeket a kérdéseket csak rideg közjogi szempontból s az új nemzedék szóvivői már a polgár érdekeivel is foglalkoztak. Amikor az országgyűlés 1791-ben kiküldte a regnikoláris deputációkat és külön bizottságot rendelt a gazdasági és kereskedelmi kérdések előkészítésére is, ez fölshívította a városok kereskedő testületét, hogy terjesszék a bizottság elé panaszait és sérelmeiket. Egész sor jelentés érkezett akkor be városi hatóságoktól, egyes városok kereskedőitől és kereskedő testületektől.⁵⁷ Egyes kereskedők is adtak be tervezeteket — különösen a tengerparti városokból —, mint Vukovich, Bradicich Jakab, Neys János, Adamich Lajos, Orlando József, Vieren Leells, Pogloyen Antal fiumeiek, Chiolich József és Demelli Mátyás, mint Zengg város követei, Gollner Bálint Károlyvárosból, Yirio Károly és Spielmann Ferenc Yarasdról. Különösen kitűnt azonban Susani Márk fiumei kormányzósági tanácsos,⁵⁸ de Vins báró tüzérségi tábornok⁵⁹ és Benzoni Vince báró⁶⁰ munkálata. A tengerparti vidék szabadabb kereskedelmében növekedettek mellett azonban az északi hagyományok sem halványultak még egészen el, amit néhány szepesi, zempléni és körmöcbányai tanúsít.⁸¹ Mellettük szerepel egy beadvánnyal Szarvas község kitűnő evangélikus lelkésze és népnevelője, Teschedik Sámuel,⁶² a gyáripár kérdéséhez pedig hozzászólnak

⁵⁷ V. ö. Hofhauser Margit: *A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a X I X . század elején.* Budapest, 1930. — A regnikoláris deputáció aktáinak jegyzékét 1826-ban, amikor az országgyűlés azokat végre elővehette, a bizottsági munkálatokkal együtt közreadták: *Elenchus actorum excelsae regnicolaris deputacionis in commercialibus articulo 67. anni 1791. ordinatae in archiro regnicolari existentium.* Az Orsz. Levéltárban ezeket ma is u. a. jelzet alatt őrzik.

⁵⁸ O. Lt. Lad. KKK. fasc. IX. no. 74—75.

⁵⁹ O. Lt. Lad. KKK. fasc. X. no. 81—82.

⁶⁰ *Vorschlag zur Einführung eines Konmerzsystems im Königreich Ungarn.* O. Lt. Lad. KKK. fasc. XI. no. 90., nyomtatásban is megjelent.

⁶¹ Pi. Lad. KKK. fasc. VIII. no. 60., 64., 67., 68.

⁶² Lad. KKK. fasc. VIII. no. 54.

a pesti és budai gyárosok is: Höpf inger Jakab, a Valero testvérek, Marzzocato Ágost selyemgyárosok és Kuny Domokos majolika gyáros.⁶³ Ezek a tervek szövéstesztek a legkülönbözőbb kérdéseket. A tengerpartiak, — akikre nem terjedtek ki a tiltó rendszer bénító intézkedései s akik ennek következtében világosabban látták a gazdasági tényezők erőviszonyait —, főképp a hajózást tárgyalják és a tengeri kereskedelem akadályait, a bevétel fogas kérdését a kikötőkből, a hitel és a váltó ügyeit, a különleges kereskedelmi és váltóügyi törvénykezést. Ebben nekik volt a legnagyobb tapasztalatuk. De amikor javaslatuk alapján megszületik a kereskedelmi törvénykönyv, valamint a váltóügyi eljárás szabályozására vonatkozó javaslat, ebben jelentékeny érdeme van Tihanyi Tamás alországbírónak is.⁶⁴ Folyószabályozás, csatornatervek és útépítés inkább a megyéket érdeklik. A kereskedelem fellendítésére alapítandó közpénztár: a fundus publicus megszervezése is főképp őket foglalkoztatja. Erről kilenc tervezet körül folyik a vita, közülük az egyik Horvát- és Tótország rendéinek hozzászólása, egy másik Vay Miklós báró generálisé, a mozgékony és éleseszű szabolcsi tervezőé.⁶⁵

A városok és a kereskedő-testületek általában inkább saját polgári érdekkörük kérdéseit hozzák szóba. A Pesti Kereskedelmi Testület (Pester Handels-Stand) nyomtatásban is kiadta elaborátumát.⁶⁶ Valóságos fölajdulása ez az utóbbi félszázadban egészen elsorvasztott régi kereskedő osztálynak, csodálatos vegyüléke új eszméknek és a régi kiváltságokhoz való ragaszkodásnak. Szorult helyzetükből még mindig úgy keresik a kivezető utat, hogy a különböző kereskedő kategóriák elválasztásától és kereskedelmi jogaik szigorú elhatárolásától várják a megoldást.⁶⁷ Elkéseredéssel fordulnak a privilégiumaik értelmében illegitim kereskedelem, a házalás ellen. Fölpanaszolják, hogy Magyarországon egy kereskedőre 50 házaló

⁶³ Lad. K. K. K. . fasc. V I I . no. 40—46.

⁶⁴ Lad. K. K. K. . fasc. I. no. 16.

⁶⁵ Lad. K. K. K. . fasc. II. no. 6. és fase. X I I . no. 91—99.

⁶⁶ *Beschwerden und ohnmässgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn auf zuhelfen wäre.* P** H** St**.

⁶⁷ *Beschwerden*, 11—22. 1.

esik.⁶⁸ Ezek közt nem is a furfangos parasztok, a felvidéki vászónárosok és a házaló mesteremberek a legveszedelmesebb versenytársak, hanem a bécsi kereskedők, a bécsi gyárosok házaló ügynökei, a „standlkrämerek“ és az országos vásárok idegen kereskedői.⁶⁹ Nem lépnek fel erélyesebben a bécsi kereskedők nagy kedvezményei ellen; kifejtik, hogy a magyar gyáripártól ugyan nincs mit félniök — okos ember bizonyára nem alapít nálunk gyárat —, de azért mégis a közlekedés javítása és a hitelügyi kérdések rendezése mellett a gyárak fejlődését és tökéletesítését, szeretnék elérni.⁷⁰ Ezért a magyar kereskedelem önállósítására törekszenek. Külön magyar kereskedelmi tanácsot (Kommerz-Kollegium) akarnak a kereskedők bevonásával egy államférfiú vezetése alatt. Ennek a kollégiumnak a főadata lenne a magyarországi kereskedők megszervezése, véleményük kikérése és ezek alapján az egésznek irányítása.⁷¹ Ettől remélik azt az eredményt, hogy az országot nem fogják tovább is oly mostohán kezelni az örökös tartományok részéről, mint eddig, hanem Cseh- és Morvaországhoz hasonló elbánásra tehetnek majd szert.⁷² Saját honfitársaikat arra kérik, ne kívánják a külföldi áru szabad behozatalát, hanem elégedjenek meg a gyáripár fellendítésével.⁷³ Javaslatokat tesznek azonban a kivitel fellendítésére.⁷⁴ Ezzel kapcsolatban külön vámigazgatást és autonóm magyar vámtarifát sürgetnek,⁷⁵ mert eddig a magyar szükségletek után az egész fogyasztás jövedelme Ausztriába folyt he. sohasem tudták, hogy Magyarország mennyivel járul ezekhez és mennyit fizet idegen terményekért.⁷⁶ A vámügynek ettől a rendezésétől várták, hogy nem lesznek kénytelenek munkájuk hasznának legnagyobb részét a bécsi kereskedőknek átengedni

⁶⁸ *Beschwerden*, 25. 1.

⁶⁹ *Beschwerden*, 25—50. 1.

⁷⁰ *Beschwerden*, 3. és 69. 1.

⁷¹ *Beschwerden*, 55—57. 1.

⁷² *Beschwerden*, 61. 1.

⁷³ *Beschwerden*, 69. 1.

⁷⁴ *Beschwerden*, 74—76. 1.

⁷⁵ *Beschwerden*, 72. 1.

⁷⁶ *Beschwerden*, 71. 1.

(„weil Ungarn, wenn es seinen eigenen Handel hat, aufgehört die Goldrube für den Wiener Handelsmännern zu sein“).⁷⁷

Különböző változatokban és árnyalatokban a többi város és kereskedő testület is ugyanezeket a bajokat hánytorgatta föl. Általános volt a panasz az osztrák kereskedelmi elnyomás ellen. Szeged és Temesvár az osztrák vámpolitika ellen fakadt ki,⁷⁸ a szombathelyiek sértő ellentéteket hoztak fel a magyar terményeknek az örökös tartományokban történő és az osztrák áruknak magyarországi elvámolásáról. Kimondták, hogy ez az eljárás méltatlan szabad országgal szemben.⁷⁹ Temesvárral együtt a monarchia két felére egyenlő elbánást követeltek.⁸⁰ Lőcse — akárcsak a pesti kereskedők — külön kereskedelmi hatóságot is kívánt az országnak. II. Józsefet okolták, hogy minden országának feleslegét Bécsnek foglalta le és hogy rászabadította az országra a házalókat.⁸¹ A fiumei Susani is a magyar kereskedelem elnyomásáról beszélt.⁸² A zenggi Demelli pedig kimondta, hogy a vámok csökkentése nélkül Magyarországnak el kell buknia az államok termény- és iparháborújában.⁸³ Mindenfelől hangzott a panasz az osztrák kereskedő uralma és az elnyomó vámpolitika ellen.

A regnikoláris doputációnak tehát pompás anyag állott rendelkezésére munkájának elkészítéséhez, de maga a bizottság is kitűnően volt összeválogatva. A vámügyekre vonatkozó munkálatokat Podmaniczky József báró helytartótanácsos,⁸⁴ a kereskedelemre vonatkozót Skerlecz Miklós báró zágrábi főispán készítette el.⁸⁵ Skerlecz a saját törvénytervezetének általános indokolásául kitűnő összefoglalást is adott a kor állapotairól,

⁷⁷ *Beschwerden*, 71. és 56. l.

⁷⁸ O. L./t. Lad. KKK. fase. VI. no. 31—32.

⁷⁹ Lad. KKK. fase. V. no. 16.

⁸⁰ Lad. KKK. fase. VI. no. 31.

⁸¹ Lad. KKK. fase. VI. no. 19.

⁸² Lad. KKK. fase. IX. no. 74.

⁸³ Lad. KKK. fase. X. no. 83.

⁸⁴ *Principia Vectigalis tricesimalis per excell. Domium L. B. Josephum Podmanitzky pro deputatione commerciali elaborata.* (Poenii, 1826.)

⁸⁵ *Projectum legum motivatum in objecto oeconomiae publicae et commercia perferendarum per Nicolam Skerlecz de Içruiniez, etc. elahoratum et excehae regnicolarii deputationi in commercialibus anno 1791. exhibitum.* (Posonii, 1826.)

amely egyben az előzmények történeti összefoglalását is tartalmazta (*Status actualis* etc.).⁸⁰ Ez a munka mély hatással volt a magyar gazdaságpolitikai mentalitás alakulására. Kitűnően jellemezte korának állapotait és világította meg azok keletkezését. Munkája olyan pompás megfogalmazása volt mindannak, ami a lelkekben alaktalanul vajúdott, hogy hosszú időre formába öntötte a magyar panaszokat és kívánságokat. Az elméletileg kitűnően iskolázott Berzeviczy Gergely is néhány év múlva a magyar iparról és kereskedelemről írt könyvében erősen az ő hatása alatt állott és a vámviszonyokra vonatkozó fejezetét az ő fejtegetései alapján írta meg.⁸⁷ Sőt a jozefinista Grellmann is az ő vám ismertetését nyomatta le 1802-ben, némi változtatásokkal, főképp a II. József-re vonatkozó rész kihagyásával,⁸⁸ és az 1826-i országgyűlés is az ő munkálatából indult ki a hosszú abszolútizmus után.

Skerlecz fogalmazása szerint az osztrák vámpolitika törekvése az, hogy Magyarországon gyárak ne keletkezhessenek és a magyar kereskedőket a külföldi áruk közvetlen forgalmából ki lehessen zárni, kivéve azokat az árukat, amelyek Magyarország belső szükségletének kielégítésére szolgálnak. Így a magyar kereskedők csak nagyon kis mértékben tarthattak fenn kapcsolatokat a külfölddel és a külföldi árut is német kereskedők hozták be az országba.⁸⁸ Ezt a célt a vámpolitika segítségével, a kivitel és bevétel szabályozásával sikerült elérniük.

A merkantilizmus elvei szerint minden állam saját termelésének bőséges és olcsó nyersanyaggal való ellátására, másrészt pedig lehetőleg nagy felvevőképeségű piacokra törekedett. Magyarország azonban a török hódítás ideje alatt gazdaságilag

⁸⁶ *Status actualis oeconomiae publicae, opificiorum et nianufacturarum, vectigalis tricesimalis, fundi publici el commercialis etc.*, amelyre a *Projectum legum* ismételten hivatkozik, de sem kiadásra nem került, sem az Orsz. Levéltárban nem maradt fenn. Kézirata megvan a Nemzeti Múzeum Föl. Lad. 668. jelzetű kötetében. Ebből magyar fordítását kiadta Berényi Pál: *Skerlecz Miklós báró művei*, a *Projectum* címe alatt. *Status actualis* címen Berényi kiadásából idézem.

⁸⁷ *De commercio et industria Hungáriáé.* (Leutschoviae, 1797.) 11—57. 1 — németül: *Ungarns Industrie und Kommerz.* (Weimar, 1802.)

⁸⁸ H. M. G. Grellmann: *Statistische Aufkl/irungen.* III. (Göttingen, 1802.) *Beytrag zur Geschichte des ungarischen Dreyssigstwevsv.* 165—186. 1.

⁸⁹ *Status actualis*, §. 87. Berényi, 267. 1.

rendkívüli mértékben visszaesett és még a német örökös tartómanvok elég fejletlen viszonyaihoz képest is feltűnően alacsony szinten állott. Az ország egyéb gondjai mellett a gazdasági kérdések háttérbe szorultak. Különösen a műipar és a kereskedelem ügye iránt sem a védelemre berendezkedett birtokos osztály, sem a törvényhozás, amelyben a birtokos nemesség vitte a szót, nem viseltetett különösebb érdeklődéssel, mert nem is igen értett hozzá. A törvényhozás tehát, csak akkor fordult ezek felé a kérdések felé, amikor már veszedelem fenyegetett. A XVII. század elején az örökös tartományok a harmincadhoz további félharmincadot csatoltak, amelyből tartományi földadataik megoldására külön tartományi alapot szerveztek. Ez volt a reciprocitás első megsértése, amelyre a magyar rendek — több sikertelen orvoslási kísérlet után — az 1625. évi országgyűlésen Ausztria, Stájerország, Morvaország és Szilézia felé szintén életbcléptcttk (1635: 5. t.-c.) a félharmincadot s abból a kiszolgált végvári katonaság jutalmazására létesítettek alapot. A félharmincadok illetékét az uralkodók csakhamar a kincstári jövedelembe kebelezték be, az örökös tartományok azonban „landeständlicher Aufschlag“ címen továbbra is föntartották külön vámolásukat, sőt egyoldalú intézkedéseket léptettek életbe és kényszerítették a magyar kereskedőket, hogy pl. márháikat csak az ő területükön át hajtsák Velencébe és ezért „hajóbért“ szedtek tőlük.⁹⁰ Magyar törvények tiltakoztak ez ellen,⁹¹ de eredménytelenül.

A török kiűzése, majd Galícia megszerzése jelentékenyen megrontotta a helyzetet. A török területtel szemben katonai igazgatás alatt megszervezték a határőrvidéket és a temesi bánóság is katonai kormányzat alatt állott. Ott nem magyar hatóságok működtek és a pozsarcváci békében a török határon megállapított 3%-os kedvezményes vám kevéssé vált Magyarország javára. A magyar kereskedők sok zaklatásnak voltak ott kitéve, és mint török alattvalók görög, rác és örmény kereskedők özönlöttek el az országot és tették tönkre alacsonyabb igényekkel és nagy mozgékonyaságukkal a régi kereskedő elemet.⁹² Galiciát.

⁹⁰ *Status actualis*, §. 14. Berényi, 133—134. 1.

⁹¹ 1715: 75., 17£3:119. t.-c.

⁹² *Status actualis*, §. 15. Berényi, 135—136. 1.

sem csatolták Magyarországhoz s így a magyar határ a török terület kivételével mindenütt osztrák tartományokkal érintkezett, ahol végesvégig azok a korlátozások érvényesültek, amelyek lassanként megfojtották a magyar kereskedelmet.⁹³ Így eltekintve attól a kisszámú komáromi, győri és délvidéki kereskedőtől, akik kijártak a Balkánra, az ország elvesztette hagyományos régi külső kapcsolatait a birodalommal, Sziléziával, Lengyelországgal és Oroszországgal. Távolabbi országokkal való szabad összeköttetését csak az adriai tengerpart egy keskeny szögletéből tarthatta fenn.⁹⁴ Egyedül itt maradt fenn komoly és vállalkozó szellemű kereskedő polgárelem, s mindazok, akik ezekben az években kereskedelempolitikai látókörrel bírtak és gondolataikat írásaikkal a közönség között is terjeszteni törekedtek: Szapáry János gróf, Almásy Pál gróf, Skerlecz Miklós báró, itt szerezték meg tudásuk alapjait, az első kettő a fiumei kormányzói székben, az utóbbi mint zágrábi főispán.⁹⁵ Magyarország tehát tulajdonképpen az örökös tartományok ércgyűréjébe került. III. Károly még nem gondolt arra, hogy elszigetelje az országot. Minthogy a rastatti békében Itáliában szerzett kárpótlást, erre felé akarta kiépíteni országai összeköttetéseit. Pölpöktette Portorét és Fiúménak ugyanolyan szerepet szánt Magyarország felé, mint Triesztnak Ausztriában,⁹⁶ de ez a törekvés sem érvényesülhetett, mert eleinte közigazgatási balfogások álltak a siker útjába, majd 1776-ban visszavonták Fiume kiváltságait, ami egészen Trieszt javára döntötte el a versengést s a magyar kereskedők nagy részét arra kényszerítette, hogy Pettauon át Trieszt felé keressen kapcsolatokat.⁹⁷

Országgyűléseink már 1655 óta fölismerték a vám jelentőségét, állandóan sürgették is a vámrendezést, jobban mondván a Magyarország részére sérelmes egyoldalú intézkedések megszüntetését, de céljukat nem tudták elérni. Mária Terézia 1754-ben kiadott vámezabályzata azután érvényesítette a vámrend-

⁹³ *Status actualis*, §. 16—17. Berényi, 136—138. 1.

⁹⁴ *Status actualis*, §. 56. Berényi, 209—210. 1.

⁹⁵ V. ö. *Duna—Feketeteugeri kereskedelmi hajózásunk múltjáról* c. tanulmányomat (A tenger 1918. évi folyamában).

⁹⁶ *Status actualis*, §. 21. Berényi, 139—141. 1.

⁹⁷ *Status actualis*, §. 56. Berényi, 209—210. 1.

szerben azt az akkor kifejlődött elméletet, hogy Magyarország kisebb adóhozzájárulásának ellensúlyozására az osztrák tartományok lakosainak adóképességét kell fokozni. Az alkalmazott eszközök korántsem voltak újak. Már az 1672-i vectigal is sikeresen alkalmazta a kivitelünket akadályozó korlátozásokat, kétszeres tételekkel, Aufschlagokkal stb., vagyis átvette Colbert rendszeréből azokat a kényszereszközöket, amelyeket Franciaország idegen államokkal szemben alkalmazott. Az 1725-i vámrendszer is ezen az úton haladt tovább, különösen a linzi posztógyártás érdekében akadályozva a külföldi szövöttárak behozatalát Magyarországba.

A gyakorlatban tehát már előbb is megvolt az, amit az 1754-i vámrendszer és a Kommerzienrat elméletben utóbb olyan túrhetetlen mértékben felfokozott Magyarországgal szemben. Az 1754-i rendezésben az volt az új, hogy a magyar kereskedőt a külföldi (Ausztrián kívüli) kereskedelemről ki akarta zárni, s e külföldi áruk közvetítésének hasznát az osztrák kereskedelmnek óhajtotta biztosítani. Legfeltűnőbb intézkedése, hogy a magyar kereskedőknek azok után a külföldi áruk után, amelyeket osztrák kereskedőktől vettek, a vétel alkalmával lefizetett 5%-os vámot a magyar határon föllállított állomásokon (Rückzahlplätze) visszafizették. Kiegészítette ezt, hogy külföldi árut csak az örökös tartományokon át lehetett behozni. A magyar kereskedő tehát így 5%-kal olcsóbban jutott az áruhoz, ez azonban tényleg azt jelentette, hogy az osztrák kereskedőnek a Magyarországba külföldről jövő áru után 5%-os hasznot biztosítottak. De volt ennek a rendszernek egy mélyebb következménye is: az osztrák gyáripár föllendülése.¹⁸ Ezt azután fokozatosan úgy építették ki, hogy a magyar kereskedőt Ausztriától is távol tartásuk. Már 1754-ben a külföldi áru tételét magyarországi viszonylatban 30%-ra emelték. Amikor 1771-ben a Triesztben vagy Fiumében beszerzett áruk után jelentékeny vámkedvezményeket biztosítottak, a Magyarországba vitt árukkal szemben mégis fönntartották a 30%-os tételt. Megszüntették az osztrák kereskedőktől vásárolt áru 30%-os visszatérítését is, úgyhogy a magyar kereskedő sem a tengeri

¹⁸ *Status actualis*, §. 52—54. Berényi, 199—205. 1.

kikötőkben, sem a Bécsben vásárolt áruval nem volt versenyképes az örökös tartományok kereskedőivel szemben, onnan kiszorult s a közvetítés egész hasznát kénytelen volt átengedni osztrák versenytársainak. Akkor hozták be az áru honosítását. Ez azt jelentette, hogy a vámolást bizonyos osztrák határszéli „lerakóhelyekre“ (Lagerstätte) szorították. Aki ott a vámot megfizette, azt a magyar harmincadhivatalokban már nem lehetett vámolni. Hogy a magyar kereskedő érkező áruit ott elvámolhassa, kénytelen lett volna ott tartózkodni, vagy ott megbízottat tartani. Így a magyarországi behozatal a lerakóhelyek kereskedőinek kezébe került. Ez volt az oka a magyarországi polgári kereskedelem pusztulásának és annak, hogy városainkban a kisigényű, nagyrészt hajós és vándorkereskedő, a Balkánra járó török alattvalók kerekedtek fölül,⁹⁰ ami a balkáni kereskedőelemnek vált javára.

Az 1775-iki rendszer már kifejezetten iparvédő jellegű. Ez a Habsburg-országok közül Magyarországot, Lombardiát és Belgiumot külföldnek tekintette, iparcikkekre a külföldi vámok tételeinek felét vetve ki. Az utóbbi két országot ez az intézkedés alig érintette, a szomszédaitól elzárt Magyarországon azonban újabb akadálya lett a gyáripari fejlődésnek. Ezzel szemben az osztrák kereskedőnek azt a kedvezményt biztosították, hogy Magyarországra behozott árujának vámját csak visszatérésekor volt köteles megfizetni, amikor is csak a tényleg eladott áru után vámolták.¹⁰⁰

II. József 1784- és 1788-i vámszabályzatai legalább a formákban iparkodtak kerülni a kétféle elbírálás sértő látszatát; a külföldi áruk vámját a Lajtán innen és túl egyformán állapították meg¹⁰¹ s a lerakóhelyeken a magyar kereskedőknek is megadták a vámfizetési kedvezményt,¹⁰² de ha e tekintetben javulás állott is be, a helyzet lényegében nem változott.

⁹⁹ *Status actualis*, §. 55. Berényi, 205—207. 1. — A honosítási eljárás-hoz jegyezte meg Berzeviczy Gergely: „Hiedurch erwerben sieh die Österreicher den Ausländischen Handel noch ausschliessender, als durch die Zurückzahlungs-Methode.“ *Ungarns Industrie und Kommerz*, 51. 1.

¹⁰⁰ *Status actualis*, §. 56. Berényi, 207—209. 1.

¹⁰¹ *Status actualis*, §. 57. Berényi, 213. 1.

¹⁰² *Status actualis*, § 57. Berényi, 212. 1.

A magyarországi kereskedőosztály akkorára tönkrement, az évtizedeken át elsorvasztott kapcsolatok újrafelvétele lehetlenné vált, mert az osztrák tartományokban megmaradtak a tartományi külön taksák és járulékok, úgyhogy sosem lehetett tudni, hogy ott mi után mennyi vámot kell fizetni.¹⁰³ Különbösen is a vámpolitika szelleme nem változott. Az 1788-iki vámszabály még rontotta is a helyzetet azzal, hogy a cikkeknek egy negyedik kategóriáját állapította meg: a tilalmazottakét.¹⁰⁴ Azonkívül ez a szabályzat vámkezelési újításokkal¹⁰⁵ és a kereskedelem szabályozásával, amely a városokat csoportokba sorozta s e csoportok szerint kereskedőik áruközvetítését szigorú szabályokhoz kötötte.¹⁰⁶ sok újabb panaszra adott alkalmat.

A kereskedő ilyen viszonyok közt olyannyira elvesztette szerepét a társadalomban — átadva helyét különösen a híres pesti és debreceni vásároknak —, hogy ennek a számban erősen megfogyatkozott osztálynak bajai már nem sok vizet zavartak. A közönség főként a reciprocitás megalázó megsértése miatt elégedetlenkedett, az osztrák kereskedőknek a behozatalban adott nagy kedvezmények s a magyar nyerstermények kivitelének egészen az osztrák szükséglet pillanatnyi szempontjai alá rendelése ellen lázadott. 1790-ben különösen az a rendszabály keltett visszahatást, amely a magyar bort külföldre szállító kereskedőt kötelezte, hogy ugyanannyi osztrák bort is vigyen magával. Akkor sikerült is ezt megszüntetni,^{1,17} de ezzel párhuzamosan eltiltották Ausztriában a magyar bornak a Dunán való szállítását,¹⁰⁸ tehát ismét olyan teherrel sújtották, amely alig volt könnyebb az előzőnél.

Az agrárországnak azonban a kereskedő sérelménél jobban fájt az agrárérdekek elnyomása. A vámrendszer éppen a nyersterménykivitelét sújtotta a legérzékenyebben. E mellett a rendszer mellett a mezőgazdaság nem tudott, elavult formáiból ki-

¹⁰³ *Status actualis*, §. 57. Herényi, 214. 1.

¹⁰⁴ *Status actualis*, §. 59. Berényi, 217. 1.

¹⁰⁵ *Status actualis*, §. 58—59. Berényi, 215. és 217. 1.

¹⁰⁶ *Status actualis*, §. 59. Berényi, 218. 1.

¹⁰⁷ *Status actualis*, §. 64. Berényi, 225—226. 1.

¹⁰⁸ *Status actualis*, §. 64. Berényi, 224. 1.

bontakozni. A nagybirtok hatalmas területeinek csak elenyésző kis része volt majorságok körül a birtokos saját üzemében, a többit jobbágygazdálkodással hasznosította. A minduntalan megújított kiviteli tilalmak s az alacsony árak miatt szemtermését alig tudta értékesíteni és a termés elég jelentékeny hányada külterjes művelés mellett is éveken át csépeletlenül, asztagokban állott a földön, az egerek, rovarok és az időjárás pusztításának kitéve.¹⁰⁹ Különösen az ország keleti részeiből volt nehéz az értékesítés, mert az olcsó, de nagykiterjedésű áru nem bírta el a fuvar költségét. Még az osztrák határ mentéről is olyan nagy volt a hosszúfuvar terhe, hogy a jobbmódú jobbágy inkább megvette az elfuvarozandó mennyiséget, hogy ettől a zaklatástól mentesüljön.¹¹⁰ A földesúrnak ilyen körülmények között csak jelentéktelen jövedelme volt a szemtermésből. Komoly pénzhasznot jóformán csak a szőlőgazdálkodás eredményezett, a bor, amelyet főképp a jobbágy fogyasztott. A nagy gazdaságok még jobbágybort is vásároltak a helybeli kimérésre s a birtokaik jövedelmét Bécsben költő abszontista földesurak duslakodó életmódjához a legbiztosabb fedezetet ez a borkimérés szolgáltatta. Bécsben ugyan nagyon kárhoztatták a magyar földesúr és jobbágya viszonyát, de arra nem gondoltak, hogy éppen az ő gazdasági és vámpolitikájuk milyen erős támasza ennek az avult rendszernek, s hogy az a nagy bőség, amelyet ők megállapítanak, csalóka tévedés, mert még annak a pénznek igen jelentékeny részét is Bécsbe viszik, amelyet ők a magyar mérleg javára könyveltek el, és hogy ez a politika olyan pénzinséget idéz elő az országban, amely azt szinte fizetésekképtelenné teszi.¹¹¹

¹⁰⁹ Bakács István: *Trautsohn herceg regézi uradalmának terméseredményei a XVIII. században*, Budapest, 1930. 112—115. 1. Csapody Csaba: *Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében*. (Budapest, 1933.) 35. 1. és XIII. táblázat.

¹¹⁰ Csapody id. mű, 31. 1.

¹¹¹ V. ö. Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*. (Domanovszky-emlékkönyv, Budapest, 1937.) 683—714. 1. és A. Domanovszky: *Zür Geschichte der Gntsherrschaft in Ungarn*. (*Wirtschaft und Kultur*. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch. Baden bei Wien—Leipzig, 1938.) 441-469. 1.

Az osztrák vámpolitikával szemben már Skerlecz megállapította, hogy az a különben független országot „formális gyarmattá süllyesztette le“ és hogy ebben a legnagyobb sérelem, hogy a magyar nyersterményeket nem lehet a német tartományokban eladni, mert ezt részint tartományi illetékekkel, részint a vízi szállítás eltiltásával akadályozzák és még átviteli vámmal is sújtják, sőt némely cikkekre az ugyanazon külföldi cikket sújtó tételnél is magasabbat vetnek ki.¹¹²

Ugyancsak Skerlecz figyelmeztetett arra, hogy az egyrészt Magyarországon, másrészt az örökös tartományokban forgalomban lévő pénz arányát nemcsak a kereskedelem szempontjai szerint kell felbecsülni, mert nemcsak az a pénz vész el az országra, amelyet a kereskedelem elszámol, hanem sok más is. Mint ilyen, felsorolta azokat az összegeket, amelyek olyan árukra mennek ki, amelyeket egyenesen Bécsből szereznek a fogyasztók s így a harmincadjegyzékekben nem szerepeltek, amelyeket a bécsi magyar hivatalnokok és az ügyeik intézésére odautazó felek ott költenek, amelyeket bizonyos illetékek címén a Bécsben székelő hatóságok fizetnek, amelyeket a Bécsben élő magyar birtokosok ott élnek fel, amelyek a lutri révén mennek ki, amelyet a bécsi bank szed be a tengerpartról jövő sóért, amelyeket a bányaművelésből a bécsi bányakamara vesz be és amelyek a kamarai birtokok jövedelmeként mennek ki. Ezt az összeget keveset számítva is egyenértékűnek tartotta azzal a kétmillión felüli összeggel, amellyel a harmincadkimutatások szerint Magyarország kereskedelme aktív. De figyelmeztetett arra is, hogy az utolsó húsz év óta a magánosok bányászatot is Bécsbe kell szállítani, azt ott adják el és értéke nem jön be az országba, a harmincadkönyvekben azonban azt az összeget mégis Magyarország javára írják, pedig ez az összeg egymagában 1,162.402 forintot tett ki az utolsó tízévi átlag szerint.¹¹³ Magyarországnak kétmillió év aktívával rövidesen meg kellett volna gazdagodnia, ezzel szemben az országban alig forgott pénz. A török háborúk gabonavásárlásai ugyan II. József uralkodásának utolsó esztendeiben sok pénzt hoztak be,

¹¹² *Status actualis*, §. 65. Serényi, 227. 1.

¹¹³ *Status actualis*, §. 87. Berényi, 268—270. 1.

de ez csak múltó jelenség volt s az ország ismét visszaesett nyomasztó pénztelenségébe.

A kor másik nagy magyar közgazdája, Berzeviczy Gergely nem volt nacionalista, de az ő józan gondolkodását is felháborította az osztrák kormány gazdaságpolitikája és a magyar kívánságok kapcsán azokkal szemben hangoztatott érvek. Rámutatott arra, hogy a magyar földműves állítólagos lustasága nem faji hiba, hanem a körülmények kényszerű eredménye, hogy intenzívebb művelés é3 nagyobb szorgalom csak azokon a vidékeken lehetséges, amelyek elég könnyen helyezhetik el terményeiket, így pl. az osztrák határszélen és a bányavárosok körül, míg az Alföld termékeny vidékén a lakosság pénzforgalom és ipar híján szegény, és rossztermésű években az éhhalálnak van kitéve, nomád módon hol a legnagyobb bőségben, hol a legnagyobb szűkségben él.¹¹⁴ „Lustaságot és durvaságot — írta — igazságtalanul vetnek szemünkre. Magyarországon is van vállalkozó kedv, ahol lehet keresni!”¹¹⁶ Fölsorolva, mi mindent hoznak be Ausztriából és mennyi pénz megy ki érte, megállapította: „ez halálos kár Magyarországra nézve, amelyet természetes termékenység nem ellensúlyozhat. Ez az oka a gyér lakosságnak, az ipar hiányának, a forgalom pangásának, a kereset letargikus bénultságának és annak a nomád bőségnek, amelyben a lakosság egy része idegent utánzó hamis kultúrában pazarolja az életet, míg a másik legyőzhetetlen nyomorral küzd és állati létét is alig tudja fenntartani, aminek hűséges kísérője az eltompult tehetetlenség”.¹¹⁰ Az árak emelkedését és a kamatláb esését sem aktív kereskedelem és a pénz fölhalmozódása idézi elő. Bármilyen mennyiség jöjjön is be, nem marad itt, gyorsan kiszivárog az örökös tartományokba és Bécsben halmozódik föl. fgy jár karöltve a gazdagság látszatával a legnagyobb szegénység.¹¹⁷ Elszomorodott azon, hogy a közös uralkodó igazságos törekvésével szemben hogyan követnek el mindent, „hogy Magyarországot erőtlén, szegény és nélkülöző állapotban tartsák és hogy természetes gazdagságát kapzsi

¹¹⁴ *De commercio et industriel*, 5—6. 1. *Ungarns Industrie etc.* 8—9. 1.

¹¹⁵ *De commercio*, 16. 1. *Ungarns Industrie*, 19. 1.

¹¹⁶ *De commercio*, 18. 1. *Ungarns Industrie*, 21. 1.

¹¹⁷ *De commercio*. 40. 1. *Ungarns Industrie*, 41. 1.

módon levezessék, ami a monarchia részeit összekötő törvényes viszonyba és a kormány érdekeibe is beleütközik.¹¹⁸ Pedig Magyarország nem is iparának tevékeny támogatását kéri, csak a megszüntetést béklyóitól.¹¹⁹ Ha a kivitel szabaddá válnék, növekednék a kereslet, emelkednének az árak, föllendülne a termelés, idegen pénz bejövételével a pénzforgalom is nőne, szaporodnék a lakosság, kézműipar és gyárak keletkeznének és a kereskedelem is fölvirágoznék.¹²⁰ Ezzel a lehetőséggel szemben azonban így festi a való helyzetet: „Az utolsó években az országban, amelyet úgyis nagy hadi terhek gyöngítettek, különböző belföldi terményre, mint a szarvasmarhára, a gabonára, a gubacsra, prémekre és fémre kivetett kiviteli tilalmakkal a belső forgalmat annyira megakasztották, a kereseti lehetőséget annyira megbénították és olyan pénzsűkét idéztek föl, hogy már a pusztá önfenntartási ereje is fogytán van.”¹²¹

Már az 1791-ben és 1792-ben ülésező regnikoláris bizottság tagjai is ugyanezeket hajtogatták, ha nem is dicsekedhettek olyan alapos és szakszerű előkészítéssel, mint Skerlec és nem tudtak is olyan lendületesen előadott érvekkel hatni, mint Berzeviczy. Munkálataik közül kiemelkedett Podmaniczky József javaslata a vámügyben, amely a lényegét illetőleg megegyezett Skerlec fejtegetéseivel.¹²² És ugyanilyen értelemben szólt a harmadik elaborátum írója, Almásy Pál is,¹²³ ha nem is tudta vagy akarta érveit csattanó következtetésekben megfogalmazni. Ő is hangoztatta, ha az örökös tartományok iparuk termékeit el akarják helyezni, akkor kívánniuk kell a magyar kivitel és a magyarországi nagyobb pénzforgalmat, mert a magyar fogyasztó csak nyersterményei ellenében vásárolhatja iparcikkeiket.¹²⁴ Kívánta azon akadályok elhárítását is, —

¹¹⁸ *De commercio*, 53. 1. *L. Ugurus Industrie*, 53. 1.

¹¹⁹ *De commercio*, 59. 1. *Ungarns Industrie*, 60. 1.

¹²⁰ *De commercio*, 66. 1. *Ungarns Industrie*, 67. 1.

¹²¹ *De commercio*, 57. 1. *Ungarns Industrie*, 57. 1.

Principia rectigalis tricesimalis per excellentissimum dominum L. B. Josephum Podmaniczky pro deputatione commerciali elaborate. iPosonii. 1826.)

¹²² O. U. Lad. KKK. fase. I. no. 3.

¹²³ *Voöm Handel des Königreichs Ungarn.* (Considerationes super statum commerciale Ungariae, tam relate ad industriam internain quam et commercium exterminai.) (Schlötzers Staateanaeigen, XVIII. 1792.) 27. 1.

amelyeket, részben legalább, az osztrák örökös tartományoknak a vámügyre gyakorolt „deszpotikus befolyásának“ tulajdonított¹²⁵ —, és intézkedést, hogy a magyar bányatermékek Magyarorszábon ne kérüljenek drágábban piacra, mint Ausztriában,¹²⁶ de arra is figyelmeztette a rendeket, hogy ne tegyenek semmit, ami az örökös tartományok elszegényedését vonná maga után, mert akkor azok nem tudnák megvenni nyerstermékeiket.¹²⁷ Ő volt a bizottságban a mérséklő, bizonyára az ő közbelépésének volt része azoknak a változtatásoknak létrejöttében, amelyekkel a bizottság Skerlecz javaslatait több ponton enyhítette.

Podmaniczky és Skerlecz javaslataikat egybehangzóan a függetlenség és a viszonzóság (reciprocitás) elvére alapították. A harmincadvámot tehát el kívánták választani az osztráktól, amellyel az utóbbi időben összeolvasztották. Így a vámjövédlem ismét magyar pénztárba folyt be, és minthogy az egész kereskedelem ügkörét a helytartótanács hatáskörébe utalták, a harmincadok felügyeletével is ezt a kormányhatóságot kívánták megbízni. A vámeljárásban magyar és osztrák viszonylatban teljesen egyenlő elbánást kívántak. Új vámszabályzat kidolgozását tervezték, s ennél előírták, hogy ugyanazt a kulcsot alkalmazza, amely az örökös tartományokban is érvényben van, s a két ország közt a követendő elvek megbeszélésére egyenlő taglétszámú két bizottság kiküldését javasolták. Mindazon esetekre, ha valamely cikknél eltérő vámtétel alakult volna, a másik félnek kárpótlásképpen valamely más cikknél kívántak megfelelő értékű előnyt biztosítani. Amennyiben az örökös tartományok különleges illetékeiket fenn akarnák tartani, ugyanolyan illetékek kivetését javasolták Magyarország részéről is. Hasonlóképpen minden kiviteli tilalommal szemben más hasonló tilalom alkalmazását kívánták. A dohány részére teljes kiviteli szabadságot óhajtottak, a gabonaneműeknél a korlátozást csak háború idejére és az esetre voltak hajlandók elismerni, ha az örökös tartományokban inség volna, de akkor is csak korlátozott időre. Podmaniczky szerint legfeljebb a következő országgyű-

¹²⁵ Schlözers Staatsanzeigen, XVIII. 22. 1.

¹²⁶ II. ott, 28. 1.

¹²⁷ U. ott, 27. 1.

lésig — és a helytartótanács véleményének előzetes kikérése után. A javasolt teljes reciprocitás érdekében a fennálló sértő rendszabályok ellensúlyozására javasolták, hogy Magyarországon is csak szárazon lehessen szállítani osztrák borokat és hogy német, kereskedő is fizessen újra vámot azokért a cikkekért, amelyeket eladatlanul visszavisz. Kívánták, hogy a magyar kereskedőnek engedjék meg az olyan áruk behozatalát, o külföldről, amelyeket ott olcsóbban szerezhet be, mint az örökös tartományokban, és hogy a kereskedelmet sem helyi megszorításokkal, sem kereskedői kategóriák föllállításával ne korlátozzák. Általában a kereskedők megszorító kívánságaival szemben a kereskedői szabadság elve alapján állottak. Allást foglaltak a cérendszer ellen, s ámbár a kereskedői tevékenységet bizonyos szakismeretekre vonatkozó vizsgálóhoz és engedélyhez kívánták kötni, az engedélyesek részére teljes szabadságot javasoltak. A kézművesség fölvirágztatását is a szabadságtól várták és csak új mesterségek meghonosítása esetén javasoltak 10 éves kedvezményeket, találmányok esetében 15 éves egyedáruságot, különben azonban tiltottak minden privilégiumot. Ennek megfelelően a saját üzemben bányászott réz szabad földolgozásáért és eladásáért is síkra szállottak. A nemzeti ipar föllendítését meggyenként kívánták gondozni s a megyék erre a célra „curator oeconomiae publicae“ néven ezt az ügyet külön megbízott vagy megbízottak ügykörébe utalhatták volna.

A Martinovics-összeesküvés azonban ezt a szervesen átgondolt szép javaslatot is, amely elgondolásában egészen megfelelt annak a függetlenségi törekvésnek, amelyet a rendek 1790-ben célul tűztek, a többi deputacionális munkálatokkal együtt elsodorta. Az 1796-iki országgyűlésnek nem engedték meg, hogy a hadi szükségleteken kívül más tárggyal is foglalkozzék. A kérdés azonban elevenen élt tovább a lelkekben. Az 1796-iki országgyűlés után 1797-ben Berzeviczy Gergely latin nyelven írt — tehát a rendekhez szóló — munkában tette szövé e fájó kérdéseket.¹²⁸ A jozefinista Grellmann ugyanakkor adta ki gyűjteményes munkájának második kötetét, amelyben hosszú ismertetést közölt a regnikoláris deputációk munkálatairól, egy

¹²⁸ De commercio et industria Hungariae. (Leutschoviae, 1797.)

másikban meg áttekintést adott a magyarországi gyárakról és selyemiparról.¹²⁹ S ha a harci zaj és a szerencsétlenül alakult hadműveletek akkor el is fojtották ezt az égetően fontos problémát, 1802-ben az országgyűlési előkészületek mindent újra föllevenítettek. Skerlecz 1797-ben meghalt ugyan, de halála után megjelent az a rövidebb összefoglalása a fennálló viszonyokról, amelyet 1791-ben „Descriptio“ néven javaslataihoz mellékelte s amely lényegében — részletekre ki nem terjeszkedve — ugyanazt tartalmazta, mint a „Status actualis“.¹³⁰ Berzeviczy német, nyelven jelentette meg 1797-i latin munkáját,¹³¹ és Grellmann is egy új, harmadik kötettel lépett a nyilvánosság elé, amelyben közölte Skerlecz megállapításait a vámügy fejlődéséről.¹³²

A német és latin publikációk a magyar álláspontot az ország határain kívül is megismertették, és ámbár az osztrák hivatalos felfogás nem tágított korábbi elveitől, mégis a magyar érvekkel rokonszenvező hangok is kezdtek hallatszani. Az országgyűlés gondolatának előhaladása idején 1801. november 28-ikán Károly főherceg is kifejtette nézeteit e tárgyban a császárnak.¹³³ Őt nem ez a kérdés érdekelte, minden törekvése a monarchia erőinek fokozására és megfeszítésére irányult. Így jutott el ahhoz a ponthoz, hogy Magyarország és az örökös tartományok viszonyait összevesse. Az eredmény lélekszám, művelődés és anyagi erő dolgában Magyarországra lesújtó volt. Azt a kérdést vetette föl tehát: hogyan lehetne Magyarország és az örökös tartományok érdekeit legjobban összeegyeztetni és hogy micsoda kölcsönös áldozatokkal lehetne az ilyen ki-

¹²⁹ Grellmann: *Statistische Aufklärungen über wichtige Teile und Gegenstände der österreichischen Monarchie*. II. (Göttingen, 1797.) *Verhandlungen der im Jahr 1791. angeordneten ungarischen Reichsdeputation zur Verbesserung der Landesmüngeln*. 149—214; *Zustand der Manufacturen und Fabriken, wie auch des Seidenbaues in Ungarn*. 223—270. 1., kiemeljük még: *Beytrag zur Kenntniss der ungarischen Landwirtschaft*. 215—232. 1.

¹³⁰ *Descriptio fisico-politicae situationis regni Hungariæ relate ad commercium*. (Pozsony, 1802.) Berenyiné, 62—115. 1., ahol azonban hiányzik ennek a munkának a második része, amely a javaslatokra vonatkozik.

¹³¹ *Ungarns Industrie und Commerz*. (Weimer, 1802.)

¹³² Grellmann id. mű, I I I . (Göttingen, 1802.) *Geschichte des ungarischen Dreytsigstwesens*. 165—186. 1.

¹³³ Criste: *Erzherzog Carl*, II. 494—502. 1.

egyeztést (Ausgleichung) szolgálni. Meg volt győződve, hogy Magyarország tevékeny támogatásával nagyobb hadsereget lehetne fönntartani és az állam is az alattvalók megterhelése nélkül nagyobb erőfeszítésekre volna képes. Egy „uniót“ óhajtott volna a két fél között létesíteni, de felhívta a figyelmet arra, hogy az 1785-i hasonló kísérlet milyen ellenállásba ütközött. A módot kereste tehát, amelyen a kiegyezés létrejöhetne.¹³⁴ Elismerte, hogy a magyar haladás legnagyobb kerékkötője a sok gazdasági korlátozás. Ambár az ország forgalmának javarésze az örökös tartományokkal folyik le, „a magyar termények és iparcikkek bevitelét — írja — ezekbe a tartományokba igen erős megterhelések sújtják, néha 60%-osak és magasabbak. A földműves nem termel többet, mint amire magának szüksége van, mert fölöslegének kivitele tilos vagy igen korlátozott; a gyáros a nagy beviteli illetékek miatt a piacon külföldiekkel szemben nem versenyképes. Földművelés és ipar tehát az akadálytalan fogyasztás híján elmarad és ilyen körülmények közt soha nem is fejlődhetik ki teljesen“. E belátás ellenére sem tudott azonban megszabadulni a hagyományos osztrák szempontoktól. Hangoztatta tehát, hogy a szabad kivitelt nem lehet megengedni Magyarországnak, mert az örökös tartományokban az államterhek mindennek az árát fölhajtják, s az osztrákok a sokkal kisebb terheket viselő magyarokkal szemben tönkremenének, ámbár elismerte, hogy „másrésről a fönnálló körülmények között Magyarország sem képes sokkal nagyobb részese-
désre, mert kereskedelme a kiviteli korlátozások következtében fölötte elenyésző, a kézművesség és az ipar el van fojtva és csak kevés pénz forog“.¹³⁵ Ez volt a szörnyű dilemma, amelyből Károly főherceg sem tudott kilábolni. Pedig meg volt győződve, hogy az ellentét kiegyenlítésével „Magyarország jólétben, az egész monarchia pedig az egyesült állami erőkből többet nyerne, mint egy új királyság megszerzésével“.¹³⁶ A legnagyobb nehézségeket éppen magyar részről várta, mert onnan alkotmányos úton kell kérni az adó és az újonclétszám emelését. Olyan nyi-

¹³⁴ Criste id. mű, II. 501. l.

¹³⁵ Criste id. mű, II. 497. l.

¹³⁶ Criste id. mű, II. 498. l.

latkozatot ajánlott tehát a császárnak, hogy atyai jóindulata minden erőjével elő akarja mozdítani Magyarország jólétét, de a kívánt kereskedelmi szabadságot csak az esetre adhatná meg, ha abból egyéb tartományaira nem származnék hátrány.¹³⁷ A fennálló kereskedelmi rendszert csak fokenként óhajtotta lebontani, ideiglenes engedményekkel és azok meghosszabbításával, amivel párhuzamosan történnék a magyar terhek emelése. Kezdeményezésül a fölemelt állami terhekkel szemben egyes pontokban hajlandó lett volna ideiglenesen megadni a szabadságot, mindig arra az időre, amelyre az állami terhek fölemelését is megszavazzák.¹³⁸

Gyenge megértésre vallott ez a jóakarató emlékirat, amely kétségtelenül azért keletkezett, mert a főherceg teljes tudatában volt annak, hogy mit jelentene az uralkodóházra és a monarchiára, ha Magyarország természeti adottságait kifejthetné, és a fennálló elnyomorodott viszonyok közül kiemelkedhetnék és ezért ebben az irányban kívánta elhatározásra bírni a császárt. Amit azonban ő nem vett figyelembe, amit a teljesen más mentalitású bécsi környezetben nem is tudhatott, az az volt, hogy Magyarország törvényesen biztosított jogait sem vették figyelembe, az alkotmányt és az alkotmányos fonnák betartását csak olyan rossznak tekintették, amelyre kedvezőtlen viszonyok közt tekintettel kell lenni, és hogy éppen ez a gyakorlat a fölvilágosult szellem terjedésével olyan bizalmatlanságot váltott ki, amelyet átmenetileg megadott ideiglenes intézkedésekkel elnémítani nem lehetett, amely csak intézményes elvi jellegű és állandó megoldással lett volna kiküszöbölhető. Az egyes pontokban rövid kísérleti időtartamra adott részengedményeket a bizalmatlan rendek csak csaléteknek tekintették, amelyeket a nagyobb állami terhek megszavazása után hamarosan újra visszavonnak.

A december 1-i konferencián azonban már Károly főherceg is az osztrák államférfiak mellé állt és ridegen elutasító álláspontra helyezkedett a nádor főbb javaslatával szemben.

¹³⁷ Criste id. mű, II. 500. !.

¹³⁸ Cristo id. mű, II. 500. I.

A beidegzett fölfogás félszázad óta az volt, hogy a monarchia gazdagsága iparosodásától függ és ennek az egyetlen alapja a tiltó vámrendszer fönntartása. II. Lipót idejében történt valamelyes bátortalan kísérlet a kereskedelem fölszabadítása felé, de néhány fölvilágosult szakember kivételével a hatóságok a tilalmi elv fönntartása mellett nyilatkoztak. A döntést ebben a kérdésben már Ferenc császár hozta meg. „A tapasztalat — így szólt az elhatározás — a legjobb, csalhatatlan bizonyítékot szolgáltatott a tilalmi rendszer hatásáról az államra és a lakosságára, főképen a megélhetés előmozdítására, a népsűrűség fokozására és a pénzkiszivárgás megakadályozására, ennek következtében tehát — minthogy a legnagyobb figyelmet az állam saját javára kell fordítani — változatlanul a tilalmi rendszer mellett kell kitartani. Ezt a közönségnek megnyugtatására — amely már annyi ideje hanyódott félelem és remény közt — nyilvánosságra kell hozni.”¹³⁹ Ferencet tehát ez a döntése eleve lekötötte a sérelmes rendszerhez.

Újabbban azonban ezt a sérelmes alapbajt kiélezte még egy másik körülmény, az államháztartásnak a hétéves háború óta állandóan fokozódó zavara, amely összefüggött az elhibázott gazdaságpolitikával és végeredményben fedezetlen papírpénzgazdálkodásba vitte az államot. Ennek a politikának visszasságai is éppen ekkor kezdtek feltűnőbben érezhetőekké válni.

Az osztrák papírpénz megteremtője gróf Hatzfeld Károly Frigyes államminiszter volt, aki a hétéves háború idején, 1762-ben mutatkozó 13 milliónyi hiány fedezésére 12 milliónyi kölcsönt ajánlott, amelynek összegéig papírpénz kibocsátását határozták el s ennek kiadását a bécsi városi bankra (Wiener Stadt-Banco) bízták. A kibocsátandó pénz fedezésére lekötötték a bank által kezelt közjövödelmek egy részét, s az új pénzt a kibocsátó pátens értelmében a kamarai és adópénztárak a náluk teljesítendő fizetések fele összegéig kötelesek voltak készpénz gyanánt, elfogadni. Átcserélhető volt ez a papírpénz 5%-os bankkötvényekre is.¹⁴⁰

¹³⁹ A. Beer: *Die österreichische Handelspolitik im X I X . Jahrhundert.* (Wien, 1891.) 4. 1.

¹⁴⁰ Raudnitz, Josef: *Das österreichische Staatspapiergeld.* (Wien, 1917.) 1—3. 1.; Hauer, Josef Ritter von: *Beiträge zur Geschichte der österreichischen Finanzen.* (Wien, 1848.) 170. 1.

1770-ben Hatzfeld újabb kibocsátást javasolt, ekkor már béke-időben, azzal a határozott céllal, hogy a kényszerárfolyamnélküli papírpénzt a közönséggel megkedveltesse. Azt remélte, hogy a bankókért ércpénz fog befolyani, amely az államadósság törlesztésére lesz fordítható. Azóta a közpénztáraknál a fizetéseket egész összegükben is papírpénzben lehetett, de legalább felerészben bankókban kellett teljesíteni, ami a papírpénz népszerűségét nagyon emelte. Kitűnt ez abból is, hogy a bankó az ércpénzzel szemben időnként $2\frac{1}{2}\%$ ársziót ért el.¹⁴¹ Ez a rendszer tehát elfogadási kényszert jelentett a közpénztárakra nézve, a nélkül, hogy az a közönségre is kiterjedt volna.

1785-ben II. József ismét ehhez az eszközhöz folyamodott, a papírpénz mennyiségét 20 millió forintra emelve fel. Az emelést akkor azzal indokolták, hogy a papírpénz forgalmát a magyarországi, erdélyi, galíciai és lodomériai közpénztárakra is kiterjesztették. Mert ezekre az országokra és Tirolra mindezt ideig nem terjedt ki. Minthogy a papírpénz elfogadása a közpénztáraknál akkor még csak könnyebbséget jelentett, a magánosok pedig nem voltak kötelesek elfogadni a papírpénzt, ez az intézkedés Magyarországon nem kelthetett visszatetszést, hiszen a bankó nem volt törvényes fizetési eszköz.

A forgalomban lévő papírpénz azonban II. József uralkodásának végén veszedelmesen földuzzadt. 1788-ban — akkor már titokban — újabb 10 millió bankót bocsátottak ki, 1794-ben pedig ismét 20 milliót.¹⁴² Amikor 1796-ban megint emelni akarták mennyiségét, ezt a réginek bevonásával kötötték össze. Akkor már fölébredt a bizalmatlanság, úgyhogy a közönséget is kötelezni kellett volna a papírpénz elfogadására teljes értékben. Az illetékes körök még féltek ettől, de belátták, hogy a közpénztárak esetleg veszedelmes helyzetbe kerülhetnének, s ezért szükségesnek tartották, hogy ilyen intézkedésre a közönséget legalább észrevétlenül előkészítsék. Ez az észrevétlen előkészítés abban állott volna, hogy a pátensből kihagyják azt a pontot, amely magánosok közt szabad elhatározásuktól teszi függővé, hogy a bankókat elfogadják-e, és belevegyenek egy új

¹⁴¹ Raudnitz id. mű, 6—8. 1.; Hauer: *Beiträge*, 175. 1.

¹⁴² Raudnitz id. mű, 9. 1., Hauer: *Beiträge*, 175. 1.

pontot, amely a közpénztáraknál a papírpénz elfogadásával szemben viszonyosságot teremt, hogy tehát kifizetéseit is mindenki köteles papírpénzben elfogadni. Lazanski gróf kamarai igazgató fölterjesztésére azonban az uralkodó még elhagyta a tervezett kikötéseket, hogy a bizalmatlanságot ne fokozza föl,¹⁴³ de a következő év elején már leplezetlenül megindult a roham a közpénztárak ellen, úgyhogy ezek alig tudtak eleget tenni a közönség kívánságának s mindenféle ürügyekkel iparkodtak legalább a beváltás idejét csökkenteni. A forradalmi háborúk elhúzódása akkor nemcsak a Habsburg-birodalom pénzügeit ingatta meg. 1797-ben omlott össze Franciaország forradalmi pénzpolitikája. Ugyancsak 1797-ben az angol jegybank is jónak látta bankjegybeváltási kötelezettségét felfüggeszteni s azt. csak a napóleoni háborúk lezajlása után állította ismét vissza. A helyzet megromlását tehát nem lehetett egyedül a helyi tényezők rovására írni. Kétségtelen, hogy a pénztárak akkori megrohanása adta a közvetlen okot arra, hogy amire az előző évben I. Ferenc még nem tudta magát elhatározni, azt 1797. április 5-én mégis megtette és a bankóbeváltás megszorításával egyidejűleg a magánforgalomban is elrendelte a bankók kényszerárfolyamon való elfogadását.¹⁴⁴

Legnagyobb a roham Bécsben volt, a monarchia egyéb részeibe csak fokozatosan terjedt át a bizalmatlanság. Budán azonban elég korán mutatkoztak a bajok, mert a bécsiek oda is nagy összegeket küldtek beváltásra. Széchen Sándor, a magyar kamara elnöke, már április közepén panasszal fordult az udvari kamarához és ellátmányt kért.¹⁴⁵ Ugyanakkor a nádor a császárhoz intézett magánlevélben is sürgette a segítséget, mert ámbár a pénznek csak ötödrészét adták ki ércpénzben, két nap alatt 60.000 írttal apadt a készlet, amely 15.000 írtra zsugorodott, minthogy az utóbbi időben a kamara 600.000 frtot küldött föl Bécsbe. Már a katonai kifizetésekre, s amennyiben a császár, aki akkor az inszurrekció érdekében megígérte látoga-

¹⁴⁰ Raudnitz id. mű, 9. és 11—14. l.; J. Kraft: *Die Finanzreform des fira/en Wallis und der Staatsbankrott von 1811*. (Graz—Wien—Leipzig, 1927.) 15—17. l.; Hauer: *Beiträge*, 176. l.

¹⁴¹ Raudnitz id. mű, 14—20. l., Hauer: *Beiträge*, 176. l.
Raudnitz id. mű, 21.

tását, megérkeznék, az ő tartózkodásának költségeire sem volt elég pénz a pénztárban.¹⁴⁶ Annál kínosabban hatott tehát az a rendelkezés, amely életbeléptette e pénz kényszerárfolyamát a magánforgalomban. Ennek közzétételét is az a tette szükségessé, hogy Széchen a hozzá érkezett parancsot nem tartotta elég-ségesnek a végrehajtásra és az ő aggodalmaskodása miatt azután a tartományi kormányzókhoz, valamint a nádorhoz küldött leg-felsőbb elhatározással rendelték el a kényszerárfolyam életbe-léptetését.¹⁴⁷ Ilyen körülmények közt tűnt el a monarchiában a forgalomból az ércpénz. Lassanként mindazok az eszközök, amelyek az államhitei rendelkezésére állottak, kiapadtak és a szükségletet már csak papírpénzszaporítással lehetett kielégíteni. Eleinte, Mária Terézia korában, kölcsönöket még csak a külföldön, főképp az osztrák Németalföldön, Hollandiában és Itáliában vettek föl 4 és 5% közötti kamatozással, sőt ezeket a kölcsönöket alacsonyabb kamatozásra is konvertálták. II. Jó-zsef török háborúja és a francia háború azonban arra kényszerítette a kormányt, hogy német földön is keressen hitelt, majd Anglia hitelét vették igénybe már 5, sőt 6.8% kamatozással. 1802-ben az államadósság már a 129 milliót is meghaladta s a tőketörlesztésben az állam 38 millióval, a kamatfizetésben közel 24 millióval volt hátralékban. Ez elzárta Ausztria elől a hitelpiacokat és már 1795-ben a Lipsében kibocsátott 2 mil-liós kölcsönnek csak ötödrészét sikerült elhelyezni.¹⁴⁶ Ilyen nehézségek közt 1795-ben eltértek a hivatalos pénzlábtól, amelyre pedig Ausztriát egy 1753-ban Bajorországgal és más német államokkal kötött konvenció kötelezte, amely szerint egy kölni márkának megfelelő ezüsből 10 tallért, illetve 20 forintot kellett verni (ez volt a konvenció pénze). Az 1795-ben ki-bocsátott 6 és 12 krajcáros érméket azonban már nem 20 forintnyi értékben állították elő, hanem 48 forintnyit vertek a kölni márkából. Ez tehát a konvenció pénzrendszeren belül már ezeknek az érméknek a megromlását jelentette. Így talál-

¹⁴⁶ *Iratok*, I. 175. 1.

¹⁴⁷ Raudnitz id. mű, 21—22. 1.

¹⁴⁸ Stiaszjny, Paul: *Der österreichische Staatsbankrott von 1811*. (Wien—Leipzig, 1912.) 18—21. 1.; J. Kraft: *Finanzreform des Gr. Wallis*. 23—24. 1.

koztak össze a külső események és az elhibázott belső pénzügyi politika az 1797-i pánik fölidezésében. Hogy ezekben még a külső tényezőknek volt nagyobb jelentőségük, az bizonyítja, hogy a kedélyek elég hamar megnyugodtak. A belső pénzügyi politika azonban egymásután követte el az újabb hibákat.

1797-től már egészen föladták az ezüst váltópénz verését. Ebben az évben 3 krajcáros rézpénzt hoztak forgalomba s a 3 krajcárotokból 164 forintnyit készítettek egy bécsi mázsából. Ezt 1800-ban 1 és 2 krajeárosok követték még rosszabb pénzlábbal, mázsánként 213, 320 és 426 forintos kiveréssel.¹⁴⁹ E mellett 1798-ban a bécsi városi bank kötvényeinek tulajdonosait a tőke 3%-nak utánfizetésére (arrosement) kötelezték¹⁵⁰ és ugyanakkor elrendelték az ezüsttárgyak kötelező beszolgáltatását is.¹⁵¹ Mindezekkel az intézkedésekkel a kormány maga is elismerte a helyzet bajait, felhívta rájuk a figyelmet és aláasta a pénznek, különösen a kezdetben elég kedvezően fogadott és bizonyos népszerűséget elért fedezetlen papírpénznek a hitelét. A bajokat még élesebb világításba állította, hogy amikor 1800-ban 1 és 2 frtos bankcédulákat bocsátottak ki, az erről szóló pátens határozottan kimondotta kényszerforgalmukat, hogy teljes értékben mindenki köteles őket elfogadni, valamint azt is, hogy a forgalom megkönnyítése érdekében a közpénztáraknál ércpénzre át nem válthatók.¹⁵²

Az országgyűlés megnyitása idején a gyülekező rendek a kereskedelmi és vámsérelmek mellett sokat emlegették a pénzügyi bajt is és keserűen panaszkodtak a papírpénz beváltásának megnehezítése és a váltópénz gyakori változtatása ellen.¹⁵³ A nádor sejtette is, hogy ezeket a kérdéseket föl fogják hánytorgatni, és figyelmeztette erre a királyt. A papírpénzzel szemben kényszerű elfogadásuk ellen szólaltak föl, de különösen az új 1 és 2 frtos bankok ellen foglaltak állást, amelyekért a köz-

¹⁴⁹ Stiasny id. mű, 23—24. 1.

¹⁵⁰ Stiasny id. mű, 22. 1.

¹⁵¹ Stiasny id. mű, 23. 1.

¹⁵² Raudnitz id. mű, 26. 1.

¹⁵³ *Iratok*, I. 497. 1.

pénztárak egyáltalán nem adtak ércpénzt.¹⁵⁴ A váltópénznél pedig a legtöbb panasz a 12 krajcáros ezüstérmék bevonása ellen hangzott el. Ez volt akkor még a legjobb ércpénz, amelynek bevonásánál a közönséget sok kár érte.¹⁵⁵ Az utolsó évek pénz-machinációi tehát nagyon elkésérikítették az ország lakosságát s erről a részről is viharfelhők tornyosultak.

A készülő országgyűlés kilátásai tehát elég borúsak voltak. Attól kellett tartani, ha a bizalom nem áll helyre, a felvilágosult és a mérsékelt elemekkel szemben a régi maradi szellem fog fölülkerekedni, az ellentét újra megmerevedik, korszerű reform és haladás, -az ország fölvirágzása és a monarchia erejének megerősödése helyett benn az országban a rendiség ósdi szempontjai, Bécsben az abszolutizmus és a reakció politikája kerekedik ismét fölül. Ezt akarta József nádor bölcs javaslataival megakadályozni, de intencióinak lényegét még azok sem értették meg, akik támogatására siettek. Bécsben nem értették meg, hogy mennyire sérelmes az 1785-i vám rendezésnek az az intézkedése, amely a magyar harmincadjövedelmek kezelését is a bécsi bankbizottságra (Bankalkommission) bízta és az 1790: 10. t.-c. után is — annak megsértésével — idegen hatósággal intéz tette, és hogy mennyire lealázó az az eljárás, amely Magyarországot a vámügyben „félkülföldnek“ minősítette. Viszont a megyékben nem látták azt a nagy átalakulást, amely a forradalom nyomában a hadviselés, a hadszervezet és a katonakötelezettség tekintetében végbement, sem azt a mélyreható változást, amely a külpolitika és a sztratégia terén volt tapasztalható s amely a legnagyobb veszedelemmel fenyegette a fennálló világrendet és az avult fomákhöz ragaszkodó országokat — ebben a tekintetben ugyan azt is figyelembe kell venni, hogy ezt akkor még a fölvilágosult Poroszországban sem ismerték föl.

¹⁵⁹ Pl. a tanulmányi és irodalmi bizottságéről, *Iratok*, I. 440—461. 1., a sérelmekről u. ott I. 474—479. 1., a népösszeírásról és más kisebb munkálatokról u. ott I. 487. 1., a kereskedelmi és váltótörvényszékről u. ott I. 493—496. és 499—502. 1., továbbá az *Iratok* k ö z t nem közlöttek: a vallásügyről St. R. 169/1802, a közjogi munkálatról St. R. 226/1802, a kereskedelmi sérelmekről St. R. 1608/1802, a közjogi sérelmekről St. R. 1632/1802, a törvényszékek hatáskörének szabályozásáról St. R. 1632/1802, a perrendtartásról St. R. 1700/1802, a polgári törvénykönyvről St. R. 1742/1802.

¹⁶⁰ *Iratok*, I. 463—465., 466., 469. 472—474., 496—497. 1.

A két ellentétes forgásé malomkő megindult és közöttük ott állt a nádor egyedül tiszteletreméltó törekvésével, hogy mozgásukba harmóniát hozzon.

*

A december 1-i konferencia rossz auspícium volt az összehívandó országgyűlésre. A nádor fiatal életerővel mégis bízott a sikerben. Nagy lelkiismeretességgel tanulmányozta a kancellária véleményeit az 1791-i regnikoláris deputációk munkálatairól,¹⁵⁴ véleményt mondott az elszállásolásról és a szokásos előkészítő intézkedésekről.¹⁵⁵ Alig terjedt el azonban annak a híre, hogy Pozsonyban hívják össze a rendeket, már be kellett számolnia a rossz hatásról, amit ez az elhatározás előidézett, és figyelmeztette a királyt, hogy ez a tárgyalásokra is visszahathat, amit egyáltalán nem tartott kívánatosnak.¹⁵⁸ Megdöbbenették azok a leiratok is, amelyeket mint a kunok főkapitánya és mint pestmegyei örökös főispán kapott, s amelyekből értesült, hogy a főispánokat fölszólították, küldjék be a megyei követnek adott utasításokat a kancelláriának. Önérzetesen hivatkozott arra, hogy hivatala elfoglalása óta legfőbb törekvése volt helyreállítani a király és az ország közt az utóbbi években megingott bizalmat, és hogy cselekedetei bőségesen tanúságot tesznek, mennyire iparkodott a legfelsőbb parancsoknak engedelmeskedni és a király atyai törekvését szolgálni. Az 1796-i diétával és az 1800-i inszurrekcióval a király részéről a bizalmatlanságot kiküszöböltnek vélte, félt tehát, hogy ez a rendelkezés a rendek közt fogja újabb bizalmatlanság magvát elhinteni, s ha netán egyes főispánok bemutatják ezt a leiratot a közgyűlésnek, az még tiltakozó föliratokra is alkalmat fog adni.¹⁵⁷ Április végén már részletes beszámolót is tudott adni a hangulat kialakulásáról. Azt általában jónak tartotta. A király kívánságait szükségesnek és méltányosnak érezték az országban, de a megoldás módját illetőleg különböztek a vélemények. Látta azonban azt is, hogy kellemetlen kérdések is föl fognak merülni, hogy szóvá

¹⁵⁶ *Iratok*, I. 471—472. 1.

¹⁵⁷ *Iratok*, I. 480—484. 1. Érdekes, hogy egy nappal később, március tí-án viszont Károly főherceg figyelmeztette a császárt, hogy kérje be az utasításokat a főispánoktól. Privatbibl. fasc. 42.

fogják tenni Dalmácia egyesítését Magyarországgal, a váltópénz gyakori változtatását, a papírpénz beváltásának megnehezítését, és hogy kifogást fognak emelni a 12 krajcárosok kivonásának módja ellen.

Május 6-án tartották a rendek első ülésüket. A nádor hangsúlyozta beszédében a komoly egyetértést, a lelkek összhangját és a fejedelemben vetett teljes bizalmat.¹⁵⁸ Gróf Kollonits László kalocsai érsek válaszában a nádor iránti határtalan bizalomról beszélt.¹⁵⁹ Az ünnepélyes megnyitás május 13-án történt fényes szertartások közepette. Általában iparkodtak ünnepekkel, istentiszteletekkel és tisztelgésekkel emelni a hangulatot. A király anyja halálának évfordulóján a gyászmisét is Pozsonyban tartotta. Külön ünneplésben volt része a dicsőséges hadvezérnek, Károly főhercegnek, aki szintén lejött Pozsonyba. A legtöbbször azonban a császárné, Mária Terézia, Karolina nápolyi királyné leánya járult hozzá a rendek rokonszenvének megnyeréséhez. A nem ünnepélyes jellegű ülésekre is eljárt, hallgatta a felszólalásokat, elmagyaráztatta magának tartalmukat, érdeklődött a szónokokról, beszédbe elegyedett velük nemcsak az udvari fogadtatásokon, hanem sétái alkalmával is.¹⁶⁰ Szeretetre méltó kedvességgel nagy népszerűséget szerzett.

A tárgyalások elég kedvezően is indultak. Ámbár a sírna felszín alatt erős áramlatok ütköztek, ezek nem okoztak nagyobb kavargást. A szélsőségesek türelmetlensége magántanácskozásokon vezetődött le s a kerületi ülésekről az országos tanácskozások elé lehiggadt formában, illendő köntösben került az is, ami mögött koserű közhangulat állott. Már a május 13-i ülésen átnyújtott királyi prepozíciók rossz hatást váltottak ki. A nemzet kívánságairól nem esett szó, a király csak két tárgyat jelölt meg: a magyar ezredek kiegészítését és állandó létszámon tar-

¹⁵⁸ „ . . . sincera unió et aniroairum concordia, plena item erga principem fiducia...” *Naponként való jegyzések.* (Pozsony, 1802., röviden: *Diarium 1802.*) 15. 1.

¹⁵⁹ „ . . . De noetra in eandem fi du ein nullis omnino limitibus circumscripta . . . ” *Diarium 1802.* 18. 1.

¹⁶⁰ Horváth Mihály: *Magyarország történelme.* VIII. (Budapest, 1874.)

fását és az állami költségekhez való hozzájárulás fölemelését, hangsúlyozva, hogy az emelésnek legalább kétmillió forintot kell kitennie s ha ezt az adózó nem bírja, úgy a hiányzó összeget a sóár felemelésével kell pótolni. A hadkiegészítést illetően a prepozíciók hivatkoztak a rendek korábbi panaszaira a toborzások ellen és az 1791: 66. t.-c.-re, amely az állítás módjának szabályozását ígérte. Az adóemelésnél pedig hivatkozott az árak emelkedésére, a nagyobb forgalomra, az ebből Magyarországra származott haszonra, különösen ipara föllendülésére. A király kifejezte reményét, hogy a rendeket sem biztatni, sem sürgetni nem fog kelleni, s a nemzetet atyai jóindulatáról biztosítva, két hónapi időt tűzött ki a tárgyalásra.¹⁶¹

A kerületi ülések a prepozíciókra a válaszfelirat tervezetével nyolc nap alatt elkészültek. A kerületek egybehangzó határozata rövid tárgyalást tett lehetővé a május 21-i ülésen. A rendek készségüket nyilvánították, hogy a király kívánta módon gondoskodni fognak a hadkiegészítésről és az anyagi eszközök megajánlásának módjáról. Semsey perszonális javaslatára csak két változtatást tettek az előterjesztésen. Az egyik a rendek óhajtása volt, hogy közöltessék velük a magyar ezredek létszáma, hogy tudják, milyen kötelezettséget vesznek át, — a másik a perszonálisé, hogy a két milliós összeg vállalását számszerűen is vegyék a szövegbe. Ezzel a megajánlással szemben a király felhívásának eleget téve, a nép érdekében tanácskozni kívántak a terhek lehető könnyítéséről, továbbá a károk elhárításáról és az erők kifejtéséről.¹⁶² Ezt három irányban remélték elérni. 1. Kérték, hogy tanácskozhasanak a katonai regulamentumról, amely az 1751-i árak mellett írta elő a katonaság ellátásához szükséges szolgáltatásokat, s a katonaságnak az országban való elhelyezéséről, amely a különböző vidékeket igen különböző mértékben sújtotta. 2. Kérték a kereskedelem akadályainak elhárítását a tengerek, a dinasztia itáliai tartományai és a külföld felé, az örökös tartományok részéről pedig egy

¹⁶⁴ Az országgyűlési iratok II. kötetében (röviden: *Acta*) 15—17. 1.

¹⁶⁵ „Duplex nobis est de plebe sollicitudo; una, quae ad solam illam pertinet, ut quantum fieri potest onera, quae ferre debet, faciliora reddantur: altera nobis cum plebe comimmis, ut damna antevortantur et modus parandarum virium detur.“ *Acta*, 1802. 18. 1.

bizottság kirendelését, amellyel még az országgyűlés tartama alatt tanácskozhassanak arról a módról, amellyel az örökös tartományok károsodása nélkül mérsékelt és állandó harmincadról állapotodhassanak meg. Kifejezték azt a meggyőződésüket, hogy ez a rendezés nem okozhat akkora kárt az örökös tartományoknak, hogy az a felszabadult kereskedelem révén meg ne térüljön, sőt azt fölül ne múlja s ezzel az örökös tartományok s az egész monarchia erejét is ne növelje. 3. Végre kérték, hogy a régi bankókat és a 6, 12 és 24 krajcáros silány ércpénzt, amelyet a forgalomból kivontak, fogadják el az állami pénztárnaknál, mert beváltásukra egyrésztől lehetetlenül rövid időt állapítottak meg, másrésztől olyan veszteséggel vonták be őket, hogy abból a szegény népnek nagy kára támadt. Helyettük teljes súlyú ércpénz kibocsátását kívánták.¹⁶³ Ehhez a fölirati tervhez a felső tábla is még aznap hozzájárult, kiküldték tehát a bizottságot a végső megfogalmazásra és másnap, május 22-én este a két tábla közös üléséből elindították válaszfeliratukat a királynak.¹⁶⁴

Ezt a feliratot a király kegyesen fogadta, a rendeknek a gyors elhatározásért dícséretét is kifejezte s felszólította őket, hogy vegyék elő a regnikoláris deputációnak a hadkiegészítésre és ezzel kapcsolatban a népösszeírásra vonatkozó munkálatait és állapotjanak meg abban is, hogy a két millióból mit kívánnak kontribúció alakjában megadni és mi maradna a sóár felemelésére. Hozzájárult az ellátás kérdésének megvitatásához is, ám-bár Károly főherceg figyelmeztette, hogy a diszlokáció rezervált felségjog és hogy az ellátásban semmiféle korlátozást nem lehet megengedni.¹⁶⁵ A pénz kérdésében minden kár lehető elhárítását ígérte és közölte, hogy a háború folyamán kibocsátott pénz bevonása és jó konvenciók pénz kibocsátása foglalkoztatja. A gabonára kivetett kiviteli tilalmakat visszavonta, a kereskedelem kérdésében azonban mindenekelőtt a rendek elgondolásait kívánta megismerni. Végre főképen a törvénykezésre, egyes pol-

¹⁶³ *Acta 1802.*, 17—20. 1.

¹⁶⁴ *Diarium 1802.*, 48—56. 1.

¹⁶⁵ Május 24., Privatbibl. fasc. 42.

gári jogi törvényekre, a kereskedelmi és váltótörvényre és az árvaügyre hívta fel figyelmüket.¹⁶⁶

Ezzel úgy látszott, hogy a nádor reményei valóra válnak. Már az előkészítés sokkal simábban ment, mint azelőtt. Izdenczy, tekintettel korára, segítséget kapott Somogyi Jánosban s azóta a tanácsosok inkább az ő szavára hallgattak, de maga Izdenczy is kevesebb harci kedvet árult el saját votumai-
ban s a nádor véleményeihez inkább alkalmazkodott. Így a ki-
élezett rosszindulat az alkotmányos formák s a magyar rendek-
nek a közügyekbe való beleszólása ellen csökkent, ámbár Izdenczy
keresztülvitte, hogy bányauyi szakértőnek Drevenyák Ferenc
bányatanácsost küldjék ki Szomolnokbányáról,¹⁶⁷ aki később
titkos jelentéseivel sok végzetes bonyodalomnak lett elindítója.
Az enyhülés azonban, amely az országgyűlés elején reményeket
kelthetett, rövidéletű volt. Mindkét fél legridegebben megmaradt
elvei mellett, javulás csak a formák tekintetében mutatkozott,
s amint a részletekre került a sor, ki kellett derülnie, hogy a
hadkiegészítés és a kétmilliós adóemelés elfogadása egymagában
még nem elégíti ki az udvart, hogy a módozatok fölötti vita
az alkotmányos formáiéhoz nem szokott udvari köröket mérhe-
tetlenül izgatja, a rendeket viszont elkeseríti, hogy sarkalatos
kívánásaik tekintetében semmi érdemleges eredményre nem
juthatnak.¹⁶⁸

Bármennyire megnyugtatta is Károly főherceg 1801. novem-
ber 28-i emlékiratában a királyt — az angol példára hivat-
kozva —, hogy az alkotmányos formáktól nem kell félni,¹⁶⁹ már
azon is megütközött, hogy a magyar ezredek létszámának köz-
lését kérték. E kívánság teljesítését szükségtelennek tartotta
és külpolitikai és szervezeti szempontból sem tanácsolta.¹⁷⁰
Amint a június 3-i országos ülésben először szóba került a kiegészít-
és kérdése, ez újabb fellépésre indította Károly főherceget.

¹⁶⁶ A leirat május 28-án kelt. *Acta 1802.*, 22—24. l., a május 29-iki
együttes ülésben került bemutatásra, *Diarium 1802.*, 61. l.

¹⁶⁷ St. R. 616/1802.

¹⁶⁸ V. ö. orr. vonatkozó konferenciái előadói javaslatot. *Iratok.* l.
526—528. l.

¹⁶⁹ Criste: *Erzherzog Carl*, II. 500. l.

¹⁷⁰ Május 24., Privatbibl. fasc. 42.

Kikelt az ellen, hogy a rendek csak a következő országgyűlésig akarják megszavazni a kiegészítést és a kontribúcióra hivatkozott, hogy annál is csak emelés esetén van szükség országgyűlésre.¹⁷¹ Közbelépésének eredménye az a legfelsőbb kézirat, amelyet a király a főherceg sajátkezű fogalmazványa alapján június 5-i kelettel intézett a nádorhoz, s amellyel egyben ki akarták elégíteni a rendeknek azt a kérését, hogy a katonaság állománya velük közöltessék.¹⁷² E részben az udvar szerette volna magát számbelileg meg nem kötni és hivatkozott arra, hogy a tízévi átlag 17.728 újoncot mutat, de a szükség szerint ez hol 5000-re szállt le, hogy 30—43 ezerre emelkedett. Ha mégsem kapnának szabad kezet, valószínűségszámítással 5%-os alapon 3550 embert, a szekereseket is számítva 4000-et vettek föl. Szolgált azonban még 29.325 csak a háború tartamára állított katona, akiket 3—5 év alatt akartak kicserélni. Ezeket is számítva, az igényt évi 10.801 újoncban határozták meg. Háború idejére a hadilétszámhoz 16.110 újoncot és 10.000 szekereszt kívántak, a háborús veszteséget pedig, 15%-kal számítva, 97.154 fő után 24.288 emberben állapították meg. Ezenfelül azonban a főherceg az előző hadjárat tapasztalatai alapján rendkívüli segítséget is kért, mert valószínűnek tartotta, hogy 40.000 újoncra, esetleg többre is szükség lehet, hogy az előálló hiányt mindjárt kiképzett; katonákkal lehessen pótolni.

A számokban azonban a különböző elaborátumok nagyon eltértek egymástól. Alvinczy József báró tábornagy, aki a magyar hadkiegészítési tervet kidolgozta, a magyar ezredek békelétszámát 70.000 főre, az évi kiegészítési szükségletet, 10%-kal számítva, 7000-re, a hadilétszámot 100.000 főre tette.¹⁷³ Károly főherceg nagy hadügyi tervezetében a tényleges összlétszámot 71.044 főben állapította meg, azzal a megjegyzéssel, hogy az ország számarányának megfelelően 93.454 főnek kellene lennie.¹⁷⁴ Mindazonáltal júniusi tervében a hadilétszámot 97.154 főnyinek tüntette föl, tehát alig 5000 emberrel nagyobb-

¹⁷¹ *Diarium 1802.*, 61—G6. 1. Jún. 4. Privatbibl. fasc. 42.

¹⁷² *Iratok*, I. 507—511. 1.

¹⁷³ *Iratok*, I. 505. 1.

¹⁷⁴ *Iratok*, I. 503. 1.

nak a békelétszámnál.¹⁷⁵ A közlött adatok tehát, ha a különböző illetékes forrásokból eredő hírek közt ilyen ellenmondás volt, nem kelthettek sok bizalmat. A 22.410 főnyi eltérést illetően, amennyivel Magyarország állítólag elmaradt Ausztria mögött, megfélekedtek a határőrvidéki katonaságról, — Schwartner statisztikája szerint körülbelül 120.000 fegyveresről, akik közül legalább 30.000 vonulhatott ki háború esetén és az inszurrekcióról, amely 1800-ban 47.916 főnyi létszámot ért el.¹⁷⁰

A rendeket két aggály fogta el e kívánságokkal szemben. Vájjon elbírja-e az ország lakosságának megfogyatkozása nélkül az állandó sorozásokat, és hogy a kapitulációs rendszer — a gyalogságnál 10, a lovasságnál 12 esztendei szolgálattal — különösen az iparosodásra nem lesz-e bénító hatással? Az öreg Végh országbíró még az országgyűlés összeülése előtt kifejezte abbeli aggályait, hogy az évről-évre felszabaduló, a hosszú katonai szolgálat alatt munkátlanságra szokott kapituláns tömeg nagy teherként fog jelenteni.¹⁷⁷ S hogy az elbocsátott katonáról hogy gondolkodtak, azt a király 1802 július 5-i, Károly főherceg fogalmazta leirata is bizonyítja, amikor a csak a háború idejére sorozott, de azóta visszatartott katonaságnak több évi időközre elosztott elbocsátását azzal indokolta, hogy az országot ne áraszák el a henye és foglalkozás nélküli emberek jelentékeny sokaságával.¹⁷⁶ Általában még kevesen voltak azok, akik a tradicionális gondolkozásból ki tudtak emelkedni és felfogták a világ nagy változásait, amelyek a politikai ellentéteket szélsőségesen kiélezték s a hadviselés eszközeit és módját is gyökeresen megváltoztatták. Az emberek nagy zöme a régi szempontból ítélte meg az új világot is. Jószándékkal is, megfelelő látókör híján, ott aggodalmaskodtak és akadékoskodtak, ahol lendületes áldozathozatalra lett volna szükség.

Hogy a rendekben éppen nem hiányzott a jóakarát, azt megmutatta az első határozat gyors meghozatala, elvben meg-

¹⁷⁵ *Iratok*, I. 514. 1.

¹⁷⁶ Schwartner: *Statistik des Königreichs Ungern*. II. 286—311. 1., a számarányt természetesen az 1802-i 777.406 lélekszám után számítva.

¹⁷⁷ *Iratok*, I. 505. 1.

¹⁷⁸ „... das Land nicht mit einer so beträchtlichen Anzahl von müßigen und nahrlosen Menschen zu überschwemmen.“ *Iratok*, I. 510. 1.

ajánlva mindazt, amit a király kíván, azzal az egy megszorítással, hogy a kiegészítést csak a jövő országgyűlésig adták meg és a rendkívüli újonckontingensről háború esetén külön országgyűlési tárgyalást kívántak. A május 28-i leiratra is azonnal megindult a tanácskozás a kerületi ülésekben és június 3-án az alsó tábla már megkezdte a tárgyalást. Akkor tűnt ki, hogy a kapitulációval három érvet szegeztek szembe: 1. Hogy nem gyökerezik törvényekben; 2. hogy a kényszerű katonaillesítés nem felel meg a nép természetének; és 3. hogy nem is olcsóbb eljárás a régi toborzásnál. Minthogy mégis sokan és különösen az elnöklő Semsey perszonális nagy nyomatékkal szolt a kapituláció elfogadása mellett, az ellenzék egyrésze — hogy állandó országos teher ne válhassék belőle — szubszídiumként (ad instar subsidii) akarta megajánlani, amit viszont mások abból a szempontból támadtak, hogy szubszídiumok csak háború idején adhatók. Ezt az utóbbi formulát azonban a főrendek kereken elutasították,¹⁷⁹ mire a következő ülésen, június 14-én az alsó tábla a közös bizottság javaslata alapján vette tárgyalás alá a kérdést. Akkor az ellenzék új kívánságokkal állt elő. Minthogy az 1791: 66. t.-c. ígérte meg, hogy gondoskodni fog a sereg kiegészítésének módjáról, tudni kívánták a magyar ezredek akkori létszámát, mely — úgy hitték — alacsonyabb volt a főnálló létszámnál,¹⁸⁰ és le akarták számítani a nem kombatáns elemeket is. Hiába szegezték szembe ezzel a javaslattal ellenzői, hogy nem a régi, hanem a jelen viszonyai az irányadók az elhatározásban, az ellenzék azt követelte, hogy a közölt adatokat ünnepélyesen helyezték el az ország levéltárába. Ezt a kérést háromszor is átküldték a felső táblának és csak akkor ejtették cl, amikor a nádor kijelentette, hogy nem vállalja kérésük tolmácsolását.¹⁸¹ A dolog élet mégis az vette el, hogy másnap, június 16-án a nádor értesítette a rendeket az 1791-i létszámról, amely nem sokkal maradt el a főnálló állapot mögött. Megkezdődött tehát a vita az újonclétszám fölött és 63.264

¹⁷⁹ *Diarium 1802.*, 61—66. és 68—70. 1.

¹⁸⁰ *D'arium 1802.*, 73— 92. 1. Az 1790—91-iki létszám Károly főherceg egy későbbi irata szerint 56.911 főnyi volt. *Iratok*, II. 668. 1.

¹⁸¹ *Diarium 1802.*, 93—96. 1.

főnyi sereg után azt évi 6043 főben állapították meg, de azt kérték, hogy amennyiben az ezredlétszámon fölül még volnának a háború idejére sorozott visszatartottak, ezeket mindjárt bocsássák el, s a német ezredeknél szolgáló magyar katonákat is visszakérték a magyar ezrekhez.¹⁸² A legnehezebb kérdés az volt, hogy egy ezrednek kiegészítését Erdélyre kívánták áthárítani, és hogy a rendkívüli pótlásként kért 12.000 újoncra nem akart dönteni. Ezt hajlandók lettek volna inkább egy, a felmerülő szükség esetén összehívandó konkurzusra bízni, amelynek kezét megkötötték volna annyiban, hogy 12.000 főnél többet ne ajánlhasson. Végre is ezt a kérdést a felső tábla kitarása döntötte el s a 12.000 rendkívüli újonc is belekerült a törvényszövegbe. Így június 25-re bezárult a vita e fölött a kényes pont fölött, bizonyos ünnepélyességgel, mert a hadi tudományok oktatása kapcsán a felső táblán Festetich György 40.000 rajnai forintot ajánlott meg a magyar tisztképző iskola felállítására és az alsó táblán Rhédey Lajos is követte példáját 10.000 forinttal járulván hozzá a cél előmozdításához.¹⁸³

Károly főhercegben, aki elég keserves tapasztalatot gyűjtött az előző években a harctéren, ezek a tárgyalások csak fokozták korábbi bizalmatlanságát a magyarokkal szemben. Elismerte, hogy a magyar történet a hazafias erőfeszítés dicső példáit adta, de hozzátette azt is, hogy az eredmény sosem felelt meg a magyarok áldozatainak és céljainak. Az ellenség gyakran olyan előnyöket szerzett, mielőtt még a rendek önfeláldozó határozataikat meghozták, amelyeket már nem lehetett tőle elragadni. A háború a monarchia szívét fenyegeti s az ellenséget egy esetleges tiroli vagy a Tagliamentónál aratott diadala után már semmi sem tudja feltartóztatni, elfoglalhatja Bécsset és Pozsonyt és szétkergetheti az országgyűlést, mielőtt az határozatot hozott volna. A fogalmak összezavarását látta abban, hogy a

¹⁸² A teljes létszám 64.728 fő volt, a 63.264 már a nem kombattánsok levonása utáni szám. Károly főherceg jelentése jún. 19., Privatbibl. fasc. 45. és jún. 31-iki előterjesztése, Privatbibl. fasc. 42. P.

¹⁸³ *Diarium 1802.* 96—123. 1. — Alvinczy jelentései Károly főhercegnek az országgyűlésről június 15—26. Privatbibl. fasc. 45.

kiegészítést csak a következő országgyűlésig akarják megsza-
vazni, ám bár elismerik, hogy erről az 5 feladatuk gondoskodni.
Megütközött a. hangon, melyet a rendek megütöttek.¹⁸⁴ Utóbb
még elkeseredettebben írt. Szemére vetette az országgyűlésnek,
hogy röviddel aztán, hogy a király a legmeggondolandóbb krí-
zisek egyikében megengedte a szabad gabonakivitelt, a rendek
minden egyes katonát számba vettek, mintha nem is Magyar-
ország javáról volna szó, és visszakívánták a német ezredek-
nél szolgáló magyarokat, amikor pedig Galíciát magyar ember kor-
mányozza, több galíciai és itáliai állásban és a tábornokok közt
is több magyar van. „Ez az a változatlanul rendszeres, min-
dig ugyanarra az egy célra irányuló törekvés — kiáltott föl —
hogy a felségjogokat mindinkább megszorítsák és a rendek
bitorlásait mindinkább kiterjesszék.”¹⁸⁸ Három nappal utóbb,
épp azon a napon, amikor a rendek válaszfeliratukat a katonai
kérdésben elindították, felvilágosítást kért a magyar gabona
kiviteléről, amire Ferenc császár július 11-én Kolowrat votuma
alapján úgy interpretálta május 28-i rendelkezését, hogy a
magyarok Törökországba és Itáliába szárazon és tengeren szál-
líthatnak gabonát, de az örökös tartományokon át ez nincs
megengedve.¹⁸⁰ A hadsereg érdekei mellett a főherceg tehát
mindinkább kidomborította a felségjogok kérdését is. Június
26-án pontonként is kifejtette kifogásait a fölirat ellen és 30-án
ezeket még egyszer előadta.¹⁸⁷

A király ezen az alapon július 12-én a felségjogok erős
hangsúlyozásával készült leiratot küldött a rendek feliratára.¹⁸⁸
Az alsó tábla akkor éppen más kérdések tárgyalásával volt el-
foglalva, július 14-én tehát meghallgat ta a leiratot, de a ren-
dek a katonai javaslatra csak 29-ön tértek át újra, amikor a
szőnyegen forgó tárgyakat már elintézték. Az új leirat csak
elmérgesítette a helyzetet. Nem a politikai belátás és az elért

¹⁸⁴ Június 4. Privatbibl. fasc. 42.

¹⁸⁵ Június 22. Privatbibl. fasc. 42.

¹⁸⁶ St. R. 2087/1802. és 2400/1802.

¹⁸⁷ N. Titk. lt., Extráséi'. Diát. 1802. 104. sz. és Privatbibl. fasc.,
42. p. jún. 30.

¹⁸⁸ *Acta 1802.*, 53—56. 1.

eredmény mérlegelésének nézőpontjából indult ki — amit az alkotmányos forma megkívánt volna —, hanem kizárólag a felségjogok érdekeit állította előtérbe. Ez jórészt Károly főherceg befolyásának volt tulajdonítható, aki egyenesen kérte a királyt, lépjen föl erélyesen, ha nem akarja felségjogait veszni hagyni.¹⁸⁹ Ferenc király ennek a válaszleiratnak tervét konferenciában tárgyalta. Ezen jelen volt a nádor is, aki akkor — saját későbbi bevallása szerint — el volt lceseredvo a rendok magatartásán és szokása ellenére passzíve viselkedett. Így a perszonális sem szólt hozzá a leirattervezethez és a szót ott magyar részről Somogyi államtanácsos, főként azonban Almásy Ignác kancelláriai tanácsos, mint előadó, vitte. Lényegben a nádor is egyetértett velük, de később, amikor a leirat szövegét látta, megütközött több kifejezésén, érvén és egyes utalásain is régebbi törvénycikkekre.¹⁹⁰ Éppen ezek az utalások vonták magukra a rendek fölháborodását. Az 1741: 63. és 1791: 19. törvénycikk értelmezése a leiratban azt látszott bizonyítani, hogy az uralkodó nem ismeri el a rendeknek azt a jogát, hogy pénz-, termény- és újoncterhek országgyűlésen kívül nem intézhetők el. Ebből azt következtették a rendek, hogy az állandó kiegészítéssel az országgyűléseket akarják fölöslegessé tenni.

Az elutasító királyi leirat tehát mindjárt feszült Irangulatot keltett. Alvinczy tábornaszernagy már július 18-án azt jelentette Károly főhercegnek, hogy a rendek zavarban vannak, zárkóztak és megyéikből új utasításokat várnak, hogy a leirat nagyobb feltűnést keltett, mint várni lehetett volna, hogy általában az a félelem kapott lábra, hogy az állandó kiegészítési rendszert a rendi befolyás háttérbe szorítására akarják fölhasználni.¹⁹¹ A félelem tárgyát a hónap végén már úgy határozta meg, hogy az időnkénti országgyűléseket fölöslegessékké akarják tenni.¹⁹² A nádor reményei tehát a kölcsönös bizalom további kiépítésére rombadöltek. Július 29-én kezdték a leirat.

¹⁸⁹ Jún. 22. Privatbibl. fasc. 42.

¹⁹⁰ *Iratok*, I. 536-537. 1.

¹⁹¹ Privatbibl. fasc. 45.

¹⁹² Július 30., Privatbibl. fasc. 45. „ . . . die perioddsche Zusammenborufung der Ländestante in der Folge ganz entbehrlch seye...“

tárgyalását a kerületi ülésekben s a nádor mindjárt belátta, hogy a leirat szövegezéséből nagy bajok származhatnak. Augusztus elején tehát, komoly lépést tett a királynál. Nyíltan feltárta előtte a helyzetet, különösen kiemelve, hogy a rendek meg vannak győződve nézeteik helyességéről, hogy azok a közhangulatot fejezik ki,¹⁹³ hogy a felső tábla az alsóval teljesen egyetért és — minthogy megfontoltabb és nem függ megbízóktól — még kedvezőtlenebb hangulatú.¹⁹⁴ Két javaslattal állt tehát elő az ellentétek áthidalására, jelentve, hogy ha a július 12-i határozatok mellett kitartanak, akkor a rendekkel már mit sem tud végezni, a bizalmatlanság és viszály a két fél közt el fog mérgesedni s nem fog egyéb fennmaradni, mint az országgyűlést dolgavégezetlenül feloszlatni, ami a jövőre nagy baj volna.¹⁹⁵ A 61. gyalogezred átadásától Erdélynek, a kiegészítésnek három évre való megajánlásától és az újonclétszámtól ugyanis a rendek eltérni nem fognak. Marad tehát vagy az a mód, hogy a király némi változtatásokkal ezeket a megajánlásokat elfogadja, vagy hogy visszatérnek a toborzásra. A régi állapot fönntartásának voltak bizonyos előnyei. A 61. gyalogezred kiegészítésének kérdését ez egészen kikapcsolta volna. A kérdés neheze azonban az volt, hogy a toborzással lehet-e összekötni a kapitulációs rendszert? Az élethosszig tartó katonáskodás, ha Ausztriában az időhöz kötött szolgálatot hozzák be, kétségtelenül ellenszenvet ébresztett volna. Viszont kapituláció rendszer mellett a toborzások valószínűleg nem szolgáltatnának elég újoncot s az évi 6000 újoncot is fenn kellene tartani legalább addig, amíg a hadjárat idejére sorozottakat kicserélik. Ez egyszerű mód helyett mégis inkább a másikat ajánlotta: hogy a király tekintszen el a 61. ezred kiegészítésének átvételétől, és fogadja el az újoncmegajánlást három évre, a hadjárat esetére állítandó 12.000 újoncot pedig azzal a hozzáadással, hogy amennyiben ezek nem elégítenék ki a szükségletet, ezenfelül a toborzást is elő fogják mozdítani az 1791: 19. t.-c. sérelme

¹⁹³ „Dass dieses Conclusum, die Meynung aller Stände ist, kann ich beider gegenwärtigen Stimmung derselben ... ohnmöglich Zweifeln.“ *Iratok*, I. 520. l.

¹⁹⁴ *Iratok*, I. 521. l.

¹⁹⁵ *Iratok*, I. 525. l.

nélkül. Ezt a változtatást a nádor magára vállalta volna, mert békeidőre gyökeresebb és biztosabb megoldásnak tartotta, háború idején pedig ugyanolyan kiadósnak. E megoldás nagy előnyét azonban főképp abban látta, hogy az haladást jelent a kiegészítés rendszerében és a tapasztalattal előkészíti a kapituláció elfogadását.¹⁹⁶

A rendek állásfoglalása a megajánlás dolgában nem volt olyan veszedelmes, ahogy azt az udvari körök föltűntették. A kiegészítésnek három évre való megszorítása nem azt jelentette, hogy a rendek nem akarnak elvben az állandó kiegészítési rendszerhez hozzájárulni, csak azt, hogy míg az adózó nép összeírása meg nem történik — tehát a lakosság számáról nem kapnak tiszta képet — és a tapasztalat háromévi gyakorlat alapján nem igazolja az új rendszer alkalmasságát, addig a kiegészítés módját és számát illetőleg nem akarják véglegesen lekötni magukat. A nádor nem tartotta indokolatlannak azt a félelmet, hogy az utolsó év rossz termése után a nyomasztó gazdasági helyzetben, különösen a 12 krajcárosok beváltásával a népet ért igen érzékeny károk mellett az évenkénti rendes sorozás olyan elégtelenséget kelthetne, amely felkeléssé fajulhat.¹⁰⁷ A szám tekintetében sem voltak túlhajtottak a rendek aggályai. A kancellária maximális kívánságnak a lakosság két ezrelékét gondolta, háború idején sem többet három ezreléknél. A lakosságot azonban az udvari körök is kereken hét millióra becsülték, a 14.000, háború esetén 21.000 főnyi kalkuláció¹⁰⁸ mögött tehát a háború esetére megajánlott 6000 + 12.000 fő nem maradt el messze a hivatalos becslés mögött. Csak a békelétszámban maradt el a rendi ajánlat egyharmadrésszel a haditanács kívánsága mögött, amit azonban a határőrezredek és az insurrekció indokolt.¹⁹⁹ Nem volt alap nélküli a 61. gyalogezred

¹⁹⁶ *Iratok*, I. 518—525. 1.

¹⁹⁷ *Iratok*, I. 544. 1.

¹⁹⁸ *Iratok*, I. 526. 1.

¹⁹⁹ Amikor Károly főherceg a szolgálati évek megállapításáért küzdött, az örökös tartományokban a 8—10—12 éves szolgálat mellett évi 22.655, a 12—14—18 éves mellett 18.300 kapitulánst vett számításba. A tényleg életbe léptetett 10—12—14 éves szolgálat mellett egy évre 20.500 fő esett volna. Angeli: *Erzh. Carl als Feldherr und Heeresorganisator*, V. 150. 1.

kiegészítése körüli vita sem. Magyarország akkor 12 gyalogezredet állított ki. Ez a tizenharmadik lett volna; lényegében nagyrészt erdélyiekből állt, Erdélyre viszont csak két ezred kiegészítése hárult. Ehhez járult még az is, hogy az utóbbi időben magyar területek sérelmesen ismét Erdélyhez csatolták - tok.²⁰⁰ Még Károly főherceg is valószínűnek tartotta, hogy a következő országgyűlésen a rendek ismét meg fogják szavazni a már megajánlott kontingenst, de azt kifogásolta, hogy a rendi javaslat szerint megszűnik a rendek kötelezettsége és ismét tőlük függ minden. Azt írta tehát: „Én ezt minden tekintetben veszedelmesnek (praejudicierlich), sőt illetlennek tekintem.”²⁰¹

A nádor újabb felterjesztése is Károly főherceghez került, aki a 61. gyalogezred ügyében elfogadta a nádor érveit, különben azonban ellenzett minden engedékenységet a rendekkel szemben. Az ő megoldásterve szerint a 61. gyalogezredet csak ideiglenesen vállalta volna az országgyűlés, a kiegészítés ügyei a jövő országgyűlésre halasztották volna, háború esetére pedig — ha a rendek nem intézkednének — maradt volna minden a régiiben.²⁰² A kancellária a 61. gyalogezred kérdésében szintén egyetértett a nádorral, annál inkább, mert véleménye szerint kiegészítését az uralkodó sem az 1791: 66. t.-c., sem a rendek május 23-i fölirata alapján nem kívánhatta. A kiegészítés rendezését három évre azonban a hadsereg visszafejlesztéseként tüntette föl és a háborús kiegészítés elhalasztását egyenesen a felségjogokba ütközőnek mondta. Végeredményben mégis szükségesnek tartotta, hogy a király kiegyenlítésre törekedjék. Az ügy konferenciai tárgyalása után tehát a király augusztus 14-én és 15-én két legfelsőbb kéziratban és egy bizalmas levélben adta meg a választ a nádornak.

Az augusztus 14-i leirat hivatalos felhasználásra készült. Ez Károly főherceg érveléséből átvette a hivatkozást, hogy Ferenc még a proposíciók tárgyalása közben az örökös tartományokban uralkodó drágaság dacára szabaddá tette a magyar gabona kivitelét, majd utalt a rendek május 23-i ígretére,

²⁰⁰ *Iratok*, I. 522. 1.

²⁰¹ *Iratok*, I. 516. 1.

²⁰² *Iratok*, I. 525. 1.

amely kizárja az ideiglenes megoldást. A lényegben hangsúlyozta, hogy alkotmányos úton a király és a rendek megegyezésére (Konsens) van szükség. Ennek érdekében biztosította a nemzetet, hogy ha a népösszeírás elkészül, a király hajlandó a kiegészítést a rendekkel országgyűlésen ismét megvitatni, hogy közös megegyezéssel vagy a megajánlott módot és számot hagyják jóvá, vagy a lakosság számának és a nép jellemének megfelelő más módon rendezzék a kérdést. Hangsúlyozta, hogy a király soha egyoldalúan nem fogja az országot nagyobb kiegészítéssel sújtani, mint amelyet az országgyűlés megállapít, amiből azonban az is következik, hogy amit most kétoldali megegyezéssel elhatároznak, csak kétoldali hozzájárulással bontható föl és nem szűnhet meg ipso facto, a nélkül, hogy arról a királlyal tárgyalnának. A javasolt módon a kiegészítés egyoldalúan a rendek akaratától független, s minthogy a toborzást megszüntetnék s annak pótlása is érvényét vesztené, a királynak semmi eszköze nem maradna a kiegészítésre. A kapituláció megszűnése csak azzal a kötelezettséggel lehetséges, hogy az egész létszámról életfogytiglani katonasággal gondoskodnak. A rendek ajánlata és május 22-i ígéretük közt hézag van, s ennek kitöltését kísérelte meg a július 12-i leirat, az ellene emelt kifogások tehát alaptalanok. A rendek aggodalmainak elhallgattatására tehát a király hajlandó megelégedni olyan határozattal, amely szerint háború idején is évenként legalább annyi újoncot állítsanak, mint békeidőben, a háborús veszteségeket pedig az eddigi szokás szerint pótolják. Gondoskodni fog arról is, hogy a 61. gyalogezred kiegészítése más részről történjék s ennek átvételét csak a kérdés rendezéséig kívánja.²⁰³

A második irat utasítást tartalmazott, hogy egyes pontokon meddig mehet el a nádor. Kívánta az országgyűlés illő befejezését olyan módon, hogy a külföld a háború idejére szóló kiegészítés módjából ne vonhasson le kedvezőtlen következtetést. Lényegében úgy állapította meg az engedmények határát, hogy a megajánlandó kiegészítésnek mindaddig kötelező ereje legyen, amíg egy következő országgyűlésen mindkét fél bele-

²⁰³ *Iratok* I. 528—531. 1.

egyezésével mást nem határoznak.²⁰⁴ Végre a bizalmas levélben a király a nádor bölcsességére bízta, hogy az ügyet az állam javára kedvezően benyolítsa le és ígérte, hogy buzgalmát érdemül fogja betudni.²⁰⁵

A július 12-i botlást azonban már nem lehetett helyrehozni. A megyék egyre-másra küldték keményebb hangú utasításait s a kerületi üléseken az ellenzék annyira megerősödött, hogy már ez is kívánatossá tette az ügy mielőbbi befejezését. Augusztus 19-én a 61. gyalogezred kiegészítését ahhoz kötötték, hogy az Erdélyhez csatolt megyéket visszakapcsolják. A perszonálisnak az az ajánlata, hogy a három évre megajánlott újonclétszám azután is fennmaradjon, mindaddig, amíg országgyűlésen másként nem intézkednek, és Aczél István alországbírónak az a figyelmeztetése, hogy a rendek önmaguknak mondanak ellent, ha az állam védelméről nem gondoskodnak, hatás nélkül maradt.²⁰⁶ A nádor a felsőtáblán azt szerette volna elérni, hogy a rendi fölterjesztés bevezetéseként fölsorolt észrevételektől tekintsenek el, de még ez sem sikerült. Ismételt fölszólításai-
val csak néhány apróbb változtatást tudott keresztülvinni, így pl. hogy a szekereszét és a pattantyús személyzet tagjait a meghatározott számon fölül toborzással lehessen kiállítani. A három évre átvett kiegészítésnél azután a nádor nagy beszédet mondott és fölszólította a rendeket, tegyenek bizonyosat a király iránti hűségükről és gondoskodjanak valami módon a kiegészítésről. Az alsó tábla azonban elutasította a változtatásokat, amire a nádor kijelentette, hogy közvetíteni akart, minthogy azonban a rendek ridegen ragaszkodnak a megajánlás háromévi időtartamához és bizalmatlanságot árulnak el a királlyal szemben — föltételezve, mintha nem akarna országgyűlést tartani —, ha továbbra is ragaszkodnának kikötéseikhez, javasolni fogja a királynak, hogy a rendi javaslatot ne fogadja el. Csak ez a kemény föllépés indította végre a rendeket elhatározásuk megmásítására.²⁰⁷ így aztán a király mégis elérte a 64.000 főnyi magyar katonaság kiegészítését három esztendőre, 12.000 újonc

²⁰⁴ *Iratok*, I. 531—533. 1.

²⁰⁵ *Iratok*, I. 533. 1.

²⁰⁶ Alvinczy tábornagy jelentése aug. 19. Privatbibl. fasc. 45.

²⁰⁷ Alvinczy jelentése aug. 21. Privatbibl. fasc. 45.

előzetes állítását fenyegető veszedelem esetén a nádor egyszerű felhívására, a további háborús veszteségek pótlására pedig — ha erre szükség volna — a korlátlan toborzás lehetőségét és azt ez ígéretet, hogy a következő országgyűlésen megoldást fognak keresni a kiegészítés állandó módjára.²⁰⁸

Augusztus végén tehát fölment a fölirat a királyhoz. Somogyi államtanácsos ugyan fanyar megjegyzésekkel kísérte azt,²⁰⁹ de kifogásaival szemben mégis győzött a nádor javaslata, aki korábbi érveinek ismétlésével ezt a megoldást elfogadhatónak tartotta és benne a végleges rendezés zálogát látta.²¹⁰

A nádor azonban elvesztette kedvét az országgyűlés folytatására és már augusztus 25-én, amikor az előző napok vitáiról és saját erőfeszítéseiről beszámolt, azt ajánlotta a királynak, hogy néhány gravamen és jogi javaslat elintézése után rekessze be a tanácskozásokat,²¹¹ néhány nap múlva pedig arról is beszámolt, hogy a rendek kedve is lelohadt és türelmetlenül várják hazatérésük idejét.²¹² Amit még alkottak, nem volt nagyobb jelentőségű. A közalap tervezetének kidolgozására csak regnikoláris bizottságot küldtek ki gróf Brunszvik József tárnokmester elnöklete alatt.²¹³ A kereskedelem terén oly nagy hévvel előkészített kívánalmak tárgyalása is elvesztette jelentőségét. Ezt is regnikoláris bizottság vitatta meg, amely szintén a tárnokmester elnöklete alatt dolgozott. A bizottság a pozsonyi, pesti, budai és győri kereskedők véleményét kérte ki és tőlük elég tekintélyes munkálatokat is kapott.²¹⁴ Mindezekon, valamint a rendek hozzászólásain is meglátszik, hogy az 1791-i regnikoláris deputáció iratainak hatása alatt állottak, de elgondolásban mögöttük messze elmaradtak. A kereskedők ugyan átvették a külön magyar kereskedelmi kormányzék gondolatát, a pozsonyiak a vámkérdésben erősen hangoztatták a viszonyosság elvét, de különben nagyrészt csak kézzelfogható részeredményekre törekedtek. A régi céhbeli kereskedő szemszögéből

²⁰⁸ *Acta 1802.*, 174—178. 1.

²⁰⁹ *Iratok*, I. 542. és 553. 1.

²¹⁰ *Iratok*, I. 542—553. 1.

²¹¹ *Iratok*, I. 537. 1.

²¹² *Iratok*, I. 541. 1.

²¹³ 1802: 30. t.-c.

²¹⁴ *Acta 1802.*, 53—162. 1.

nézték a problémákat és kívánságaik szövegezésénél rendszeres elvi megalapozásra nem törekedtek. Ámbár a deputáció a kereskedőknek úgy tette föl a kérdést, hogy mi akadályozta eddig Magyarországon a kereskedést és mivel lehetne azt föllandítani? — néhány határozottabb állásfoglaláson kívül az egyenlőtlen vámintézkedések és. forgalomba hozott rossz bankók és váltópénzek ellen —, főkép árucikkek szerint sorolták föl a fönnforgó bajokat és így fogalmazták meg kívánságaikat. A bizottságban hozzáértő ember tulajdonképen csak Podmaniczky József báró helytartótanácsos, Chiolich József zenggi követ, Boráros János pesti polgármester és Brunszvik gróf tárnokmester volt.²¹⁵ Hiányzott azonban a bizottságban Skerlecz Miklós vágj⁷ Berzeviezy Gergely szelleme. Így lapos elaborátum került a rendek elé, épp azon a napon — július 14-én — amikor a szerencsétlen július 12-i leiratot fölolvasták. Ez egészen elterelte a figyelmet erről a tárgyról. A rendek úgy érezték, hogy az országgyűlés intézménye forog veszedelemben. Még az aznapi ülésben jelentéktelen változtatásokkal elfogadták tehát és másnap el is indították ebben a kérdésben szerkesztett föliratukat.²¹⁶ A nádor azzal a javaslattal terjesztette a király elé a föliratot, hogy a gabononeműek már megengedett kivitelét éhínség és háború eseteit kivéve ne tiltsák el, akkor is csak a nádor és a helytartótanács véleményének előzetes kikérése után és azzal a megszorítással, hogy a már leköttött mennyiségeket még ki lehessen szállítani. Javasolta, hogy a vágóállat kihajtását engedje meg a király, s ha az pillanatnyilag nem volna lehetséges, legalább a juhok kihajtását engedélyezze. Ígéretet kért, hogy kereskedelmi szerződések kötésénél elő fogja mozdítani a magyar bor kivitelét, kérte a szabad gubacskivitel, vagy legalább annak az árhatámak, amelynél a kivitel még megengedik, lényeges föl-emelését. Kérte a harmincad- és vámrendszer méltányos átdolgozását és hogy e kérdés tárgyalásához a magyar kancellária és helytartótanács urai bevonassanak. Kérte Fiume visszacsatolását és a tengerparton katonai fennhatóság alá adott egykori Szeverin megye újrafelállítását.²¹⁷ E kívánságok közül a király

²¹⁵ *Diarium 1802.*, 67. és 72. 1.

²¹⁶ *Diarium 1802.*, 144—152. 1.

²¹⁷ *Iratok*, I. 512—513. 1.

csak Fiume és Szeverin megye visszacsatolását törölte és szeptember 23-án kelt, leiratában egész sor ígéretet tett a rendeknek,²¹⁸ törvényes rendelkezés azonban nem történt.

Augusztus végétől simán folytak a tárgyalások. Szeptember 25-én a hadkiegészítés tárgyában leérkezett királyi leiratot nagy vivátozással is fogadták. Október végén azonban megint romlott a hangulat. A rendek szerették volna a regnikoláris elaborátumokat tárgyalni s amikor ez nem sikerült, kérték az országgyűlés összehívását a következő évre. Duzzogtak, hogy Fiúmét illetőleg megint csak kitérő választ kaptak, több kurta elintézésből is az uralkodó bizalmatlanságára következtek és ismét fölmerült a gondolat, hogy egyelőre nem akarnak országgyűlést összehívni.²¹⁹

A mérleg tehát, mellyel az országgyűlés zárult, elég kedvezőtlen volt. Mindenki érezte, hogy az a bizalom, amely hosszú éveli lehiggadásával ismét kezdett helyreállni, fölborult. A kereskedelem föllendítése körül egyetlen pozitívumot értek el: a gabonaművek kivitelének fölszabadulását, de ezt sem országgyűlési tárgyalások gyümölcseként. A katonai kérdésben kicsinyeskedő szűkkeblűséggel és gyanakvással olyan bizalmatlanságot arattak, amely utóbb a rendeket is gondolkodóba ejtette. Károly főherceg az országgyűlés után egyenesen azzal vádolta őket, hogy a szabad kivitel „meséjé”-vel csak föl akarják lazítani a parasztot a király ellen.²²⁰ Jobban ítélte meg a helyzetet egy francia megfigyelő, aki ugyanakkor azt írta, „Magyarország a távoli szemlélőben folyton forrongásban élő nép képét ébreszti fel: az országgyűlés viharai könnyen lángbaborítható országra mutatnak, de épp ezek akadályozzák a kitörést, mesterséges viharok ezek és távol állanak attól, hogy forradalmat készítsenek elő. Inkább a lelkek túlságos hevének lecsillapítására valók.”²²¹

²¹⁸ *Acta 1802.*, 196—197. 1.

²¹⁹ *Iratok*, I. 557—559. 1. Alvinczy jelentései különösen szerit. 25. és 29., okt. 2. és 7. Privatbibl. fasc. 45.

²²⁰ Criste: *Erzherzog Carl*. 195. 1. „Ungarns Freiheit scheint vom Adel und Edolmanne gegen den König benützt zu werden... die herrschende Sage, als würde eine freie, unbedingte Ausfuhr gestattet, hat den Zweck bei der nicht möglichen Gestattung den Bauer gegen den Souverän aufzuhetzen.“

²²¹ Adrién Lezay jelentése 1802. okt. IS. Idézve Wertheimernél id. mű. I. 188. 1

Ezt a mondást csak a nádor értette meg. Ragyogó bizonyosága ennek viselkedése a hírhedt július 12-i leirat tárgyában az országgyűlés további folyamán. Augusztus 25-én, amikor a hullámok már elsimultak, vallomással fordult császári bátyjához: „A meggondolatlan buzgalom, Felséged szándékait mindjárt most elérni, ami nem adott nekem időt, hogy lehetőségéről és keresztülvihetőségéről gondolkodjam, elégtelen meggondoltság, végre — nem tagadom — a gondolat, hogy tekintéllyemmel és a rendek belém helyezett bizalmával keresztülvihetek egy ügyet, amely már ismételten meghiúsult — ami önérzetemnek hízelgőit — arra csábítottak, hogy javaslatot tegyek Felségednek a nélkül, hogy a következményeket megfontoltam volna. Ez azonban korántsem vontam volna maga után a mostani következményeket, ha a jelzett elhatározásban törvényekből és országgyűlési tárgyalásokból vett hamis érvelés és kemény kifejezések, amelyek a rendek ellen irányultak, a kedélyeket föl nem háborították volna. Hogy e részben is őszinte legyek Felségeddel szemben, be kell vallanom, hogy a konferenciát megelőző, a rendekkel folytatott makacs viták fölingereltek és ingerültségemben Almásy Ignác és Somogyi államtanácsos még megerősítettek, én tehát — szégyenemre be kell vallanom — a konferencián inkább csak a lényegre, nem a szavakra figyeltem és ezzel a dolgot tökéletesen elrontottam. Most a rendek is beismerik, ha a leirat nem tartalmazott volna annyi, részben alaptalan, részben jogaikat sértő érvelést és oly kemény kifejezéseket, akkor tovább mentek volna és Felséged kívánságait részben teljesítették volna. Felséged nem hiszi, hogy az ilyen beszédek mennyi fájdalmat okoznak nekem, hogy mit érzek, ha meggondolom, mit lehetett volna még ezzel az országgyűléssel keresztülvinni és mily kevésbé lesz lehetséges még valamit elérni vele. De leginkább az a gondolat bánt, hogy Felséged — minthogy olyan ballépést ajánlottam, amelynek messzemenő következményei lehetnek volna — joggal megvonhatná tőlem bizalmát és hogy a rendek — akiknek tudnick kell mindent, ami történt —, ha nyilvánosan tisztelnek is, már nem lesznek irántam azzal a bizalommal, mint eddig, ami csak Felséged szolgálatának van kárára.”²²²

²²² *Iratok*, I. 536—537. 1.

Ez a levél a császárra nagyon jó hatást tett. őszintén megírta a nádornak, hogy ilyen nyíltsággal bizalmát és szeretetét mindig biztosíthatja. Ő is beismerte, hogy a leiratot többször hallotta, de alapelveit méltányosoknak és igazságosoknak ítélte, kifejezéseiben nem látott sértőt, különben nem hagyta volna meg őket. A megbocsátás azonban csak a nádornak szólt. Ferenc egyenesen megírta azt is, hogy a rendek „csak maguk akarnak nyereszkedni, a nélkül, hogy az egésznek a javát néznék, és akkor még én kitüntetően bánjak velük és különösképen szeressem őket“. „Nagy rezignációra lesz szükségem, hogy mostani viselkedésüket velem szemben elfelejtsem.“²²³ Nagy teherterhelés volt ez az országra. A nádor újra kezdhette a sysiphusi munkát, de mindjárt el is kezdte. Dicsérte a rendek további magatartását, továbbra is őszintén figyelemmel a taktikai hibákra és Almásynak, aki a július 12-i leiratot fogalmazta, ezt a bűnét sosem bocsátotta meg. Amikor Somogyi az országgyűlés berekesztése után kitüntetésre hozta őt javaslatba, ez ellen határozottan tiltakozott.²²⁴ Ő volt az egyetlen, aki a nagy harcból töretlenül és seb nélkül került ki és folytatta munkáját, mintha semmi sem történt volna. Hogy annyi visszautasítás után mégis sokszor olyan határozottan lépett föl császári bátyjánál, hogy a rendek álláspontját megértesse vele, annak oka az a megértés volt, amellyel az érem másik oldala, a nemzet kívánságai, a gazdaságpolitikai problémák iránt viseltetett.

Egy esztendővel az országgyűlés berekesztése után, egy látszólag egészen más tárgy, Fiume hovátartozása, alkalmat adott neki, hogy higgadt légkörben ismét feltárja véleményét erről a császárnak. Fiumét még Mária Terézia rendelte Magyarországhoz, 1776. január 2-án a városnak adott privilégiumában, de ámbár a városnak magyar kormányzói voltak, megindult az áskálódás ez ellen a rendelkezés ellen és Krajna rendjei kérték a város visszacsatolását az ő tartományukhoz. A tárgyalás kiindulópontja Ferencnek egy leirata volt, amellyel még Sándor Lipót életében 1795. július 1-én véleményt kért arról, meg-hagyassék-e Fiume Magyarország birtokában? Ezt a leiratot

²⁵³ *Iratok*, I. 538—540. 1.

²⁵⁴ *Iratok*, I. 563. 1.

az udvari kamara csak 1802 októberében kapta kézhez a krajnai rendek beadványa kapcsán. A javaslatot a kereskedelmi bizottság dolgozta ki, azután leküldték véleményezésre a trieszti kormányzásnak és a belsőausztriai bankális adminisztrációnak, úgy került 1803-ban bizottsági tárgyalásra, majd a cseh-osztrák kancellária és végre az államtanács elé. Ott Somogyi államtanácsos javasolta, hogy kérdezzék meg a nádort. A kérdés eredeti referense Herberstein-Moltke gróf érdemben Magyarország mellett foglalt állást, rámutatott, hogy Magyarországnak milyen nagy hasznára válnék ez a kikötő, míg Krajna alig tudja valamire használni. Csak azért nem nyilatkozott határozottan ebben az értelemben, mert két különböző alkotmányi! országról volt szó, a döntés elhalasztását ajánlotta tehát úgy, hogy Fiume tényleg továbbra is Magyarország birtokában maradjon.²²⁵

A nádornak ez esetben Herberstein-Moltke gróf komoly és méltányos állásfoglalása alapján könnyű dolga volt.²²⁶ A birtokkérdésből indult ki, amelyet beható alapossgal dolgozott föl, a bizottsági előadványból hivatkozva arra, hogy Fiume, amikor Krajnához tartozott, seni volt Krajna birtoka, ellenben Mária Terézia privilegiális levele Magyarország tartozékának nevezi. Nagy tárgyilagossággal sorra vette a korábbi véleményezők érveit is arról, hogy mi szól a Krajnához és mi a Magyarországhoz csatolás mellett vagy ellen, és megvizsgálta a kérdést az egész monarchia szempontjából. Csak a cseh-osztrák kancelláriának azzal a megjegyzésével szemben ütött meg élesebb hangot, hogy Magyarországnak abból a törekvéséből, hogy magához akarja ragadni Fiúmét, az következtethető, hogy ebből lényeges előnyökre számít, ami viszont a belsőausztriai tartományoknak kárt jelentene.²²⁷ Vájjon — írja — mit használhatna Trieszt mellett Fiume Krajnának, ennek a szegény országnak? Ha

²²⁵ *Iratok*, I. 620-622. 1.

²²⁶ *Iratok*, I. 622—643. 1. 1603. dec. 4.

²²⁷ das Bestreben Hungarns, Fiume an sieh zu ziehen, die Absicht verrate, daraus wesentliche Verteile zu ziehen, diese aber ratione inverea den innerösterreichisohen Provinzen entgehen würden, es zu wünschen wäre, dass Fiume auf die schicklichste Art wieder zu Crain geschlagen würde.“ *Iratok*. I. 630. 1.

Magyarország nem kapja meg Fiúmét, talán egy iélszázadot fog arra fordítani, hogy valamely más kikötőjét virágoztassa föl. Az érv tehát kevés helyes ismeretről tanúskodik vagy „olyan hajlamról, amely Magyarországtól minden legkisebb előnyt is el akar vonni.”²²⁸ A javaslatot úgy fogalmazta meg, hogy a király egyelőre hagyja meg Fiúmét a fennálló állapotban, de a következő országgyűlésen a rendek kérelmére cikkelezze törvénybe Magyarországhoz csatolását.²²⁹

A fölterjesztés elvileg értékesebb része azonban az, amelyben a belsőausztriai bankális kemisszió és a cseh-osztrák kancellária sértő állásfoglalása ellen tiltakozik. Kifogásaik okát arra a legfelsőbb szolgálatra olyan káros elvben látja, hogy „minden, ami Magyarországnak használ, a német örökös tartományoknak hátrányára van.”²²⁰ Magyarország — mondja — nyerstermelő ország, a termelésre alkalmas föld nagy terjedelme és egyenlőtlenül elosztott lakosságának szama még sokáig ezen a színvonalon fogja tartani. Az osztrák tartományoknak ezzel szemben kézműves és gyáriparos jellegük van, lakosságuk száma fölülhaladja azt, amely a föld megművelésével foglalkozhat ik. Ez határozza meg a két ország viszonyát. Magyarország nyersterményeit adja az örökös tartományoknak és ezektől pénzt és ipari terményeket kap. Minthogy az iparcikk mindig jóval drágább, a mérleg az örökös tartományokra kedvező. Minthogy a kivitel Magyarországból még magas vámok is terhelik, Magyarország érdeke az örökös tartományokéval nem kerülhet összeütközésbe, ha a fenti viszonyt fenntartják.²³¹ Ezen az úton erősödniük kell a kapcsolatoknak. A kölcsönös érdekeknek ki kell egyenlítődniük, ha méltányos vámrendszerrel a magyar termelést el nem fojtják és az örökös tartományoknak is biztosítják azt az előnyt, amelyet jelentékenyebb terheik folytán megérdemel-

²²⁸ „ . . . oder aber einen Hang, Hungarn einem jeden, nach den mindesten Vorteil zu entziehen.“ *Iratok*, I. 631. 1.

²²⁹ *Iratok*, I. 642-. 1.

²³⁰ „...dass alles, was Hungarn nützlich ist, dlenen deutschen Erblanden entgelie...” *Iratok*, I. 638. 1.

²³¹ „ . . . so kann meincr geringen Einsicht nach das Interesse von Hungarn mit jenen der deutschen Erblanden nie in eine Collision kommen.“ *Iratok*, I. 639. 1.

nek. Kifogásolja azonban, hogy éppen ez az, ami eddig hiányzott. A kölcsönös gazdasági viszony nem volt szabályozva, a vámokat önkényesen emelték vagy leszállították, amint az örökös tartományok érdeke kívánta. Az volt a téves irányelv, hogy a magyar nyersterményeket a legolcsóbban kell venni, a belőlük készült gyári termékeket drágán eladni. Ezért emelkedő áraknál a német kormányhatóságok vámemelésekkel és kiviteli tilalokkal rászorították a magyar termelőt, hogy a német gyárosnak és kereskedőnek olcsóbban adja áruját. Ez eleinte sikerült, de az ipari árak nem estek s a felek közt a méltányos viszony fölborult. A további következménye ennek az lett, hogy a szegényebb termelő az árnyomás miatt elhagyta az illető nyerstermény termelését és más termékkel iparkodott megfelelő hasznot elérni, a gazdagabb raktározta a készletét, míg az illető cikkben hiány állt be s az árak ismét fölmentek. A nyerstermény így drágább lett, mint a tilalom előtt, az örökös tartományoknak tehát csak átmeneti hasznuk volt a korlátozásból, a magyar termelők szegényebb részét pedig elnyomták ezek az intézkedések. Ez a bizonytalanság a vámolásban a magyar kereskedelmi szellemre is káros hatással volt. Az emberek kezdték az árut összevásárolni, hogy drágaság idején adják tovább, tehát áruzsora támadt, amely ismét drágított. Ennek a mindkét országnak sokat ártó bajnak elhárítására — összegezte a nádor fejtegetéseinek eredményét — „nem ismerek jobb módot, mint méltányos és állandó kereskedelmi rendszer bevezetését és minden, nem okvetlenül szükséges kiviteli tilalom elkerülése mellett Magyarországnak egy helyet, amelyen keresztül terményeit közvetlenül vihetné ki a külföldre, és ez a hely Fiume volna.“ „Csak ezzel az eszközzel remélheti Felsőged Magyarország fölvirágoztatását, ezúton várhatja majd egykor az állam ettől a belső erőkből és jószándékú akaratból oly gazdag országtól megmentését.“

AZ ÚJ CSÁSZÁRSÁG.

Ferenc császárban és kormányának vezető férfiában nem volt meg a képesség, hogy a lunevillei béke után fölismerjék a helyzet fenyegető veszedelmeit, sem az elhatározás, hogy komoly megfontolással olyan eszközökhöz folyamodjanak, amelyek új erő kifejtésre lettek volna alkalmasak. Semmi sem volt nehezebb, mint ezeket az urakat megszokott gondolkörükből kiragadni és új utakra terelni. Fantázia nélkül néztek a jövőbe, hiú remények csalóka képeivel hitegették magukat. Görcsösen ragaszkodva megcsontosodott, avult alaptételeikhez, hittek a csodás véletlenben, amely gondolatvilágukat újra diadalra juttatja, és indokolatlan bizalommal, szinte összetett kezekkel várták, hogyan csapnak fölöttük össze a hullámok.

A lunevillei béke szégyenét egyetlen tényező enyhíthette volna: a kárpótlások szerencsés megoldása. A külügyek új vezetője, Cobenzl Lajos gróf, aki már a békealkudozások sikerét is a személyes találkozástól várta Napóleonnal, a béke megkötése után is megmaradt tévhitében. Ámbár a békealkudozások sokszor megalázó és szerencsétlen menete fölnyithatták volna szemét, továbbra is Párizsban maradt. Császárával és minisztériumával így csak közvetett kapcsolatban, sem ő, sem bécsi helyettesei nem tartották kezükben az ügyeket. Amikor a legnagyobb koncentrációra lett volna szükség, szétesett minden; a sok vezető, ahány csak volt, mind másképp gondolkozott, eszméiket nem tudták tisztázni egymás közt s Napoleonnak bőséges alkalmat adtak arra, hogy őket félrevezetve, hátuk mögött mindent törekvéseikkel ellentétes irányba tereljen.

Bécsben mindenkifölött Ferenc császár öccsének, Ferdinánd toszkánai nagyhercegnek kárpótlására törekedtek. Bajor területtel szerették volna kártalanítani és Bajorországgal tárgya-

lásokat is folytattak erről.¹ Poroszország azonban ezzel a kérdéssel az orániai herceg, volt hollandiai helytartó kárpótlását akart összekötni.² A német-római birodalom e két vetélkedő hatalmassága közt egyébként is nagy véleményeltérések állottak fenn. Poroszország korábbi hagyományaihoz híven mentői nagyobb területi nyereségeket iparkodott szerezni, hogy helyzetét a birodalomban lehetőleg megerősítse. Az egyházi választás ófejedelemségek megszüntetésére törekedett, hogy protesztáns többségű választótestület hozzon össze. Ezzel szemben Bécs fönntartani akarta tartani a választótestület katolikus többségét, az egyházi választókat, és szerette volna megghiúsítani a kárpótlásnak azt a módját, amely az egyházi fejedelemségek rovására történt volna.³ A kárpótlásokat általában Németországon kívüli területtel óhajtotta megoldani, de ez a törekvése beleütközött Napóleon ellenállásába, aki tudni sem akart itáliai területek förládozásáról, mert az Appennini-félszigetet saját hatalma alatt akarta tartani. Ausztria igényei tekintetében az első konzul Törökországra utalgatott és Ferdinánd nagyherceg kárpótlására a salzburgi érsekség förládozásának gondolatánál tartott ki. Oroszországnak viszont különösen a rokon és barát német udvarok hatalmának öregbítése feküdt szívéen.⁴

A helyzet nem volt könnyű és a baj alapja az volt, hogy már a bási és rastatti békék alkalmával alapelveként, mondták ki a Rajna balpartján történt veszteségeknek a jobbparton leendő kárpótlását. A francia diplomáciának már ezzel sikerüli a német területi hatalmak közé bedobnia Eris almáját. A bécsi kormány vezetői azonban nemcsak ebből a csapdából nem tudtak kiszabadulni, hanem azoknak a jóindulatát is eljátszották, akiknek támogatására a továbbiakban mindenekelőtt rá lettek volna utalva. Ebben a tekintetben különösen két hiba terheli őket, hogy elmulasztották Oroszország megnyerését, és hogy nem tudták megvédeni a császár tekintélyt

¹ A. Boor: *Zur Geschichte der österr. Politik in den Jaliren 1801—1802.* (Archív f. österr. Gesch. 52/2. 1875.) 496. 1.; Beer: *Zehn Jahre österreichischer Politik.* (Leipzig, 1877.) 22. 1.

² Beer: Archív f. österr. Gesch. 52/2. 494—495. 1.

³ Beer u. ott 52/2. 493—494. 1.

⁴ Beer u. ott 52/2. 482—483. 1.

a birodalom fejedelmeivel szemben, sőt a birodalom tagjainak bizalmát is elvesztették.

Oroszország megnyerését Cobenzl is szükségesnek tartotta. Határozott, véleménye volt, hogy Napóleon hatalmát csak Oroszország szövetségében lehet megtörni.⁵ Mégis — kedvező közeledési kísérlet után — a legfontosabb időpontban, amikor az új kormány politikája kialakulóban volt, Pétervárott a birodalom nem tartott képviselőt, azután is Saurau gróf rendőrmisztert küldte oda, aki ott általános bizmatlanságba ütközött. Ezzel szemben Párizs és Berlin megnyerő személyiségekkel képviseltették magukat Sándor cárnál, s a francia Durocnak sikerült meggyőznie a cárt, hogy terveinek előmozdítására a francia szövetség a legalkalmasabb.⁶ Ferenc császár ugyan tekintettel volt a pétervári udvar rokonai érzelmeire Württemberggel és Badennel szemben, de Bajorországgal szemben támasztott igényeivel, ahol túlzott követelésekkel lépett fel Ferdinánd kárpótlására, lerontotta a korábbi kedvező hangulatot. Az oroszok ezután a kísérlet után nem tartották őszintének Ferencnek azt az ígéretét, hogy ha nem sikerülne a kárpótlásokat a német birodalom területén kívül megoldani, megelégszik a szerződésekben előírt megállapodásokkal.⁷ Így aztán Sándor cár, apja nyomdokain, maga akarta átvenni az európai döntőbíró szerepét éppen nem az osztrák érdekek előmozdítására.⁸

Hasonló módon sikerült Franciaországnak a birodalmi fejedelmeket is Ferenc, császár ellen hangolni. A Bajorországgal szemben támasztott osztrák igényeket Napóleon hiúsította meg egy egyezséggel, amely Bajorországnak kellő kárpótlást ígért, ha középrajnai törekvéseiről lemond. Ez a fordulat alkalmas volt Ferenc tekintélyének aláásására. A fejedelmek a kárpótlásoknak alkotmányos birodalmi elintézését óhajtották volna, a bécsi kormány viszont azon az állásponton volt, hogy a császár saját hatáskörében intézze el a kárpótlások dolgát. Württemberg és Baden inkább bíztak a császársban, Poroszország meg

⁵ Wertheimer: *Ausztriai és Magyarország a X I X . sz. első tizedében*. I. 164. l.; Beer: Arch. f. österr. Gesch. 52/2. 520—521. l.

⁶ Wertheimer id. mű, I. 163—169. l.

⁷ Boor: Zohn Jahro, 18. l.

⁸ Beer: Arch. f. österr. Gesch. 52/2. 521. l.

főképp Napóleonra támaszkodott. Mindnyájuk szempontjából csak közelfekvő terület jelentett komoly nyereséget, tehát csak az egyházi fejedelemségek mediatiszálasától várhattak kedvező fordulatot, de jól tudták, hogy Ferenc ezt a módot szeretné elkerülni.

Így bekövetkezett a Habsburg hatalom elszigetelődése. Napoleon a tárgyalások kezdetén három lehetőségre utalt: vagy megegyezik a császár Franciaországgal, vagy Franciaország távol marad a német-római szent birodalom ügyeinek rendezésétől, vagy pedig bevonják a tárgyalásba Poroszországot is.¹¹ A helyett azonban, hogy Bécsben akkor belátták volna, hogy vagy Oroszországgal egyesülve Napoleon ellen fordulnak, vagy Napóleonnal megegyezve tartják fenn hatalmukat, semmi irányban sem határozták el magukat. Mindenfelé kísérleteztek, s minden odavetett szóra új terveket szőttek, amelyek hiú volta hamarosan kitűnt. Időközben a többiek cselekedtek, és Bécs sokféle tervével lemaradt és elvesztette tekintélyét. Már 1801 áprilisában, amikor Cobenzl teljes kárpótlást sürgetett, Napoleon odavágta neki, hogy Németország teljes átalakítása nélkül és a nélkül, hogy új ellenségeket szerezne magának, Ferenc nem kívánhat többet, mint Salzburgot.¹⁰ Az orosz trónváltás pillanata, minthogy Pál cár meggyilkolása Napóleont is bizonytalanságba sodorta, parancsolóan írta volna elő Bécsnek az elhatározást. Amikor azonban a cár megegyezett az első konzullal, Bécs már csak a sötétben tapogatózott. Ha egyelőre nem is ébredtek a kudarc teljes tudatára, ez csak annak volt köszönhető, hogy Napóleont elfoglalták tárgyalásai Angliával.

Pétervárott a berlini követ támogatta Duroc lépéseit és így Poroszország is megszerezte magának Sándor cár bizalmát és jóindulatát. Ellenben Sauraunak zokon vették éles föllépését a cárnak azzal a gondolatával szemben, hogy a német birodalomban négy-öt nagyobb hatalmi tömb teremtesék.¹¹ Oroszországnak így nyert ügye volt és veszély nélkül csigázhatta magasra

⁹ Beer: Zehn Jahre, 14. 1.

¹⁰ Beer: Zehn Jahre, 15. 1.

¹¹ 1801. nov. 10-i tervezetét a kárpótlások megoldására közölte Beer: Arch. f. österr. Gesch., 52/2. 534—540. 1. V. ö. még u. ott, 509—511. 1.; Wertheimer, id. mű, I. 178. 1.

igényeit. A cár közölte tervét Napóleonnal és Poroszországgal is s mindkettőnél kedvező fogadtatásra talált. Ez a terv juttatta Poroszországot abba a helyzetbe, hogy veszteségének háromszorosát kapta kárpótlásul. A poroszokkal szemben Cobenzl Fülöp grófnak, a külügyminiszter unokabátyjának párizsi erőfeszítései hiábavalók voltak. Az amiensi béke megkötése után Napoleon nyíltan fellépett és Ferenc császárnak bele kellett egyeznie abba a megoldásba, amely nemcsak területileg juttatott neki legkevesebbet, hanem az uralma alatt álló német-római szent birodalmat is felbomlasztotta.

A becsi kormányzatot ebben a harcban több súlyos kudarc érte. A választófejedelemségekben bekövetkező kedvezőtlen fordulat ellensúlyozására Bécsben arra törekedtek, hogy a kölni választófejedelemséget a Habsburg érdekkörnek biztosítsák. Miksa Ferenc kölni érsek és münsteri püspök egyben a német lovagrend nagymestere is volt. Mária Teréziának ez a fia akkor már gyöngélkedett és ezért 1801 júniusában a lovagrend a nagymester mellé koadjutorrá Károly főherceget választotta meg. Egy hónappal utóbb Miksa Ferenc elhunyt és a főherceg automatikusan nagymesterré lett. Akadályok merültek azonban föl, hogy ezzel a méltósággal a választófejedelemséget is egyesítsék. Így tolult előtérbe a gondolat, hogy Antal főherceg — a nádor öccse — kapja meg a választófejedelemséget, ami olyan nagy ellenszenvet keltett, hogy ezt a tervet akkor el kellett ejteni.¹² Károly főherceg ugyan mint nagymester bejutott abba a birodalmi deputációba, amelynek föladata volt a területi kárpótlások dolgában határozni, de ez a bizottság csak akkor jutott formális szerephez, amikor Napoleon már a kárpótlásoknál leginkább érdekeltekkel előzetesen megegyezett, s e megegyezések pontjait a császárra is rákényszerítette, úgyhogy a deputációnak csak az a föladata maradt, hogy törvényesítse hozzájárulásával az új rendezést.¹² Ez a Habsburgok hatalmára nagyon kedvezőtlen volt. A kárpótlás éppen azoknak az elemeknek fölládozásával történt, amelyekre a császár leginkább számíthatott. Az egyházi fejedelemségek közül csak kettőt hagytak

¹² Criste: *Erzh. Carl*, II. 237—242. l.; Beer: *Arch. f. österr. Gesoh.*, 52/2. 505—507. l.

¹³ Beer *u. ott*, 52/2. 519. l.

meg: a mainzi érsekséget és a német lovagrend nagy mesterséget, a szabad birodalmi városok — hatnak kivételével —, valamint a szabad kisebb birtokok, a Reichsritterstand tagjai is elvesztették függetlenségüket. A fejedelmi tanácsban a Habsburgokat támogató katolikus elemek egészen háttérbe szorultak: 29 katolikus fejedelem mellett 52 volt protestáns, az újjáalakított választófejedelmi testületben négy katolikus tag mellett hat. Ferencnek csak az sikerült, hogy öccsének, Ferdinándnak, mint salzburgi nagyhercegnek, mégis választófejedelemséget szerzett.¹⁴

Az a szervezet, amely a birodalmi deputációból 1803 februárjára kikerült, a császárnak már igen kevés hatalmat adott. A birodalomban az a csoport kerekedett fölül, amely a megelőző diplomáciai harcban Bécs ellen küzdött és Napoleon vagy Oroszország támogatásának köszönhette hatalmi gyarapodását. A birodalmi alkotmány így Ferenc császárra csak megkötöttséget jelentett minden előny nélkül. Megkoronázása alkalmával Ferencnek is esküt kellett tennie, hogy a szent birodalom koronáját házában nem teszi örökletessé és a fejedelmi tanács és a birodalmi gyűlés hozzájárulása nélkül sem új rendet, sem törvényeket nem léptet életbe.¹⁵ A hatalmat a császárok tényleg a választótestület határozatával szerezték meg, igaz, hogy ez a választás az idők folyamán formalitássá zsugorodott. VII. Károlyon kívül senkit sem emeltek a trónra, aki nem a Habsburg-családból származott és VII. Károly után is visszatértek ehhez a szokáshoz, sőt tiszteletben tartották azokat a házi törvényeket is, amelyekkel a Habsburg-ház saját kebelében az utódlást rendezte, még azt a Pragmatica Sanctiót is, amely ellen VII. Károly megválasztásával tüntettek. Az utolsó évek nagyhatalmi eltolódásai után azonban kérdésessé lett, vajjon fennmaradhat-e ez az állapot. Mária Terézia atyja, mint császár, még önmagára ruházta örökös tartományainak hűbértartókat¹⁶ és Ferenc-

¹⁴ A. Wahl: *Geschichte des europäischen Staatensystems im Zeitalter der französischen Revolution und der Freiheitskriege*. (München—Berlin, 1912.) 135—138. 1.

¹⁵ H. Ritter v. JSrbik: *Das österreichische Kaisertum und das Ende des Heiligen Römischen Reichs*. (Archiv f. Politik und Geschichte. VIII. 1927.) 153. 1.

¹⁶ Srhik id. cikke, 143. 1.

nek is meg kellett fogadnia, hogy örökös tartományai részéről csak olyan szövetségeket köt, amelyek a birodalomra nem károsak.” A császári szuverenitást tehát nem saját birtokai, hanem a választás adta meg neki. Kérdéses volt, vajjon a változott viszonyok között ez így továbbra is megállhat-e.

Bécsben csak akkor kezdték fölismerni, hogy Napóleon Európában hegemoniára, a forradalom világnézeti külpolitikájának alapjain személyes uralmának kiterjesztésére törekszik. Ezt árulták el az Angliával folyt béketárgyalások, amelyekben Anglia tengeri és gyarmati hatalmának megdöntésére iparkodott. A németrómai császárság eredetileg bizonyos világhatalmat jelentett, nyugati, keresztény és európai alapon, VI. Károly óta Közép-Európa hatalmi összefogását és ezen a területen a vezető szerepét. E világhatalmi ideának a hagyomány és az erkölcs szabtak határt. Péter cár is úgy képzelte el Oroszország vezetését, hogy elismerik őt döntőbírónak. Napóleon azonban sokkal brutálisabb alapon építette föl elképzelését. Ő a hatalmat nemcsak formailag, hanem az erőszak eszközeivel akarta magának biztosítani. Már az a mód, ahogy a lunevillei béke megkötése után a tárgyalásokban az egyes békepontok értelmét interpretálta, nem volt biztató. Hollandia, Svájc és Észak-Itália közvetlenül az ő hatalma alatt álltak. 1802 óta a konzulsgótot is életfogytiglan bírta. Jogi formákat és írásos szerződéseket nem tartott tiszteletben. 1804-ben, midőn egy összeesküvés támadt ellene, dragonyosai behatoltak egy kis badeni városkába és elfogták az ott tartózkodó enghieni herceget, akit Vincennesben agyonlövetett. Ez a birodalom szuverenitásának megsértése volt, de sem Ferenc császár, sem a badeni választófejedelem nem mertek ellene tiltakozni. Csak IV. Gusztáv Adolf svéd király, mint Pomeránia hercege és Sándor cár, mint a béke kezese, emelték föl szavukat az erőszak ellen.¹⁸ Kevésbé volt szerencsés Napóleon Angliával szemben. A szigetország felé sem tartotta be a békepontokat, de kihívó viselkedésére már egy év leforgása előtt újra kitört közöttük a háború. A német-római birodalomra ez új sérelmet hozott. Napóleon megszállta Hanno-

¹⁷ U. ott. 144. 1.

¹⁸ Werthimer, I. 222—223. 1.

vert, mint az angol király birtokát. A szent birodalmi korona tehát nemcsak nem nyújtott előnyöket és nem öregbítette viselőjének hatalmát, de igen sok gondot okozott és sok teherrel, megaláztatással és veszedelemmel járt, pedig Ferenc országai nem voltak abban a helyzetben, hogy új háborúba bocsátkozzanak.

Ilyen új előzmények után történt, hogy Napóleon világhatalmi terveinek csalhatatlan bizonyítékát adta. Formálisan is monarchikus alapra akart áttérni. Ideológiailag nem a francia királyok tradíciójához akarta kötni hatalmát, hanem Nagy Károly univerzális császárságához. Császári koronázására a pápa is elment, ő pontifikálta a szertartást, de a koronát Napóleon sajátkezüleg tette fejére, a pápának csak a fölkenés szertartását engedte át. Ez nemcsak igénybejelentés volt a fennhatóságra, jóval Franciaország határain túl is, különösen német és olasz vonatkozásban, hanem a formát illetőleg is az önkény érvényesítésére látszott utalni. Napokon természetesen Ferenc császár tói is császári címének elismerését követelte. Ez ismét nagy nehézségek elé állította a bécsi diplomáciát. Ha Napóleon császársága személy ellen irányult, az a személy csak Ferenc lehetett. Azt Bécs aligha engedhette meg magának-, hogy egyenesen elutasítsa Napóleon kívánságát, mert az a háborút jelentette volna. Viszont az előzmények kétségtelenné tették, hogy Napokon éppen Ferencsel szemben a nyugati és délnémet fejedelmek fölötti protektorátusra tör. Akkor már arra is gondoltak Bécsben, hogy az uralkodóházra bekövetkezhetik olyan fordulat, amely a német-római korona viselését lehetetlenné teszi. Ezzel a lehetőséggel szemben nemcsak Ferencnek, de a dinastiának is biztosítani akarták továbbra is az egyenrangúságot a császár Napóleonnal szemben. A szent birodalmi korona örökletessége nem volt megvalósítható, a francia parvenü örökös jogával azonban szintén örökösjogot akartak szembehelyezni, így került a sor arra a megoldásra, hogy Ferenc örökös német tartományai jogán vegye föl a császári címet.¹⁰ Az uralkodóház hatalma amúgy is ezeken nyugodott. Évszázadok óta a Habsburgok el is követték mindent, hogy örökös birtokaikat

¹⁰ Beer: Zehn Jahre, 50—60. 1.

FERENC CSÁSZÁR.
1810.

J. G. P. RÉZMETSZETE GUÉRARD II. FESTMÉNVE UTÁN.

egységes államtömbbé olvassák össze. A „Gesamtstaat“ ideája évszázadok óta élt az udvari körökben és mindent megtettek, hogy a különböző országok igazgatását és kormányzatát egyenlő elvekre és berendezésekre fektessék; az „osztrák ház“ mellett az „osztrák birodalom“ kifejezése is tért hódított és az irányadó illetékes bécsi körök az „osztrák császárságban“ évszázadok kemény és makacs küzdelmeinek beteljesedését látták, amely egyben a birodalmi függéstől is megszabadította Ausztriát.²⁰ Az e körül folyt tárgyalások is úgy elhúzódtak, hogy Champagny francia követ végre is ultimátumszerűen terminushoz kötötte Napóleon császárságának elismerését. Így 1804 augusztusában befejeződtek a tárgyalások, Napóleon is hozzájárult augusztus 9-én az osztrák császári cím elismeréséhez, amelyet Ferenc császár másnap bejelentett a tanácsban, s amelyet augusztus 11-én hivatalosan is közzétettek.²¹

Amikor az ügy döntő stádiumba került, augusztus 4-én a császár József nádort is értesítette elhatározásáról, és mint-hogy „az új császári méltóság az osztrák ház mindenkori uralkodóját fogja megilletni, a nélkül, hogy a császárságot alkotó többi ország alkotmánya és elnevezése megváltoznék“, és mert Ferenc bizonyos ünnepélyességgel kívánta elhatározását közzétenni, fölszólította a nádort, hogy az e célra összeülő konferenciára ő maga is sürgősen Bécsbe jöjjön és az ország legelőkelőbbjeiből is hozza föl azokat, akiket erre legméltóbbaknak tart.

A nádor 6-án már értesítette is Ferencet, hogy ő maga 8-án, a magyar urak 9-én meg fognak érkezni. Így József nádor vezetésével a császárság proklamálásánál magyar küldöttség is rész vett.²²

Szervezetileg ennek a változásnak nagy hordereje volt. Champagny bécsi francia követnek az a kísérlete, hogy a francia elismerés arra az esetre szóljon, ha a Habsburgok a szent birodalmi császári koronát elveszítve, az osztrák császári cím fölvételére határoznák el magukat, nem sikerült ugyan, de az új cím fölvétele lényegében mégis csak lemondást jelentett.²²

²⁰ Srbik id. cikke, 155—156. 1.

²¹ U. ott, 162. 1.

²² *Iratok*, I. 711-712. 1.

²³ Beer: *Zehn Jahre*, 57. 1.; Srbik id. cikke, 160. 1.

Lemondást nemcsak a szent birodalmi alkotmányról és az abból származható jogokról, hanem annak elismerését, is, hogy Ferenc a császári cím fenntartása mellett sem vár már erről az oldalról semmit és a kötelezettségek alól bizonyos tekintetben föloldottknak tekinti magát. A birodalmi alkotmány már nem is igen érvényesült. A hatalmukban megnövekedett fejedelmek az önállóságukat vesztett kis territóriumok birtokosait saját fönnhatóságuk elismerésére kényszerítették s a jogfosztottak ezzel a törekvéssel szemben a császár részéről oltalmat nem remélhettek. Ennél fontosabb volt azonban, hogy a nyugati és déli német fejedelmek is föloldottknak érezték magukat korábbi hűbéri köteleiségeik alól.

Ferencnek bizonyára nem tehető nagyobb szemrehányás, hogy elhagyta a régi zászlót, mint azoknak az uralkodóknak, akik ezt már ő előtte megtették. De igazi értelme az osztrák császári cím fölvételének csak az esetben lett volna, ha azok, akik az új császárságot megalkották, az elavult intézményeket friss vérrel tudták volna új életre kelteni. Erre Ferenc császár legbelsőbb környezete, különösen Colloredo és Cobenzl, semmiképen sem voltak alkalmasak. A szervezeti reformok, amelyeket Károly főherceg megindított, elakadtak. Nem azért, mintha nem lettek volna jók, hanem mert azok, akiknek végre kellett volna hajtaniuk azokat, nem akartak új módszerekhez alkalmazkodni, hanem visszakívánták a régi kényelmesebb formákat. A konferenciáminisztérium — Károly főherceg terve szerint — kevesebből álló testület volt, amelynek az áttekintésre s az igazgatás különböző ágai közt a szoros összeműködésre és az egységes vezetésre kellett volna ügyelnie, de éppen ezt nem tudta megvalósítani. A császár, aki hozzászózott ahhoz, hogy az államtanács véleményét a kabinetminiszter referálta el s az ő tanácsai alapján választotta, ki ellentétes nézetek esetében a neki tetszőt, vagy keresett áthidaló, a különböző vélemények egyeztetéséből származó formulát, nehezebb kérdéseknél pedig, hogy az elhatározás elhalasztásával a kérdésről még valamely illetékes tényező véleményét kérte ki, nem tudott hozzászólni a szóbeli vitához. Az ügyek így több idejét vették igénybe, amit azzal kellett volna ellensúlyozni, hogy a jelentéktelenebbeknek, a részletügyeknek, a megállapított elvek alkalmazásának nem

kellett volna a konferencia és a császár elé kerülniük. Az államtanács iratai azonban továbbra is változatlanul az uralkodó elé jutottak. Munkája tehát terheesebb lett. A referenseknek is jobban felelt meg az írásbeli elintézés. Az ügyvitel tehát éppen az a közvetlen formát nem tudta elérni, amelyet Károly főherceg annyira sürgetett, az egységes áttekintést, a különböző szakok legfőbb vezetőinek egyöntetű általános tájékozottságát és esetleges ellentétek rögtöni kiegyenlítését. Amint a konferenciaminisztérium tagjainak számát úgyszólván kétszeresükre emelték, s amint, a császárt továbbra is fárasztották a részlet-adminisztrációval, a reform lényegében tulajdonképpen már megbukott. Ez baj volt, mert a messzetekintő alapvetés meghíúsult, a várt összhang elmaradt, az irányok kitűzése helyett a legfőbb kormányzati fórum visszaesett a mindennapi élet jelenségeinek intézésébe, egymásnak ellentmondó legfelsőbb királyi elhatározások kibocsátásába, ami a kormányzat tekintélyének és eredményességének nem vált javára.

A hatás, amit az új örökös osztrák császárság föllállításával elértek, korántsem felelt meg azoknak a nagy horderejű céloknak, amelyek a császárt és tanácsadóit az új cím fölvételére ösztönözték. Bécsben csalt eggyel voltak tisztában, hogy a fejlődelmek területi hatalma, különösen Poroszország előretörésétől, annyira megnövekedett, hogy a birodalmi szervezet már jóformán csak látszat, forma volt. Ezt a régi formát sokan siratták Napóleon pártfogoltjainak országában is, de az örökös tartományokban is. Az utóbbiakban azonban az aulikus körök mégis csak örültek az osztrák gondolat erősödésének, amely a dinasztia birtokaiból legalább külsőleg szorosabb egységet teremtetett. A baj csak az volt, hogy ez az egység most is csak külső maradt, s ha a dinasztikus politika a korábbi, ethnikailag egységesebb viszonyok közt nem tudott egységes szellemet és közös érdeket kifejleszteni, erre most, amikor a lakosság ethnikai kevertsége csak fokozódott, még kevesebb volt a kilátás. Kevesen voltak azonban, akik a régi birodalom formáiban még mindig továbbélő értékeket mérlegelni és méltányolni tudták. Akik az osztrák császári cím fölvétele mellett kardoskodtak, csak a pillanatnyilag főnálló bajokat vették szemügyre. Főlálodzták az örökösödési elvnek azt a támogatást, amelyet az örökös bir-

tokok e nagyobb szervezet kereteiben éltek. Tévedtek azonban, amikor azt hitték, hogy ezzel megoldották a hatalom kérdését, mert csak a Napóleon fölvetette címkérdést oldották meg. Nem is törekedtek másra. Az erők kifejtését új utakon nem kísérelték meg. Szervezésre és vezetésre sem erejük, sem kiharátásuk nem volt, amit már azzal is megmutattak, hogy az állami gépezet Károly-féle reformját röviddel az osztrák császári cím fölvétele előtt futtatták vak vágányra.

Ausztriában Campoformio óta általános csüggedés volt tapasztalható. Lépten-nyomon hangokat lehetett hallani, amelyek a Habsburg-monarchia fölbomlásának rémét festették a falra. Colloredo gróf ezredes, Károly főherceg egyik munkatársa, 1802-ben azt jelentette a főhercegnek, hogy a legalsóbb rétegekig el van terjedve az a vélemény, hogy néhány év alatt minden összedől. A nép körében azt mesélték, hogy Napóleon II. József természetes fia, aki természetfölötti erők fölött rendelkezik és át fogja venni Ferencétől az uralmat.²⁴ Sőt Károly főherceg is úgy nyilatkozott Albert szász-tescheni herceghez írt bizalmas levelében, hogy az olyan teljesen alácsúszott országban, mint Ausztria, az összeomlás elkertülhetetlen.²⁵ Saurau gróf már néhány évvel korábban is szemére vetette Ferenc császárnak, hogy már az udvar is mindent elveszettnek tekint s a magánélet árnyékába való visszavonulás lehetőségéről beszél, hogy a császár maga is elővigyázatlan szavakat ejtett el kivándorlási szándékairól Amerikába.

Ha voltak is, akik az új cím fölvételétől a Habsburg erők tökéletesebb kifejtését remélték, voltak viszont olyanok is, akik duzzogtak a régi birodalmi eszme elejtése miatt. Ferenc császár határozottan megnyugtatta népeit, hogy ez a változás nem érinti sem egyes országainak alkotmányát, sem elnevezésüket. Ez a deklaráció a belső nyugaltság elhallgattatására volt szánva. Hogy azonban belső átszervezés semmiféle irányban nem történt, inkább annak volt tulajdonítható, hogy a kormány erre képtelen volt, nem annak, hogy ilyent nem óhajtott volna. A megnyugtató nemcsak Magyarországnak szólt, amely a ró-

²⁴ Cristo: *Erzh. Carl II.* 186. 1.

²⁵ Wertheimer id. mű. I. 113. 1.

mai szent birodalomnak nem volt tagja, hanem Csehországnak is, amely mint választófejedelemség, külön tagja volt a birodalomnak. Csehországnak nem lehetett különösebb észrevétele a császári cím ellen, mert már régen a német örökös tartományok módjára igazgatták és a fehérhegyi csata óta meg volt fosztva alkotmányos életétől. Komolyabb aggodalmakat kelthetett az új cím Magyarországon. Ferenc császár deklarációja azonban, hogy az az ország közjogi helyzetét nem fogja érinteni, teljes megnyugvást nyújtott, és az uralkodó új címét a megy egy ülésen ünnepélyesen bejelentették és szívesen fogadták.²⁶

A cím és címer, valamint az ezzel kapcsolatos pecséthasználat azonban megmutatta, hogy éppen Magyarországot mégis lényegbevágó veszedelem fenyegette. Ebben a kérdésben a magyar kancelláriának kellett megvívnia a harcot, minthogy az országgyűlés összehívását e fontos közjogi változás idején nem tartották szükségesnek. Már abban a levélben, amellyel Ferenc császár Bécsbe hívta a nádort, az állt, hogy „nem változik meg azoknak az országoknak alkotmánya és elnevezése, amelyekből a császárság alakul“ (Ohne jedoch die Verfassung und die Benennung der Länder zu verändern, aus welchen das Kayserthum bestehen soll.) E szavak világosan kifejezték, hogy Magyarország az új császárságnak egyik tagja. Még világosabban jutott ez kifejezésre a titkos kancelláriának abban a törekvésében, hogy az összes országok ugyanazokat az uralkodói pecsétet alkalmazzák. Ez ugyan megfelelt a címkérdésben kiadott pátenz „örökös országaim egységes teste“ (Unitum hereditarium dicionum nostrarum corpus) kifejezésnek, de beleütközött abba, hogy a magyar részre kiadott szöveg nem a helyi hatóságokhoz, mint Ausztriában, hanem az országos kormányhatóságokhoz volt intézve, és Magyarországot — hivatkozással a hitlevélre — biztosította jogainak, törvényeinek és alkotmányának fönntartásáról.²⁷ A két leirat közti eltérés már a ma-

²⁶ Acsády Ignác: *Az osztrák császári cím és Magyarország*, 1877.

²⁷ „Nos memores diplomái icao nostrae inaugurais assecurationis in hoc etium eo dementer respexisse, ut quod ad augendum maiorem totius monarchia, splendorem dignitatemque suscipiendum decrevimus, salvis eemper iuribus, legibus et constitutione perchari regni nostri Hungariae partiumque adnexarum fiat.“

gyar kancellária éberségének volt, köszönhető, de a következőkben a kancelláriának lépésről lépésre új fölterjesztésekkel és érvelésekkel kellett megvédelmeznie Magyarország különállásának kifejezését. A közös pecséttervezeteket természetesen a titkos kancellária készítette, de a magyar kancellária minden sérelmes szimbolikával szemben azonnal erélyesen állást foglalt. Az ellen nem lehetett harcolni, hogy az új elrendezésben is az egész beosztás alapja a szent birodalmi kétfejű sas volt, mert ez volt a használat a magyar királyi pecsétek címerelrendezésében addig is. A titkos kancellária azonban az új terv szerint az átalakított osztrák császári kétfejű sast²⁸ tette az elrendezés főhelyére, a szív pajzsba, ahol a magyar királyi pecsételnél eddig mindig a kis magyar címer szerepelt. Magyarországnak ezután ugyan a főhelyet biztosította; a nagypecsétnél a felső jobboldali negyedét, a kiscímerrel mint szív pajzsbal, a középcímerrel ugyancsak a jobboldali felső helyet,²⁹ de különösen sérelmes volt a kis pecsét terve, amely csak a szent birodalmi sast ábrázolta, szív pajzsban az osztrák sassal és föliratában is csak a két császári címet tüntette föl. Ezzel a kívánsággal szemben a kancelláriának sikerült elfogadtatnia saját álláspontját. Először a címkérdésben érvényesítette azt, fölvetve az apostoli királyi cím és az igénycímer alapján Róma, Bolgárország és Kúnország neveinek kérdését, ami külön címhasználatot tett szükségessé Magyarország részére. Azután a korábbi gyakorlatra, III. Károly és Mária Terézia korára, főképp azonban a kérdés II. József korabeli rendezésére hivatkozva, keresztülvitte a külön magyar pecsét használatát, és a magyar álláspontnak megfelelő címerelrendezést, a főhelyen, a szív pajzsban a kis magyar címerrel.⁵⁰

A titkos és a magyar kancelláriának a kulisszák mögött lefolyt harca elárulta, hogy az a közjogi változás, amely a szentbirodalmi szervezetben egy hosszú bomlási folyamat következményeit vonta le, Ausztriában pedig csak a felszínt érintette,

²⁸ A szentbirodalmi sasnak fejeit aureula, az osztrákot királyi korona díszítette, amannak jobb karmában kard és jogar volt, az osztrákéban csak kard. végre az osztrák sas mellét a házi címer pólyáé mezője díszítette.

²⁹ Csehország mindkét címernél a baloldali felső helyet kapta.

³⁰ Illés József: *A magyar címer én a királyi cím története 1804-től kezdve* (Budapest, 1916.) 6—33. 1.

Magyarországra nagy veszedelmet rejtett magában. Az örökös tartományok igazgatásában a XVII. század eleje óta erős központosítási és abszolutisztikus törekvés folyt, amely eredményeit a rendiség fokozatos háttérbeszorításával érte el. A hozzátartozás ehhez az országtömbhöz abban az arányban lett mind veszedelmesebbé, amint a rendiséget az örökös tartományokban letörték s a kollegiális szervezetű kormányhatóságok egyenlősítő politikája az egyes országokat önállóságukból kiforgatta 1804-ig Magyarország előnyére szolgált az, hogy — ellentétben a többi örökös országgal — nem tartozott a szent birodalom kötelékébe. Lehet vitatkozni a fölött, hogy a szociális fejlődés szempontjából nem haladt volna-e Magyarország gyorsabban, ha ez a válaszfal a birodalmi részekről olyan élesen el nem határolta volna, de kétségtelen, hogy állami és nemzeti önállóság sokat köszönhetett ennek a le nem tagadható lényeges elválasztásnak. Az osztrák császári cím föl vételével ez megszűnt. Az új császárság országainak lényeges kapcsává a Pragmatica Sanctio lett, s ezzel együttjárt az a veszély, hogy a házi törvények s a dinasztikus kormányzati berendezés, amelyekkel Magyarországnak eddig is nehéz harcokat kellett, megvívnia, nagyobb súllyal fognak az országra nehezedni és olyan szempontokat, fognak érvényesíteni, amelyek semmi tekintettel sem lesznek a nemzeti, gazdasági és kulturális külön érdekekre.

Az osztrák kormányzat keletkezésében katexochén hatalmi alakulat volt, a szentbirodalom kereteiben az az eszköz, amely a Habsburgoknak világoralmi terveikhez a szükséges erőket szolgáltatta. A „Gesamtstaat“ ideája ezek szolgálatában jött létre, építette ki azonos szempontok szerint az igazságszolgáltatást és törte meg a rendiséget a fejedelmi hatalom korlátlan érvényesülése érdekében. Az erők értékelése mindig politikai szempontokhoz igazodott, és figyelmét egyoldalúan a katonai, illetve a pénzügyi kérdésre irányította. Ezek megszervezésének köszönhetette nagy sikereit, de ebből származott az a később végzetessé váló baj is, hogy nem volt érzéke a lakosság gazdasági érdekeinek fölkarolására, hogy a gazdasági életet jóformán egyedül a belőle húzható haszon szempontjából nézte. Katasztrófálissá akkor lett, amikor I. Lipót idejében éppen a pénzügyi erőfeszítés terén hatalmas versenytársával, Franciaországgal

szemben lemaradt. I. Lipót tanácsosai egyáltalán nem ismerték föl a gazdasági tényezők nagyhatalmi jelentőségét és nem értettek megszervezésükhöz. Nagyrészt kalandor tervkovácsainak életrevaló gondolatai³¹ is meghiúsultak az adminisztráció hihetetlen lassúságán, azon, ahogy e javaslatokat különböző testületekben és konferenciákban bírálgatták. Mire határozatot hoztak, többnyire el is késtek a megvalósítással. Ennek volt tulajdonítható, hogy a spanyol örökösödési háború idején elmulasztották országaikat bekapcsolni a tengeri hatalmak: Anglia és Hollandia és a Kelet áruforgalmába, amelyet Spanyol- és Franciaország akkor a Földközi-tengeren át elzárt.³² A kiemelkedés ebből a helyzetből Mária Terézia idején történt, aki nagyot alkotott, az irányító kormányhatóságok tekintetében is és szerencsésen válogatta meg embereit. A mintát nagy ellenfelének, II. Frigyesnek Poroszországa adta, amely különösen a hétéves háborúban példát mutatott abban, hogyan lehet az ország hatalmát erejének végső megfeszítésével kifejezni. Mária Terézia is hozzányúlt ezekhez az eszközökhöz: egymásután vett föl külföldön kölcsönöket és megindította a fedezetlen papírpénz nyomását. Ez a két uralkodó azonban tudta, hogy az igénybevett eszközök nem rendes jövedelmi források s a nagy veszély elmúltával gondoskodtak az orvoslásról. Utódaiknak a török, majd a francia háború nagy föladatainak megoldásában ez már nem sikerült s a helytelen gazdasági és pénzpolitika igen válságos helyzetbe sodorta az államot.

II. Józsefnek már nem volt deficitmentes éve, 1787 után évente 20 milliónál többre rúgott a túlkiadás.³³ A francia háborúk első éveiben 1798-ig a hadsereg 534 millióba került, az összevétele azonban csak 451 millió volt, az állami deficit ebben az időközben 357 millióra emelkedett. 1799-ben az állam már nem tudott kölcsönt szerezni³⁴ és kénytelen volt a szükséges pénzt a bankópréa útján előteremteni. II. Lipót halálakor a papírpénz-

³¹ Srbik: *Abenteurer am Hofe Kaiser Leopold. I.* (Archiv f. Kulturgeschichte. VIII. 1910.)

³² Takáts Sándor: *Külkereskedelmi mozgalmak hazánkban I. Lipót alatt.* (Magy. Gazdaságtörténe'ni Szemle, 1899.) 347—367., 391—412. és 439—463.1.

³³ Beer: *Die Finanzen Österreichs im X I X . Jahrhundert.* (Prag, 1877.) 5.1.

³⁴ Beer u. ott, 7. 1.

nek az összege még 27 millió alatt volt,³⁵ 1798-ban már közel 97 millió és ez egyedül 1799-ben közel 148 millióval szaporodott.³⁶ Akkor kezdett esni a bankók árfolyama és tűnt el az ezüst a forgalomból, ami szükségessé tette egy- és kétforintos bankók forgalombahozatalát.³⁷ A lunevillei béke után megindult ugyan a tervezgetés, hogy a papírpénz mennyiségét leszállítsák, de a módra vonatkozólag igen eltérők voltak a nézetek. A tárgyalások fölötté elhúzódtak és a beavatottak között is nagyon rontotta a hangulatot az a fölfedezés, hogy a megelőző években bevont bankókból származó jövedelmet nem fordították a papírpénz a pasztájára. Az osztrák császári cím fölvételekor az államadósság és a papírpénz rendezése volt a hadügy mellett a legégetőbb kérdés. A tárgyalások meg is indultak, de Ferenc császár az amortizációs alapra vonatkozó új rendelkezést csak kétévi késedelemmel, már az 1805-i háború előkészületei közt adta ki, amikor már 337 millió bankó volt forgalomban.³⁸ Előrelátható volt tehát, hogy a Magyarország szempontjából olyan életbevágóan fontos gazdasági kérdést a papírpénz korlátlan szaporítása még sokkal inkább ki fogja élezni, mint az 1802. évi országgyűlésen. 1802-ben ugyanis csak arról folyt a vita, hogy a magyar gazdasági életet a vámügy rendezésével és a nyerstermények szabad kivitelével lendítsék fel, és az ellenérv is csak az örökös tartományok túlságos megterheltsége volt; minthogy azonban a békeévek alatt a baj nem javult, sőt ellenkezőleg elmérgesedett, és mert tekintettel a politikai helyzetre — a hadsereg legerélyesebb újjászervezésére volt szükség, a vámügy és a szabad kivitel mint részletkérdés elvesztette jelentőségét, s az államadósság és a papírpénz problémája mellett jelentőségében összezsugorodott. Már nem a magyar gazdasági élet függetlenségéről volt szó, hanem a monarchia létéről és fönmaradásáról. Ebben a vonatkozásban az új szervezet formailag is sokkal nagyobb igényekkel lépett föl Magyarországgal szemben. A monarchia államadóssága, különösen a helyi jellegű osztrák papírpénz a monarchia terhévé lett, és előrelátható volt, hogy fedezését

³⁵ Beer u. ott, 0. 1.

³⁶ Beer u. ott, 7. 1.

³⁷ Beer u. ott, 9. 1.

³⁸ Beer u. ott, 11. 1.

Magyarországtól is kívánni fogják. A bankó a bécsi bank kibocsátása volt és mint ilyen eredetileg Magyarországon, Erdélyben, Galíciában és Tirolban nem is volt forgalomban. Csak 1785-ben II. József terjesztette ki ide is forgalmát, — Tirolra még később. Azóta ténylegesen fizetőeszköz volt Magyarországon és rendezése igen lényeges új teherrel fenyegette az országot.³⁹ Ezt a veszedelmet akkor itt még kevesen látták, mert a papírpénz ügyét llécs sűrű titok leplével vette körül? a cenzúra miatt a magyar közönség a világpolitikai válságról is alig volt tájékozva, tehát egyáltalán nem volt perspektívája a fejlemények megítélésére. Ez a tájékozatlanság újabb külpolitikai válság esetén különösen ferde helyzetet teremthetett.

Hogy a nádor mennyiben ismerte föl a veszélyt, arról semmi nyom sem maradt ránk. Cselekedetei és évek múlva a monarchia két fele érdekeinek összeegyeztetésére tett javaslatai a magyar álláspont harcosának tüntetik fel. Az a kívánság, hogy a magyar viszonyokat osztrák mintára alakítsák át, 1804-től sokkal kíméletlenebből nyilatkozott meg s a nemzet és királya közti feszültség áthidalására törekvő nádornak a helyzete sokkal rosszabbra fordult.

Az 1802. évi országgyűlés berekesztése után a nádor pihe- nére vágyott. Az anyacárné meghívása következtében akkor merült föl az újabb orosz út terve, amelyet örömmel fogadott. Egészségi állapota még mindig nem volt kielégítő. Az országgyűlés idegeit is kimerítette. Hideg és nedves időjárásra tüdeje érzékenykedett. Ezért, amikor Cobenzl az Oroszországgal megindult tárgyalásokban ismét föl akarta használni s a tervezettnél korábban, a tél folyamán szerette volna útnak indítani, azt kérte bátyjától, hogy ha csak nem elkerülhetetlen, — minthogy a cárral politikai kérdéseket megbeszélnie úgysem igen lesz lehetséges — március előtt ne kívánják indulását.⁴⁰ Az így rendelkezésére maradt időt az országgyűlési végzések végrehajtásának szentelte. Különösen a népösszeírásnak és a magyar ezredek kiegészítésének előkészítését kellett sürgetni, mert az illetékes hatóságok nem kapták meg a szükséges utasításokat.“ De

³⁹ Beér u. ott, 4. és 6. 1.

⁴⁰ *Iratok*, 1567—571. 1.

⁴¹ 1802. nov. 19. *Iratok*. I. 566—567. 1.; 180:1. jan. 8. u. ott 572. 1.

ha az orosz út előtt jelentékenyebben kiemelkedő tevékenységet nem is fejtett ki, annál erősebben vetette magát, bele a közügyekbe Oroszországból visszatérése után. Az előző évi országgyűlés tárgyalásai, a rendek nem ok nélküli elkeseredése a gazdasági kérdések mostoha kezelése miatt, igen nagy hatást gyakoroltak rá, amit csak fokozott másik személyes tapasztalata, — hogy a közigazgatás tökéletesen csődöt mond.

Oroszországból visszatérve, nyíltan elmondta a császárnak, milyen véleménnyel vannak a külföldön a monarchiáról. Több kezdeményezést és gyorsabb ügymenetet sürgetett. 1804 elején egy-két levélben igen éles képet festett a közigazgatás bajairól. Fölhánytorgatta, hogy a helytartótanácsnak körülbelül 400 fölterjesztése fekszik a királyi kancelláriánál és a császárnál elintézetlenül. Kijelentette, hogy csak úgy tud magán segíteni, ha némely ügyet, melyet előírás szerint a király elé kell terjeszteni, maga fog elintézni, — hogy az ügyvitel meg ne akadjon, és az államra ebből kár ne háramoljék, — ha ezért rosszaságnak tenné is ki magát. Fontos kérdés volt akkor az állattenyésztés föllendítése, mert ez a termelési ág az általános drágulás idején erősen visszaesett, a földbirtokosok még tenyészállataikat is eladták, az a tárgyban kiküldött bizottság javaslata azonban három éve feküdt Ferenc előtt, a nélkül, hogy elintézte volna. Ugyancsak több éve várták már hiába az uralkodó elhatározását az országban létesítendő gabonaraktárak ügyében, ami pedig hadügyi szempontból is fontos lett volna. E késedelem következtében a városoknak élelemmel, különösen hússal való ellátása már elakadóban volt.⁴²

A drágaság és a gazdasági bajok nagyon megrontották a lakosság hangulatát. A parasztságot még az országgyűlés idején azzal az ürüggyel, hogy a földesúri terheket meg akarják szüntetni, beadványok készítésére uszították, amelyekben földesuraik elnyomása ellen panaszkodtak. 1804 elején több helyre névtelen fölhívások érkeztek, amelyek az ország rendeit fölkelésre szólították föl. Mindenünnen csak panasz érkezett a drágaságról, az iparcikkokkal és a pénzzel űzött uzsoráról, az ügyek elhúzásáról, a közigazgatás tehetetlenségéről, a pénz hitelének

⁴² *Iratok*, I. 657—658. és 663—664. 1.

romlásáról. Még a katonaság is panaszkodott rossz ellátása miatt. Ezt a hangulatromlást különösen Bécsből érkező, a császár betegségéről és nem kellemes személyi változásokról szóló hírek élesztették.⁴³

Mennél inkább romlott a hangulat, annál erélyesebben sürgette a nádor az alapvető kérdések megoldását. Már említettük, Fiume birtoka ügyében 1803. december 4-én készült, fölterjesztését.⁴⁴ December közepén egy másik fontos elaborátumot küldött a császárnak. Még az 1792-i 14. t.-c. elhatározta, hogy a só árát mázsánként 12 krajcárral emeli s az így befolyó pénzből alapot létesít utak és csatornák építésére. A következő évek háborús viszonyai közt azonban letiltották a nagyobb munkákat. 1795-ben az éhínségre és a szerémi pestisre, 1797-ben és 1800-ban az inszurrekcióra fordították az alap jelentékeny részét és már az a felfogás érvényesült, hogy az minden közcélra felhasználható. Nyolc év alatt semmi lényeges munkát nem végeztek. A nádor tehát — tekintettel a békeállapokra — azt kívánta, hogy az alap felhasználásáról és kezeléséről szabályzat alkottassák. Céljául nem a helyi jellegű munkák támogatását tekintette, hanem elsősorban olyan nagyobb szabásúakét, amelyek az egész ország vagy legalább nagyobb területek érdekeit szolgálják. Útépítésekre, csatornákra, folyószabályozásra, hidépítésre s az ezen munkálatok előkészítéséhez szükséges mérnöki fölmérésekre és földolgozásukra gondolt. Ámbár az alap jövedelme meghaladta az évi 200.000 forintot, soha 60.000 forintnál többet nem vettek igénybe. A nádor tehát szükségesnek tartotta, hogy rendszeres tervet dolgozzanak ki és mindenekelőtt a megfelelő szakértők kiképzésére tehetséges fiatal embereket, akik tanulmányaikat jól végezték, néhány évre külföldre tanulmányútra küldjenek. Az útépítés érdekében már II. József idejében megkezdték a főútvonalak fölmérését. Ezt a munkát folytatni kívánták e az egyes megyék javaslatait a nádor egységes tervben akarta összesíteni. Ugyanilyen felvételt óhajtott a folyók szabályozása érdekében, de ezenfelül új vízi összeköttetések tervszerű kidolgozását is javasolta. Különösen a Duna—Tisza csa-

⁴³ *Iratok*, I. 656-657. 1.

⁴⁴ V. ö. I. 366—368. 1.

torna tervét Pest és Szolnok közt és a Duna és Száva összekapcsolását Vukovárnál tartotta kívánatosnak, valamint a Száva áthidalását Varasánál. Kisebbségi vízszabályozási munkákat csak abban az esetben támogató volt, ha elmaradásuk a meglévő hajózáshoz kárát okozta volna. Rámutatott a sok mocsárra, amelyek kiszáradásával és levezetésével sok ezer hold válhatná művelhetővé, de minthogy ez a birtokosoknak hoz hasznot, csak a szegényebb birtokosoknak nyújtott volna némi segílyt a munkálatokhoz. Az egységes vezetés érdekében meg akarta szüntetni azt a visszás állapotot, hogy az alapot a kamara kezelte, a munkálatok azonban a helytartótanács ügykörébe tartoztak, és minduntalan elakadtak, mert a kamara csak az évvégi elszámolás után tájékoztatta a helytartótanácsot a fölhasználható összegekről. Azt kívánta tehát, hogy az alap kezelése teljesen a helytartótanácsra bízassák, a kamara az évi 200.000 forintot négy negyedévi részletben utalja át e a különbözetről az óv végén számoljon el.⁴⁵

A Duna—Tisza csatorna előmunkálataira már három héti korábban külön javaslatot is tett, kiemelve, hogy az a magyar kereskedelemnek milyen nagy előnyére válnék, a keleti ország résznek és Erdélynek milyen nagy hasznot jelentene azzal, hogy az olcsó, vízi szállítás révén terményeiket, kedvezőbb körülmények közt, értesíthetnék, és hogy ez a csatorna a sószállítást is mennyire megkönnyítené. Az előmunkálatok elvégzésére királyi biztosként Podmaniczky József bárót hozta javaslatba.⁴⁶ Egy évvel később, 1805. február 5-én Podmaniczky jelentése alapján újabb fölterjesztésben már a csatorna rentabilitási és költségszámításait is beküldte és javaslatokat tett a három és félmillió forintnyi költség előteremtésére, sürgős elintézését kérve, mert az építés úgyis hat évet vesz igénybe.⁴⁷

A szolnoki csatorna megvalósítása elé nagy akadályok gördültek. Az államkincstárnak is hozzá kellett volna járulnia hat év alatt nyújtott egy és félmillió összeggel. Még nagyobb nehézségek merültek fel az útépítésnél. A nádor megindította ebben

⁴⁵ *Iratok*, I. 644—650. l.

⁴⁶ *Iratok*, I. 617—619. l.

⁴⁷ *Iratok*. II. 31—43 l.

a kérdésben a megyei munkálatok összhangbáhozását, de 1804 december végén a király elrendelte, hogy országaiban mindaddig ne építsenek utakat, míg a katonai és védelmi szempontok kívánalmait meg nem állapították. Ez a rendelkezés az útépítésnek az utolsó években népszerűvé vált gondolatát fenyegette. Félő volt, hogy a rendelkezés megakaszt minden munkálatot és az érdeklődés is megint lelohadt. Már 1805. január 11-én kifejtette tehát, hogy éppen katonai és védelmi szempontból milyen fontos, hogy ne álljon be fennakadás, de védelmezte a helytartótanács hatáskörét is, amelyet az új rendelet megszorított volna, és azt kérte, rendelje el a király, hogy a magyarországi utak kiépítésére általános országos tervet dolgozzanak ki, amely lehetővé tenné, hogy időnként szükségessé váló vagy fölmerülő helyi munkálatokat ennek az egységes tervnek előírásai szerint végezzék el. Kifejtette, hogy a helyi erőfeszítéseket ez milyen szerencsésen állítaná az egységes terv megvalósításának szolgálatába, míg a kiadott királyi rendelet végrehajtásának csak az utak elhanyagolása és megromlása volna a következménye.⁴⁸

Ha a császár osztrák tanácsosai meg is hiúsították a nagy reformokat, a nádor munkakedvét ez nem csökkentette, rendszeres tervekkel, lankadatlan buzgalommal dolgozott az ország fokozatos fejlesztésén, amit 1805 elején Pest város szépitése érdekében készült testes elaborátuma is bizonyít. Ezt a kérdést még 1801-ben pendítette meg, de csak 1803 szeptemberében kapott választ fölterjesztésére. 1804 őszén tehát a városi magisztrátust szólította föl, hogy Hild építész bevonásával készítsen tervezetet. Itt is, mint egyéb kérdések megoldásánál, általános szempontok vezették, a fejlődésnek akart irányt szabni, hogy a sok magánvállalkozás az egységes elgondolás szerinti célszerű és gyökeres megoldásnak ne állja útját.⁴⁹

A tervező munka mellett azonban nap-nap után résen kellett lennie, hogy az országot sérelem ne érje. 1804 végén megint újabb gabonakiviteli tilalmat akartak kivetni. A nádor csak 1804 augusztusában érte el a főnállóit kiviteli tilalom visszavonását, de Zichy Károly gróf kamaraelnök — az 1790—91-i

⁴⁸ *Iratok*, II. 4—9. 1.

⁴⁹ *Iratok*. II. 63—104. 1., a fölterjesztés csak 1808. júl. 23-án nyert elintézt.

országgyűlés nagyérdemű országbírója —, aki mióta 1804-ben kamarai elnök lett, egészen a felségjogok védelmének harcosául csapott, föl és abszolutisztikus elveket hangoztatott, — már október 12-én ismét megszorításokat javasolt, mert az osztrák tartományokban és a magyar felvidéken a termés alig közepes volt. Ha politikai tekintetek akadályozták az általános tilalmat, legalább Trieszt, felé kérte a tilalom elrendelését azzal az indokkal, hogy a legtöbb gabona erre megy ki. Az államtanács akkor ellenezte ezt a javaslatot, de Zichy gróf november 6-án újabb fölterjesztésében ismételte meg kérését, amelyben arra hivatkozott, hogy augusztus 1-től október 15-ig Budán a búzaárak mérőnként 3 firt 20-ról 4 firt 50-re, Újbecsén 2 firt-ról 3 firt-ra emelkedtek.⁵⁰ Még ez újabb beadvány előtt a király a helytartótanáctól is fölvilágosítást kórt. Erre válaszolt a nádor 1805. január 20-i fölterjesztésében. Az illetékes hatóságoktól bekéri statisztikai adatok alapján kimutatta, hogy 1804 áprilisától októberéig Zimonymál 470.000 mérő búzát és 12.300 mérő kétszerest szállítottak ugyan, de ebből november végéig csak 123.000 mérő jutott el Károlyvárosba, a tengerpartra csak 5600 mérő. A legnagyobb mennyiség Belső-Ausztriába került. A magyar tengerparti kikötőkből 1804 folyamán csak 13.600 mérőt vittek ki, 1803 utolsó két és 1804 első három hónapjában a Száván mindössze 163.000 mérővel volt kevesebb a szállítás a kiviteli tilalom mellett, mint a következő hét hónap szabad kivitele idején, amit annak bizonyosságára hozott fel, hogy a szabad kivitel nem emeli olyan jelentékenyen az exportot ebben az irányban, mint ahogy gondolják. A kivitel főleg a Dunán. Bécs és az örökös tartományok, valamint az ország északi része felő halad. A budai hajóhídnál 1804. augusztus 4-től szeptember 3-ig, egy hónap alatt 1,187.000 mérőt szállítottak föl felé. Az ár-emelkedést tehát, nem a szabad kivitel okozza, hanem az, hogy a rosszabb termés hírére a délvidéken szaladnak össze a gabonakereskedők s az ő tömeges megjelenésük veri föl az árat. Károlyvárosban az árak a szabad kivitel megnyitása után alig valamivel emelkedtek, Fiúmében 6 firt volt a búza mérője ugyanakkor, amikor Bécsben 7—8 firt. A nádor azonban nem elégedett meg

⁵⁰ *Iratok*. I. 710—711. l.

a statisztikai fölsorolással, hanem a meglepő eredmény okát is kutatta. A fiumei kormányzóság fölvilágosításai alapján a tengeri magyar gabonakivitel hanyatlását egyenesen az ingadozó kiviteli lehetőségnek, a minduntalan elrendelt tilalmaknak tulajdonította. Rámutatott arra, hogy ezzel szemben az orosz udvar az utóbbi időben kedvezményeikkel nagy gabonakivittelt indított Odesszából, amely olcsó szállításával minden más gabonát vert. A bánági gabona viszont a nagy szállítási költségek miatt elvesztette versenyképességét a tengerparton. Minthogy Ausztriában időközben emelkedtek a terményárak, a károlyvárosi kereskedők is a Bánágban vásárolt gabonát nem a tenger, hanem Bécs fölé viszik. Szembeszállt tehát azzal az állítással, hogy a szabad kivitel káros volna az államra; a tengeri kivittelt csak az ausztriai és magyarországi árak esése mozdíthatná ismét elő, de ez az áresés csak jobb termés vagy más okból bekövetkezett olcsóbbodás következményeként állhatna elő. A pillanatnyi kiviteli tilalom sem változtathatna lényegesen a helyzeten, csak elzárna az idegen pénz bejövetelének egyik útját, ami a fennálló pénziességben kedvezőtlen hatással lehetne, Magyarországra azonban különös veszedelmet jelentene, különösen, ha Oroszország fölhasználja az alkalmat, és magához ragadja azokat a piacokat, ahová eddig Magyarország szállított. „Csak az állandó, tartós, az általános éhínség amúgy is ritka esetén kívül soha el nem zárandó terménykivitel virágoztathatja fel ismét Magyarország gabonakereskedelmét és szerezhethet az országnak új pénzüvedelmet, amire olyan nagyon rászorul.“ Kérte tehát a szabad kivitel további fenntartását.⁵¹

Ez a fölterjesztés a legérzékenyebb pontok egyikét érintette. Bizonyos, hogy a nádor nagyon alaposan tanulmányozta és igen jól fogta meg a kérdést. Erről Zinzendorf Károly gróf — akit akkor Károly főherceg az államtanács vezetőjének ajánlott — állította ki a legjobb bizonyítványt, amennyiben azt javasolta; dicsérje meg az uralkodó a nádort „fáradtságos és alapos“ fejtegetéseiért és „kitűnő és szabatos“ érveléséért. Az ügy elintézése mégis különös, az akkori viszonyokat jellemző módon történt. Zichy első javaslata alkalmával a legfiatalabb

⁵⁴ *Iratok.* II. 9—29. l.

államtanácsot; a nagy ambíciójú és kiváló rábeszélőképességű Baldacci Antal báró még teljes hévvel szállt síkra a kivitel eltiltása ellen. Akkor ő is rámutatott arra, hogy a tilalom csak Belső-Ausztriának válnék kárára, hogy Stíria, Krajna és Trieszt adnák meg az árát, s az ő javaslatára az egy Stahl kivételével, az összes államtanácsosok csatlakoztak Baldaccihoz. Zichy második előterjesztésére Baldacci mégis megváltoztatta álláspontját és — hivatkozva az áremelkedésre, a bizonytalan terméskilátásokra (január 4-én!) és arra, hogy a Károly városban tárolt gabona a nagy szállítási költség miatt a belső fogyasztás szempontjából úgyszólván elveszett — a tengeri kivitel eltiltását kívánta. Stahl és Grohmann örömmel csatlakoztak ehhez a megoldáshoz, hasonlóképpen Kolowrat is, aki azonban megjegyezte, hogy veszélyesnek tartja a folytonos változtatást. Így csak Somogyi és Zinzendorf szólt a tilalom ellen. A hó végén azután megérkezett a nádor fölterjesztése. Baldacci szemképráztató rabulisztikával iparkodott lerontani annak minden érvét. Kijelentette, ha el is hiszi, hogy a kivitel megnyitása óta a Száván és Kulpán nem szállítottak nagyobb mennyiségeket, mint a tilalom idején, és ha elhiszi azt is, hogy a múlt évben a szállítás jelentékenyen nagyobb volt a Dunán, mint a Száván, a többi adat helyességét kétségbevonja. Megállapította tehát, hogy a kiviteli engedély mégis hozzájárult a készletek apadásához. Az odesszai gabona őt nem aggasztotta. Ezt a kérdést azzal intézte el, hogy Orosz- és Törökország közt felmerülő félreértések ezt a kivitelt váratlanul megszüntethetik, azonkívül valószínűnek tartotta, hogy több oldalról, például Spanyolország részéről is kereslet várható. A kivitelben tehát egyszerre nagy veszedelmet látott és hivatkozott a magas árakra, amelyek miatt Magyarország nem panaszkodhatik, hogy termése nyakára romlik. Tekintettel a gabonaraktárak hiányára és arra, hogy a háború a régi készleteket, kimerítette, úgy fogalmazta meg a legfelsőbb elhatározást, hogy a király értesíti a nádort a kivitel eltiltásáról. A tanácsosok véleménymegosztása megint ugyanaz volt, mint Zichy második fölterjesztésénél. Ferenc tehát a Baldacci-féle javaslat szerint február 7-én aláírta a nádorhoz intézett rezolúciót. A végrehajtásra az utasítást azonban a kancelláriának kellett közzétennie, amely január 25-én

a helytartótanács véleményét is fölterjesztette, most tehát arra hivatkozott, hogy amíg erre a fölterjesztésre nem kap választ, nem hirdeti ki a kiviteli tilalmat. Ezzel a kihirdetést egy hónappal elodázta. Az államtanácsban természetesen megint Baldacci vitte a szót s így március elején mégis elrendelték a tilalmat.⁵²

Az árak emelkedésének azonban akkor már nemcsak a termék minősége és a kereslet megnövekedése voltak az okai. Nagy szerepet játszott benne az állam hitelének teljes megromlása, a papírpénz könnyelmű szaporítása és értékének gyors hanyatlása is. 1802 elején a forgalomban lévő papírpénz mennyisége 262 millió volt, 1805 elején 332 millió, az eltűnt ércpénz árfolyama pedig bankókban ugyanakkor 119-ről 133-ra emelkedett.⁵³ Az államháztartás nagy bajai újabb követeléseket is támasztottak és ez arra indította a nádort, hogy a kereskedelem ügyének politikai oldalára is újra rámutasson. 1804 április elején a császár közölte a nádorra], hogy Magyarország részéről újabb évi 2 és ½ millió hozzájárulásra lesz szükség. A nádor erre levélben azt felelte, hogy ennek a kívánságnak aligha tud eleget tenni, mert pénzbeli hozzájáruláshoz, főként ha évenként rendszeresen szolgáltatandó összegről van szó, nehezen lehet a rendeket megnyerni. Különösen nehéznek tartotta a kérdés megvitatását a következő országgyűlésen, minthogy a magyar kereskedelemre vonatkozó kérésük tekintetében eddig kevés, úgyszólván semmi sem történt, sőt ellenkezőleg, az örökös tartományokkal szemben az országot továbbra is függésben tartják.⁵⁴

Tíz nappal e levél után a kérdést fölterjesztésben részletesen is megvilágította. Véleménye szerint az országgyűlés békeidőben még kevésbé lesz hajlandó pénzáldozatra, vagy ezzel szemben legalább is bizonyos előnyök megadását fogja kérni. Itt is megismételte, „hogy az országgyűlés óta semmit sem könnyítettek a magyar kereskedelmen, sőt inkább még meg is szorították valamelyest és a megígért új kereskedelmi, és mól-tánvoeabb harmincad- és vámrendszer kidolgozását még szóba

⁵² *Iratok*, I. 710—711. 1., II. 26—29. 1.

⁵³ Beer *Die Finanzen österreichs im X I X . Jahrhundert*. 8. 1.

⁵⁴ *Iratok*. I. 668. 1.

sem hozták“. Természetesnek tartotta, hogy a rendek kiaknázzák majd a király kényszerhelyzetét, hogy elérjék azokat az előnyöket a magyar ipar és kereskedelem javára, amelyeket más-különbén a német tartományok politikája miatt elérni nem tudtak. Figyelmeztetett, hogy a két év előtti kétmillió emelés után ez az új igény azt a gondolatot fogja kelteni, hogy a pénzügyi igazgatás körül baj van, és az állami terhek leszállítására a katonaság létszámának apasztását fogják ajánlani. „Mint Felséged hű szolgája — írta — inkább azt ajánlanám, hogy még a kérést se intézze a rendekhez“, nehogy kitegye magát a katonai és pénzügyi ügyek szellőztetésének, amely külföldön kellemtelen hatást kelthetne. Törvényes mederben három lehetőséget látott a megoldásra. A kívánt összeget, szubszídiumként lehetne kérni a nemességtől, de semmi remény nincs arra, hogy ezen az úton célt érjenek. Szubszídiumot a rendek csak háború idején szoktak adni; békeidőben attól félnének, hogy az automatikusan kontribúcióvá alakul át. Ha külön alapot akarnának összehozni, amely évi két és félmillió kamatot hajtana, ehhez olyan összeg szükséges (25 millió), amely sokkal nagyobb, semhogy megadására számítani lehetne. Kontribúció formájában sincs kilátás a kérés teljesítésére. A nádor azt a terhet, amelyet az adózó osztály akkor viselt — beleszámítva a megyék háziadóját, a katonai ellátás, fuvar és közmunka tételeit is —, évi 12 millióra becsülte, amelynél nagyobbat még az utóbbi időben jelentékenyen emelkedett árak mellett sem bír el. Arra viszont még nem tartotta elérkezettnek az időt, hogy a nemesség vállalja a hozzájárulást a házi pénztárhoz s így az adózó az ennél a tételnél nyert könnyítést kontribúcióban adhassa meg. A legkönnyebbnek vélte tehát a sóár újabb fölemelését, amit országgyűlés nélkül is meg lehet oldani, bár nem ezt a módot ajánlotta, hanem hogy a király az országgyűléstől kérje, és pedig olyan módon, hogy a rendekre bízná, milyen formában ajánlanák meg a szükséges összeget. Hangsúlyozta azonban, hogy ennek megszavazásához is előkészítés, megfelelő időpont és jó hangulat kell. Éppen ezért ismét figyelmébe ajánlotta Ferenc királynak, hogy tegyen némi kedvezményeket a magyar kereskedelemnek, könnyítsen a vámokon, szabadítsa föl néhány áru kivitelét és csatolja az országhoz Fiúmét. Ezek azok az eszközök, amelyekkel ked-

vező hangulatot lehetne teremteni és egyben a forgalmat is föllendíteni, ami a harmincad- és vámjövédelmet is fokozná, és a pénzügyeknek is javára válnék. De éppen ez a pont volt az, amely nem annyira a császárnak, mint inkább környezetének ellenállásába ütközött. Baldacci államtanácsos abban az értelemben véleményezte a nádor fölterjesztését, hogy a magyar és az osztrák vámrendszer azonos elveken nyugszik, nem tud róla, hogy Ausztria részéről valami gazdasági nyomás érvényesülne, a kereskedelmi mérleg is Magyarországra kedvező, kiviteli tilalmakat csak parancsoló szükség esetén adnak ki, a fiumei kérdésben pedig jó lesz megvárni a rendek állásfoglalását, a király kívánságaival szemben.⁵⁵

Két hónappal később a nádor már határozott tervet terjesztett föl az országgyűlés összehívására, minthogy 1805 októberében lejáróban volt a három év, amire az adóemelést és az újoncok kiegészítését az országgyűlés megszavazta. 1805-re, inkább november elejére, mint a nyári hónapokra ajánlotta az összehívást; a maga részéről szívesebben vette volna, ha az Budára történnék. A tárgyalás rendjére nézve eredeti tervvel állt elő. Nem akarta az országgyűlés hangulatát a hadkiegészítés és az adóemelés kérdéseivel mindjárt a tárgyalások elején elrontani és azért azt javasolta, hogy a király a meghívólevelekben jelentse ki, hogy már 1802-ben megígérte a rendeknek, hogy legközelebb a múlt országgyűlésről lemaradt tárgyak megvitatására újabb diétát fog összehívni, s ennek megfelelően a tárgyalás anyagául vegye fel elsősorban a jogi javaslatokat: a bíróságok hatáskörének szabályozását, az árvaügy rendezését, a váltótörvényszék felállítását, a kereskedelmi törvénykönyv tervezetét stb. Minthogy egyáltalán nem remélte, hogy a hadkiegészítés kötelezettségét a rendek állandóan átvegyék, azt javasolta, hogy elégedjék meg a király a múlt országgyűlésen megszavazott kiegészítési rendnek a következő országgyűlésig történő meghosszabbításával, ami többszöri ismétlődéssel ugyanolyan helyzetet teremtene, mint amilyen a kontribúciónál fönáll. Így ennél a tárgynál is el lehetne venni a vita élét. A hadkiegészítés és az adóemelés kérdését különben utólagos intézést.

⁵⁵ *Iratok*. I. 669—678. 1.

királyi prepozíciókkal csak a jogügyi javaslatok elintézése után kívánta az országgyűlés elé vinni. Egyebekben még a porták kiigazítását, a házipénztár ügyének rendezését és a közalap létesítését óhajtotta tárgyalatni. A hangulat előkészítésére pedig még az országgyűlés összehívása előtt a sorozási visszaélések ellen közszájon forgó néhány panasz orvoslását, némi könnyítéseket a vámügyben, továbbá Fiume és Zengg reinkorporációját, kérte a királytól és egy leiratot, amely szerint a király a fölemelt sóáralapot teljes egészében a közalap céljaira rendeli.⁵⁶

Ez alkalommal sikerült a királyt terveinek megnyerni,⁵⁷ de hogy az új keretben az ország helyzete mégsem javult, azt Stahl államtanácsosnak a nádor fölterjesztéséről adott véleménye bizonyítja, aki két és félmillió adóemeléért nem tartotta érdemesnek, hogy országgyűlést tartsanak és fontos felségjogokat feladjanak. Miért engedjenek meg vitákat — írta — „egy olyan nemzetnek, amely a többi országhoz viszonyítva keveset tesz a közök» államkötelékért“, mert „a magyarok megfelelő törvényekkel és kereskedelmük és közlekedésük fölkarolásával országukat föl akarják virágoztatni, de nem akarják viselni a kormányzat költségeit,, ami ellentmond minden állami törekvésnek és célnak“. ⁵⁸ Az országgyűlés előkészületei tehát megindultak, de az egészen más körülmények közt zajlott le, egy megfontolatlanul megindított, szerencsétlen háború katasztrofális eseményei között, mint ahogy akár a nádor, akár a király vagy a rendek azt elgondolták volna.

⁵⁶ *Iratok*, I. 682—699. 1.

⁵⁷ *Iratok*, I. 701—702. 1.

⁵⁸ *Iratok*, I. 700. 1.

AZ 1805. ÉVI HÁBORÚ ÉS ORSZÁGGYŰLÉS.

1804 júniusában a nádor kifejtette a király előtt az új országgyűlés összehívásának szükségét és megjelölte a tárgyakat, amelyekkel annak foglalkoznia kellene. Széles mederben folyó tárgyalásokra gondolt akkor, amelyeket külső események nem zavarnának. A szép reményeket elsodorta a harmadik koalíció háborúja. Soha a monarchia nem indított háborút olyan készületlenül, mint ezt, soha nem választotta meg a háborúskodás időpontját olyan alkalmatlan pillanatban, mint akkor, soha nem vívott küzdelmet a sikertelenség olyan ijesztő rémével, mint 1805-ben.

A lunevillei béke után a Habsburg-birodalomnak igen kényes volt a helyzete. Ha a kormánykörök remélték is egyelőre, hogy meg tudnak egyezni Napóleonnal, ez a remény hovatovább egyre hiúbbnak bizonyult, minthogy a bécsi udvar sehogyan sem tudta magát elhatározó lépésre elszánni, Párizs politikájából pedig egyre világosabban kiütköztek Napoleon világuralmi tervei. Háborúra Bécsben egyelőre mégsem gondolhattak, mert az előző évek szűklátókörű politikája következtében a pénzügyek is a hadügy is a legsiralmasabb állapotban volt. Különösen Károly főherceg hirdette tehát azt az elvet, hogy mindenekelőtt belső újjászervezésre van szükség, csak azután lehet — ha elkerülhetetlen és az eszközök megvannak hozzá — leszámolásra gondolni. Három komoly vetélytárral kellett számot vetni: Orosz-, Porosz- és Franciaországgal. Ezek közül a cári birodalom és a francia fennhatóság alatt álló területek közvetlenül határosak lettek Ferenc országaival, Poroszországgal közös határai pedig jelentékenyen megnövekedtek. Az új határoknak sok könnyen sebezhető pontja volt,¹ amelyeket még csak mesterséges védművek

¹ Károly főherceg 1804. évi április hó 12-i emlékiratában úgy jellemezte a helyzetet, hogy a régi katonai szervezet megfelelt, „so lange Österreich von

sem oltalmaztak. A megromlott franciák pedig szinte leküzdhetetlen akadályokat gördítettek az újjászervezés elé. Ámbár Károly főherceg, mint hadügyminiszter, a legnagyobb mérsékletet tanúsította, a pénzügyi kormány mindig a hadsereg szertelen kívánságairól panaszkodott. Ilyen körülmények közt egészen természetes volt, hogy éppen a hadügyi vezetőség minden konfliktust és súrlódást el akart kerülni.

Közvetlenül Luneville után a kontinens politikai horizontja tisztának is látszott. Poroszország gondosan ápolta Napóleonnal a jó viszonyt; a délnémet fejedelemségek, amelyek a birodalom területi rendezésénél jelentékenyen megduzzadtak, valósággal hűbéresei lettek. Sándor cár kereste a barátságot a zseniális parveníivel és két nappal azután, hogy Franciaországgal békét kötött, 1801. október 10-én már titkos szerződésre is lépett vele, amelyben kölcsönösen kötelezték magukat, hogy a cár a francia emigránsokat, Napoleon pedig a lengyel elégtelenekeket eltávolítja országaikból.² Csak Angliával maradt fenn Franciaország ellentéte még amiens-i békekötésük után is. Anglia nem szolgáltatva ki Máltát, mint az a szerződés értelmében kötelessége lett volna, sőt politikai követelésekkel lépett föl.

A sorsdöntő ellentét Napoleon és Anglia közt csúcspontját érte el. Ha ezt Európa udvaraiban látták is, azt, hogy ez az egész kontinensre milyen mély megrázkódtatást fog hozni, nem sejtették. Akkor még csak kevesen tudhattak Napoleon nagyra-

Russland getrennt war, von der Pforte nichts zu fürchten hatte, gegen Preussen gleichfalls nicht concentrât« Macht durch Grenzfestungen der ersten Classe gedeckt war, Frankreich von der eigentlichen österreichischen Monarchie auf beiden Seiten gegen 100 Meilen getrennt und die Neutralität der Schweiz als ein heiliges Palladium respectirt war; so lange man sich nur nach jahrelangen ausserordentlichen Unglücksfällen oino französische Armee an die Grenzen der Monarchie denken konnte“. Ezzel szemben az új helyzetről így írt: „Aber seitdem die Scheidewand zwischen Österreich und Russland eiugestürzt, die Grenze gegen Preussen in einer langen wehrlosen neuen Linie ausgedehnt ist und Frankreichs Heer in 24 Stunden in Tyrol und der Terra firma campiren können, seitdem müssen alle ökonomischen Rücksichten gegen das Bedürfniss der äusseren Sicherheit bei der Dislocation der Truppen schweigen.“ *Erzh. Carls ausgewählte Schriften*, VI. 9. 1. V ö. Cristo: *Erzh. Carl von Österreich*, II. 264. 1.

¹ Serge Tatistcheff: *Alexander Ier et Napoléon d'après leur correspondance inédite*. 1801—1812. (Paris, 1891.) 5. 1. Sándor cár nevelőjének, Laharpe-nak hatását látja Sándor cár barátságos érzelmeiben.

látó terveiről, hogy már amikor a császárság gondolata l'ol merült, úgy nyilatkozott: Európában csak akkor lesz béke, ha egy úrnak, „valami császárnak“ hatalma alá kerül, akinek az egyes országok királyai csupán „tisztviselei“, vagy hogy röviddel koronázása után Boulogneban katonáinak „európai császárságról“ beszélt, amelyben tábornokai lesznek az egyes országok hűbéres fejedelmei. A boulognei készülődés nem egyedül Anglia megfélemlítésére történt, az átkelés nehézségeivel maga Napóleon is tiszttában volt, de látta azt, hogy Anglia a kontinensen föl akarja idézni a harcot és ezért ott készenlétben tartotta seregét, hogy ne lephessék meg.¹¹

Az első, akit Napóleon kihívó modorával elidegenített magától, Sándor cár volt. 1802-ben Franciaországban azl a vádat emelték az orosz követ, Markov ellen, hogy a francia kormány ellen röpiratokat íratott. Ebből támadtak az első félreértések a két uralkodó közt.⁴ 1808 elején már a cár úgy gondolkozott az első konzulról, hogy zsarnok és önző;⁵ a teljes elhidegülés azonban csak akkor következett be, amikor 1803 júniusában Napóleon megszállta Hannovert, amelynek nagyhercege az angol király volt, valamint a nápolyi királyság kikötőit.⁶ Markov ügye nyílt összetűzésig fajult el. Napóleon követelte visszahívását, de Sándor cár pártját fogta. Ettől kezdve a cár már az angolokhoz húzódott, amit el is árult azzal az ajánlatával, hogy Napóleonnak közvetítőül ajánlkozott. Ennek az ajánlatnak az elutasítása után⁷ csak az enghieni herceg kivégzésére (1804 márc.) volt szükség, hogy Sándor cár hátat fordítson szövetségésének. A pétervári udvar gyászt öltött és megszakította Franciaországgal a diplomáciai viszonyt.“ így hajtotta Napóleon egymás karjaiba Oroszországot és Angliát.

A cár egyik bizalmas tanácsadója, Czartoryski herceg, emlékiratot dolgozott ki Európa megbékítéséről és Angliával

³ Hogy ez mennyire komoly terv volt, v. ü. Gr. York von Wartenburg: *Napóleon als Felettien*. (Berlin, 1909.) I. 182. l.; Fonní irr: I. *Napóleon életrajza*. II. 15. és 70—74. l.

⁴ Tatistchoff id. m. 24—25 l.

⁵ U. ott, 43. l.

⁶ U. ott, 53. l.

⁷ U. ott, 56—68. l.

⁸ U. ott. 70. l.

szövetséget ajánlott. Föl akarta rázni közömbösségéből Poroszországot és Ausztriát is, hogy Nápolyt az erőszak ellen megsegítsék.⁹ Megindult tehát a harmadik koalíció alakulása, amelybe azonban egyelőre még csak Svédországot sikerült bevonni. Poroszország megnyerésére kevés kilátás volt, az orosz diplomácia tehát egész erejét Pécsben vetette latba.

Napoléon újabb politikájában különben is volt egy pont, amely Ausztriát fölötte ingerelte: az olasz királyság fölállításának terve, amelyet már 1804 elején az osztrák államférfiak tudomására hozott s amely a lombard vaskoronával való megkoronázása óta, 1805 május 26-án fenyegető jelleget öltött. Pécsben, ha nem is a tárgyi, de a személyi alapok megvoltak arra, hogy az angol-orosz nyomás eredményt érjen el. A nápolyi királyné, Mária Karolina, Ferenc császár nagynénje és akkori feleségének, Mária Teréziának édesanyja volt. Erélyes, tevékeny asszony, oki írásban és szóval mindig kész volt síkraszállani, hogy akarátát valóra váltsa.¹⁰ Házassága alkalmával kikötötték, hogy ha fiúnak ad életet, szavazati joggal tagja lesz az államtanácsnak. Férje mellett, aki egészen elmerült a vadászatban és a mulatozásba, az ő akarata érvényesült.¹¹ Azóta, hogy a franciabarát Tarucci minisztert megbuktatta, Nápoly angol befolyás alá került s a Napoleonellenes politikának a királyné lett egyik legfáradhatatlanabb bajnoka.¹² 1796-bon ugyan Franciaország hadisarc fizetésére kényszerítette, de Campoformióban az ő követe közvetített és 1796-ban Nápoly titokban már megint szövetkezett Béccsel. Onnan Mackót küldték Mária Karolinához, aki még az év novemberében megrohanta Rómát, hogy a franciákat a szent városból elűzze. Ez a vállalkozás kudarcba fűlt. Nápolyban is

¹¹U. ott, 79. 1.

¹⁰ Ch. Auriol: *La France, l'Angleterre et Naples de 1803 à 1806*. Paris, 1904—5, I. 7. 1. bámulattal ír energiájáról, de kifogásolja „la violence et l'instabilité de son caractère, les écarts de sa conduite“. Thugut tapintatlanságot, kíváncsiságot és fecsegést vet szemére. Vivenot: *Briefve Thuguts*, I. 235. és II. 218. 1. — V. ö. még Frh. v. Helfert: *Königin Karolina von Neapel und Sicilien im Kampfe gegen die französische Weltherrschaft*. 1790—1814. (Wien, 1878); u. 6: *Zeugenverhör über Maria Karolina v. österreich ans der Zeit der grossen französischen Revolution* (1768—1790). (Wien, 1879.); Bonnofons: *Marie Caroline reine des Deux-Sirilles*, 1768—1814. (Paris, 1905.)

¹¹ Bonnofons id. mű, 2—3. 1., Helfert: *Zeugenverhör*, 39—42. 1.

¹² Bonnofons id. mű, 5. 1., Helfert: *Zeugenverhör*, 31—47. 1.

lazzaroni-lázadás tört ki, a királyi családnak menekülni kellett s a forrongást csak a Nelson hozta segítséggel lehetett elnyomni. Marengo után természetesen Nápoly is kénytelen volt békét kötni, 1801 február 18-án Folignóban területét is megcsonkították.¹³ Mindez azonban nem változtatta meg Mária Karolina gondolkodását. Napóleon nagyon jól tudta is, mit várhat a királynétól és 1805 elején levélben fenyegette meg, ha háborút idézne föl, családjával együtt mint földönfutó, koldulva fog menedéket keresni.¹⁴ A bécsi államférfiak nem szerették Mária Karolina nagy politikai tevékenységét. Amikor 1801-ben veje meglátogatására Bécsbe érkezett, iparkodtak őt a császári párttól távoltartani, de a királyné több mint egyévi ott idézése¹¹ nem volt hatás nélkül az udvarra.

Az orosz udvar első kísérletei Bécsben nem találtak meghallgatásra. Gróf Cobenzl Lajos kancellár akkor még nem igen mert szakításra gondolni Franciaországgal, de a cárt sem merte elutasítani. Érzelmek inkább ez utóbbihoz vonzották, tehát folytatta a megbeszéléseket az Oroszország részéről felvetett tervről.¹⁶

A tárgyalások során az oroszok terveiket egy emlékiratban fejtették ki. Ezt a császár véleményezésre kiadta Károly főhercegnek is, aki igen erélyesen foglalt, állást a háború és az orosz szövetség ellen. Nyíltan kifejtette, hogy a hadüzenetre „ez a legalkalmatlanabb időpont, amidőn Franciaország fizikai ereje a végsőkéig meg van feszítve, Ausztria fegyverfogható népessége ellenben kimerült, határai védtelenek, pénzügye meg van bénítva,

¹³ Helfert: *Königin Karolina*, 13—53. 1.

¹⁴ Auriol id. mű, 11. 128—131. 1. — V. ö. Helfert: *Königin Karolina*, 142—144. 1.

¹⁵ Amikor 1800. évi augusztus hó 18-án Schönbrunnba érkezett, a császári pár Badenbe költözött. Helfert: *Königin Karolina*, 47. 1., 1802. évi június 22-én pedig ő maga így panaszkodott Gáliénak: »Je vais aujourd'hui a Presbourg, l'Empereur et l'Impératrice y étant depuis quaranté jours et ne pensant meme pas a revenir voir une more qui dans peu s'éloignora pour la vie. Les illusions, qui chez moi sont toutes détruites, font quo je n'ai plue aucune attache a la vie.« M. H. Weil—C. di Somma Circello: *Correspondance inédite de Marie-Carolin' reive de Xaples et de Sicile avec le marquis de Gallo*. (Paris, 1911.) II. 319.1.

¹⁸ Wertheimer Ede: *Ausztria és Magyarország a X I X . század első tizedében*. (Budapest, 1890.) I. 245—247. 1.

hitele pedig úgyszólván teljesen tönkretéve¹⁷. Figyelmeztette Ferencet az angol és orosz szövetség gyengéire, hogy Anglia a kontinensen nem tud számbavehető segítséget adni, hogy Oroszország nem lehet idejére a harctéren, úgyhogy a döntő összecsapásnál Ausztria magára volna hagyva és, még ha 100—150 ezer embert kapna is, az egyesült haderő még mindig elmaradna a francia mögött.¹⁸ Nem bízott, Oroszország állhatatosságában sem, vajjon egy esztendőn belül nem merül-e föl valamely véleményeltérés, amelyre szövetségesét ismét egyedül hagyja a küzdelemben. Nem tartotta megfelelőnek azt sem, amit Oroszország segítségben ígért, de a politikai célkitűzésben sem látott olyat, amiért a monarchiának érdemes volna véreznie. Utalt a kimerült kincstárra, a bajokra, amelyek még győzelem esetén is a népet, sújtánák, és arra, hogy ebben az esetben Porosz- és Oroszország helyzete olyan módon változhatnék meg, amely Ausztriára csak kellemetlen volna.

Másnap még egy pótfelterjesztésben szállt vitába azzal a tétellel, hogy Franciaországgal lehetetlen a békét fenntartani, és ellenkezőleg azt fejtegette, hogy sohasem volt a helyzet olyan alkalmas a közeledésre Franciaországhoz, mint éppen akkor. Az orosz háborús tervre utalva, így végezte iratát: „Minden katonai vélemény szerint ez a háború Ausztriára felette kedvezőtlenül végződne. Közvetlen következményei lennének: elerőtlenedés, szétzúllás, sőt talán a monarchia földarabolása; közvetett, de nagy eredménye: Oroszország szörnyű túlsúlya és Ausztria függése ettől az óhitű monarchiától.”¹⁹

Hat hét múlva újabb felterjesztésekben fejtette ki álláspontját, nézeteit az európai helyzetről és a monarchia teljes készül ellenségéről,²⁰ sőt ezután egy külön emlékiratban már egyenesen a francia szövetségért szállt, síkra. Rámutatott, hogy Anglia-, Orosz- és Poroszország érdekei egyenesen ellentétesek

¹⁵ Károly főherceg 1804. évi március 3-i felterjesztése. *Ausgewählte Schriften*. V. 611. 1., az itt idézett hely a 639. lapon.

¹⁶ Franciaország erejét 180 ²/₃ zászlóaljjal tartotta erősebbnek a monarchiáénál, a háború kitörésének pillanatában is 159 zászlóaljjal. *Ausgewählte Schriften*. V. 617. 1.

¹⁷ 1804. in arc. 4. *Ausgewählte Schriften*. V. 663—666. 1.

¹⁸ 1804. ápr. 12. U. ott VI. 3—22. 1.

a monarchiáéval, míg a francia szövetség mind a két érdekelt államra előnnyel járna. De ezt a szövetséget is békésnek óhajtotta, azzal a kikötéssel, hogy francia-orosz háború esetére Ausztria semleges maradjon.²¹

Napóleon éppen akkor készült felvenni a császári címet és ennek elismerését kívánta Ferenc császártól is. Ezt az ügyet Bécsben nagyon ügyetlenül kezelték. Károly főherceg ugyan 1804. június 1-én külön előterjesztésben rámutatott arra, hogy éppen ez volna az alkalmas időpont, amikor Napóleon bizalm; t-lanságát meg lehetne szüntetni, követelte tehát, hogy Ferenc azonnal és feltétlenül ismerje el őt császárnak, mielőtt még ebben az ügyben esetleg Oroszország részéről kellemetlen beavatkozás történék,²² de megint nem hallgatták meg. Végül mégis csak elismerték az új császárt, de a tárgyalások elnyújtásával olyan légkört teremtettek, amelyben az impetuózus Napóleon fenyegetésekre ragadtatta magát.²³

Ilyen körülmények közt az orosz tárgyalások kedvezően alakultak. Az udvarban mind élesebben lépett föl egy csoport, amely Ferenc testvérei ellen fordult. Ennek tagjai kárhoztatták, hogy a főhercegek közhivatalokat viselnek, s a közéleti szereplés teréről vissza akarták őket szorítani. Elsősorban Károly főherceg ellen fordultak, akinek kezében volt a hadsereg, aki az egész kormányzat megreformálását igen erélyesen követelte és a külpolitikáról is elmondta kritikáját, de mellette a nádor és János főherceg hatalmát is meg akarták törni. Ez a csoport nem sokat törődött a belügyekkel, a hadszervezet és az államhitelek kérdései kevésbé érdekelték, de annál szenvedélyesebben foglalkozott a külpolitikával. Ebben az alakulatban nagy szerepei játszottak idősebb tábornokok, akik nem tudtak belenyugodni Károly főherceg reformjaiba és a haditanács átszervezésébe. Élükön Kolowrat János tábornagy állott, aki az átszervezés óta nem közvetlenül a császárnak referálta a haditanács ügyeit.²⁴ Veszedelmesebb volt, hogy a miniszterek is ehhez a csoporthoz tartoztak. Közülök Ferenc, császár egykori nevelője és bizalmas

²¹ 1804. ápr. 23. U. ott VI. 23—20. 1.

²² 1804. jún. 1. *Ausgewählte Schriften*. V. 27—30. 1.

²³ Wertheimer id. mű, I. 228. 1.

²⁴ Cristo id. mű, II. 284. 1.

kabinetminisztere, gróf Colloredo, ámbár fia Károly főherceg szárnysegéde cs rajongó híve volt, sohse tudta leküzdeni ellen-szenvét a főherceggel szemben.²⁰ A pénzügyminisztert, gróf Zichy Károlyt bántotta, hogy tehetetlenségét Károly főherceg nyíltan támadta.²⁰ Az államtanácsosok közül Collenbach és Stahl tartoztak ehhez a csoporthoz, amelynek nagy támasza volt gróf Lamborti Kain illő, a császár szárnysegéde is. Legfőbb orejük azonban maga a császárné volt, Mária Terézia, Mária Karolina királyné lánya, aki egyezzer, 1797-ben már részes volt Károly főherceg eltávolításában.²⁷ Mindazok tehát, akik a királyt közvetlenül környezték, akik gondolkodására a legmélyebb hatással voltak, ennek a csoportnak törekvéseit szolgálták.

Gróf Cobenzl Lajos kancellár is a főherceg ellen fordult, őt. Napoleon többször személyesen megalázta, amit nem tudott elfelejteni.²⁸ Mint volt pétervári követ, sokra becslte az orosz birodalom erejét. Engedett tehát ellenszenvének és amikor a türelmetlen Sándor cár már meg akarta szakítani a tárgyalásokat, 1804. november 6-án egyezséget kötött vele.²⁹ Oroszország ezzel döntő sikert ért el. Egész akciójában igen ügyesen tolta előtérbe Nápoly megsegítését, mint olyan érvet, amely kedves volt o császárnének és Ferenc udvaroncainak is jó eszközül szolgált intrikáikban a gyenge ítéletit, habozó fejedelemmel szemben.

Ferenc császár még akkor is, amikor ehhez az egyezséghez hozzájárult, azt hangoztatta, hogy „minden ürügyet és okot el kell kerülni, amely minket háborúba keverhetne, mert eltekintve a legvégső szükségétől, arra képtelenek vagyunk.”³⁰ Pedig a november 6-i egyezséggel el volt vetve a kocka. Cobenzl nem

³⁵ U. ott 11. 288. 1. Schwarzenberg herceg, aki ebből az alkalomból Károly főherceg akarata ellen került a haditanács alelnöki székébe, írta: „Das ganz« Ministerium wünschte den Krieg, die Staatskanzlei (Cobenzl), weil sie in ihrer Geistesarmut keinen Ausweg mehr kannte; die Finanzen (Zichy), weil sie es bequemer fanden, auf einen Deus ex machina zu hoffen, und die Hofkanzlei, Weil ihr Chef (Colloredo) dadurch hoffte und dachte, dem Monarchen gefällig zu sein.“ U. o. II. 295. 1.

³⁶ U. o. II. 273. 1.

³⁷ U. ott I. 431—434. 1.

³⁸ Wertheimer id. mű, I. 258. 1.

³⁹ U. ott I. 253-255. 1

⁴⁰ Criste id. mű, II. 293. 1.

is merte erről a fordulatról értesíteni Károly főherceget; csak egy hónap múlva tett neki róla említést.³¹

A háborús minisztérium és a békés hadügyminiszter közt ez után a fordulat után kitört az elkeseredett küzdelem. A főherceg újra kifejtette, hogy számbelileg a monarchia még az orosz segítséggel is milyen hátrányban van. Rámutatott, hogy a megígért 115.000 oroszból tulajdonképpen csak 90.000 fog Ausztriában rendelkezésre állani, és hangsúlyozta, hogy a monarchiának félesztendőre van szüksége a mozgósításra, holott a francia sereg máris harcra készen áll.³² Cobenzléknek tehát be kellett látniok, hogy a főherceggel nem boldogulnak, s hogy az ő előterjesztései csak hátráltatják Ferenc határozott állásfoglalását. Kijátszották tehát ellene Mack altábornagyot.

Mack már 1803 óta volt a háborús párt reménysége. Ennek a szerencsétlen hadvezérnek két nem éppen katonai jellemvonása kedvezett: csapongó fantáziája és csodálatos előadó- és rábeszélő-képessége. A rábeszélés embere volt. Felbuzdulásai mögött kevés volt a megfontolás, inkább az érzelmek jutottak szóhoz. A tényeket mindig úgy színezte, amint terveinek megfelelt. Nem a higgadt mérlegelés és a felelősségérzet irányította tehát. Feltevéseit valóságnak tekintette és hallgatóit előadásának hevével ragadta magával.³³ Pedig az 1798-i szerencsétlen római kaland életének nagy tehertétele volt. Azóta szolgálaton kívül élt, de mindig próbálkozott, hogy reaktiváltassa magát. Mária Karolina királyné, aki nápolyi szereplése óta nagyon rossz véleménnyel volt róla, amikor az altábornagy 1803-ban Bécsben megint, feltűnt, már azt hallotta, hogy a hadsereg felügyelője lesz, és kétségbeesve kiáltott fel: „az államok nem kerülhetik el vesztüket”.³⁴

³¹ U. ott II. 294. 1.

³² 1805. jan. 22. *Ausgewählte Schriften*, VI. 33—50. 1.

³³ Wertheimer id. mű, I. 273. 1.; M. Angeli: *Ulm und Austerlitz*. (Streffleur, 1877. IV.) 499. 1. »... Zür Manie gewordener Zug... die Thatsachen und Koramention Ereignisse noch der eigenen Phantasie zu gruppieren und diese oft schwer zu motivierenden, wlbst auoli ganz unrichtigen Suppositionen zum Ausgangspunkte seines militärischen Callculs zu martien...« U. ott 435. 1.

³⁴ «Le générale Mack est un des premiere employés á Vionne et deviendra inspecteur général de l'armée de l'Empereur. Quo de réflexions á faire! Mais c'est lo torrent, le inalheirr, et les Etats ne peuvent éviter leur perte...» Weil—Sommá Ciroello: *Corresp. inidile de Marie-Caroline reine de Naples et de Sicile arec le marquis de Gallo*. II. 394. 1.

Mackot akkor Gentz karolta föl, Napóleonnak ez a kérlelhetetlen ellensége, aki azonban nem kevésbé gyűlölte Károly főherceget sem.³⁵ Nagy lelkesedéssel beszélt mindenfelé Mack kiváló tehetségéről, akiről Napoleon úgy nyilatkozott, hogy „a legközepeszerűbb emberek egyike, kivel valaha találkoztam. Csupa önhietség és hiúság, amiért is mindenre képesnek tartja magát. Kívánatos volna, hogy egyezer valamelyik jó tábornokunk ellen küldjék, akkor szép dolgokat érne meg. Elbizakodott és semmi egyéb, egyike a legtehetetlenebb embereknek, amihez járul, hogy balszerencséje van“.³⁶

Macknak nem is sikerült semmit sem elérnie, mígnem a háborús párt benne fedezte föl azt a férfiút, akivel Károly főherceg hatalmát megtörheti. Ez a párt hozzáfűzött várakozásában nem is csalatkozott. Mack egy csapásra megnyerte a habozó Ferencet. Az ő beállításában minden rózsás színben tűnt föl. A számarány is, a hadsereg felkészültsége is, amelyről, minthogy évek óta nem volt alkalmazásban, aligha lehetett képe; a pénzügyek sem aggasztották, sőt külpolitikailag is vérmes reményeket táplált. A hadsereg mozgósítását két hónap alatt vállalta, Ő akart támadni és bízott az elnyomott népek csatlakozásában és katonailag is jelentős segítségében.³⁷

Károly főhercegnek nem sikerült meggyőznie az uralkodót, hogy Mack légvárakat épít. A császár már januárban azt követelte tőle, hogy a haditanács szervezetét változtassa meg. Márciusra ez vissza is nyerte régi alakját; a főherceg hatalma megszűnt fölötte. Az elnöki és alelnöki székek betöltésénél is

³⁵ *Schritten von Gentz*. Herausgegeben von G. Schlesier. (Mannheim, 1838—40.) IV. 59—60. 1. Persze Ulm után Gentz is egészen másképp ír róla: «Ich kannte Mack und ich kannte die, welche ihn verschriehen und gebraucht hatten. Ein schwacher, weinerlicher, fast niederträchtiger Charakter, eine Seele ohne wahre Energie, ein Kopf voll schiefer und halber Gedanken, durch alte revolutionäre Tendenzen vollends von allen Seiten verzerrt und verschraubt; das war der Mann; als Soldat durchaus nur für den zweiten Rang geboren; in diesem leicht der Erste unter den jetzt Lebenden.» C. Th. Perthes: *Politische Zustände und Personen in Deutschland zur Zeit der französischen Herrschaft*. (Gotha, 1869.) II. 296. 1.

³⁶ Bourienne: *Memoires*, III. 275. 1.

³⁷ Ezeket egy *Freimüthige Gedanken* című emlékiratban fejtette ki. 1805 elején ehhez részletes fejtegetések is csatlakoztak, amelyek ki vannak adva: Erz. Carls *Ausgewählte Schriften*. VI. 60—64. és 68—75. lapján.

mellőzték Károly főherceg jelöltjeit. Áprilisban pedig már azt kívánta Ferenc, hogy Károly mint miniszter alkalmazza Mackót. Ez ollen is hiábavaló volt a küzdelem; április 22-én Mack lett a vezérkar főnöke.³⁸

Mack abban a reményben ringatta a bécsi kormányköröket, hogy Napoleon előtt el lehet titkolni a hadikészülődéseket, hogy a francia császár csak altkor fog a helyzet tudatára ébredni, amikor Párizsba elér a hír, hogy az orosz segítőhadak átlépték Oroszország határát. Úgy számított, hogy ez öt nap alatt étel Franciaországba és megnyugtatta a kormányt, hogy 55 nappal később az osztrák sereg teljesen felkészülve megkezdí a támadást.³⁹

A bécsi francia követséget sikerült is ámítgatni, de Napoleon gyanúval nézte a sűrű érintkezést az oroszokkal.⁴⁰ Cobenzl pedig, hogy az oroszokat megnyugtassa, már 1804 decemberében elhatározta, hogy Itáliába csapatokat szállít. Utánozta azt a fogást, amelyet Mária Terézia korában alkalmaztak, amikor Lengyelország első felosztására tették meg az előkészületeket.⁴¹ Egészségügyi ürügyek alatt az olasz tartományokban kordont állítottak föl.⁴² Napoleon erre a hírre mindjárt ellenkordonnal fenyeget ödzött és március 18-án, éppen akkor, amikor Károly főhercegtől a hatalmat elvették, itáliai igényeinek dokumentálására fejére tette a lombard vaskoronát.

Mindebből beláthatták volna Bécsben, hogy Napoleon előtt nem lehet a készülődéseket titokban tartani. Rochefoucauld francia követtel 1805 májusában, amikor Bécsben hirtelen háborús hírek terjedtek a közönség körében és ezek makacsul tartották magukat, élesebb összekoccanás is támadt. La Rochefoucauld akkor indítatva érezte magát arra, hogy magyarázatot kérjen.⁴³

³⁸ Criste id. mű, II. 299—308. 1.

³⁹ Angeli: *Ulm und Austerlitz*. (Strefflour, 1877.) IV. 426. 1.

⁴⁰ Wertheimer id. mti I. 280—301. 1.

⁴¹ Divéky Adorján: *A Lengyelországnak elzalogosított XVI szepesi sáros risszacsatolása 1770-ben*. (Budapest, 1929.) 21—32. 1.

⁴² Károly főherceg 1805. január 5-én ez ellen is felemelte szavát, rámutatva, hogy ez a rendszabály arra a feltevésre fogja vezetni, hogy a monarchia tavaszra fel lesz készülve a háborúra. Erz. Carls *Auspeivählte Schriften*. VI. 31. 1.

⁴³ Wortheimer id. mű. I. 290—291. 1.

József nádor csak ekkor értesült a fenyegető veszedelemről. Május közepén ugyanis Bécsbe ment, ahonnan valószínűleg az e tárgyban folyó megbeszélések miatt csak június elején tért vissza.⁴⁴ Ő is a leghatározottabban elítélte a könnyelmű kockáztatást. Felelőssége tudatában, abban a meggyőződésben, hogy ez mindenkinek, aki hivatalánál fogva áttekintheti az ország helyzetét és megítélheti, hogy egy új háború milyen következményekkel járhat, legszentebb kötelessége,⁴⁵ figyelmeztette az uralkodót, hogy milyen veszedelemmel járhatnak az elrendelt háborús intézkedések és hogy Napóleont nem lehet diktált feltételek elfogadására kényszeríteni. A császár azonban azt válaszolta, hogy a foganatosított rendszabályok éppen arra valók, hogy a háborút elkerülve, méltányos feltételek elfogadására bírják Napóleont.⁴⁶

Ferencnek ez a kijelentése is bizonyítja, mennyire nem volt tisztában a helyzettel. Szövetségesei: Oroszország és Anglia már április 11-én megegyeztek abban, hogy Napóleontól követelni fogják, hogy haderejét Hollandiából, Svájcból, Itáliából és Németország északi részeiből vonja ki. Ezt akkor Bécsben már tudták és meg is jegyezték, hogy a megállapított föltételek, amelyekhez Napoleon csak leerve járulhat hozzá, lényegesen eltérnek a novemberi megállapodásoktól. Hiszen a májusban megindult kapkodást és a háborús hírek terjedését is ennek a fordulatnak kell tulajdonítanunk.⁴⁷

A nádor tehát látva, hogy a kormánykörök miként viszik bele a monarchiát a háborúba, még minekelőtte Bécset elhagyta

⁴⁴ Május 5-én írta a császárnak, hogy 11 én indul Bécsbe, visszatérte után, június 4-én írta első levelét. Bécsi áll. lt., Sammelbände, 265.

⁴⁵ „Diese Empfindung musste noch weit stärker bei jenen erwachen, welchen ihre Lange, das Amt, was sie bekleideten, die Mittel schaffte, das Innere der Monarchie zu durchblicken und daher zu beurtheilen, welche die Folgen des Ausbruchs und der Fortdauer neuer Feindseligkeiten seyn mussten... sieh zu den heiligsten ihrer Amtspflichten jener, E. M. bey Zeiten auf die Laage des Staates, auf die Massregeln, welche zu dessen fernerer Erhaltung zu ergreifen wären, aufmerksam zu machen, gesellte.“ A nádor 1805. naplója. *Iratok*, II. 284. 1.

⁴⁶ *Iratok*, II. 285. 1.

⁴⁷ Az április 11-i egyezségről gróf Stadion pétervári követ május 5-én értesítette kormányát. Wertheimer id. mű, I. 303—304. 1., Criste id. mű, II. 309. 1.

volna, május 29-én felterjesztéssel fordult a királyhoz, amelyben javaslatot tett azokról az intézkedésekről, amelyeket ebben a veszedelemben szükségesnek tartott: a nemesi fölkelésről, az országgyűlés összehívásáról, újoncozásról stb. Ez azonban — úgy látszik — el sem jutott Ferenc kezeihez és soha elintéztést nem nyert.⁴⁸ Visszatérve is levelekben és fölterjesztésekben iparkodott császári bátyjára hatni, hogy az a szakítást Napóleonnal elkerülje. Károly főherceg fejtegetéseiben a katonai és a külpolitikai szempontok állottak előtérben. A nádor hatáskörének megfelelően a belső, különösen a gazdasági helyzet kedvezőtlen-ségét fedte föl.

Mindjárt első, ismét Budáról kelt levelében beszámolt róla, hogy az oda is eljutott háborús hírek mennyire megrontották a közhangulatot, hogy a katonák szöknek, az árak rohamosan emelkednek, hogy uzsora kap lábra és éhínségtől tartanak.⁴⁹ Az 1804-i termés tényleg csak az ország déli vidékein volt jó.⁵⁰ Magyarországon ugyan nem volt baj, de Csehországban az inség nagy zavarokat okozott, ami Ausztriában is éreztette hatását, 1805 nyarán tumultusok és összeütközések is voltak.⁵¹ A nádor tehát az inség és a drágaság leküzdésére erélyes rendszabályokat sürgetett, többek közt a kincstári gabonavásárlások korlátozását és bizonyos tartalékok visszatartását Magyarországon.⁵² A császár bizalmasai azonban ezzel szemben azt hangoztatták, hogy a nádor aggodalmai indokolatlanok. Stahl és Baldacci állam tanácsosok azzal hozakodtak elő, hogy amikor a gabonakivitel Magyarországról el akarták tiltani, éppen a nádor ellenzte azt.⁵³ Gróf Zichy Károly kamaraelnök pedig számszerű adatokkal bizonyította, hogy Magyarországon nem lesz baj, de viszont a kincstári vásárlásokat még mindig elégteleneknek tartotta.⁵⁴ Hivatalos fölterjesztésekben, amelyek mások bíráló véle-

⁴⁸ A május 29-i fölterjesztésre nézve v. ö. *Iratok*, II. 284—285. és 127. l.

⁴⁹ *Iratok*, II. 110. és 112. l.

⁵⁰ *Iratok*, II. 113—114. l.

⁵¹ *Criste id. mű.* II. 315. l.

⁵² V. ö. június 14. és augusztus 10. fölterjesztéseit. *Iratok*, II. 113—123. l. és 129—130. l.

⁵³ *Iratok*, II. 123. l. A nádornak a gabonakivitel korlátozása elleni fölterjesztése 1805. január 20-áról. *Iratok*, II. 9—20. l.

⁵⁴ *Iratok*, II. 130—131. l.

ményével jutottak a császár elé, nagyrészt gazdasági kérdések leplébe burkolva, a nádor érveinek nem volt kellő átütő erejük. A távolból semmi reménye sem lehetett, hogy meghallgattassék.

Azok után a szerencsétlen lépések után, amelyeket a bécsi kormány tett, a visszavonulás ugyanazon férfiak részéről már nem volt remélhető. Ha Oroszország áprilisi megegyezése Angliával Bécsben nagy elkedvetlenedést, is keltett, a miniszterek Sándor cár nyomására mégis csak rávették Ferencet, hogy járuljon hozzá feltételeikhez. Ámbár Poroszország is határozottan visszautasította csatlakozását a szövetséghez, július elején mégis tárgyalások indultak a császárvárosban Winzingerode orosz tábornokkal, amelyek július 16-ikára létrehozták a katonai megegyezést. Ez a megegyezés nagyon különös volt, Winzingerode a segédcapatoknak mind számát, mind indulási idejét és az együttműködés módját illetőleg csak reményét fejezte ki, hogy urának nem lesz kifogása a megállapított kívánságokkal szemben.⁵⁵ Július 23-án Laxenburgban már a hadi tervről tanácskoztak.⁵⁶

A nádor akkor éppen Máramarosba utazott.⁵⁷ Ott érte őt utóli Ferenc császár július 26-án kelt levele, amelyben szigorú titoktartás alatt értesítette az új fordulatról. A terv az volt, hogy az első orosz segítőereg augusztus 16-án lépi át az osztrák határt Brodinál, ennek megfelelően augusztus 25-én akarták megtenni az intézkedéseket a hadsereg mozgósítására Ferenc országaiban. A nádort a császár arra utasította, hogy szigorúan kerülve a feltűnést, készítsen elő mindent erre az időpontra.⁵⁸ Egyelőre szekeresek toborzásáról, lovak vásárlásáról s a már 1802-ben háború esetére megszavazott 12.000 ember állításának előkészületeiről volt szó. A titkolódzást Mack rögzisméje írta elő.⁵⁹

Titokban persze sorozni nem lehetett s a mezei munka idején a szekeresek toborzása és a lóvásárlás nem kecsegtettek semmi eredménnyel, ha nem volt mögötte olyan intézkedés,

⁵⁵ Wertheimer id. mű, If. 302—314. 1.

⁵⁶ U. ott, II. 341. 1.

⁵⁷ Útinaplója az alsúti fhr. lt.-ban.

⁵⁸ Bécsi áll. It. Kaiser Franz Akten fasc. 218.

⁵⁹ *Iratok*, II. 125—129. 1., 1805. napló u. ott, II. 287. 1.

amely nagyobb nyomatékot adott volna az ügynek.⁶⁰ A nádor tehát főleg az újonnan sorozandók átvételére és kiképzésére szükségéé tisztekről és a bevonulók főszereléséről akart gondoskodni. Épp e részben azonban a legkellemetlenebb meglepetések érték. Kitűnt, hogy a 12.000 újonc átvételéhez elegendő tiszti és altiszti személyzet nem áll rendelkezésre. Alvinczy tábornagy, Magyarország katonai főparancsnoka, a nádor fölszólítására a katonai raktárakat is megvizsgálta és lesújtó eredményekről számolt be. Az újoncok és az inszurrekció behívásával 48.000 ember főszereléséről kellett gondoskodni. A főparancsnokság már azon a ponton megakadt, hogy nem tudta, milyen csapatokhoz akarja a hadvezetőség a 12.000 újoncot besorozni, tehát nem tudta megállapítani, hogy milyen fegyverekre lesz szüksége.⁶¹ Megállapította azonban azt, hogy főszerelés és használható puska csak körülbelül 5000 ember részére áll rendelkezésre.⁶² A nádor augusztus 25-ére rendelte el a sorozás kezdetét, de a magyarországi főparancsnokság ennek elhalasztását kérte október 1-re, mert főszerelés és kiképző személyzet híján nem tudott mit kezdeni a bevonulókkal.⁶³

A másik föladat, amit a nádornak meg kellett volna oldania: az országgyűlés egybehívása volt. Ebben a tárgyban már május eleje óta több fölterjesztést intézett a királyhoz, de Ferenc még egyiket sem intézte el.⁶⁴ Nem kapott választ a nádor az újoncozási kérdésekben sem. Az adminisztráció valósággal megakadt. A háború kitörése esetére szükséges volt, hogy mindenki a helyén legyen. A nádor sürgette az üres főispáni székek betöltését, de ebben 6em történt semmi. A helytartótanácsnak többszáz fölterjesztése feküdt a kancelláriában és a királynál elintézetlenül. Ez a hivatalokban torlódást és elkedvetlenedést okozott.⁶⁵ Jellemző a viszonyokra, hogy amikor a főparancsnokság augusztus 31-én azzal az előterjesztéssel élt, hogy a sorozás

⁶⁰ V. ö. augusztus 2. és 18-i fölterjesztéseit. *Iratok*, II. 125—129. és 137—140. 1., továbbá az 1805. naplót, u. ott II. 286. 1.

⁶¹ *Iratok*, II. 137—140. és 286-287. 1.

⁶² *Iratok*, II. 140. 1.

⁶³ *Iratok*, II. 127. 1. Az októberi halasztás: bécsi áll. lt. St. R. 4343—1805. ez.

⁶⁴ A május 4. fölterjesztés *Iratok*, II. 58—62. 1.

⁶⁵ *Iratok*, II. 134—137. 1.

csak október 1-én induljon meg, ezt az iratot Ferenc csak éppen október 1-én intézte el, megütközését fejezve ki a halasztáson. A kancellária erre már október 4-ikén jelentette, hogy ez azért történt, mert nincs ruházat: de a király ezt az újabb fölterjesztést csak 1806 január 3-án, tehát már a háború után vette tudomásul, egy további jelentést ugyanebben az ügyben pedig csak május 9-ikén.⁶⁶

A nádor tehát augusztus 15-én keserű hangú magánlevelében panaszolta el ezeket a bajokat. „Ha ezen az állapoton — írta — sürgősen nem segítenek, akkor ez a monarchia erőit (mert Felséged meg lehet győződve, hogy ez nemcsak Magyarországon van így) meg fogja bénítani és ezzel egyben meg fogja nehezíteni azt a lehetőséget, hogy az állam teljes romlásától megmentessék.”⁶⁷ Akkor végre Ferenc a magyar ügyek megbeszélésére Bécsbe hívta a nádort, aki mindjárt föl is utazott.“

A bécsi tartózkodás alkalmat adott a nádornak, hogy a császárt figyelmeztesse, hogy „a folyamatban lévő fegyverkezések elkerülhetetlenül háborúra vezetnek, ez pedig a belső erők benuhátrása folytán szükségképpen a monarchia romlását fogja maga után vonni, amiért is az állam minden hű szolgájának mindent el kell követnie, hogy azt elhárítsa.”⁶⁹ Ebből az alkalmából Cobenzl-lel is volt összetűzése, akinek megmondta, hogy a számítása szerinti 500.000 ember csak a papíron van meg és hogy a zavargások, amelyek épp e napokban kitértek, a belső bajok jelei. Cobenzl panaszkodott is Colloredónak, hogy a császár öccsei ellenzékiesskednek, mert érdekelt férfiak őket rosszul informálják, amivel határozottságot kell szombeszögezni.⁷⁰

Ebből ugyan az országgyűlésre könnyebbség is volt remélhető, és pedig az, hogy a kapitulációs kiegészítés ellen az államtanácsban erős ellenszenv uralkodott — különösen Baldacci, Stahl és Kolowrat államtanácsosok részéről —, s így nem kellett attól tartani, hogy a rendek kapitulációellenes állásfoglalás-

⁶⁶ *Iratok*, II. 139—140. 1.

⁶⁷ *Iratok*, II. 136. 1.

⁶⁸ *Iratok*, II. 137. 1.

⁶⁹ 1805. napló, *Iratok*, II. 387. 1.

⁷⁰ Bécsi áll. lt. Grosso Korrespondenz fasc. 468. Cobenzl Colloredónak augusztus 20.

lása nagyobb veszedelemmel fenyegetné a diétát.⁷¹ Természetesen ez is a főhercegek ellenzékének munkája volt és bizonyára ennek tulajdonítható a császárnak az a korábbi, ismételt felszólítása is, amelyet — legfelsőbb elhatározások keretében — a nádorhoz intézett, hogy tegyen jelentést arról, kikkel szándékozik tárgyalni az országgyűlés előkészítéséről. A nádor szívesen kitért volna a válasz elől, a parancs megisméltése után is, a hivatalos formát megkerülve, magánlevélben válaszolt. Ebben hivatkozott arra, hogy tízévi szolgálata — amint azt bátyja ismételt nyilatkozataiból látta — kiérdemelte a császár megelégedését és bizalmát. Ennyi idő alatt sohasem történt meg, hogy parancsát elhárította volna magától, a mostani parancsnak azonban hivatalos úton nem tehet eleget a nélkül, hogy méltóságának tekintélyét föl ne adja és önmagát ne kompromittálja. Emlékezetébe idézte, hogy 1802-ben hat héten át milyen nehéz helyzetben volt és hogy a közvetítés mily hálátlan föladatok elé állítja és mennyi kellemetlenséggel jár. A jó előkészítés érdekében természetesen nemcsak azokat az urakat kell megnyernie, akik az uralkodó véleményét úgyis osztják, hanem az ellenzék is meg kell győznie, vagy legalább is tájékozódást kell szereznie annak nézeteiről. Hogy kikkel és mit beszél, azt tehát reá kell bízni. Ha ezt nem engedik át neki, akkor az egész eljárásnak kevés lesz az eredménye, ő maga pedig könnyen abba a helyzetbe kerülhet, hogy legbuzgóbb törekvése ellenére sem tud a tárgyalásoknak jó irányt adni. Kénytelen tehát a császár fölszólítását bizalma megingásának jelül tekinteni. Fölterjesztése az államtanács elé kerülhet, amely érdemes magánemberekből áll, akiket azonban rokoni, felekezeti és egyéb kötelékek befolyásolnak, ezek pedig arra indíthatnák őket, hogy a király egyesektől óvna őt. Ha válaszolna, az okokat is föl kellene sorolnia, hogy kivel miért kívánna beszélni, ez az, ami nem való testületi tárgyalás elé és ami könnyen ferde helyzetbe is hozhatná őt. Keserűen panaszkolt föl, hogy az államtanács nem egy alaposan indokolt előterjesztését hiúsította meg, reméli tehát, hogy a király nem veszi tőle zokon aggodalmait, amelyek miatt nem tesz eleget kívánságának, hanem csak levélben közli vele — saját tudomá-

⁷¹ *Iratok* II. 62. 1.

sara — a neveket, közöttük olyan ellenzéki férfiakét, mint Illésházy István gróf, Balogh Péter, Orczy László báró, Haller József gróf, Majthényi László, Prileszky Károly, Vay József és Péchy Imre.⁷²

A nádor tehát nem sokat végzett Bécsben. Útjának egyetlen eredménye az volt, hogy a király végre kitűzte az országgyűlés idejét október 13-ára. Kétheti ottidőzés után az a szomorú tudat töltötte el, hogy kötelességét teljesítette ugyan, de a fenyegető veszedelem elhárítása és a közjó érdekében édeskeveset ért el.⁷³

Alig néhány nappal azután, hogy Budára visszaérkezett, már értesült a hadműveletek megindulásáról. Napóleon már augusztus 23-án elhatározta, hogy ha nem kelhet át hamarosan Angliába, akkor 200.000 emberrel Németországba indul, amelyet szeptember 23-ikára akart elérni. Ez esetben egyenesen Bécs ellen készült és addig nem akarta letenni a fegyvert, amíg Nápolyt és Velencét meg nem szerezte, Bajorországot pedig annyira meg nem növelte, hogy Ausztriától ne kelljen többé tartania.⁷⁴

Bécsben azonban még ekkor is vérmes reményeket tápláltak, többek között bizonyosra vették, hogy Bajorország csatlakozni fog a koalícióhoz. Szeptember 6-án fel is szólították Miksa választófejedelemet, hogy helyezkedjék Ausztria védelme alá, két nappal utóbb pedig az osztrák seregek bevonultak a bajor területre.⁷⁵ Károly főherceg helytelenítette ezt az előnyomulást. Ő azt kívánta volna, hogy az osztrák seregek Itáliából kiindulva mindenekelőtt Tirolban és Svájcban vessék meg a lábukat.⁷⁶ Itt azonban Mack parancsnokolt. Az oroszokkal kötött megállapodás értelmében a fővezér csak Károly főherceg, vagy maga a császár lehetett. Ez utóbbit is, mint főparancsnokot, esetleges ideiglenes távolléte alatt csak valamelyik főherceg

⁷² *Iratok*, II. 54—58. J.

⁷³ 1805. napló, *Iratok*, II. 288. 1.

⁷⁴ Napóleon Talleyrandhoz augusztus 23. *Correspondence de Napoléon* Ier. XI. (Paris, 1862.) 141—143. 1.

⁷⁵ Wertheimer id. mű, I. 343—345.]; Carl v. Schönhals: *Der Krieg 1805 in Deutschland*. (Wien, 1873.) 29—30. 1.

⁷⁶ 1805. augusztus 29. *Ansgewählte Schriften*, VI. 163—174. 1.

helyettesíthette.⁷⁷ A császár szeptember 21-én meg is jelent Landsbergben, 26-án azonban már ismét visszatért innen Bécsbe.⁷⁸ Helyettese Estei Ferdinánd főherceg lett, a vezetés azonban tényleg Mack kezében volt, ő pedig, ámbár annyi föltevése bizonyult hiúnak, saját utánpótlásait be nem várva, az ellenséges bajor földön nyomult előre az Iller-folyó felé, még mindig abban bizakodva, hogy ott még a megütközés előtt sikerül egyesülnie Kutuszov orosz seregével, amely pedig még csak Sziléziában járt. Akkor is megmaradt állásában Ulm körül, amikor már tudta, hogy Bernadotte Würzburgba érkezett és összeköttetéseit veszélyezteti. Így azután Napóleon serege a háta mögé került és Macknak október 17-én egész seregével kapitulálnia kellett. Csak Ferdinánd főhercegnek sikerült idejében visszavonnia saját csapattestét. Napóleon előtt ezek után nyitva állt az út Bécs felé. Kutuszov, aki a bajor határig jutott el, a nagy túlerővel szemben meg sem kísérelhette a komoly ellenállást.

A nádor ilyenformán fölötte kedvezőtlen helyzetbe került. Nagy erőfeszítéseket kellett tennie egy olyan ügyért, amely ellenkezett meggyőződésével, amelynek szerencsétlen alakulását szinte bizonyosra vette, és e mellett állandó ellentétben állót! azokkal az udvari körökkel, amelyek különösképen ezen meggyőződése miatt gyűlölték és hitelének aláásására törekedtek. Őt méltóságából ki nem emelhatték, erre a választott nádorral szemben nem volt hatalmuk. Viszont az összetűzések az inszurrekció előkészítése kapcsán elkerülhetetlenekké váltak. A nádort méltán fölháborította, hogy amikor az 1802. évi országgyűlésen a háború kitörése esetére megszavazott 12.000 újoncot elégtelennek tartották, ugyanazok a hatóságok a nagy garral megindított háborús uszításban még ezt a 12.000 embert sem tudták átvenni, mert sem kiképző személyzetről, sem fölszerelésről részükre nem gondoskodtak. Az igazgatás csődje sokkal szörnyűbb arányokban rajzolódtott eléje, mint ahogy gyakori figyelemzetéseiben megjósolta. Szemrehányásai, sürgetései, leleplezései a legszükségesebb készletek hiányairól viszont azoknak a kezébe kerültek, akik őt testvéreivel: Károly és János főherce-

⁷⁷ Criste id. mű, II. 317. 1.

⁷⁸ Carl v. Schönhals id. mű, 43—14. 1.

gekkel együtt az ügyek vezetéséből ki akarták szorítani és intelmeit is csak arra használták föl, hogy hitelét a császárnál lehetőleg lerontsák. Munkája egészen eredménytelenné lett, a császár tanácsadói legfontosabb felterjesztéseit, a király elé sem vitték, úgyhogy Ferenc azokat részben csak a háború befejezése után kapta kézhez. Rosszakarattal és tehetetlenségükkel szemben meg volt fosztva azoktól az eszközöktől is, amelyekkel a monarchia megmentésére komoly intézkedéseket tehetett volna.

Különösen keserítették a nádort a fölszerelés körül mutató bajok. Az átvonuló erdélyi és bánági határőrezredeken személyesen tapasztalta, hogy mennyire elhanyagolták őket. A határőrök egyrésze nemzeti viseletükben, rongyosan, booskorban vonult ki és Budán nem tudtak nekik egyebet adni, mint csákót.⁷⁹ Ruházatukon kívül hangulatuk is rossz volt. Panaszkodtak rossz ellátásukról, de főképp, hogy olyan hirtelen indították el őket, hogy családjuktól el sem tudtak búcsúzni, sem gazdaságukról gondoskodni.⁸⁰ A székelyek ezért az indulásnál ellenszegültek, az oláhok szökdöstek.⁸¹ Az is kitűnt, hogy a határőrök nem képesek azt a számot kiállítani, amelyet tőlük követeltek.⁸² Kellemetlenül hatott a nádorra az is, hogy a bécsi katonai hatóságok a magyar hatóságok megkérdezése nélkül olyan intézkedéseket foganatosítottak, amelyek itt csak megütközést kelthettek.⁸³

A tapasztalatokon okulva arra törekedett, hogy az elrendelendő inszurrekció fölszerelését, előre biztosítsa. Minthogy még a szabadságukról bevonulok fölfegyverzésével is baj volt, kérte a királyt, adjon parancsot a haditanácsnak és a tüzérségi igazgatóságnak 36.000 ember fölszerelésére, mert az óbudai szertár erre a célra semmi egyébbel nem rendelkezett, csak 5—6 ezer puskával, ruhák készítésére még posztója sem volt, és bejelentette, hogy ha ebben a tekintetben nem intézkednek haladéktalanul, az inszurrekció a kiírástól számított négy hó-

⁷⁹ *Iratok*, II. 143. 1.

⁸⁰ *Iratok*, II. 145. 1.

⁸¹ *Iratok*, II. 146. 1.

⁸² *Iratok*, II. 145. 1.

⁸³ *Iratok*, II. 148. 1.

napon belül nem lehet harcképes.⁸⁴ Ennek az ügynek elintézése sem elégíthette ki. A haditanács azt válaszolta, hogy tekintettel a sorkatonaság felemelt létszámára, a legnagyobb erőfeszítéssel még ennek szükségletéről sem tud gondoskodni, a ruházatról tehát, beleértve az alsóruhát is, a felkelőknek maguknak kell gondoskodniuk. Posztót sem tudott adni; azt kívánta tehát, szerezenek kabátoknak való halinát benn az országban. Lovaskarabélyai sem voltak. Ezekből János főherceg is kért a tiroliak számára 8000 darabot, de kérését szintén elutasították. Csak 20.000 darab könnyebbfajta puskát ígértek, amiből ki kell jönni. Bőrneműeket, kulacsot, főzőedényt, sátrakat, sípot, dobos felkészítés ellenében a haditanács hajlandó volt szállítani,⁸⁵ de ez is csak ígéret maradt. Eltelt az egész október és a valóságban még mindig nem történt semmi.

Ilyen viszonyok közt kellett felkészülni az október 16-ára összehívott országgyűlésre. A helyzet hangulatilag som volt jó. Cseh- és Morvaországban éhínség tört ki s ez igen sok gabonát vont ki a Felvidék nyugati megyéiből. Máramarosban, Beregben, Zemplénben és Sárosban júniusra szintén bajok voltak az ellátás körül.⁸⁶ A háborús hírekre a pénz körül is zavarok támadtak, és minthogy a kincstári gabonavásárlók egyes vidékeken egymás elől iparkodtak a gabonát elvásárolni, 8 nap alatt a gabonaárak 3—4 forinttal, vagyis duplájukra emelkedtek.⁸⁷ A kincstár szerződött salétromfőzői is — hivatkozással a termelés költségeinek emelkedésére — 35 forintról 45 forintra kérték emelni a salétrom árát.⁸⁸ A katonai hatóságok pedig tapintatlan intézkedéseikkel alkotmányos kifogásokra szolgáltatott okot, amikor júliusban az 1802. évi 1. t.-c. rendelkezésének megsértésével a szekereszek részére toborozni kezdtek, majd két Máramaroszigetre helyezett ezred ellátását regulamentáris áron távoli vidékekről akarták megszerezni.⁸⁹ Néhány héttel az országgyűlés összeülése előtt pedig híresztelni kezdték a megszavazandó

⁸⁴ *Iratok*, II. 146—147. 1.

⁸⁵ Az elintézés körülményei ismertetve *Iratok*. 11. 149. 1.

⁸⁶ *Iratok*, II. 114. 1.

⁸⁷ *Iratok*, II. 111. 1.

⁸⁸ *Iratok*, II. 112. 1.

⁸⁹ *Iratok*, II. 124—125. 1.

insurrekcióhoz kerülő tábornokok neveit, és a megajánlandó szubszídium szállítási módozatait, ámbár mindezekben a kérdésekben még a nádor sem értesült döntésről.⁹⁰ Hiába sürgették, közölgék vele, mit akarnak az országgyűléssel tárgyalatni, mert különben nem tudja a hangulatot előkészíteni. Nem csodálható tehát, hogy szeptember 24-ikén az országgyűlésre vonatkozó híresztelések keserű kifakadásra ragadtatták, „önfenntartásom kötelez arra — írta —, hogy kércem Felségedet, hogy a jövöben Magyarországot illetö ilyen fontos intézkedéseket ne méltóztassék a magyar hatóságok és az én megkérdésem nélkül eszközölni, vagy ellenkéző esetben, ha az országgyűlés nöm megfelelő eredménnyel végződik, mert előkészítését megzavarták és keresztették, engem legalább a felelősség alól fölmenteni. Legbuzgóbb törekvéseim és óhajtásaim oda fognak irányulni, hogy erőmhöz képest előmozdítssam Felséged akaratát; adja Isten, hogy reményei teljesüljenek és államunkat ne ércék olyan szomorú következmények, mint amilyenekről aggodalmaimat Felségednek bizalmasan ismételtlen előadtam.“⁹¹

Az országgyűlés így nagyrészt előkészítés nélkül ült össze. Senki sem hitte, hogy a monarchia képes volna újabb hadviselésre, s ezért az utolsó pillanatig bíztak benne, hogy háborúra nem fog sor kerülni. De a dolgok különben sem folytak úgy, hogy a kedélyeket megnyugtathatták volna. A nádor arról értesült, hogy többen — éppen a legkiválóbb urak közül — kitértek a követi megbízatás elől, mert semmi jót sem vártak az országgyűléstől.⁹² A nádor hiába sürgette Bécsben, hogy a királyi prepozíciókról és az uralkodó megnyitó beszédéről döntést hozzanak, — ezt nem tudta elérni. Az uralkodó tanácsosai még akkor is ahhoz ragaszkodtak, hogy elsősorban szubszídiumot kell kérni és pedig újoncokat, terményeket, marhát és lovakat; az insurrekciót másodsorba helyezték.⁹³ A nádor tehát alapján dolgavégezetlenül ment Pozsonyba október közepén, ahol a rendek akkor már gyülekeztek. A velük folytatott beszélgetések csakhamar meggyőzték, hogy szubszídiumot is, insurrekciót is

⁹⁰ *Iratok*, II. 146—148. 1.

⁹¹ *Iratok*, II. 148. 1.

⁹² *Iratok*, II. 141. 1.

⁹³ 1805. napló. *Iratok*. II. 289—290. és 151—152. 1.

aligha fog elérhetni.⁹⁴ Október 17-ére volt kitűzve az országgyűlés megnyitása és előtte való nap a proposíciók és a királyi beszéd még nem érkeztek meg. A nádor tehát újabb kérdéssel fordult a királyhoz, a prepozíciókat illetőleg figyelmeztette, ha időközben hír érkezne a hadműveletek megindulásáról — szeptember utolsó napjai óta a felek a Rajnánál már felvonultak egymás ellen és október 8-án egy seregrész már vereséget is szenvedett —, ezt okvetlenül bele kell venni a prepozíciókba.⁹⁵

17-én megvolt az első ülés.⁹⁶ 18-ára várták a királyt. Közben megjött a hír az első összecsapásról — Mack ugyanaznap tette le a fegyvert Ulmnál Napóleon előtt. Az ünnepélyes megnyitás tehát az ellenségeskedések kitörésének közvetlen hatása alatt állt. A nádor az előző délután a királytól kapott legfelsőbb kéziratot mutogatott a rendeknek. Ebben az inszurrekcióról csak az esetre volt szó, ha az ellenség országaiba behatolna. Kért azonban a király két éven át évi 17.000 újoncot, egymillió mérő kenyérmagot, két és fél millió mérő zabot, 10.000 marhát és 10.000 lovat.⁹⁷ A király azzal végezte rövid beszédét, hogy indul a harctérre.⁹⁸ Mindenki érezte az elhatározó lépés jelentőségét. A rendek elnézték, hogy a királyi proposíciók — sérelmesen — II. Ferenc nevében voltak kiadva. A nádor beszédében az ereiben csörgedező Árpád-vért említette.⁹⁹ A tárgyalások több kerületi ülésben kedvezően haladtak előre, amikor megérkezett Mack fegyverletételének híre. A nádor a megrendítő fordulatra utasításokért Bécsbe sietett. A rendek készségüket ajánlották a legnagyobb erőfeszítésre. Október 24-én a nádor már Bécsben tárgyalt és kierőszakolta, hogy a császár másnapra konferenciát hívjon össze a sürgős elhatározások meghozatalára.¹⁰⁰

A nádor az országgyűlés elnapolására tett javaslatot, de amikor Pozsonyba visszatért, a rendek küldöttséggel járultak

⁹⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 291. 1.

⁹⁵ *Iratok*, II. 152—153. 1.

⁹⁶ *Diarium 1805*. 1—21. 1.; Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. VIII. 273—277. 1. Szopez Ervin Loránd: *Az 1805. évi országgyűlés története*. (Budapest, 1914.)

⁹⁷ *Iratok*, II. 153-155. 1.

⁹⁸ *Diarium 1805*. 25. 1.

⁹⁹ „ . . . nam et in meis ven is Arpadi sanguis manat.“ *Diarium 1805*. 28. 1.

¹⁰⁰ 1805. napló. *Iratok*, II. 291. 1.

eléje. Mindenki átérezte, mennyire döntő jelentőségű napokat él. A rendek is mindent el akartak követni a haza megmentésére. A király Mack seregének pusztulása után a szubszídium helyett az inszurrekciót kívánta, mentői nagyobb arányokban. A rendek meg is ígérték a nádornak, hogy ezt megbízóiknál hathatósan elő fogják mozdítani, és kérték, hogy az országgyűlést ne napolja el, ígérték, hogy a tárgyalások hamarosan fognak menni, hogy lezárulhassanak, mielőtt az ellenség mélyebben előnyomulna.¹⁰¹ Ez október 26-án történt és. másnap már megindultak a tanácskozások. Belső kérdések intézéséről, mélyenjáró reformokról, a deputációk elaborátumairól nem lehetett szó. A külső veszély elhárítása volt az égető kérdés. 31-ére lényegében már ezt is elintézték. A tárgyalás alapjául az 1741-i inszurrekcióra vonatkozó intézkedéseket vették, generális fölkelést határoztak el, amelynek terheit a porták arányában kívánták megállapítani. Határozataik azonban az 1741-i megállapodásokon is túlmentek.

Azután még néhány más kérdés is szóba került. Az úrbér ügyét ez alkalommal is, mint 1790 óta minden országgyűlésen, az 1791:12. t.-c. megújításával intézték el. Szóba hozták azonkívül az utolsó országgyűlés óta a sóelosztásban elharapódzott visszaéléseket, különösen, hogy egyes helyeken a fölemelt sóáron fölül külön szállítási díjat is számítottak. Törvényben kerestek védelmet a szokásossá vált névtelen följelentések ellen. Mindezt sikerült minden nagyobb erőfeszítés nélkül simán keresztülvinni. A hadkiegészítés tárgyalásába nem mentek bele, azzal az indokolással, hogy az 1802-ben elhatározott háromévi idő letelte után ismét helyreáll a toborzás rendszere.¹⁰² Sérelemük közül különösen Fiume visszacsatolását s a gazdasági kérdés rendezését kérték, de megelégedtek azzal, hogy a nádor ezek kedvező elintézését országgyűlésen kívül szorgalmazni fogja.¹⁰³ Az országgyűlésnek így az inszurrekció elhatározásán kívül egyetlen érdemleges eredménye volt: a magyar nyelv érdekében hozott törvénycikk.

¹⁰¹ 1805. napló. *Iratok*, II. 292—293. 1.

¹⁰¹ *Diarium 1805.* 69. 1.

¹⁰³ *Diarium 1805.* 81. 1.; *Acta 1805.* 37—39. 1.

Ez a törvénycikk az 1791; 16. és az 1792: 7. t.-c. elvi határozatait, amelyek csak a nyelv tanítását határozták el, építette ki ée a magyar hivatalos nyelv érdekében az első komoly lépés volt. Az 1792:7. t.-c. is csak azt ígérte, hogy a király a helytartótanács ügyével foglalkozó bizottságnak főadatává fogja tenni, foglalkozzék azzal a kérdéssel, hogy a hozzá magyar nyelvű iratokat küldő törvényhatóságoknak miként válaszolhasson magyarul. Ezzel szemben az 1805. évi országgyűlés ki mondta, hogy az országgyűlés fölterjesztései a királyhoz hasábosán latin és magyar szöveggel szerkesztessenek, hogy a törvényhatóságok ugyanúgy kétnyelvű iratot intézzenek a kancelláriához, a helytartótanáccsal pedig, amelyek akarják, magyar nyelven levelezhessenek és a bíróságok is a magyar nyelvet használhassák. A helytartótanácsot magyar válaszadásra is kötelezték, a kúriát azonban a hozzá magyar nyelven fölküldött pörökben még nem kötelezték magyar ítélethozatalra. Ennek a cikknek a törvénybeiktatásánál azonban egy sajnálatos hiba történt. A cikkelyt a kancellária is, és az államtanács részéről Somogyi államtanácsos is melegen pártolta, sőt Somogyi, az erdélyi példára hivatkozva, ahol a székelyekkel a gubernium magyarul levelezett és a bíróság is magyar ítéletet hozott, azt javasolta, hogy a kancelláriával való levelezésben a latin szöveg elmaradjon s a magyarul felterjesztett pörökben a kúria is magyarul hozza meg ítéletét. Ehhez a javaslatához Ferenc király november 5-én hozzá is járult,¹⁰⁴ de a kabinettől a királyi elhatározás az országgyűlés 7-én történt bezárásáig nem érkezett le. A császár pedig egy 7-éről keltezett leirattal az összes eléje terjesztett törvénycikkek szövegét — az 5. t.-c. kivételével, amelyen változtatásokat eszközölt — változtatás nélkül megerősítette.¹⁰⁵ így a két ellentétes elhatározás közül a kedvezőtlenebbet emelte törvényerőre a generális intézkedés.

Az országgyűlés utolsó napjait ismét Almásy Ignác egy tapintatlansága keserítette el. Az inszurrekció tárgyában külön felküldött feliratra november 4-én külön leiratot készített, amelyben a király annak hangoztatásával fogadta el a fölkelés

¹⁰¹ Szekfü Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez.* (Budapest, 1926.) 274—276. l.

¹⁰² *Acta 1805.* 43—45. l.

megajánlását, hogy azt az 1715-i 8. t.-c. alapján felségjogaiból kifolyólag elrendelhetette volna,¹⁰⁶ másrészt pedig megjegyezte, hogy az inszurrekciónak éllemezését és zsoldját a törvényes egyhónapi saját költségem fenntartás után különös királyi kegyelemből veszi át,¹⁰⁷ — ámbár az inszurrekció kiírása az országgyűlés hatáskörébe tartozott és a fölkelő nemesség csak egy hónapig tartozott magát saját költségén fenntartani. A rendek körében tehát ez a leirat — mindenben szolgálatkész viselkedésük után — nagy felháborodást keltett. A rendek a 4-i ülésben a leirat tollbamondását kérték, mire a nádor ezt másnapra tűzte ki.¹⁰⁸ A helyzet a nádorra annál kellemetlenebb volt, mert a király előzőleg közölt vele egy leirattervezetet, amelyet a nádor is helyesnek talált. Az uralkodó azonban a már aláírt leiratot véleményadásra még leküldte a kancelláriának. Így jutott Almásy abba a helyzetbe, hogy a felségjogok védelmében a felháborodást kiváltó változtatásokat eszközölje. Ez a fordulat azonban a nádort is sértette, aki Erdődy gróf alkancellárnak ki is fejezte csodálkozását és arra törekedett, hogy az eredeti szöveget tartsa érvényben. Indiszkreció útján a rendek előre értesültek a kifogásolható helyekről és már eleve keserűséggel eltelve fogadták a szöveget. Minthogy a rendek a nádor közbenjárását kérték a királynál, a jóvátétel formájáról is beszélt, velük. Vay József akkor azt ajánlotta, hogy a király zárja be személyesen az országgyűlést és záróbeszédében jelentse ki a törvénycikkék változtatás nélküli elfogadását. Reviczky József ezzel szemben új leiratot óhajtott, s a nádor, aki úgy tudta, hogy a király nem akar Pozsonyba jönni, ezt a módot nem fogadta el.¹⁰⁹ Mindjárt levélben jelentette a királynak a történeteket, kifejezve, hogy mennyire fáj neki látni, mily kevéssé bízik benne, „amikor pedig az országgyűlés lefolyása és a monarchia jelenlegi helyzete eléggé meggyőzhették volna, hogy a bizalmat

¹⁰⁶ „quam Sua Caesaron Regia Apostolica Majestas ox articulo 8. 1715, in aporto hoc necessitatis ca.su, pro compotente iure regio ben.igne indicero parabat...”

¹⁰⁷ „de singulari regia inagmificuntia subin.de in pane, stipendiisque provisionem a regio aorario etiam in gremio regni accipiat...”

¹⁰⁸ *Dánám 1805.* 85. 1.

¹⁰⁹ 1805. napid, *Iratok*, II. 295. 1.

megérdemelte“. Fölpanaszolta a sok ellentétes intézkedést, s a baj okát azokban az örökös záradékokban jelölte meg, amelyek betoldását a felségjogok állítólagos fönntartása érdekében tartják szükségesnek.¹¹⁰ Kérte tehát a királyt, hogy új leiratban az összes törvénycikkek szövegét változtatás nélkül hagyja jóvá. Különösen a magyar nyelv és a kiküldendő bizottságok ügyét ajánlotta jóindulatába.¹¹¹ A király ehhez a javaslathoz meggondolás nélkül hozzá is járult és biztosította a nádort, hogy csak egy időszerűtlen kétely és nem az öccse iránti bizalmatlanság volt az eset elindítója. A magyar nyelvre vonatkozólag még meg is jegyezte, hogy többet adott, mint amit a rendek kértek. A leirat azonban, amelyet Somogyi államtanácsos vitt le Pozsonyba, ezt a törvénycikket a többi módosított cikkely mellett eredeti alakjában tartalmazta. Valószínű tehát, hogy a törvénycikk módosítására vonatkozó legfelsőbb elhatározás a jóváliagyó leirat megszővegezéséig nem is került le a kancelláriához. Az ellenség közeledése és az orosz seregek meglepő gyors visszavonulása viszont szükségessé tette az országgyűlés sürgős bekezesztését. A nagy sietségnek a magyar nyelvi törvénycikk adta meg az árát. A nádor keresztülvitte, hogy a király mégis személyesen zárta be a tanácskozásokat.¹¹² Beszéde a november 7-i záróülésen el is simította a feszültséget.¹¹³

Szomorú külpolitikai viszonyok közt ez volt a Martinovics-összeesküvés óta az első országgyűlés, amely nem zárult diszszonanciával és amely nem a felségjogok föltétien uralmát szolgálta, hanem a nemzetnek is adott valamit.

¹¹⁰ „Dies ist die Folge der vielen Kreutzungen und der vielen Klauseln, welche man oft zur eingebildeten Aufrechterhaltung der königlichen Rechte einschalten will.“ *Iratok*, II. 168. 1.

¹¹¹ *Iratok*, II. 166—171. 1.

¹¹² *Iratok*, II. 168. és 173—176. 1.; *Acta 1805*. 56—58. 1.; *1805. napló*. *Iratok*, II. 297. 1.

¹¹³ *Diarium 1805*. 90—99. 1.

A NÁDOR TELJHATALMÚ KORMÁNYZÁSA.

Amikor a nádor 1805. október 24-én Mack fegyverletételének hírére Bécsbe ment,¹ az udvarban és a kormányhatóságoknál a legnagyobb fejetlenséget találta. A császár később nagyon panaszkodott öccsének, hogy tanácsosai elvesztették a fejüket, hogy gróf Zichy Károly és az összes államtanácsosok teljesen tanácstalanok voltak, Colloredo kabinetminiszter pedig csak sírt.²

Mínthogy azonban a nádor döntést kívánt, Ferenc császár október 25-ére Hetzendorfbra konferenciára hívta gróf Baillet de Latour Miksát, a haditanács elnökét és gróf Zichy Károly kamaraelnököt. Ott tűnt ki, hogy a nádor fölterjesztései és sürgetései teljesen hiábavalók voltak, hogy a haditanács a felszerelés dolgában csak levelezett az egyes hatóságokkal, de még semmit sem rendelt el. A rendelkezéseket a nádor csak akkor erőszakolta ki. A konferencia ugyanis megállapította, hogy a monarchia erői még nem merültek ki s a fennálló szövetségek is módot nyújtanak a háború folytatására, még az esetben is, ha az ellenség Bécsset is megszállná. Elhatározták tehát, hogy folytatják a háborút. A magyar ügyekben pedig úgy döntöttek, hogy behívják a nemesi fölkelést, az országgyűlést elnapolják, a magyarországi és erdélyi védelmi intézkedések vezetésével a nádort bízzák meg s ezért az ottani katonai főparancsnokságokat neki rendelik alá, abban az esetben pedig, ha a császár szándéka szerint Olmützbe vagy Prágába távoznék, a nádornak Magyarországra teljhatalmat adnak.³

A hetzendorfi konferencia tehát nagy terheket zúdított a nádorra. Az 6 vállaira szakadt ezzel az egész polgári és katonai igazgatás, az inszurrekció megszervezése és a hadműveletek

¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 289—290. 1.

³ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. 1.

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 265—266. és 291—293, 1.

vezetése a határokon belül. A helyzet súlyát bizonyára teljes mértékben fel is fogta, de arra aligha gondolt, hogy életének egyik legnevezetesebb fordulójához érkezett, hogy az udvarban is, az országban is feszült figyelemmel fogják kísérni minden rendelkezését és hogy a két ellentét közt lehetetlen lesz az ügyeket mindkét fél meelégedésére vezetnie.

Az országgyűléssel kapcsolatos terhek és gondok azonban egészen eltörpültek azok mellett, amelyeket a háborús igazgatás rótt a nádorra. Pozsonyban az élet nagyon izgalmassá vált. Futárok száguldottak, híreket hozva vagy jelentéseket és parancsokat továbbítva. A király családját is, a salzburgi nagyherceget is Magyarországra küldte.⁴ Sok gondot okozott az államvagon, a katonai raktárak és magtárak biztonságba helyezése.

Amikor a király október utolsó napjaiban elutazott a sereghez, kitűnt, hogy távolléte mennyire megbéníthat minden tevékenységet.⁵ Ferenc császár ugyan már október 27-én leküldte azokat az iratokat, amelyek a magyarországi és az erdélyi főparancsnokságokat a nádor alá rendelték és őt teljhatalommal ruházták föl, de ezek olyan határozatlanul voltak szövegezve, hogy a nádor szükségesnek tartotta helyettük másokat kérni.⁸

Az önálló rendelkezés mind szükségesebbé lett. Amikor a nádor Ferenc távollétében a Bécsben fölállított kormányzóbizottsággal összeköttetésbe lépett, ez fontosabb ügyekben nem mert dönteni s a magyarországiakba különösen nem akart beleavatkozni. Pedig a harctérről napról-napra komolyabb hírek érkeztek, amelyek cselekvést parancsoltak. Már október 26-án híre jött, hogy Kutuszov a franciák elől az Inntől az Enns mögé vonul. Ebből azt következtették, ha ott nem sikerül ellenállnia, amit valószínűnek tartottak, Napóleon november 6-ára esetleg már Bécsben lehet.⁸ Két nappal később a nádor szárnysegéde azzal az újsággal jött Bécsből, hogy Kutuszov már az Enn-nól van és kardcsapás nélkül fog visszavonulni, hogy a fölvonuló orosz seregekkel egyesüljön és hogy a császárváros védelmére

⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 269., 270. és 277. 1.

⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 268. és 270—271. 1.

⁶ 1805. napló, *Iratok*, II. 268. 1.

⁷ 1805. napló, *Iratok*, II. 270. 1.

⁸ 1805. napló, *Iratok*, II. 266. 1.

külön hadtestet állítanak föl, amely legrosszabb esetben a Rába mögé fog vonulni.⁹

Jött ugyan hír Napóleon békeajánlatáról is, de ez kevés reményt keltett. Maga a császár mondta el a nádornak, amikor az november 3-án fölment Bécsbe, hogy Napóleon Mackkal üzent neki. Nem kívánt területeket, csak kárpótlást a bajor választófejedelemnek okozott károkért, ha Ferenc és az orosz cár csatlakoznának hozzá Anglia elleni vállalatában. A nádor megragadta az alkalmat, hogy Ferencet békére hangolja,¹⁰ de maga sem bízott az eredményben. November 8-án, amikor a császár Pozsonyban volt, újabb levél is érkezett Napóleontól, s a jelenlevők mind az ajánlat elfogadását pártolták, de Ferenc kijelentette, hogy ezt a cár megkérdezése nélkül nem teheti.“

A legkedvezőtlenebb hírek napján, október 30-án tehát, amikor a nádor látta, hogy Bécsből alig várhat támogatást, szükségesnek tartotta, hogy saját hatáskörében cselekedjék. Intézkedései közt már akkor volt egy, amely a későbbi fejleményekre nagy hatással volt. A Bécs védelmére alakítandó csapat példáját követve, amelyről éppen akkor szerzett tudomást, elhatározta, hogy a magyar határ védelmére a tartalékokból kordont szervez, amelynek a Dunától északra fekvő részét gróf Pálffy Lipót tábornok, a dunántúli részt pedig több szakaszban Gorupp, Stephaics, Leuven és Lippa vezérőrnagyok parancsnoksága alá helyezte.¹²

Még aznap este beható tanácskozást folytatott gróf Brunszvik József tárnokmesterrel és Semsey András perszónálissal, hogy mit kellene tenni arra az esetre, ha a franciák hamarosan bevonulnának Bécsbe. Számba kellett venniök, hogy akkorára a nemesi fölkelést nemcsak megszervezni, de még kiírni sem lehet, hogy a határszéli megyékben folyó fölkelési szervezkedések csak kihívnák az ellenség bosszúját, és mindenkéfelett, hogy képzett sorkatonaság alig volt az országban. A nádor már akkor úgy látta, hogy az elszenvedett kudarcok következtében Magyarország lesz az utolsó erőforrás, ezt tehát lehetőleg meg

⁹ 1805. napló, *Iratok*, II. 271. 1.

¹⁰ 1805. napló, *Iratok*, II. 281—282. 1.

¹¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. 1.

¹² 1805. napló. *Iratok*. II. 271—272. 1.

akarta óvni a megrázkódtatástól. Ha az ellenség Bécset megszállja, a Duna-medence és az alpesi tartományok is kezébe kerülnek. Minthogy Kutuszov Csehország felé kereste a csatározást a még útban lévő orosz hadakkal, bizonyosra volt vehető, hogy ez az éhínségből alig kilábolt ország hadszíntérré fog változni. Galíciát már jórészt kiélték az átvonuló oroszok. A szövetséges seregek ellátása, valamint veszteségeinek pótlása tehát csak Magyarországból történhetett, amelynek később esetleg Károly főherceg seregének fölvonulását is biztosítani kellett.

A tanácskozáson tehát az a nézet alakult ki, hogy kerülni kell mindent, ami a franciákat Magyarország ellen ingerelné, hogy őket a határoktól lehetőleg távoldartsák. Erre szolgált volna a kordon, amely Nyitra megyétől a Drávaig húzódott. Ez nem volt tulajdonképeni katonai alakulatnak szánva s éppen azért föladatává azt tették, hogy az útlevel nélküli betóduló menekülőket visszautasítsa s a szökevényeket a katonai hatóságnak adja át. Ezért részben megyebeliekből alakították és a parancsnokoló tábornokok mellett az alispánoknak is alárendelték, úgyhogy katonai és polgári hatóság karöltve járjon el. A parancsnokié tábornokoktól azt kívánták, hogy az ellenállásra képtelen alakulataikkal összeütközést ne kockáztassanak, hanem a megfigyelésre szorítkozva, az előnyomuló ellenséggel szemben óvatosan vonják vissza a kordont. Minden megyében permanens deputáció felállítását határozták el, amelynek feladata volt szükség esetén a megyét az ellenséggel szemben képviselni, s az alispánoknak titkos utasításban írták elő, hogy ez esetre hogy viselkedjenek. A parancsnokló tábornokok részére pedig egy, a nádor aláírta iratot is határoztak küldeni, amelyet ez, ha az ellenség magyar területre vonulna, a parancsnokló francia tábornoknak küldene el. Ebben a nádor a nemzet nevében kijelentené, „hogy a nemzet kész alkotmánya és hazája védelmére felkelni, de reméli, hogy a franciák nem fognak ellenségként magyar földre lépni, amely esetben magyar részről nem nyugtalanítanak őket, minden ellenséges betörés ellen azonban utolsó csepp vérükig fognak védekezni”.¹³ Ezzel párhuzamosan, hogy a franciákat megtorló intézkedésekre no ingereljék, a dunai kerületek megyéi-

¹³ 1805. napló, *Iratok*, II. 273—274. 1.

ben a nemesi fölkelés fölállítását is hajlandók voltak felfüggeszteni.

E határozatok megértéséhez szükséges tudni, hogy akkor katonai részről hogy ítélték meg a helyzetet, illetve, hogy Magyarországgal szemben a hadvezetőség milyen kívánságokkal lépett föl.

Az október 31-i esteli tanácskozáson az a kívánság is fölmerült, hogy a királyt fölkerik, ha Bécsből távoznia kell, jöjjön Magyarországra.¹⁴ Ennek az óhajnak a nádor a király előtt írásban és szóban ismételten kifejezést is adott,¹⁵ de ezen a ponton a katonai érdek parancsolóan szólt közbe, s ez azt kívánta, hogy az orosz csatlakozás kedvéért a császár a sereggel együtt Morvaország felé vonuljon vissza. A haditanács a morva-osztrák határon vonta össze a csapatokat. Eltekintve attól a szándéktól, hogy Szénássy János vezérőrnagy alatt a Lajta mögött két zászlóalj gyalogságot és hat század lovasságot akart elhelyezni, Magyarország védelméről nem történt gondoskodás. Míg tehát a fölkelés nem volt megszervezve, Magyarország részéről még védelmi jellegű hadműveleteket sem lehetett várni. Támadás esetén a gyenge alakulatokat kockára tenni nem lehetett.¹⁸

A kormány Magyarországtól inkább azt kívánta, hogy a hadsereg ellátásáról gondoskodjék. Ezért akartak az országgyűléstől nemesi fölkelés helyett szubszídiumot kérni. Az előző óv ínséges állapotai után az ellátás csak innen volt remélhető. A nádor, aki ezekkel a kérdésekkel sokat foglalkozott, tisztán látta ezt. A következő napokban hozzáérkezett jelentések és kívánságok pedig ebben a meggyőződésében még csak megerősíthették.

Akkor a katonai raktárakat az ellenség elől az ország védettebb belső vidékeire szállították, de a haditanács elnöke, gróf Latour, már november 1-én azt kérte, hogy ezt ne kezdjék meg, amíg a franciák az Ennst át nem lépték. Nyomatékosan kérte a nádort, hogy e fontos pillanatban tekintélyének egész súlyával hasson oda, hogy Magyarország gyors és bőséges ter-

¹⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 274. 1.

¹⁵ 1805. napló, *Iratok*, II, 274 1.. továbbá 158—160. 1.

¹⁶ *Iratok*, II. 169—171. 1. és 1805. napló u. ott II. 297, 1.

ményszállításokkal legyen a sereg segítségére, mert „ez a segítség Magyarország részéről legalább a seregek jelenlegi összezúfolódásának idejére nélkülözhetetlen, nélküle a védelmi erők fölbomlanának és ugyanez a sors érné az egész monarchiát is”.¹⁷

Ugyanaznap a fölkeléshez kinevezett vezérkari főnök, gróf Gomez y Perientos Móric tábornok azt írta a nádornak: „Csak arra van szükségünk, hogy biztosítsuk a már fölállított és még fölállítandó seregeink ellátását, és még mindig jó mederbe terelődhetik. Halogatnunk kell, de mindig és feltűnően erősíteni magunkat; ehhez az szükséges, hogy minden már meglévő és még alakuló seregeinknek és maguknak az országoknak az élelmezés ellátása is biztosíttassák. Ezt a ma elsődrendű feladatot csak egyetértéssel lehet elérni. Én azt hiszem, hogy március elejéig vagy végéig a monarchia üdvére a legdöntőbb tényező az élelmezési háború (Subsistenzkrieg) lesz és ezen a ponton Magyarország kezében lehet a döntés”.¹⁸

Egy nappal később Ferdinánd württembergi herceg, a Pécs körül összevont csapatok parancsnoka fordult a nádorhoz. „Legyen szabad tiszteletteljesen közölnöm — írja — királyi Fenségeddel, hogy minden reményünk a seregek ellátását illetőleg arra a támogatásra van alapítva, amelyet a Magyarország felőli akadálytalan élelmiszerszállítmányoktól várunk, amelyek nélkülözhetetlenek, mert különben, minthogy a tartomány ereje nem áll arányban a gyülekező hadtest erejével és mert a szükség már tényleg beáll, annál inkább inséget kell szenvednünk, mert Bécs csak rövid időre, a csapatok csak nyolc napra vannak ellátva és a készletek nagyrészét Itáliába kell küldeni.”¹⁹

A király magánlevélben is felhívta a nádor figyelmét erre a tárgyra,²⁰ s amikor november 3-án ez Bécsbe utazott, össze is ültek Zichyvel és Latourral, hogy az élelmezés nehéz kérdéseit megvitassák.²¹

Azt nem állíthatjuk, hogy Magyarországtól Bécsben csak az ellátást várták. Nagyon örültek volna, ha a nemesi fölkelést

¹⁷ Orsz. It. Militarkanzi. 1805. fase. 2., 4., 32/1. sz.; *Iratok*, II. 278. 1.

¹⁸ Militarkanzi. 1805. fase. 2., 3., 30. ez.; *Iratok*, II. 278. 1.

¹⁹ Militarkanzi. 1805. fase. 2., 2., 29. sz.; *Iratok*, II. 280. 1.

²⁰ Bécsi áll. lt., Kaiser Franz Akten fasc. 218. 1.; *Iratok*, II. 100. 1.

²¹ 1805. napló. *Iratok*. II. 294. 1., v. ö. még II. 298. 1.

a legrövidebb időn belül latbavethették volna, de a nagy mulasztások miatt, amelyek e ponton történtek, felszerelés hiányában erre számítani sem lehetett, hiszen még az országgyűlés sem volt berekesztve, tehát az inszurrekciót sem lehetett még kiírni. Így mégis csak az ellátás kérdése állott előtérben, amelyet egy kisebb francia csapat betörése és pusztítása is megghiúsíthatott. Azon a gondolon tehát, hogy Magyarország passzív maradjon, míg valamely kedvező változás ebből a helyzetből ki nem szabadítja, nem volt semmi megütközni való. A nádor a kordonra vonatkozó intézkedéseit a haditanácsnak és Württembergi Ferdinándnak is írásban bejelentette,²² s amikor a király az országgyűlés berekesztésére Pozsonyba jött, két egymásutáni napon vele is közölte, de senki akkor azon meg nem ütközött s a király ahhoz is hozzájárult, hogy a dunai kerületekben a nemesi fölkelés szervezését fölfüggeszék.²³

A nádor már november 1-én kiadta tehát a kordon fölállítására a parancsot a tábornokoknak és a megyéknek is,²⁴ s minekutána e királynak nem volt ellenvetése sem a dunai kerületek inszurrekciójának felfüggesztése, sem a gróf Pállfy Lipótnak adandó utasítás ellen, hogy mi módon lépjen érintkezésbe az előnyomuló ellenséggel, tovább haladt ezen az úton. Ha azonban azt hitte, hogy e megbeszélésekkel fedezve van, végzetesen tévedett. Ferencben, mint olyan emberben, akiben hiányzott az ítélőképesség, a kétségek csak akkor támadtak föl, ha ellenvetéseket hallott. Csak ezek keltették fel szunnyadó bizalmatlanságát. Egyelőre ilyen bizalmatlanságról sem lehetett szó. A király azon a napon állította ki azt az okmányt, amellyel a nádornak Magyarországon teljhatalmat adott, amelyen ez fenti terveit előtte kifejtette. Azt. még instrukcióval sem korlátozta, pedig a nádor kért ilyet.²⁸

A teljhatalom arra az esetre szólt, ha a közlekedés Magyarországgal megbénul. Ez hamarosan be is következett. A franciák

²² 1805. napló, *Iratok*, II. 277. 1. és u. ott. II. 166. 1.

²³ 1805. napló, *Iratok*, II. 299. 1.

²⁴ *Iratok*, II. 162—166. 1.

²⁵ *Iratok*, II. 178. 1. és 1805. napló u. ott II. 299. 1.; az instrukcióra vonatkozó *Iratok*, II. 177. 1.

november 12-én megszállták Bécset,²⁶ s ámbár az északi megyéken át külön postajáratot állítottak föl, hogy az uralkodóval az érintkezést fenn lehessen tartani,²⁷ ez már akkor jórészt fennakadt. A nádor tehát november 11-én este értesítette a magyar kamarát és a helytartótanácsot teljhatalmáról, amelyet másnap közzé is tettek.²⁸

Ezzel az igazgatásban új helyzet állott be. A megszállás a bécsi központi kormányhatóságokkal megakasztotta az érintkezést. A király mellett működő magyar kormányhatóságot, a kancelláriát Ferenc még november 1-én Pestre rendelte,²⁹ de ez itt elvesztette munkakörét, helytartótanácsi fölterjesztéseket nem referálhatott, hiszen a helytartótanácsnak a nádor volt az elnöke, akivel a kamara is közvetlenül érintkezett. A kancellária személyzete tehát jórészt elszéledt. A polgári igazgatás egészen a helytartótanácsban összpontosult és megszűnt az a sokszor kárhoztatott állapot, hogy Magyarországnak ez a tulajdonképeni központi kormányhatósága csak egy más kormányhatóságon át, annak véleményével juttathatja fölterjesztéseit a király elé. A magyar kamara kapcsolata a bécsi udvari kamarával, amelynek jelentéseket is tartozik beküldeni, szintén megszakadt.

Vérmesen gondolkodó emberek ebben az ország függetlenségének bizonyos érvényesülését láthatták, ámbár ez csak a viszonyok teremtette helyzet volt, amelyből messzebbmenő következtetéseket levonni nem lehetett. A nádort cselekedeteiben nem vezette egyéb, mint hogy az országban, amelynek közjogi különállását mindig tiszteletben tartotta, a nyugalmat és rendet fenntartsa és azt az ellenséges támadásoktól megvédelmezze.

Nemzeti színezetet adott azonban kormányzásának teljhatalma idején, hogy már november 8-án több magyar urat hívott meg maga mellé, hogy ezek neki tanáccsal szolgáljanak.³⁰ Ez az intézkedése az alkotmányos országban megnyugvást kellett, annál is inkább, mert a meghívottak a nemzeti irányzat

²⁶ Már 11-éről 12-ére virradó éjjel megjött a hír, hogy a franciák 11-én, legkésőbb 12-én bevonulnak a fővárosba. 1805. napló, *Iratok*, II. 304. 1.

²⁷ 1805. napló, *Iratok*, II. 306—307. 1.

²⁸ 1805. napló, *Iratok*, II. 304. 1.

²⁹ *Iratok*, II. 178. 1.

³⁰ 1805. napló, *Iratok*, II. 300. 1.

népszerű előharcosai voltak. Csupa olyan férfiú, aki már 1790 óta küzdött az első sorban az ország önállóságáért és a nemzeti érvényesülésért, köztük Balogh Péter és Vay József, az 1790-i nemzeti program megalkotói, azután a heveskedő, gyakran túlzó gróf Illésházy István, akit II. József uralkodása végén már el akart fogatni, és gróf Haller József, egyik székmeistere a pesti szabadkőműves-páholynak, amelynek akkor vezetőszerpepe volt a nemzeti ellenállás szervezésében, és végre a főkép az 1802-i országgyűlésen népszerűvé lett Majthényi László, Bezerédj Ignác és Péchy Imre. A legfeltűnőbb talán Vay József meghívása volt, akitől, mint helytartó tanácsostól, József főherceg 1795-ben, akkor még mint helytartó, elvette a politikai ügyek referátumát, úgyhogy kénytelen volt nyugdíjazását kérni.³¹

Ezek a meghívott urak ugyan nem alkottak formális tanácsot, konferenciára csak ritkán ültek össze, de az udvarban mégis „nemzeti tanácsnak nevezték és működésüket nagyon gyanús szemmel nézték. A meghívások tulajdonképpen arra szolgáltak, hogy a nádor az ország irányadó közvéleményével érintkezésben maradjon s ennek megfelelően a meghívottak, úgy látszik, inkább egyéni véleményük nyilvánításával voltak a nádor segítségére.

Kétségtelen, hogy ez az egész berendezés és a célul kitűzött politika: a katonai és a polgári kormányzat önálló intézése, az érintkezés megszakadása az osztrák hatóságokkal, a magyar urak meghívása és Magyarország passzív politikája a franciákkal szemben nemcsak arra voltak alkalmasak, hogy Magyarországon megnyugvást, hanem hogy az udvari körökben gyanút és ellenszenvet keltsenek.

A magyar urak meghívásával egyidejűleg tizenegy, a határ közelében fekvő megye megkapta az utasítást, hogy egyelőre az inszurrekciót ne állítsa ki. Ez nem jelentette, hogy őket kötelezettségük alól felmentik, hanem hogy csak az előkészületeket tegyék meg, csapattesteik megalakítását azonban halasszák el.⁸²

³¹ *Iratok*, I. 71—72. 1.

³² Ezek: Trencsén, Bais, Nyitni, Pozsony, Győr, Veszprém, Komárom, Moson, Sopron, Zala és Somogy. Utóbb még kiment a rendelőt Árva, Hont, Liptó, Nógrád, Esztergom, Turóc, Zólyom, Fejér, Baranya, Vas és Tolna megyéknek is. *Iratok*, II. 300—301. 1.

Ezenkívül még egy ügyben lépett föl a nádor még teljhatalmának átvétele előtt nagyon határozottan kitűzött passzív politikája érdekében. November 5-én kapta meg a haditanács átiratát az előző napi tanácskozáson elhatározott hadművelési tervekről. Ezek között Magyarország védelmére szolgált volna, hogy Szénássy János vezérőrnagyot két zászlóalj gyalogsággal és hat lovasszázaddal a Lajta mögé akarták állítani. Az általános hadműveletek szempontjából a nádor ennek semmi célját sem látta. A maroknyi erővel Szénássy ott semmit sem használhatott. Viszont ez az egész passzivitási politikát rombadöntötte volna, mert ez a különítmény csak kihívta volna az ellenség fellépését Magyarország ellen. A nádor tehát még aznap felírt Latourhoz és tiltakozott ez ellen a rendelkezés ellen.³³ Alig egy héttel utóbb Merveldt tábornok kapta azt a parancsot, hogy Magyarországon át vonuljon a Morvához. Ez ellen a nádor hasonlóképp felemelte tiltakozó szavát, az ügyről rendes időszaki jelentésében Ferenc császárnak is beszámolva.³⁴

Közben a passzivitásnak mindenféle nehézségei teljes komolyságukban bontakoztak ki. A franciák még Bécs megszállása előtt, november 11-én Bécstől délre, ahol a Dunacsatorna a Dunába ömlik, Albernnél elfogták azt a három hajót, amelyen a nemesi fölkelésnek szánt főszerelési tárgyak voltak,³⁵ a bécsi Tabor-Brücke elfoglalásakor pedig a Magyarországba szánt 300 ágyút. A passzivitást ez csak még inkább indokoltta tette.

A franciák magyar területen először Pozsonnyal szemben jelentek meg. Kiszámú őrjárat volt csak, amely csellel hatalmába kerítette a pozsonyi repülő-hidat, azt kikapcsolta és elvitte. Pálffy Lipót vezérőrnagy ezzel elérkezettnek vélte az időpontot, hogy a kapott utasítás értelmében érintkezésbe lépjen a francia elővéd parancsnokával. Pálffy nem tudta, hogy milyen erővel áll szemben, neki magának csak 40 embere volt Pozsonyban; a franciák megjelenése meglepte, attól tartott, hogy az ott

³³ *Iratok*, II. 169—171. 1 és 1805. napló, u. ott II. 297. 1.

³⁴ *Iratok*, II. 180—181. 1. és 1805. napló, u. ott II. 303. 1.

³⁵ *Iratok*, II. 189-190., 205. és 313. 1.

felhalmozott anyag cs kincstári érték nem lesz megmenthető, és elküldte követét a vele szembenálló Vialannes tábornokhoz, aki Davoust marsallhoz továbbította. A levél azonban, amelyet Pálffy a tábornoknak írt, némileg eltért az utasítástól. Nem azon volt a hangsúly, hogy ha az ellenség nem lép magyar területre, magyar részről sem fogják nyugtalanítani, de a támadásnak az ország ellentáll, hanem a kordon céljának megmagyarázásánál Pálffy arra a kifejezésre ragadtatta magát, hogy szó sincs ellenségeskedésről (il n'est nullement question d'aucun sort d'hostilité), sőt személyes találkozást kért, amelyben több nagyon fontos dologról kívánna vele tárgyalni (le sous-signé auroit plusieurs objets très intéressants á traiter avec le général).³⁶

Érthető, hogy ebből a levélből még többet magyarítottak ki a franciák, mint ami benne volt. Davoust válaszában megírta, hogy Pálffy levelét Napóleonnal is közölte, aki hajlandó a magyar nemzetet semlegesnek tekinteni és az ország határait tiszteletben tartani, ha a nádor és a nemzet seregeit visszavonja, az inszurrekciót nem állítja föl, Bécsset tovább is élelmezi és az egyetértés fönntartására egyezséget köt. E célra várja a nádor küldöttét.³⁷

A nádor már 15-én értesült a hídnál történekről, 17-én reggel megkapta Pálffy előzetes jelentését a levél elküldéséről és még aznap megérkezett Bittner József őrnagy, aki már a beszámolót hozta a levélváltásról.³⁸ Ennek tartalma a nádort nagyon kellemetlenül érintette. Pálffyt azonnal megfosztotta parancsnokságától és Nyitrára rendelte. Szemére vetette, hogy tárgyalást ajánlva, amire nem volt fölhatalmazva, őt kompromittálta. Utasította tehát, közölje Davoust-val, hogy nem volt meghatalmazva tárgyalást javasolni, hogy a Davoust levelében foglaltakra csak a király adhat választ, akivel is a nádor az ügyet mindjárt közli, és hogy helyét átadja Bittner őrnagynak.³⁹

³⁶ *Iratok*, II. 192—193. 1. és Pálffy igazolási irata, u. ott II. 196—199. 1.

³⁷ *Iratok*, II. 193. 1.; *Campagne de la Grande-Armée et de l'armée d'Itale-én Van XIV (1805.)* (Paris, 1806.) 262—267. 1.

³⁸ *Iratok*, II. 192. 1. és 1805. napló, u. ott II. 314—316. .)

³⁹ *Iratok*, II. 194—195. 1.

József nádor azonnal jelentést tett az ügyről a császárnak is.⁴⁰ De a nádorra az az eset annál kellemetlenebb volt, mert ugyanakkor kapta meg Ferencnek egy november 15-én kelt levelét, amelyben ez felhívta figyelmét, hogy Napóleon Magyarország leszerelésére törekszik. Akikor is, amikor gróf Gyulai Ignác altábornagy a béketárgyalások érdekében nála járt, kijelentette, hogy a magyar nemzet iránti tiszteletből nem akar magyar területre bevonulni, de ennek feltételül azt köti ki, hogy az inszurrekciót fűjják le. A király tehát felhívta a nádort, legyen résen és vigyázzon, hogy Napóleon ne terjesszen esetleg proklamációkat az országban.⁴¹ Márpedig a nádor előre látta, hogy ha a franciák megkapják Pálffy új levelét, Davoust marsall már bosszúból is közre fogja adni a levélváltást, amiben nem is csalódott.⁴²

A nádort a Pálffy-esetben az bántotta, hogy a vezérőrnagy ügyetlensége felborulással fenyegette a passzivitást. Károly főhercegnek írt levelében panaszkodott, hogy eddig legalább sikerült neki, ámbár a felszerelés teljes hiánya miatt a fölkelés fölállítása nagy akadályokba ütközik, az országot ellenséges betörésektől megkímélni, a nélkül, hogy engedni vagy valami olyast kellett volna cselekednie, ami meggyőződése ellen volna, Pálffy levelezése azonban előbb-utóbb kényszeríteni fogja, hogy a franciákkal szemben színt valljon és megmondja, hogy a “nemzet ügyét nem választja el a királyétól, amely esetben a Dunántúl úgyszólván menthetetlenül ki volna szolgáltatva az ellenségnek.”⁴³

Ez az elháríthatatlan veszedelem élénken foglalkoztatta a nádort. Szerette volna, ha a király hozzájárulna, hogy fegyverszünetre léphessen, amit azonban csak azzal a feltétellel tartott lehetségesnek, ha Károly főherceg itáliai seregét is belefoglalják a megegyezésbe. Ezen az alapon az inszurrekció felállítását is, tekintettel a felszerelés nehézségeire, elejthetőnek tartotta. Az illetén megoldás azonban inkább csak pium dosiderium volt.⁴⁴ Némi reményt rá csak Poroszország megegyezése adhatott

⁴⁰ *Iratok*, II. 199—200. 1.

⁴¹ *Iratok*, II. 200. 1.

⁴² 1805. napló. *Iratok*, II. 317. 1.

⁴³ *Iratok*, II. 204 és 206. 1.

⁴⁴ *Iratok*, II. 204. és 317. 1.

a koalíció hatalmaival. III. Frigyes Vilmost felbőszítette, hogy Napóleon seregei felvonulásuk alkalmával megsértették Poroszország semlegességét, amikor Ansbachnál porosz területen haladtak át. Ennek volt köszönhető, hogy már november 3-án egyezsége lépett a szövetségesekkel, hogy megkísérli a közvetítést a felek közt, és ha Napóleon feltételeit visszautasítaná, 180.000 emberrel a koalíció segítségére siet.⁴⁵ Csakhogy a nádor nem nagyon bízott a porosz szövetségben.⁴⁶ Félt attól is, hogy a császártól nem fog választ kapni s ez egészen ferde helyzetbe fogja hozni.

E mellett volt ennek az ügynek egy kényes mellékhatása is. Napóleon azt kívánta, hogy Bécs város élelmezése elé Magyarország ne gördítsen akadályokat. Ezt az ügyet a nádor nem tartotta veszedelmesnek. A császár mindig lelkére kötötte, hogy székvárosáról gondoskodják.⁴⁷ Pálffy már november 16-án jelentette, hogy két bécsi városi tanácsos a császárvárosnak szánt gabonaszállítmánnal érkezett Pozsonyhoz, és utasítást kért, tovább engedheti-e őket. A nádor már akkor úgy határozott, hogy a Bécsnek szánt gabona- és vágómarhaszállítmányokat akadálytalanul átengedi s erről nemcsak Pálffy, hanem a határszéli megyék alispánjait is értesítette.⁴⁸ Ebben a kérdésben a nádor nem is csalatkozott, a császár ezt az intézkedést helyeselte; igaz, hogy az erre vonatkozó rezolúció csak december 14-én érkezett le.⁴⁹

A Davoust-nak adandó válasza vonatkozólag a döntés késett. A király ismételen sürgette az inszurrekció felállítását, futárai ugyan elég gyéren, de mégis csak érkeztek, erről a pontról azonban egyik írásban sem esett szó. A szerencsétlen austerlitz-i csatáig tehát, amely a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, mindinkább fokozódó feszültséggel ez a kérdés állott homloktérben. A külpolitikai vonatkozáson kívül a nádort ez

⁴⁵ Wertheimer id. mű, I. 339. 1. A megegyezésről a nádor az értesítési november 17-en kapta, tehát meg mielőtt a Pálffy-esetről értesült. 1805. napló, *Iratok*, II. 312. 1.

⁴⁶ *Iratok*, II. 190—191. 1.

⁴⁷ *Iratok*, II. 160—161. 1.

⁴⁸ 1805. napló, *Iratok*, II. 311. 1.

⁴⁹ *Iratok*, II. 212. 1.

a helyzet személyileg is bántotta, mert már különböző hírek kerültek forgalomba, s ő szükségesnek tartotta volna, hogy az ügy iratait nyilvánosságra hozza, amit azonban a császár döntése előtt semmiképp sem tartott megengedhetőnek.⁵⁰

November 21-én a *Wiener Zeitung* egy 18-i különkiadása érkezett, amely különböző lesújtó harctéri hírek mellett arról szólt, hogy Murát és Kutuszov közt fegyverszünet jött létre; ennek értelmében Kutuszov visszatérne Oroszországba, Murát pedig kötelezte volna magát, hogy nem nyomul tovább előre Morvaország felé.⁵¹ Ez Budán képzelhető izgalmat okozott, hiszen a francia sereg tehermentesítését jelentette volna arról az oldalról, amerről eddig le volt kötve. Rákövetkező éjjel Károly főhercegtől is jött részletes levél a caldierói ütközetről, amely után, ámbár győzött, mégis visszavonulásra határozta el magát. A nádor tehát 21-én, 23-án, majd 25-ön újabb levéllel fordult a királyhoz.⁵² Hogy pedig a franciákat, akik a Pálffy-főle levélváltás után visszaadták a pozsonyi repülő-hidat,⁵³ ne ingerelje, elrendelte annak a három franciának a kiadatását, akiket Pozsony közelében foglyul ejtettek.⁵⁴

De a helyzet napról-napra jobban bonyolult. Merveldt altábornagy hadtestét a franciák visszavonulás közben elvágták a főszeregtől; roncsait az altábornagy Grácon át vezette Magyarországra és az Nyitra megyén át Toschen felé tartott, hogy a főszereghez csatlakozzék. A nádornak sikerült ezt az átvonulást egyideig úgy irányítani, hogy az a franciák figyelmét nem vonta magára. Amint azonban a morva határ felé közeledett, tudomást szereztek róla. Ez Magyarországra vetett reményeik összeomlását jelentette és megváltoztatta tartózkodó magatartásukat. Nyitráról jelentették, hogy Soult marsall november 26-án Holicsnál átlépte a határt, 27-én pedig Vialannes Moson megyében indította meg a támadást és Pozsonyt dél felől fenyegette.⁵⁵

⁵⁰ 1805. napló, *Iratok*, II. 324. 1. és 231. 1.

⁵¹ 1805. napló, *Iratok*, II. 322—323. 1.

⁵² 1805. napló, *Iratok*, II. 325., 329. 1. és *Iratok*, II. 208—209. és 211. 1.

⁵³ 1805. napló, *Iratok*, II. 318. 1.

⁵⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 329. 1.

⁵⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 344—345. 1.

Azokban a leiratokban pedig, amelyek a királytól érkeztek, mindig csak az inszurrekció ügye szerepelt, amelyet Ferenc állandóan sürgetett. Ebben a pontban bizonyos bizalmatlanság volt észrevehető. A császár már november 18-án úgy írt, mintha Magyarországon az egész fölkelést be akarnák szüntetni, és utalt arra, hogy önnek az országnak felfegyverzése nagy gond okoz az ellenségnek, hogy a morvaországi sereg előnyomulása miatt a franciák mélyebben Magyarországra nem hatolhatnak be, és hogy a fölkelés gyors fölállítása a béketárgyalásoknál imponálóan esnék a latba.⁵⁶ Ámbár a nádor utolsó beszélgetése alkalmával a császárral erre vonatkozó terveit világosan kifejtette és tíz nappal később, november 17-én fölterjesztésében is indokolta, hogy a dunai kerületek fölkelési munkálatait miért függesztette föl, a november 25-ön hozzáérkezett leiratra szükségesnek tartotta, hogy bizalmas levélben a kérdés egész fejlődését és a pillanatnyi helyzetet is ismét összefoglaló kifejtésben tárja az uralkodó elé:⁵⁷

„A Felsőged elé — írta — Pozsonyból történt elutazása óta időről-időre előterjesztett jelentéseim eléggé meggyőzheték Felsőgedet, hogy míg egyrészt semmi mulasztás nem történt abban, hogy az inszurrekció az ellenséges támadásnak kevésbbő kitett vidékeken fölállíttassék, másrészt minden gondosan elkerül tetet t, ami az ellenségnek indokolt alkalmat szolgáltatathatott volna fegyveres föllépésre. Ennek a Felsőged által szóbelileg jóváhagyott eljárásnak, amelyhez tartottam maga-

⁵⁶ November 18.: «...kann Ich dió Einstellung der Insurrection, welcher Mir unerwartet war, nicht unbedingt billigen.» «Da Ich nun weiss, welche Besorgnisse dem Feinde die Bewaffnung Ilungarns, wohin er sich bei der bevorstehenden Vorrückung der Armee aus Mähren, und jener der Preussen nicht tief hinab wagen kann, so lag Mir alles daran, dass die Insurrection wenigstens in den unteren Comitaten betrieben werde. Wie unlieb Mir daher gerade jetzt die gänzliche Einstellung der Insurrection sein müsse, wo selbe durch die Besorgnisse, die dem Feinde gemacht werden, imponiren und hierdurch zu Beförderung des Friedens so sehr beitragen sollte, kann Ich EuerLiebden nicht beschreiben, und nach dieser obigen, vertraulichen, für Euer Liebden alleiniger Kentniss dienender Eröffnungen werden Sie fühlen, dass die schleunigste Zusammenbringung der Insurrection wenigstens in den rückwärtigen Comitaten wichtig sei.» *Iratok*, II. 201—202. 1. Ez a legfelsőbb kézirat nov. 25-én érkezett a nádorhoz. A benne foglaltak nem vonatkozhatnak a Pálffy-eset után írt fölterjesztésre, mert ez ugyanazon a napon kelt, mint ez a legfelsőbb kézirat.

⁵⁷ *Iratok*, II. 219—222. 1.

mát, megvolt a szerencsés eredménye, hogy Magyarországot megkímélte egyes portyázó osztagok betöréseitől, amelyek föltartóztatására nem voltak csapataink, hogy időt nyertünk a német hadsereg szétszórt legénységét, a poggyászt stb. összegyűjteni és biztos helyre szállítani, hogy a Dunán levő kincstári javakat szerencsésen a várakba szállítottuk és hogy fenntartottuk a közlekedést a német és az itáliai sereg közt, valamint hogy ezek Magyarországból élelemmel támogathattak.“ Kitérve Merveldt átvonulására és Soult betörésére, így folytatja: „Ezért tartok tőle, hogy az ellenség, ha, mint Felsőged gondolja, nem is nyomulna mélyebben az országba, mégis megszállja a jablonkai szorost és elvágja az összeköttetést Morvaországgal, úgyhogy jelentéseimet csak nagy kerülővel, Krakón át küldhetném. Hogy ez úgysis aggasztó helyzetemet még mennyire megnehezítené, azt Felsőged maga is belátja, minthogy megbízható hírek hiányában nem vagyok képes megítélni, mire határozzam el magamat.“ „Eddig a körülmények, a hiány mindennemű felszerelésben a felkelés részére, főkép azonban az idő rövidsége miatt lehetetlen volt, főkép az elülső megyékben, az inszurrekció felállítására gondolni. Ezt az eljárásomat a háború befejezésével (Isten adná, hogy mentői előbb) felsőged előtt mindenben igazolni fogom, — itt tehát mentségemül egyelőre csalt annyit emlétek, hogy most úgy látom, a fölkelés kivonulásának nemcsak a lehetősége, de a szüksége is be fog következni. Amíg ugyanis nem volt az országban császári sereg, addig az ellenség nem nagyon közeledett feléje, és nem tudom, miért, elmulasztotta az alkalmat, amelyben hirtelen betöréssel az egész országot elpusztíthatta volna. Most azonban az itáliai seregtől érkező hírek szerint ez utóbbi a hó végével Magyarországra érkezik, azt követi az ellenség, most kell és lehet tehát az országnak több sikerrel imszurgálnia. A buzgalom nagy, inkább vissza kell tartani, semmint szítani, egyes megyék lakossága már most panaszkodik, amiért tétlen és nóm szabad fölkelnie. De mi lesz ennek a következménye; a császári seregnek, amelynek ellátásáról, amint azt három hó előtt Felsőgednek megmondtam, csak in spatiis imaginariis és csak papíron gondoskodtak, már most is alig van miből élnie, minden raktár üres és még rendkívüli összegekkel sem lehet a szükségés

mennyiséget oly rövid idő alatt előteremteni; rekvirálni fog tehát és a kevés készletet el fogja fogyasztani, az ellenség követni fogja és egészen el fogja pusztítani az országot. Az inszurrekció, amelyet szintén élelmezni kell, a zavart csak növelni fogja. A paraszt állatát, amely takarmány hiányában amúgy is elgyengült, egészen tönkre fogják tenni a rendkívüli fuvarok és szállítmányok, a szegény embert mindenétől meg fogják fosztani. Ez a helyzetkép — amelyet nem festettem rikító színekkel, amelyet nem is sugallt, mint Felséged kegyesen kifejezi, túlságos rémlátás — azzal aggaszt, hogy erre az országra, amelyet tíz év óta kormányzók, s amelynek javáért szívesen áldoznám életemet, a legszomorúbb jövő, éhínség, talán még pestis is vár. Nincs hatalmamban, hogy segítsek rajta, de reményem van rá, hogy egy olyan kegyes fejedelem, mint Felséged, megtalálja az orvoslást. Kegyeskedjék Felséged ezt megszívlelni és idejében úgy intézkedni, hogy a békekötés legszencsésebb esetében is fenyegető éhínség elháríttassék.“ „Bárha Felséged ne csalódnék megint a helyzet megítélésében, de november 20-i legfelsőbb kéziratának tartalmából következően, félek, hogy jobbnak tartja azt, mint amilyen.“ Ismertette Violannes előnyomulását, sorait így végzi: „Ha ez a hadtest Buda felé közelednék, el vagyok határozva, amennyiben az nem kap erősítéseket, hogy az ittlévő tartalékszázalókkal megkísérlem a védelmet, aminek eredményét azonban előre nem láthatom, mert ehhez a csapathoz és különösen tisztikarának összetételéhez sommi bizalmam, és mégis meg kell kísérelnem itt ellenállni, hogy az ittlévő jelentékeny termény-, felszerelési és tüzérségi készleteket lehetőleg megmentsem.“

Még aznap a nádor konferenciát tartott a magyar urakkal, eléjük terjesztette a Pálffy—Davoust-féle levelezést és ismertette a helyzetet. Ez a konferencia azt határozta, ha a királytól ebben az ügyben a békére nem kedvező válasz érkeznék, küldöttséget fognak hozzá küldeni, hogy ez előtte az ország szomorú állapotát kifejtse és őt idehívja.⁵⁸

Másnap, november 30-án megérkezett Pozsonyból gróf Batthyány Antal a pozsonyi permanens deputáció üzenetével.

⁵⁸ 1805. napló, *Irulok*, II. 348. 1.

Ő hozta meg a hírt, hogy Davoust marsall megszállta Pozsonyt. A marsall proklamációval fordult a lakossághoz, ismertette Pálffy levelét és a reá adott választ. Kijelentette, hogy Napóleon mégis kényszerülve van benyomulni az országba, de csapatai a legszigorúbb fegyelmet fogják fenntartani, a nemzet szabadságai és alkotmánya is sértetlenek maradnak, csak tartózkodjék a lakosság minden katonaaállításától, inszurrekciótól és ellenségeskedéstől.⁵⁹ Ebből világos volt az összefüggés a Pálffy által megindított tárgyalás félbeszakadása és az előnyomulás közt. A körülményekből azt is következtetni lehetett, hogy a franciák nem fognak Pozsonynál megállani, a Duna balpartján előrseik már Sopornyaig, a jobbon Öttevényig jutottak. Míg az előző nap, amikor a nádor a királynak írt, az előnyomuló csapattestről azt tudták, hogy az 4000 főnyi, most Batthyánytól arról értesültek, hogy Davoust 9000 emberrel vonult be.⁶⁰ Ekkora erővel szembe szállni lehetetlenség volt.⁶¹

A nádor tehát ismét összehívta a konferenciát. A nézetek most már nagyon eltérők voltak. A harciasak az inszurrekciót kívánták és kijelentették, hogy az ellenség ígéreteivel és proklamációival nem kell törődni. Az ellentétes álláspont határozatot kívánt a királytól a semlegesség kérdésében. Az óvatosak pedig egyszerűen csak ismertetni akarták a helyzetet az uralkodóval, minden óhajtás nyilvánítása nélkül. Végre abban egyeztek meg, hogy az országot már a német tartományok érdekében élelmezési szempontokból is kímélni kell. Parlamentairt. akartak tehát küldeni Davousthoz, hogy felszólítsák a magyar terület kiürítésére, vagy hogy legalább fegyverszünetről tárgyaljanak vele, ami időt adna a készletek elszállítására.

A nádor e feladat megoldását hű emberére, gróf Beckers József szárnysegédre bízta. A grófnak utasítása szerint először

⁵⁹ *Iratok*, II. 224—225. 1.

⁶⁰ 1805. napló, *Iratok*, II. 348—349. 1. Davoust különben november 27-én így írt a hadügyminiszternek: «D'après les renseignements que j'ai reçus, le gouverneur autrichien de Presbourg s'occupait de former des magasins de subsistance et l'archiduc palatin employait tous les moyens pour faire lever le peuple hongrois.» Oh. de Mazade: *Correspondance du Maréchal Davout*. 1801—1815. (Paris, 1885) I. 189. 1.

⁶¹ A Buda körül lévő zászlóaljok gyakorlatban újonckból álltak, a lovasság mindössze 150 főnyi volt. *Iratok*, II. 227—228. 1.

is közölnie kellett a marsallal a nádor megütközését azon, hogy ámbár megígérte neki, „hogy a király válaszárol a semlegesség kérdésében őt mindjárt értesíteni fogja, Davoust ezt be nem várva, előzetes bejelentés nélkül mégis bevonult“. Hogy Ferenc király válaszáat a nádor hamarabb megszerezhesse, Beckers részére passzust kért, hogy a francia vonalakon át mehessen Olmützbo. Arra az időre pedig, amíg Beckers ebben a megbízatásában eljár, a nádor Davousttól azt kívánta, hogy vonja ki csapatait. Magyarországból, vagy legalább kössön fegyverszünetet a fennálló állapot alapján. Ennek a rövid fegyverszünetnek a megkötésére is Beckers kapott fölhatalmazást.⁶³

Mindezt a nádor levélben, futárral jelentette a királynak is; kiemelve, hogy már a készletek megmentése érdekében kénytelen volt ehhez az eszközhöz folyamodni. „A Magyarország részére kötendő gyakrabban említett semlegességi vagy inkább fegyverszüneti szerződés tárgyában — így fejezte be levelét — kerek végre határozott döntést saját igazolásomra, mert, különösen abban az esetben, ha Felséged ilyen tárgyalásról hallani nem akarna, az ország szememre vethetné, hogy Felségednél nem szorgalmaztam az ügyet kellőképen, vagy hogy elhanyagoltam javáról gondoskodni.“⁶³

December elsején már a bankóprés, a korona és a regnikoláris levéltár elszállításáról is gondoskodtak, amikor megérkezett gróf Zichy Ferenc főpohárnok fia Magyaróvárról azzal a hírrel, hogy a franciák Pozsonyt kiürítették és az ország területéről kivonultak. Később visszatért Beckers is, aki értesülve a franciák kivonulásáról, e fordulattal megbízatását befejezettnek tekintette.

Magából Pozsonyból is jött hírvivő, gróf Amadé Ferenc, aki érdekes dolgokat beszélt a megszállásról és a franciákról. Ezek Pozsonyban és környékén Merveldtet hajszolták, hiába. Davoust különösen az inszurrekció iránt érdeklődött, számáról, szervezetéről szeretett volna adatokat hallani, de azután kicsinylőleg kijelentette, hogy az csak tömeg, amelyet könnyen szétszórnak. A magyar nemzetet és sajátságait azonban hízel-

⁶² 1805. napló, *Iratok*, II. 352—353. 1.

⁶³ *Iratok*, II. 222—224. 1.

gően dicsérte. Azt mondta, hogy nagy szerepet játszhatna Európában, de változtatni kellene az állapotokon. A szavak, amelyeket ehhez a kijelentéshez fűzött, nagyon közéről érdekelhették a nádort; azt mondta, hogy ők tudnának egy férfiút, aki ezt véghezvihetné, akit ők nagyrabecsülnek, aki sokat tehetne, és ez a nádor.⁶⁴

A lelkek a jó hírek hatása alatt valósággal fölszabadultak, de elbizakodás nem volt tapasztalható. Tovább tárgyaltak Buda védelméről, ha a franciák mégis bejönnének.⁶⁵ A nádor 3-án, amikor megírta Ferencnek, hogy Beckers küldetése tárgyalanná vált, arról is értesítette, hogy 14 nap múlva a nemesi fölkelést már szembe lehetne állítani az ellenséggel.⁶⁶ Az ország különböző részeiből érkezett jelentésekből ítélve, jó szellem uralkodott.

Még egy hét sem zajlott le, amikor december 6-án futár érkezett herceg Esterházytól egy bécsi rendkívüli lappal, amely beszámolt Napóleon december 2-i austerlitz diadaláról.⁶⁷ A szövetségesek itt, amikor támadásra határozták el magukat, elég kedvező helyzetben, számbelileg is túlsúlyban voltak.⁶⁸ A fővezérlet Kutuszov kezében volt, de mellette osztrák vezérkari főnök állott Weyrother személyében. A választás az oroszok kedvéért esett öreá, akit még Szuvarov hadjáratából ismertek, jó véleménnyel voltak róla és szerették, mint oroszpartit.⁶⁹ Károly főherceg azonban úgy ítélte róla, hogy szereti a bonyolult hadműveleteket, a helyett, hogy egyszerű taktikával döntésre törekednék.⁷⁰ A szövetségeseknek már o híreik is rosszak

⁶⁴ *Iratok*, II. 356. 1.

⁶⁵ 1805. napló, *Iratok*. II. 356—357. 1.

⁶⁶ *Iratok*, II. 234. 1.

⁶⁷ 1805. napló, *Iratok*, II. 368. 1.

⁶⁸ (Stutterheim): *Die Schlacht bei Austerlitz* am 2. December 1805.

(Hamburg, 1806.) 16. 1.

⁶⁹ A. Kirchhammer: *Nachträge zum hundertsten Gedenktage der Schlacht von Austerlitz*. (Danzers Armeezeitung, 1906.) 5—6. 1.

⁷⁰ Vermutlich war dieses wieder ein Produkt der erhitzten Einbildungskraft, von Weyrother, ein Gegenstück zu Rivoli und Hohenlinden. Vor meiner Abreise von Wienn predigte ich dem Kaiser so sehr gegen alle complicirte Manoeuvres. Er versprach mir keine zugeben zu wollen, aber das Versprechen hatte das nehmliche Schicksal, als das, was Er mir machte, dass unsere Armee vor Ankunft der Russen nicht weit in Deutschland vorrücken und jedem Gefecht ausweichen würde. *Iratok*. II. 238. 1.

voltak a franciák állásairól, de nagyobb hibát követtek el azzal, hogy oszlopaikat egymástól nagy távolságra vonultatták föl, amit Napoleon mindjárt észrevett és kihasznál. Így a rosszul felszerelt és élelmezett sereg hősies küzdelem után összezavarodott. Rettenetes fejtelenségben menekült mindenki a magyar határ felé.⁷¹

Az orosz seregek annyira fölbomlottak, hogy császári csapatokkal kellett futásukat fedezni. Sándor cár is attól félt, hogy elfogják seregeit, és erőszakolta, hogy Ferenc, akivel Napoleon Austerlitz előtt kereste a találkozást, most szánja el magát erre a lépésre és kérjen fegyverszünetet. Ez a találkozás december 4-én meg is történt igen barátságos formák közt. Napoleon békét ajánlott, amelybe a cárt is bele akarta foglalni. Erre az esetre Ferencnek is kedvező feltételeket ígért, csak Bajorország, Baden és Württemberg kárpótlásáról kellett volna gondoskodnia. Amikor azonban Sándor cár, aki Ferenc visszaérkezését nagy türelmetlenséggel várta, a kedvező eredményt megtudta, hallani sem akart a kibékülésről, hanem kijelentette, hogy seregeivel hazatér. A monarchia és Ferenc sorsa már nem érdekelte. Az oroszok, akik a csata előtt telt szájjal követelték a megütközést és az akkor lázasan fekvő Ferenc előtt eltitkolták, hogy másnap támadni fognak, most mindenért az osztrák tábornokokat okolták. A cár már nem is étkezett együtt a császárral és a tábornokok közt mind feszültebb lett a viszony. 6-án azután herceg Liechtenstein János aláírta a fegyverszüneti szerződést, amelynek értelmében az oroszoknak haza kellett vonulniok, a király lemondott a magyar nemesi fölkelés fölállításáról s a felek közt megvonták a demarkációs vonalat olyképen, hogy Magyarország területéből Pozsony a franciáknak jutott.⁷²

Ezzel gyökeresen megváltozott a helyzet. Károly főherceg serege ugyan még a fegyverszünet megkötése előtt, december

⁷¹ V. ö. Stutterheim id. művét, különösen 18—19., 55., 59. és 80—81. l.

⁷² A nádor 1805. naplójában a hírnökök és a 'résztevők elbeszélései alapján ismételtelen visszatér az austerlitz-i csatára s az azt követő eseményekre. Legfontosabbak Ferenc császár elbeszélései. *Iratok*, II. 379—387. l. és Kutuszov megjegyzései u. ott II. 389—390. l. V. ö. még a nádor értesítését Károly főhercegnek u. ott II. 249—254. l. és Károly főherceg véleményét u. ott II. 237—239. l. A fegyverszüneti feltételek u. ott II. 376. l.

6-ától 8-áig bevonult Körmendre,⁷³ de a háború folytatásáról már szó sem lehetett. Csak Cobenzl és Collenbach pengettek még háborús hírokat. Néha úgy is látszott, mintha befolyásukat a császárra is érvényesíteni tudnák,⁷⁴ ami Napóleon igen kemény feltételei miatt, aki nagy területek átengedését és súlyos hadisarcot követelt, bizonyos fokig érthető is volt. A nádor és Károly főherceg azonban sürgették a császárt, hogy mielőbb kössön békét, hogy ne súlyosbítsa a helyzetet a francia megszállás elhúzásával, hanem legalább ettől a csapástól szabadítsa meg népeit. Nem ok nélkül félték tőle, hogy az elcsigázott lakosság soraiban az ínség még a békekötés után is a monarchiára veszedelmes jelenségekkel járhatna. A nádor már december 12-én járt Ferencnél Holicsban, írásaiban is mindig a gyors megegyezést kérte, s utóbb Károly főherceg is fölkereste a császárt.⁷⁵

A nádort és Károly főherceget ebben a munkában igen benső szálak fűtték egymáshoz. Ezt nem zavarta meg az a kis incidens sem, amely köztük december közepén felmerült. Károly főherceg ugyanis megütközéssel vette tudomásul, hogy a nyugati megyékből élelmiszereket visznek Bécsbe, és parancsot adott katonáinak, hogy az élelmiszerszállítókat, statáriális úton végezzék ki, azokat a hivatalnokokat és birtokosokat, akik kiviteli engedélyeket állítanak ki, állítsák haditörvényszék elé, amiről a megyéket is értesítette.⁷⁶ A nádor, amikor erről a hatáskörébe történt beavatkozásról értesült, azonnal közölte vele a császárnak e kérdésben kiadott rezolúcióját, szemére vetve, hogy úgy tesz, mintha ellenséges országban állana, ami bizonyára nem is volt szándékában, és egyben felszólította, hogyha valamelyik magyar valamit elkövetne, mint a törvények öre, állítsa őt illetékes bírósága elé.⁷⁷ Az alkotmányos jogok védelmében a testvéri jó viszony sem akadályozta meg. Moson megyének, amelynek mindenható földesura Károly főherceg nevelőapja, Albert szász-tescheni herceg volt, s amely a főherceg parancsát, közhírré

⁷³ 1805. napló, *Iratok*, II. 373. 1., továbbá *Iratok*, II. 232. és 235. 1.

⁷⁴ 1805. napló, *Iratok*, II. 379. és 387. 1.

⁷⁵ 1805. napló, *Iratok*, II. 387. 1. és *Iratok*, 242—243. és 253. 1.

⁷⁶ 1805. napló, *Iratok*, II. 396. 1. és u. ott II. 256. 1.

⁷⁷ *Iratok*, II. 256—257. 1.

tétette, ki kellett magát mentenie elhamarkodott cselekedetért.⁷⁸

A béketárgyalások megindulásával a nádor munkaköre megváltozott. December 7-én, a vereség hírének hatása alatt még a katonai intézkedések egész sorát adta ki, a megyéknek is elrendelte, hogy inszurrekciójuk vonuljon ki.⁷⁹ Ez akkor az előző napon megkötött fegyverszünet feltételei következtében már tárgytalan volt; visszatérve Holicsból, december 15-én be is szüntetett minden további előkészületet.⁸⁰ Idejét és erejét két más tárgy kötötte le: a hadsereg élelmezése és az oroszok visszavonulása. Minthogy ezek felvonulásuk közben Galíciát egészen felélték, visszavonulásukat Felsőmagyarországon át kellett irányítani.⁸¹

Ugyanakkor felszabadult az udvarban is mindaz az erő; amit eddig a hadviselés és a külpolitika tartott lekötve. Ha eddig Magyarországgal nem sokat törődtek, ezután annál nagyobb figyelemmel fordultak feléje. A kritikának tág tere nyílt, de azok, akik ezzel a kritikával éltek, már nem a régi emberek voltak. Ferenc már Ulm után panaszkodott a nádornak, hogy körülötte mindenki elvesztette a fejét. A baj okát hajlandó volt az intézményekben keresni és azt tervezte, hogy a kormányzat szerveit átalakítja, az államtanácsot például teljesen feloszlatja. Ez persze nem történt meg, sőt személyi változásra is csak közvetlenül az austerlitz csata előtt került sor.⁸² Ulm óta nagyon megnyerte a császár bizalmát Baldacci Antal államtanácsos, az egyetlen, aki a nagy katasztrófa után erélyt árult el és nem engedte át magát a kétségbeesésnek. Ellenben régi kedves nevelője, kabinetminisztere, Colloredo, teljesen használatlan volt. Austerlitz előtt tehát Ferenc elbocsátotta Colloredót és a kabineti ügyek referátumát Baldaccira bízta.⁸³ A háborús párt többi vezetőembere megmaradt állá-

⁷⁸ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 411. 1.

⁷⁹ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 371. 1.

⁸⁰ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 392. 1.

⁸¹ Ezek a kérdések december 10-étől kezdve úgyszólván naponként foglalkoztatják a nádort, v. ö. 1805. napló. V. ö. azonkívül II. 242—243., 246—247., 261—262. 1.

⁸² *I r a t o k*, II. 213—214., 229. és 253. 1.

⁸³ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 300. 1. és *I r a t o k*, II. 253. 1.

sában és csak a pozsonyi béketárgyalások idején bukott meg. Akkor távozott Cobenzl, Stahl és Lamberti.⁸⁴ A nádor nem bízott benne, hogy a távozók helyébe jobbak jöjjenek: „Dii dent meliora, — írta Károly főhercegnek — de én nem hiszek ebben”.⁸⁵ Még pesszimisz t ikusabban nyilatkozott Károly főherceg: „Sajnos, én attól félek — írta a nádornak —, hogy ha el is távolítják az embereket, akik a császárt körülveszik, hogy ő akkor is hamarosan ugyanolyan emberek kezébe kerül, mert csak oktondiak és huncvutok tudják kielégíteni kicsinyes hajlamait és azt a vágyát, hogy mindent jónak és könnyűnek és könnyen megoldhatónak tüntessenek fel előtte. Ezért fogadnak barátságtalanul és távolítanak el mindenkit, oki az igazságot mondja.”⁸⁰

November vége óta tényleg Baldacci volt a császár mindenható tanácsosa. Úgyes, képzett, nagyereylyű férfiú, kitűnő előadóképességgel, aki az előterjesztendő ügyekben érveit világos elrendezésben, szónoki hévvel és különösen lendületes befejezéssel olyan módon tudta előadni, amelynek nagy hatással kellett lennie a határozatlan Ferencre. Ezt a viszonyt Napóleon később így jellemezte: „A császárnak egyáltalán nincs akarata, mindig annak a nézetén van, aki utoljára beszélt vele és ezért azok, akik hatásukat rá mindig érvényesíteni fogják: Baldacci és Stadion.”⁸⁷ Károly főherceg már 1806 elején írta a nádornak: „Mindent, kivétel nélkül, Baldacci csinál. Hogy ez a kizárólagos befolyás üdvös lehet-e, azt Te, aki az ügyek intézéséből ismerheted őt, bizonyára jobban ítélnéd meg, mint én.”⁸⁸ Amikor o nádor ezt a levelet megkapta, már keserű tapasztalatokat szerzett a megváltozott rendről.

A nádor eddig is. sokszor tapasztalhatta, hogy a személyes érintkezésben Ferenc császár mindig bizalommal volt iránta, de ha eltávozott, megállapodásaikon többször változtattak olyan módon, amely bizalmatlanságra vallott. Ez azonban eddig csak szórványos jelenség volt. Amikor december 12-én a nádor Holics-

⁸⁴ 1805. dec. 24. Wertheimer id. mű l. 438. 1.

⁸⁵ *I r a t o k*, II. 213. 1.

⁸⁶ *Iratok*, II. 238. 1.

⁸⁷ 1809. szeptember 21. *Corespondance de N a p ó l e o n* I. XIX. 569. 1.

⁸⁸ *Iratok*, II. 434. 1.

ban bátyját felkereste, ez őt szeretettel fogadta. Szóba kerültek akkor a nádor működésének pontjai is: az inszurrekció, de főleg a Pálffy-ügy. A császár a nádor előterjesztéseit kegyesen fogadta.⁸⁹ Amikor a nádor visszatért Budára, kézhez kapta a Pálffy-ügyben és Pécs élelmezése kérdésében az írásbeli rezolúciókat is. Ezek is jóváhagyóan vették tudomásul a történeteket.⁹⁰

Már a. következő napon azonban megdöbbenő tartalmú legfelsőbb kézirat érkezett. Ebben a császár tulajdonképpen a nádor november 29-i és 30-i és december 6-i és 7-i leveleire válaszolt. Mindenekelőtt Merveldt átvonulásával foglalkozott: „Merveldt altábornagynak — írta — Magyarországon kellett átvonulnia kis csapatával, mert parancsa volt, hogy az egyesült sereg szélsőbal szárnyához csatlakozzék, ami neki teljes mértékben sikerült is, azonkívül még el is űzte az ellenséget, amely különben is Pozsony és Nagyszombat irányában jelentéktelen számban csak néhány őrzőjáratot küldött ki. Véleményem, hogy az ellenség nem fog és nem is törhet be jelentősebb erővel Magyarországra, a hadsereg akkori állásán alapult és az eredmény azt teljesen igazolta. Az a kevés is, amit az ellenség Pozsony vidékére küldött, visszavonult és kénytelen volt. elszakadni az egyesült sereg első mozdulatára és kedvezőbb események után sohse lett volna módjában, hogy a Duna belpartján a brünni sereghez csatlakozzék. Indítatva éreztem tehát magamat, hogy az inszurrekció föllállítását szorgalmazzam, mert nagyon jól tudtam, hogy az milyen gondot okoz az ellenségnek, és mert egyben meg voltam győződve, hogy a portyázásokat, sőt az inváziót is könnyen vissza lehetett volna verni. Ezenfelül igaz az, hogy sok megye nagyon elégtelen volt, amiért nem kelhetett föl; én ezt a buzgalmat teljes mértékben el is ismerem és tartok tőle, hogy ennek a törekvésnek n korlátozása nem volt a legjobb hatással ezekre a derekakra, és hogy e mellett az irántam és ön iránt táplált jóhangulat és érdekeink jelentékenyen szenvedhettek.“ Elismerte, hogy a nádorra kellemetlenül hathatott, hogy újságlapokból kellett az eseményről értesülnie, de ezt

⁸⁹ 1805. napló, *Í r a t o k*, II. '587. 1.

⁹⁰ 1805. napló, *Iratok*, II.;590—391. 1. é.-*Iratok*, II. 212. 1.

természetesnek tartotta. „Én mindent közöltem önnel — írja — ami szükséges volt, és a haditanács elnökének utasítása volt, hogy ugyanúgy cselekedjek, joggal tehát senkinek sem tehető szemrehányás.“ Az orosz visszavonulást illetőleg sajnálta, hogy a felvidéket sújtania kell ezzel, de hozzátette: „Bármilyen borzalmas is az a kép, amelyet Kedvességed az ország e kis részéről fest, meg vagyok róla győződve, hogy messze elmarad a mögött a kép mögött és nem éri el azt a nyomort, amelyet Morvaországról kellett tapasztalnom, ahol ez a sereg egy ideig tartózkodott és átvonult“. „Pálffy tábornok viselkedését lehetetlen jóváhagynom és fenntartom magamnak, hogy annakidején felelősségre vonjam; hogy pedig Kedvességednek nem tudtam határozott utasítást adni a magyar királyságom semlegessége tárgyában kötendő szerződésre és folytatandó tárgyalásra, az annál megfelelőbb volt, mert éppen akkor küldtem el gróf Stadiont, mint meghatalmazottat Napóleonhoz, hogy a béke megkötéséről tárgyaljon, s így ezzel a fenti ügy is elintéződött. Hogy is volna lehetséges, hogy örökös országaim egyike külön semlegességi szerződést kívánjon kötni, holott azoknak kölcsönösen egymást segíteniük kell? Milyen következményei lennének az ilyen állásfoglalásnak? És mi történnék, ha minden tartományom magát így el akarná különíteni és függetlennek tekinteni? Vájjon hozzájárulásom egy ilyen eljáráshoz nem vezetne-e a legszomorúbb eredményre és beláthatatlan szerencsétlenségre? Ezekben a szempontokban ön meg fogja találni az okokat, hogy miért nem felelhettem önnek erre.“⁹¹

A tartalomnál azonban megdöbbentőbb volt a forma. Azóta a tíz év óta, hogy a nádor Magyarországot kormányozta, sűrűn váltott bizalmas leveleket a királlyal, amelyek gyakran igen kényes ügyekre vonatkoztak, de mindig sajátkezű levélben kapott választ. Most történt először, hogy magánlevelekre a kabinetiroda által kiállított hivatalos jellegű legfelsőbb kéziratban érkezett a felelet.

Az érintkezésnek ez a módja a király és a nádor közt a bizalmas közléseket lehetetlenné tette volna. A nádor sietett is a királyt erre figyelmeztetni. Hivatkozva a kapott elintézés-

⁹¹ *I r a t o k* , II. 243—245. l.

sekre, levéllel fordult hozzá, kérve, ne vegye felszólalását zokon. „A tíz év óta, amióta szerencsém van az államot szolgálni — írta —, megengedte nekem Felsőged, hogy kétes esetekben, olyan ügyekben, amelyek nem voltak alkalmasak a nyilvánosságra, magánúton kérjem utasítását. Megengedte nekem ez alkalomból, hogy szabadon nyilatkozzam személyekről, az ügyek menetéről stb., hogy olyan ügyekről is elmondjam magánvéleményemet, amelyek nem tartoztak hatáskörömbe, amelyeknél azonban, úgy hittem, hogy véleményemmel előmozdíthatom az állam javát. Minthogy tudtam, hogy ezek az írások egyedül Felsőged kezébe kerülnek, ismételten voltam bátor bennük — a nélkül, hogy a köteles tiszteletről megfélelkeztem volna — az állam szolgáját félretolni és azzal az őszinteséggel szólni, amelyre Felsőged kegye hatalmazott föl és az, hogy szerencsés vagyok magamat öccsének nevezhetni. Ezt kegyesen méltóztatott fogadni és ezzel csak felbátorított, hogy bármikor kötelességem szerint így járjak el, és hízelgek magamnak azzal, hogy ily módon Felsőgedet néha közelebbről értesíthettem olyan dolgokról és személyekről, melyek különben az államügyek tömkelegéjén eltűntek volna.“ Kifejezte tehát azt a reményét, hogy a császár belátja ennek előnyét, de azt is, ha levelei a kabineti személyzet kezébe kerülnek és a válaszokat idegenek írják vagy leírják, akkor már nem lesz meg a bátorsága, hogy azzal a nyíltsággal és bizalommal szóljon, mint ahogy azt leveleiben tette.⁹²

December 27-én a király sajátkezű levélben válaszolt. Ez volt az első sajátkezű levele a nádorhoz, amióta Baldacci mellette volt. Fölszólította a nádort, hogy ne riadjon vissza magánlevélben értesíteni őt arról, amit csak vele akar közölni. A leveleit ő olvassa el és az ő dolga, hogy őket fölhasználja. Ha másnak a tollát veszi igénybe, ez csak olyané, aki hallgatni tud és ez csak olyan esetekben fog megtörténni, amikor nincs a szolgálat kárára.⁹³ A császár levele barátságos volt, de semmi egyebet nem tartalmazott, és a megszállott pozsonyiak megsegítésének ügye csakhamar kimutatta, hogy a nádor nem élvezte a korábbi bizalmat.

⁹² *I r a t o k* , II. 254—256. l.

⁹³ *I r a t o k* , II. 257. l.

Mínthogy Pozsonyt a franciák a demarkációs vonal kijelölésénél okvetlenül maguknak kívánták, erre a városra az újabb megszállás igen nagy terhet jelentett. Már az első bevonulásuk kárát — ámbár csak két napig tartózkodtak ott — 100.000 frt-ra becsülték.⁹⁴ Képzeltető tehát, milyen nagy volt a pozsonyiak megrökönyödése, amikor megtudták, hogy a francia csapatok ismét visszatérnek. Hogy az ellátást biztosítsák, lefoglalták a városban lévő kincstári készleteket és azt kérték, hogy a város élelmezésében a szomszédos megyék segítségükre legyenek. Ezt az utóbbi pontot a nádor nem engedélyezte, mert a megyék a császári sereget tartoztak ellátni.⁹⁵ A nádor küldötteikkel Holicsban is találkozott, de ott is csak türelemre intették őket.⁹⁶

A megszállás terheit jellemzi, hogy a franciák 8000, utóbb 12.000 emberrel vonultak a városba, 15 tábornokkal és vezérkarral. Ezt a számot csak a béketárgyalások alatt apasztották ismét 8000 főre. Időközben azonban Károly főherceg rendeletének és más reájuk kedvezőtlen intézkedéseknek hatása alatt újabb erősítéseket is hoztak, úgyhogy a helyőrség ellátása körül komoly gondok merültek föl és a franciák már azzal fenyegetődtek, hogy a város környékét is megszállják. Mínthogy a permanens deputáció, az ideiglenes polgári kormányzat, ezekkel a törekvésekkel szembeszállt, Gudín tábornok gróf Telekivel Holiosba ment, hogy a kérdést a királlyal megbeszéljék. A permanens deputáció újabb beadványokkal és követekkel fordult a nádorhoz is, aki e hírek hatása alatt szintén sürgette Ferencet, hogy mielőbb segítsen Pozsonyon.⁹⁷

A legfelsőbb elhatározás erre a fölterjesztésre december 31-én érkezett le. Benne a király kijelentette, hogy minden alattvalójának sorsát a szívéen viseli, annál inkább tehát egész községekét, de a pozsonyiakon nem segíthet. Kitért a Károly főherceg élelmiszerszállítási tilalmára is, előbbi elhatározásával szemben azonban inkább a tilalom fenntartása felé látszott

⁹⁴ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 356. 1.

⁹⁵ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 377. 1.

⁹⁶ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 387. 1.

⁹⁷ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 399—402. 1.

hajolni. A békekötés sürgetésére pedig sértődött hangon azt válaszolta, hogy ebben az irányban mindent elkövetett.⁹⁸

A legfelsőbb kézirattal egyidőben érkeztek meg a pozsonyi permanens deputáció tagjai is. Ők is megkapták a király legfelsőbb elhatározását kérésükre, ez azonban olyan hangon volt írva, amelyet nemcsak magukra, hanem az egész magyar nemzetre sérelmesnek tartottak, amiért is azzal a kéréssel fordultak a nádorhoz, hogy informálja a nyilvánvalóan tévesen tájékoztatott királyt a tényállásról. A királyi kézirat sérelmes helye így hangzott: „Német örökös tartományaimban, amelyek felejtethetetlen készséggel teljesítették a legnagyobb erőfeszítéseket és állhatatos és határozott fellépésükkel az ellenség megbecsülését is kivívták, egészen más érvekkel találkoztam, mint amilyen az, hogy az egész magyar királyságban egy várost, és pedig olyan időben, amikor az ellenségeskedések tilosak, francia csapatok megszálltak. Különb is hathatós és meg nem szakított fáradásaim, hogy legalább elviselhető békét érjek el, talán már korábban elérhetőek lettek volna és némely más szerencsétlenséget is el lehetett volna kerülni, ha német örökös tartományaim haderejével magyar királyságoméi is idejében egyesültek volna, ha nyomósán és egyetértéssel léptek volna föl és ezzel megakadályozták volna, hogy az ellenség majdnem országaim szívében egész erejét egy ponton vonja össze, ami a magyar királyság elleni jelentékeny támadás indokolt aggodalma nélkül annál könnyebben megtörténhetett volna, mert erről az öcsémuram Károly főherceg vezérlete alatt álló nagyszámú vitéz sereg mozdulataival teljesen kielégítő gondoskodás történt.”⁹⁹

Ez a rezolúció nemcsak a passzivitásnak volt határozott kárhoztatása, hanem a hadjárat bajaiért és szerencsétlenségeiért egyenesen Magyarországot, ennek az országnak határozatlanságát és késedelmezését okolta. A császár környezetében már csak azt keresték, hol köthetnek bele a nádor ténykedésébe. Mélyen hallgattak róla, hogy az eszközök a fölkelés felülésére az ő hibájukból hiányoztak. Arra sem gondoltak, hogy a passzivitás nemcsak a francia hadvezetőséget indította az ország kímé-

⁹⁸ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 425—426. 1. és *I r a t o k*, II. 260—261. 1.

⁹⁹ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 426—427. 1. és *I r a t o k*, II. 260. 1.

lésére, de idebenn is lefogta azokat az elemeket, akik hajlandók lettek volna a franciákkal kacérkodni. Jellemző, hogy e dorgálást a kabinet nem merete a nádorhoz címeztetni, hogy kerülő úton juttatta hozzá, valószínűleg azért, mert máskép a királlyal el sem fogadtathatta volna. Hiszen még ténybeli ferdtetés is volt benne: Károly főherceg serege nem gondoskodhatott Magyarország védelméről, amikor csak a fegyverszünet megkötése után érkezett a magyar határra.

Ezt a nyilvánossághoz intézett rezolúciót a nádor szó nélkül nem hagyhatta. Még aznap naplójába beírta, hogy mit kíván válaszolni, de az ügyek torlódása miatt ez a levél csak január 5-én ment el. „Felségednek több hozzám intézett kéziratából és legalázatosabb felterjesztéseimre adott elhatározásából — így írt a királyhoz — elég világosan kivehetöm, hogy Felséged teljhatalmam alatti működéssel nem volt teljesen megelégedve és némely ez idő alatt tett intézkedésemet kárhoytatta. Bármily fájdalmas nekem, mint az állam minden más szolgájának is, látnom, hogy szándékaim félreismertettek és hogy Felséged rosszalását vontam magamra, mégis abban a szilárd meggyőződésben, hogy nincs ügy, nincs intézkedés, amelyben magamat tökéletesen ne igazolhatnám, megvártam volna, hogy Felséged igazságosságánál keressek menedéket, azt az időpontot, amelyben működésemről kimerítő beszámolómat, legfelsőbb ítélete alá bocsájthatnám, ha Felséged egy velem december 26-án közölt iraton rosszalását nem terjesztette volna ki az egyik megye és egyben az egész ország magatartására is. Ez kényszerít, hogy már a kellő időpont előtt Felséged általánosan ismert igazságszeretetéhez forduljak, és minthogy sohse szoktam saját cselekedeteimről a felelősséget másokra áthárítani, hogy tollat ragadjak és Felségednek december 16-án a magyar kancellárhoz intézett legfelsőbb kéziratában a pozsonymegyei permanens deputációval és az egész nemzettel szemben emelt vádakat, ki ne fejtsem és meg ne győzzem, hogy som az egyik, sem a másik ellen emelt szemrehányás nem helytálló, hanem hogyha ez idő alatt valami hiba történt, ezt csak az én rovásomra lehet írni.“ Hivatalos kötelességének tartaná a felelősséget magára venni, ha nem is szólították volna föl, hogy a szemrehányások alaptalanságáról a királyt világosítsa föl, de kétszeresen kötelességének érzi

ezt, látva, hogy a pozsonyi permanens deputációt ez az ügy mennyiro lesújtotta. Minden alattvaló hálával ismeri el az uralkodó atyai jóindulatát. A német tartományok polgárainak hűsége dícséretreméltó és az iránt a magyarok is, „akiknek szívében a hazaszeretet, a hűség a királyhoz és az alkotmányhoz épp olyan, ha nem nagyobb mértékben izzik“, tisztelettel viseltetnek. Minthogy ezek a tartományok nagyobb csapást szenvedtek el, mint Magyarország, különös figyelemre méltók, de az a körülmény, hogy Magyarországon Pozsony az egyetlen város, amely a háború keservét kénytelen volt elszenvedni, hogy az ország a nyomasztó teherben nem lehetett segítségére, szükségessé teszi, hogy a király reá is ugyanazzal a kegyel tekintsen és a monarchia azon részeinek sorába számítsa, amelyeket egyedül a béke menthet meg a teljes zülléstől. De nemcsak az ellenség bevonulása, hanem ellátási gondok, seregek átvonulása és rendkívüli szállítási terhek is a legszomorúbb helyzetbe taszítják az országot; „ez lett volna most Magyarország esete, amelynek nagy része menthetetlenül elpusztult volna, ha idejében nem következett volna be a békekötés“. „Magyarország tehát méltán emelhet igényt arra a gondoskodásra, amelyben Felsőged német tartományait részesíti, mert erre sohasem volt méltatlan.“ E tétel igazságának minden derék magyar ember önérzetét fel kell ébresztenie, ha a fentemlített legfelsőbb kézirat utolsó része szemei elé kerül, amely az országot a határozottság és az együttérzés hiányával vádolja, és ennek tudja be, hogy a magyar haderő idejében nem volt egyesíthető az örökös tartományokéval. „Ezek a vádak — írja a nádor — semmi esetre sem érhetik az országot, minthogy az mindenben a Felsőged részéről nekem november 7-én megadott teljhatalmam rendelkezései szerint járt el, amelyek legfontosabbjait elutazása előtt Felsőgednek Pozsonyban előadtam és hozzájuk jóváhagyását is megkaptam. Ezen intézkedéseket illetőleg tehát az egész felelősség engem terhel.“ „Semmiképen sem riadok vissza ettől és előre is vagyok bátor Felsőgedet biztosítani, hogy könnyűszerrel meg fogom győzni, hogy csak az idő rövidsége és az ellenség gyors sikerei a múlt év november 12-e óta, végre a lassúság és a rendetlenség, amely az ellenség közeledtére azon kormányhatóságok tárgyalásaiban beállott, amelyeknek gondoskodniok kel kút volna az inszurrekció

előkészítéséről, azután végezetül az ország természetes helyzete és a különböző seregek állása voltak azok az okok, amelyek miatt Magyarország hadereje nem volt idejében összegyűjtendő.“

Ugyanilyen határozottsággal szállt szembe a nádor válaszában az inszurrekció fölállítása körül felmerült váddal is. A felkelés még el sem volt határozva, amikor a megyék már megkezdték előkészítését. Hatóságok és magánosok mindenütt veteledtek a buzgalomban. Egyes megyék és kerületek érdemeit különösen kiemelve, rátért Pozsony megyére is, ahol szintén magára vette a felelősséget a történetekért, és az előadottakra hivatkozva kifejezte reményét, hogy a király belátja, hogy szemrehányásai indokolatlanok voltak. Hangoztatta, mily fájdalmasan elinheti az országot, hogy ilyen kritikus pillanatban ilyen ferde világításba helyezik. „Kényszerítve látom tehát magamat, mint nádor és az ország feje — így folytatta —, hogy minden vád teljes elhárítására, amelyek a magyar nemzet becsületére és tekintélyére csak legkevésbé is hátrányosak lehetnek, Felsőged igazságosságánál keressek menedéket, és miután szemei elé tárta a kielégítő bizonyítékokat, hogy az országnak tett szemrehányás aaptalan volt, és minthogy sokkal jobban meg vagyok győződve Felsőged szeretetről minden alattvalója iránt, semhogy elhinném, hogy ez a gyanú öntől származik, sőt, mint előbb említettem, inkább azt vagyok kénytelen hinni, hogy annak oka helyt nem álló tudósításokban keresendő, kérem Felsőgedet, hogy e váddal szemben, amely nyilvánosan elterjedt, az egész országnak, különösképen pedig Pozsony megyének valamely kegyelmes nyilvános kijelentéssel méltóztassék valamelyes elégtételt adni.“

Majd így fejezte be levelét: „Hogy Felsőged rendre akarja-e utasítani azokat és hogyan, akik a jelen esetben a magyar nemzet magatartásáról hamis és hátrányos képet festettek, bölcs elhatározására bízom. Ami engem illet, akire az adott viszonyok közt az egész felelősség hárul, megismétlem fenti nyilatkozatomat, hogy nem rettenek vissza tőle, sőt bizonyos vagyok benne, hogy Felsőgedet könnyen meggyőzhetem a december 16-i legfelsőbb kéziratban foglaltak ellenkezőjéről. Megszoktam, hogy Felsőged parancsait köteles tisztelettel fogadjam, így azt hiszem, előre is ki kell jelentenem, hogy én még abban az esetben

is, ha a Felséged indokolatlanul megnyilvánult nemtetszése olyan emberek hamis tudósításából és beállításából származnék, akik az állam legnagyobb kárára a fennálló jó egyetértést meg akarják zavarni, csak arra az elégtételre emelek igényt, amellyel köteles vagyok állásom méltóságának és eddig szeplőtlen becsületemnek, különben azonban már abban a kijelentésben is megnyugszom, hogy méltóságomon alulinak tartom ilyen emberektől (ha ilyenek vannak) elégtételt követelni.¹⁰⁰

A bizalmatlanság jelei december utolsó napjaiban már nagyon feltűnők voltak. Abból, hogy azokban a rezolúciókban, amelyekben ez kifejezésre jutott, a király korábbi nyilatkozataival és rezolúcióival, sőt gyakran más egyidejű rezolúciókban foglaltakkal egészen ellenkező szellem és hang nyilvánult meg,¹⁰¹ nem volt nehéz kitalálni, hogy ezekben valaki a maga véleményét erőszakolta a királyra s a viszonyok ismeretében nem lehetett kél séges, hogy ez kicsoda volt.

Amint azonban a nyugalmasabb viszonyok helyreálltak s a kormányzás már nem volt egyedül Baldacci kezében, más oldalról is megindult a támadás a nádor ellen. A békét Pozsonyban december 27-én kötötték meg, de gróf Zichy Károly kamaraelnök már előző nap fölterjesztéssel fordult a királyhoz, amelyben bejelentette, hogy a nádor teljhatalma alatt teljesen megszüntette a magyar kamara érintkezését az udvari kamarával, és kívánta, hogy az érintkezés közöttük mielőbb állíttassák helyre.¹⁰² A király tehát már másnap legfelsőbb kéziratban szólította föl a nádort, hogy állítsa helyre a hatóságok közt a november 7-én kiadott teljhatalom előtti kapcsolatot, minthogy az udvari kamara nem tudja neki megadni a szükséges fölvilágo-

¹⁰⁰ 1805. napló, *I r a t o k*, II. 427—429. 1. és *I r a t o k*, II. 437—442. 1.

¹⁰¹ 180(i. január 4-i levelében írja a nádor Károly főhercegnök: «So z. B. hat der Kaiser vor 10 Tagen die permanente Deputation des Pressburger Comifats scharf ausgemacht und ihr Mangel an Treue gegen seine Person und Gemeingoiet vorgeworfen, und eben heute erhalte ich Briefe, da-® in einem neueren Schreiben er die Anhänglichkeit und Treue derselben und die von ihr getroffenen Anstalten belobet. So habe ich vor 3 Tagen zu gleicher Zeit officiose einen Ausputzer über nichts bedeutende Gegenstände erhalten, und zu gleicher Zeit approbiert S. M. mein Benehmen in den nämlichen Fällen private.» *I r a t o k*, II. 433. 1.

¹⁰² Bécsi áll. lt., Kabinotsakton 234/185. sz.

sításokat, mert Budáról még a pénztári kimutatásokat sem kapta meg. Ebben a legfelsőbb kéziratban is volt egy erős vágás Magyarország háborús kormányzására. A király kijelentette benne, hogy a teljhatalommal nem volt szándéka, hogy az udvari kamarától, amely ámbár szőkébb körben folytatta működését, do azt teljesen soha be nem szüntette, a szükséges adatokat elvonja; sőt olyan nyilatkozatot tett, mintha nem tartaná indokoltnak, hogy a nádor a teljhatalmat igénybe vette, „mert a Magyarországgal való közlekedés teljes megbénulásának cseleddig még sohasem állott be“. A király ezt az alkalmat arra is fölhasználta, hogy a katonai igazgatásban is helyreállítsa a békebeli rendet.¹⁰³

Ez a legfelsőbb kézirat december 30-án érkezett a nádorhoz, aki mindjárt intézkedett, is, hogy a normális igazgatás 1806. január 1-ével a pénzügyi és katonai igazgatásban helyreálljon. Erről január 5-én a királyt is értesítette, rámutatva, hogy nem az ő hibájából történt, ha a magyar kamara a szükséges kimutatásokat nem küldte meg a pénzügyminisztériumnak.¹⁰⁴ Másnap azután újabb kézirat érkezett, amely visszavonta a nádor teljhatalmát, január 20-tól visszaállította a magyar kancellária működését is és ennek megfelelően utasította a nádort, hogy azontúl ne intézze el személyesen a helytartótanácsi fölterjesztéseket, hanem juttassa őket a rendes úton a kancellária közvetítésével a királyhoz. Egyben felszólította őt, hogy mindazon ügyeket, amelyeket maga intézett el, az elintézés teljes szövegével terjessze föl hozzá.¹⁰⁵

Különös volt ebben a leiratban az a pont, amely a kancellária működésének újrafelvételéről szólt. A nádort több oldalról támadták éppen a kancellária miatt, pedig ez is olyan pont volt, ahol a viszonyok szükségszerűen hoztak változást. Formálisan ugyanis a kancellária nem volt fölosztatva, ilyen rendelkezésnek nyoma sincs s a praesidiális iratok azt bizonyítják, hogy a fegyverszünet életbelépte után a nádor december 9-től kezdve a király nevében több ügyet kiadványozott. A kancellária

¹⁰³ *I r a t o k* , II. 443—444. 1. és 1805. napló u. ott 422. 1.

¹⁰⁴ *I r a t o k* , II. 444-445. 1.

¹⁰⁵ *I r a t o k* , II. 446. 1.

működése tehát nem szünetelt teljesen, de jelentőségét elvesztette.¹⁰⁸

Ezzel lezárult a nádor működésének ez a kényes kérdésekkel terhes korszaka. A bizalmatlanság, a rosszalás, amellyel az udvarban teljhatalmú kormányzását nézték, arra kényszerítették, hogy igazolja cselekedeteit. Hogy ilyesmire szüksége lesz, arra előbb is gondolhatott. Amint minden hivatalos utazásáról naplót vezetett, a háború kitörésekor is, még október 25-én, a hetzendorfi konferencia napján, megkezdte a feljegyzéseket. Naplójába mindennap sietve beleírta a napi eseményeket, a kapott híreket, jelentéseket, leveleket és legfelsőbb kéziratokat, valamint a kiadott utasításokat, parancsokat, leveleket és fölterjesztéseket. Sietségében gyakran csak néhány szóval rögzítette a történeteket, de a nevezetes iratokat lehetőleg fontos fordulataik hű átvételével írta át. Ebben az alakban, össze nem függő papírszeleteken ez az írás nem volt a király elé terjeszthető. Megkezdte tehát kerekded mondatokban folyamatos feldolgozását. Először csak rövid bevezetést szánt hozzá és október 25-ével kezdte a részletes beszámolást, Utóbb újabb, hosszabb részt szentelt a háborús készülődéseknél. Az átdolgozás azonban nem jutott el befejezéséig. A teljhatalma alatt elintézett iratok fölterjesztése és az a jóindulat, amelyet Ferenc császártól az eléje terjesztett ügyekben tapasztalt, — Ferenc megdicsérte Pozsonyt hű magaviseletéért,¹⁰⁷ és az országnak is a nemesi fölkelés körül „őszinte köszönetét és különös meglegedését“ fejezte ki¹⁰⁸ —, az ilyen igazolást jórészt feleslegessé tették. Sürgetőbb ügyek is elvonták ettől a munkától: az egészen kiélt örökös tartományok Magyarországból való ellátásának megszervezése és főként az az óhajta, hogy a császárt rávegye a kormányzat gyökeres átalakítására.

Csak a nemesi felkelés ügyében készült tehát igazoló irat. Rámutatott, hogy a megyei közgyűléseket 14 nappal az ország-

¹⁰⁶ A kancelláriai iratok közt nincs olyan, amely e kormány hatóság működésének felfüggesztéséről tanúskodnék. A december 9-e után a nádor által elintézett praesidiális iratok számai: 11,237—39, 11,241—45, 11,292—95, 11,299, 11,304—08, 11,310—13, összesen tehát 22 ügyirat.

¹⁰⁷ *I r a t o k*, II. 433. 1.

¹⁰⁸ Orez. lt., Náadori titkos lt., Insurr. 1805, 6. ez.

gyűlés feloszlatása utáni időpontra számították. Ettől a terminustól számított tizennégy napra volt szükség, hogy az egyes megyék fölkelése fölülhessen. Lehetetlen volt tehát a fölkelőket a megyékben a november 26. és december 20-a közti időnél hamarabb összegyűjteni, kivonulásukról pedig csak december 15. és január 15-e közt lehetett szó. Ezzel szemben az ellenség már november 11-én Bécsben volt, Károly főherceg pedig csak december 6-a után ért Magyarországra. És a kiállított legénység-száma mégis 20.239 főre rúgott.¹⁰⁹

Ezzel egyelőre elintézettnek is látszott a császár és a nádor közt fölmerült ügy. Baldaccinak nem sikerült elgáncsolni a nádort. De ha pillanatnyilag a fölkevert hullámok el is simultak, az aknamunka tovább folyt s a nádor ellen emelt újabb és újabb vádak Ferencet lassanként bizonyos fokig mégis csak elidegenítették öccsétől. Mindazok, akik a nádor kormányzásának szellemével nem értettek egyet, akik félték népszerűségétől és a nemzeti irányzat erősödésétől, nagy buzgalommal fáradoztak, hogy a császárt elfordítsák tőle. Baldacci segítségével mindig eljutottak az uralkodóhoz s az ő referátumain át a gyanú színesebb mezbe öltözött.

Ezek között a nádor ellen támadó elemek között volt az egyik hely tartótanácsos is, báró Mednyánszky János, az 1790-i országgyűlésen fellépett nemzeti ellenzék legszívósabb ellenfele, aki titkos följelentéseivel elárasztotta Ferencet, de az utolsó években hitelét jórészt elvesztette. Az alkalom csábítóan kínálkozott, hogy régi befolyását ismét visszaszerezze. Hosszú memorandumban támadta a nádor politikáját, élesen kikelt környezete ellen, hogy csupa olyan emberrel veszi magát körül, akik veszedelmes törvények, így az 1790/91: 19. és az 1805: 5. t.-c.-nek, valamint a magyar nyelv érdekében hozott törvények megalkotói. Kikelt Szentiványi országbíró, gróf Brunsvik tárnokmester, Széchen kamaraelnök, Semsey személyes, gróf Barkóczy Ferenc, Pest megye adminisztrátora, gróf Szapáry főudvarmester és gróf Beckers főszárnysegéd ellen, akiknek eltávolítását követelte.

¹⁰⁹ Bécsi hadi lt., Feldakten, 1806, Ung. Ins. fasc. 2., 2. sz.; u. ott Feldakten, 1805, fasc. 13., 16. sz.; Kabineteakten 645/1806.

Így gondolkodott általában a régi magyar aulikus párt, amelynek felfogását legélesebben gróf Majláth György jogügyi igazgató fejezte ki egynéhány hónappal később benyújtott memorandumában. Ennek eszmemenete egészen fedi báró Mednyánszkyét.¹¹⁴

Mednyánszky iratát olyan fontosnak tartották az udvarban, hogy kiadták az államtanács magyar referensének, Somogyi Jánosnak. Somogyi sokban nem osztotta a névtelen emlékirat véleményét. Határozottan szembehelyezkedett azzal a kívánsággal, hogy a király ne hívjon össze országgyűlést; a bevádolt urak mindegyikére talált mentséget és elmozdításukban mérsékletre és óvatosságra intette a császárt; azt is megértette, hogy a nádor a dunai kerületek megyéiben nem ültette föl a fölkelést, ámbár azt a nézetét sem hallgatta el, hogy ezeket esetleg hátrább össze lehetett volna vonni; két dolgot azonban ő sem tudott megbocsátani a nádornak: hogy a kancelláriát megszüntette — Somogyi is ezt a kifejezést használja — és hogy tanácsosokat hívott meg maga mellé, hogy épp azokat hívta, akiket Vay Józseffel az élükön ő is veszedelmes embereknek tartott. Ebben a pontban óhajtotta, hogy a császár szóbelileg fejezze ki a nádornak rosszalását és követelje tőle, hogy a jövőben ne hallgasson ilyen férfiakra, mert különben más módon kellene orvoslást keresnie.”¹¹

A bizalmatlanság legállandóbb szítója azonban a bécsi rendőrség volt. Ley udvari tanácsos már 1806. január 16-án dicshimnuszt zengett a császárváros polgárságának nagyszerű magatartásáról, de felhívta a császár figyelmét Magyarországra, amely nem árult el törhetetlen ragaszkodást fejedelme és az államrend iránt, amelyet, tehát jó lesz megfigyelni.¹¹² Március közepén ugyanez a Ley jelentette, hogy a magyarországi konfidensek titkos levelei nem érkeztek meg.¹¹² Sumeraw rendőr-miniszter akkor annak az aggodalmának adott kifejezést, hogy ezeket a leveleket valószínűleg a nádor feltöreti.¹¹¹ Rendőrhiva-

¹¹⁰ *I r a t o k* . II. 588-595. 1.

¹¹¹ *I r a t o k* , II. 447—457. 1. V. ö. még erre u. ott, II. 463. 1.

¹¹² *I r a t o k* , II. 443. 1.

¹¹³ Bécsi áll. lt., Kabinetsakten 765/1806.

¹¹⁴ U. ott, Kabinetsakten 795/1806.

talnokokat és bizalmas jelentéstevőket indítottak tehát Magyarországra, akiknek egyrésze a franciák titkos aknamunkáját volt köteles megfigyelni. Mindezeket a jelentéseket pedig úgyszólván napról-napra Baldacci terjesztette Ferenc elé, saját megjegyzéseivel egészítve ki azokat. Egyszer arra hívta fel a császárt, hogy fogadja fenntartással a nádor fölterjesztéseit személyi ügyekben,¹¹⁵ máskor arról számolt be neki, hogy hír szerint a franciák a monarchiát föl akarták osztani és Ausztriát a nádornak akarták átadni.¹¹⁶

Távol az intrikák színterétől a nádornak nem volt tudomása arról, hogy mi történik a háta mögött, de az ügyek intézésében mind sűrűbben kellett tapasztalnia, hogy javaslatait az udvarban nem fogadják bizalommal, sokszor komoly ok nélkül kedvezőtlenül intézik el őket, sőt egyes intézkedésekkel egyenesen kihívják.

December 27-i levelében ugyan a király megnyugtatta a nádort és egyenesen fölszólította további bizalmas közlésekre, de nem ígérte azt, hogy harmadik személyt nem kapcsol be a közöttük folyó hírszolgálatba és eszmecserébe. Személyes érintkezésük nem árult el komolyabb bizalmatlanságot a király részéről, sem megbeszéléseik, sem levélváltásuk közben, de a hivatalos legfelsőbb elhatározások lényegesen eltértek ettől a vonaltól, úgy szellemben, mint hangban. A nádor tehát jól érezte, hogy ezentúl nehezebb küzdelemre lehet kilátása, de ő maga is hathatósabb eszközöket akart igénybevonni, nemcsak védekezni a támadásokkal szemben, hanem kezdeményező lépésekkel is irányítóan beavatkozni a kormányzás tényeibe.

¹¹⁵ U. ott, Kabinétsakten 1130/1806.

¹¹⁶ U. ott, Kabinétsakten 1149/1806. melléklete.

TARTALOM.

Lap

(József főherceg királyi helytartó bevonulása Budára.)..... 3

A fogadtatás 3. — Ünnepségek 5. — A. beiktatás 6. — A hangulat 7.

A magyar sors..... 10

A sorsadottság 10. — A bástyaszerep 11. — Gazdasági elválasztottság a nyugattól 11. — Az eredeti agrárius szervezet döntő jelentősége 12. — A török korszak visszavető hatása 15. — A nemzeti szellem és a központi hatalom ellentéte 16. — Szerkezeti és érzelmi ellentétek 18. — Bécs gazdasági nyomása 20. — A nemzeti öntudat hordozója a nemesség 21. — Rendiségünk elmaradottsága 22. —

A familiáris szervezet bomlása 23. — Nemzeti hagyomány és új eszmék 26.

A korszellelem..... 38

A középkori szellem bomlása 28. — A természettudomány vívmányai 29. — Érzelmi tényezők behatása 30. — Az új szemlélet vádjai 32. — Az iskola és a kormányzat mulasztásai 33. — A felvilágosodás szentimentalizmusa 35. — A racionalizmus 36. — Eltévélyedései 38. — Swift ítélete 41.

Az új szellem propaganda«zervei. Rózsakeresztesek és szabadkőművesek 42. — Szervezetük 43. — Misztikájuk 44. — Kilengéseik 45. — Kapcsolatuk a kormánnyal 47. — Illuminátusok 48. — Kiábrándulás 48.

A felvilágosodás jelentősége. A polgári életforma diadala 50. — A filantrópia 51. — A reakció 52. — Az ember haladásába vetett bizalom 53.

Az ütközőpont..... 55

Dinasztikus abszolutizmus és nemzeti rendiség 56. — Kieleződés a felszabadulás után 58. — Változás a szatmári béke után 60. — Az államtanács magyarelles szelleme 62. — A kollegiális kormányzatszervek 64. — Bécs a rendi autonómia ellen 66. — A nemesi adómentesség vádja 68. — II. József 70. — A magyar közjogi kérdés 74. — Ürményi emlékirata 75. — II. József első évei 79. — Grossing közjoga 80. — Izdenczy elmélete 84. — Lakics közjoga 84. — A racionalisták kiindulópontja 85. — Támadásuk Verböczy és a Corpus Juris ellen 88. — Szemléletük Szent Istvánról 89. — Fel fogásuk a törvényhozásról 92.

Gyermekévek	97
A toszkánai nagyhercegség 97. — Lipót nagyhercegsége 99. — A fejedelmi nevelés 101. — Colloredo-Walsee Ferenc gróf 103. — Colloredo nevelési elvei 104. — Tűlzott szigor és öntevékenység 106. — Történeti alap 107. — József főherceg növelése 109. — Bécsijén 110. — Első útja Budára 111. — Belgiumban 112. — Sándor Lipót nádor halála 113. — A helytartói kiküldetés 115.	
Az új környezet	116
A helyzetkép 116. — A magyarság belső «szakadása» 116. — Felvilágosodás és irodalom. 120. — A művelődés felszabadulása 122. — Röpírat áradat 124. — Szellemi zűrzavar 126.	
Erős nemzeti öntudat 128. — A XVIII. század nemzeti visszafordulása 131.	
A szabadkőművesség 132. — A Draskovich-obszervancia 133. — A szabadkőművesség terjedése 136. — A páholyok hatása 138.	
Az interreptum filum successionis 142. — Az 1790-i politikai program 144. — II. Lipót ellenállása 146. — Az ólért eredmény 148.	
A társadalmi kérdés 149. — A reakció 154. — A szuperarisztokratikus liga vádjai 155. — Református párt és illuminátusok 156. — A Martinovics-összeesküvés 158.	
Sándor Lipót nádor 1795. április 16-i emlékirata 161. — Bizalmának megrendülése 163. — A magyar társadalom jellemzése 165.	
— A közigazgatás 167. — A tanügy 169. — Cenzúra, titkos társulatok 171. — Állásfoglalás az országgyűlések ellen 172. — A közigazgatási személyzet kicserélése 173. — A közigazgatás és tanügy átszervezése 174.	
A kormányhatóságok hangadói 176. — A helytartó utasításai 178.	
— Személyi változások 181. — A hangulat 182.	
A helytartó	184
A helytartó kinevezése 184. — Előkészítés új hatáskörére 187. — Vizsgálatáradat 188. — Elhelyezkedése 190. — A császár vezetése alatt 191. — A zempléni vizsgálat 192. — A zalai vizsgálat 194.	
— A gyanús tanárok ügye 197. — Az egyetem áthelyezése 200.	
— önállósági törekvések 202.	
A nádorválasztás	205
Nádorválasztási tervezetek 205. — Háborús szükségletek 206.	
— A konkurzus gondolata 209. — A konferencia országgyűlési kór 210. — A nádorválasztás fölvetése 212. — Az elnökség kérdése a nádorválasztás előtt 214. — A választás 217. — Az országgyűlés tárgyalásai 218. — A sérelmek fölvetése 220. — Szimbolikus kép a nádorságról 223.	

Világpolitika és családalapítás 224

A monarchia szorult helyzete 224. — Orosz szövetség terve 227. — A családi kapcsolat fölmerülése 228. — A nádor első pétervári útja 231. — Alexandra Pavlovna megkérése 233. — A nádor sikere 234. — Külpolitikai kérdések 236. — A nádor főhadvezérségének terve 238. — Sürgeti esküvője ügyét 240. — Újabb kiutazása 242. — Feszültség az orosz udvarral 244. — Érkezése 246. — Zavaró politikai események 247. — Előkészületek az esküvőre 248. — Az esküvő 250. — Hazautazás 252. — Elhidedés a két udvar közt 254. — Alexandra főhercegnő halála 255. — A harmadik pétervári út 256. — A pétervári viszonyok 258. — A nádor vonzalma Katalin nagyhercegnőhöz 260. — Gyanakvások és félreértések 262. — A badeni házassági terv 264. — Az idill vége 266.

Az alkotmányosság útján 269

A nádor ügyvezetése utasításai szerint 269. — Kritikájának felébredése 272. — Kezdeményezés a borkereskedelem kérdésében 273. — Az alkotmányos kérdés fölmerülése 274. — AB országgyűlés tanulságai 277. — Az 1797. óv tapasztalatai 278. — Hite a nemzet hűségében 280. — Erkölcsi szigora 282. — Első összeütközései 284. — Az inszurrekció védelmében 286. A gabonakivitel kérdése 289. — Családi keserűsége 292. — Kegyelmi javaslatok 293. — 1801. június 7-i hangulatjelentése 293.

Az 1802. évi országgyűlés 298

A monarchia bajai a Lunevillei béke után 298. — Károly főherceg reformtervei 301. — Az országgyűlés összehívásának felvetése 305. — A hadsereg reformja 306. — Az ellátás bajai (deperditák) 308. — Az 1801. december 1-i konferencia 310. — Elutasító álláspontja a magyar kívánságokkal szemben 312. — Új igények Magyarországgal szemben 314. — A gazdasági tilalmi rendszer 316. — Weinbrenner kritikája 318. — A magyar gazdasági ébredés 319. — A, gazdasági szakemberek állásfoglalása 320. — A kereskedők sérelmei 322. — Skerlecz a vámpolitikáról 324. — A magyar kereskedelem elfojtása 327. — A mezőgazdaság tengődése 329. — Berzeviczy a kereskedelemről 332. — A viszonyosság követelése 334. — Károly főherceg véleménye 336. — Iparpártolás 339. — A papírpénz hajai 340. — Az országgyűlés sötét kilátásai 344. — A diéta megnyitása 346. — Az első fölirat 347. — A királyi válasz 348. — A hadügyi követelések 350. — A hadügyi vita 351. — A július 12-i leirat 354. — A nádor közvetítése 356. — Az augusztus 14-i leirat 358. — Elkedvetlenedés 360. — A, kereskedelmi kérdés 362. — A nádor a július 21-i leiratról 364. — A fiumei kérdés 366.

Az új császárság 369
 Diplomáciai balfogások 369. — Bécs elszigetelődése 372. — Napoleon császársága 376 — Az osztrák császárság 377 — Nem hoz javulást a közigazgatásban 378. — Mit jelent az új császárság? 381. — A magyar kancellária harca a cím- és címerkérdésben 381. — A belső bajok ererbté 383. — A nádor véleménye a bajokról 386. — Gazdasági szervező munkája 388. — Harc a kiviteli tilalom ellen 390. — Új terhek fölmerülése 394. — A nádor országgyűlést javasol 396.

Az 1805. évi háború és országgyűlés 398

Belső erőgyűjtés 398. — Napoleon kihívó politikája 399. — Károly főherceg a béka fenntartásáért 402. — A háborús és a békepárt harca 404. — Mack 406. — József nádor a bőréért 409. — Feltejesztései az országgyűlés és az inszurrekció előkészítésére 410. — A háború megindulása 415. — Teljes készületlenség 416. — Sűrűlőadások 418. — Az országgyűlés 420. — A magyar nyelv ügye 422. — Almásy tapintatlansága 423.

A nádor teljhatalmú kormányzása 425

A nádor teljhatalma 425. — A nyugati kordon fölállítása 427. — Az ellátás föladata 429. — A teljhatalom kihirdetése 432. — A Pálffy- eset 434. — Az inszurrekció sürgetése 439. — A nádor jelentése a helyzetről 439. — Pozsony megszállása 442. — Austerlitz 444. — A hadműveletek megszűnése 446. — Baldacci nagy hatalma 448. — Szemrehányó legfelsőbb kéziratok 449. — Pozsony megsegítése 452. — A nádor június 5-i levele teljhatalma alatti működéséről 454. — Az inszurrekció ügye 456. — A rendes igazgatás helyreállítása 458. — Magyar támadások a nádor ellen 460.

Képek jegyzéke.

József főherceg (1793)	IV
Ürményi József	80
Izdenczy József	88
Pálffy Károly gróf	136
József főherceg nádor (1796)	208
Szimbolikus kép a nádorságról	224
Alexandra Pavlovna	232
A nádor Pál cárral és a cár fiaival	248
Károly főherceg	304
Ferenc császár	376